МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

№ 1(2026), Ч. 1

Вінниця
2026

ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 1(2026), Ч. 1

Науковий журнал. Виходить двічі на рік

Наказом МОН від 10.10.2022 № 894 науковий журнал включено до Переліку наукових фахових видань України – категорія «Б»

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 15 від 07.05.2026)

Ідентифікатор медіа R30-03166 (реєстру суб'єктів у сфері медіа)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: *Коваль І. Ф.* – д-р юрид. наук, проф., декан юридичного факультету ДонНУ імені Василя Стуса.

Заступник головного редактора: *Гоцуляк Ю. В.* – д-р юрид. наук, проф., зав. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса.

Амелічева Л. П. – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Беляневич О. А.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Деркач Е. М.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Джабраїлов Р. А.* – д-р юрид. наук, проф., заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»; *Джумагельдієва Г. Д.* – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб., проф. кафедри права та правоохоронної діяльності Державного університету «Житомирська політехніка»; *Дорошенко Л. М.* – д-р юрид. наук, проф., зав. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Захарченко А. М.* – д-р юрид. наук, проф., завідувач науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад факультету № 2 Донецького державного університету внутрішніх справ; *Костенко Ю. О.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Міхайліна Т. В.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мовчан Р. О.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Ніколенко Л. М.* – д-р юрид. наук, проф.; *Павлюченко Ю. М.* – д-р юрид. наук, проф.; *Пацурія Н. Б.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри економічного права та економічного судочинства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *Мартинюк О. В.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Писарєва Е. А.* – канд. юрид. наук, доц., зав. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Турченко О. Г.* – канд. юрид. наук, доц., зав. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Щебетун І. С.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мороз С. П.* – д-р юрид. наук, проф., декан Вищої школи права «Адилет» Каспійського громадського університету (м. Алмати, Казахстан); *Simanavichene J.* – Doctor of Economics, Head of the Laboratory of Sustainable Innovation of Mykolas Romeris University, Professor of the Academy of Public Safety of Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania); *Palashchakova D.* – Ph.D, Associate Professor, Technical University of Košice (Košice, Slovakia), *Žilinskas J.* – PhD in law, Professor of Public International Law, Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania).

ЗАСНОВНИК
Донецький національний університет імені Василя Стуса
Адреса редакції: Україна, 21050, м. Вінниця, вул. Грушевського, 2, каб. 317

© Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2026

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Гоцуляк Ю. В., Мартинюк О. В., Стаднік І. В. Кримінальні правопорушення проти релігійних прав громадян за Кримінальним Кодексом 1960 р.: історико-правовий аналіз 6
Зінкін О. М. Становлення права на свободу віросповідання у державах Стародавнього Сходу 15
Хальота А. І. Публічні консультації як форма участі заінтересованих осіб у правотворчій діяльності: ефективність та проблеми реалізації 23

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Санакоєв Д. Т. Критерії оцінки державної політики з точки зору міжнародного права прав людини 41
Щебетун І. С. Щодо визначення поняття, ознак і класифікації питань місцевого значення: вітчизняна та зарубіжна практика 50

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Болдирєв С. В., Гришко Л. М. Забезпечення транспарентності і гласності в діяльності органів місцевого самоврядування Іспанії і Португалії 62
Волошин Х. А. Концептуальні підходи до класифікації спеціальних місій 70
Іванов А. В., Григор'єв С. С. Еволюція міжнародного права в умовах цифровізації 80
Карвацька С. Б., Грушко М. В. Міжнародно-правові засади та виклики використання цифрових доказів у процесі притягнення до відповідальності за воєнні злочини 86
Кузьма В. Ю. Дотримання академічної доброчесності як невід'ємна складова навчання юриста-міжнародника 95
Пасешник О. Р. Застосування принципу обережності під час планування кібератак 103

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Атаманчук І. В. Процесуальні питання встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу 111
Карнаух В. С. Загальні форми переддоговірної відповідальності: стислий нарис у світлі перспективи рекодифікації Цивільного Кодексу України та зарубіжного досвіду 121

Петренко Н. О. До питання визначення альтернативних способів вирішення спорів.....130
Шумило М. Є., Кузнецов В. В., Метелев О. П. Допустимість протоколів НСРД з додатками, що мають відомості у цифровій формі для отримання судових доказів 139

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Беляневич О. А. Про заінтересованість особи щодо боржника у справі про банкрутство крізь призму відносин контролю 151
Дорошенко Л. М., Фатєєв А. О. Розпуск компанії як форма примусової ліквідації юридичної особи в зарубіжному законодавстві 163
Клепікова О. В. Теоретичні підходи до визначення форми господарського судочинства 177
Мельник А. П. Оцінка частки при примусовому вирішенні корпоративних конфліктів 185
Сичук І. В. Законодавче забезпечення державної підтримки інноваційного підприємництва.....195
Слободяник Т. М., Сосіна К. В. Роль наглядової ради в корпоративному управлінні акціонерних товариств: український та міжнародний досвід.....208

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Бахур О. В. Реформування державної системи моніторингу довкілля як складова забезпечення екологічної безпеки держави 215

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. КРИМІНАЛІСТИКА

Мовчан Р. О., Гель А. П. Проблеми караності несанкціонованого поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 КК).....226
Саско О. І. Втягнення у вчинення терористичного акту: питання теорії та практики 239
Сирота Д. І., Висоцька А. Є. Кримінальна відповідальність за невиконання судових рішень щодо виплати пенсій.....246
Щербак І. А., Кавун С. М. Міжнародні принципи кримінального провадження і криміналістичні методики 255

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Барабаш А. Г., Тимченко З. М. Жорстоке поводження з тваринами як законодавча дефініція: теоретико-правова характеристика та особливості нормативної конструкції 266

Краковська А. Є., Сушко О. О., Антонюк С. Р. Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві України: проблеми та напрями вдосконалення 274
Пузирна Н. С. Інституційна спрямованість як один із критеріїв форм взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю 283
Шаповал В. Д., Рашавець Є. А. Адміністративний процес і стандарти Європейського Союзу: адаптація українського законодавства 291

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Коваль І. Ф. Комплаєнс у сфері комерціалізації інтелектуальної власності 298
Оверковський К. В. Процесуальні особливості захисту прав інтелектуальної власності в цивільному процесі 307

ОСВІТНЄ ПРАВО

Литвиненко В. М., Кулікова Д. А. Правове регулювання стажування в Україні 320
Письменна О. П. Цифрова трансформація та диджиталізація в контексті підготовки юристів та юристів-міжнародників: виклики та можливості для правничої освіти 327

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34 (3/9) + 343.4 + 342.7
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.1

Гоцуляк Юрій Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6765-4592

Мартинюк Олексій Володимирович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9160-3525

Стаднік Ірина Василівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8047-3697

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ РЕЛІГІЙНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ 1960 Р.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті проводиться історико-правовий аналіз складів злочинів, передбачених ст. 138, 139 та 209 Особливої частини Кримінального кодексу Української РСР 1960 р.

Автори звертають увагу, що актуальність дослідження кримінальних правопорушень проти релігійних прав громадян за Кримінальним кодексом УРСР 1960 р. зумовлена необхідністю глибокого переосмислення радянського правового спадку в контексті сучасного державотворення. Історико-правовий аналіз цього періоду дозволяє виявити суперечливу природу тогочасного законодавства, яке формально декларувало свободу совісті, але фактично слугувало інструментом державного контролю та репресій проти віруючих.

У статті зосереджується увага на специфіці кримінальної відповідальності за «порушення законодавства про релігійні культи», що допомагає зрозуміти механізми ідеологічного тиску на релігійні громади в умовах тоталітарного режиму. Дослідження історичного досвіду протидії релігійній нетерпимості сприяє вдосконаленню чинних механізмів захисту свободи світогляду і віросповідання в умовах європейської інтеграції України.

Автори роблять висновки, що, по-перше, ст. 138 і 139 КК УРСР 1960 р. стали інструментом боротьби держави з інакомисленням, передусім на релігійному підґрунті. Державні органи отримували право припиняти діяльність будь-якого релігійного об'єднання шляхом закриття молитовних будинків або ж заборони проведення релігійних обрядів. По-друге, ст. 209 КК УРСР 1960 року протягом трьох останніх десятиліть існування СРСР стала одним із ключових інструментів радянської влади для боротьби з релігійними громадами, які

відмовлялися від контролю з боку держави. Окремі формулювання, що містилися у диспозиції вказаної норми були навмисно «розмитими», що дозволяло карально-репресивним органам трактувати будь-яку діяльність як злочинну. Дана норма у поєднанні із ст. 62 «Антирадянська агітація і пропаганда» стала для радянського режиму дієвим кримінально-правовим інструментом для боротьби з правозахисним рухом, інакомисленням, а у середовищі українських дисидентів ст. 209 стала символом релігійних репресій.

Ключові слова: *свобода віросповідання (совісті), право, свобода, світогляд, права і свободи людини, Конституція, Кримінальний кодекс, кримінальне правопорушення, держава, об'єкт кримінально-правової охорони, правосуддя, судочинство.*

Постановка проблеми. Важливим індикатором демократизації суспільства є забезпечення прав людини, які є не лише ключовими елементами правової сутності людини, але й визначають обґрунтований обсяг її індивідуальної свободи. Права людини формують правовий статус особи, визначаючи її місце у суспільстві та взаємовідносини з державою. Ці права є універсальними, тобто належать кожній людині незалежно від її національності, статі, релігії чи будь-яких інших ознак. Вони становлять основу, на якій будується вся система правових відносин, гарантуючи мінімальний стандарт поваги до особистості. Одним із таких суб'єктивних прав, гарантованих Конституцією, є право на свободу світогляду і віросповідання (ч. 1 ст. 35 Конституції України) [7], а важливим засобом забезпечення цього права є «наявність у чинному Кримінальному кодексі України групи норм, які забезпечують рівноправність громадян незалежно від їх релігійних переконань, неприпустимість посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» [1, с. 4]. Чинні кримінально-правові норми передусім спрямовані на забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина.

Актуальність дослідження кримінальних правопорушень проти релігійних прав громадян за Кримінальним кодексом УРСР 1960 р. зумовлена необхідністю глибокого переосмислення радянського правового спадку в контексті сучасного державо- і правотворення. Історико-правовий аналіз цього періоду дає змогу виявити суперечливу природу тогочасного законодавства, яке формально декларувало свободу совісті, але фактично слугувало інструментом державного контролю та репресій проти віруючих.

Вивчення специфіки кримінальної відповідальності за «порушення законодавства про релігійні культи» допомагає зрозуміти механізми ідеологічного тиску на релігійні громади в умовах тоталітарного режиму. До того ж аналіз трансформації правових норм від КК 1960 р. до сучасного Кримінального кодексу України є важливим для запобігання рецидивам обмеження прав людини в релігійній сфері. Дослідження історичного досвіду протидії релігійній нетерпимості сприяє вдосконаленню чинних механізмів захисту свободи світогляду і віросповідання в умовах європейської інтеграції України. Отже, звернення до цієї теми

є критично важливим для формування об'єктивної історичної пам'яті та розбудови правової держави, заснованої на повазі до фундаментальних прав особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми зустрічаємо у працях О. Бантишева, С. Голотіна, В. Остроухова, Л. Рябошапка, А. Чайковського та ін.

Метою статті є проведення історико-правового аналізу складів злочинів, передбачених ст. 138, 139 та 209 Особливої частини Кримінального кодексу 1960 р.

Виклад основного матеріалу. Прийняття Кримінального кодексу УРСР 1960 р. було зумовлене початком періоду «хрущовської відлиги» та необхідністю десталінізації радянської правової системи. Як зазначають вітчизняні історики права «до кінця 50-х рр. XX ст. в Україні діяли республіканські кодекси, прийняті ще у перші роки радянської влади» [2, с. 350]. Після смерті Сталіна в 1953 р. виникла гостра потреба у відмові від найбільш репресивних методів управління та зміцненні т. зв. «соціалістичної законності». Серед вагомих аргументів щодо прийняття «нового» кримінального кодексу став закон СРСР від 11.02.1957, який розширив права союзних республік, повернувши до їх компетенції право приймати власні кримінальні кодекси. Це дало змогу УРСР розпочати роботу над новим кодифікованим актом, який мав замінити застарілий Кодекс 1927 р., що вже не відповідав новим політичним реаліям.

Іншою ключовою передумовою було прийняття у 1958 р. загальносоюзних «Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». Цей документ встановив єдині принципи кримінальної відповідальності для усієї країни, на базі яких кожна республіка повинна була розробити свій кодекс. Новий КК УРСР 1960 р. мав на меті «гуманізувати покарання» (наприклад, було скасовано поняття «ворог народу» та зменшено максимальні терміни ув'язнення), а також систематизувати численні розрізнені укази та постанови, що накопичувалися десятиліттями. Отже, кодифікація 1960 р. стала результатом прагнення радянського керівництва «модернізувати» правове поле та створити видимість правової стабільності в умовах часткової лібералізації режиму.

Конституція УРСР 1978 р., прийнята в період «розвинутого соціалізму», формально закріплювала право громадян на свободу совісті (ст. 50) [6]. Згідно з Законом від 19.06.1991, вказана норма була видозмінена, а саме: *«Громадянам України гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, висловлювати релігійні або атеїстичні погляди»* [12]. Декларативний зміст цієї норми полягав у проголошенні права сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, а також відправляти релігійні культи. Однак ключовою особливістю радянського

підходу було поєднання свободи віросповідання з правом вести атеїстичну пропаганду, що на практиці створювало нерівні умови для віруючих та атеїстів. Держава офіційно проголошувала відокремлення церкви від держави та школи від церкви, що теоретично мало б гарантувати нейтралітет, але фактично використовувалося для витіснення релігії з суспільного життя.

Декларативність конституційних гарантій виявлялася у відсутності реальних механізмів захисту прав віруючих та наявності численних підзаконних актів, які суттєво обмежували релігійну діяльність. Хоча згадана вище конституційна норма забороняла розпалювання ворожнечі у зв'язку з релігійними віруваннями, радянська правозастосовна практика часто трактувала будь-яку активну релігійну діяльність як антирадянську агітацію або порушення законодавства про релігійні культи. Отже, свобода віросповідання за Конституцією 1978 р. мала переважно декларативний характер, слугуючи ідеологічним інструментом для демонстрації «демократизму» радянського ладу перед міжнародною спільнотою, тоді як реальний стан справ визначався жорстким державним контролем над релігійними організаціями. На переконання Л. Рябошапко, «декларуючи необхідність дотримання законодавства про культи, держава продовжувала вважати релігію носієм ворожої ідеології» [14, с. 339].

У світлі окресленої проблеми за необхідне вбачаємо звернути увагу на родовий об'єкт вказаних кримінальних правопорушень, оскільки ним є об'єкт, що «охоплює певне коло однорідних за своєю соціально-політичною економічною сутністю суспільних відносин, які внаслідок цього мають охоронятися єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм» [8, с. 74]. Так, ст. 138, «Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», 139 «Перешкоджання відправленню релігійних обрядів» містилися у розділі IV «Злочини проти політичних і трудових прав громадян», а ст. 209 «Посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів чи іншим приводом» у розділі IX «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку і народного здоров'я» [4].

Зміст ст. 138 КК УРСР 1960 р. полягав у такому: *«порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви – карається виправними роботами на строк до одного року або штрафом у розмірі до п'ятдесяти карбованців»* [4]. У 1966 р. вказана стаття була доповнена частиною другою *(«ті ж діяння, вчинені особою, раніше судимою за порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а також організаційна діяльність, спрямована на скоєння цих діянь»)*, що посилила покарання до трьох років позбавлення волі [4]. На переконання радянських правників, основним нормативно-правовим актом, що визначав правове становище церкви за радянського періоду, був Декрет РНК від 23.01.1918 «Про відокремлення церкви від держави і

школи від церкви», а після набуття чинності КК УРСР 01.01.1961 – Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР, затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 01.11.1976 [9] та Конституції УРСР 1978 р. [6].

Відокремлення церкви від держави за радянської доби означало відмову держави від «послуг» церкви, а відтак відмову від надання останній матеріальної, грошової та іншої допомоги. Декларувалося, що держава не втручається у церковну життєдіяльність, яка спрямовувалася на задоволення релігійних потреб громадян. Церква, реалізуючи власну діяльність, зобов'язувалася не втручатися у справи державні, а також у політичне життя суспільства. Релігійні об'єднання мали утворюватися віруючими виключно для відправлення культу із одночасною забороною зайняття іншою діяльністю.

У постанові Президії Верховної Ради УРСР від 26.03.1966 «Щодо застосування ст. 138 КК Української РСР» був сформульований вичерпний перелік діянь, що могли стати підставою для кримінальної відповідальності за ст. 138, а саме: примусове стягнення зборів на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення з метою масового поширення звернень, листівок та інших документів із закликами до невиконання чинного законодавства про релігійні культи; вчинення обманних дій з метою поширення релігійних забобонів серед населення; організація і проведення релігійних зборів та інших релігійних обрядів, що порушують громадський порядок; організація та систематичне проведення занять із навчання неповнолітніх релігії із порушенням встановлених радянським законодавством правил тощо [10]. Мета цієї постанови, на наш погляд, є очевидною – посилення тиску на релігійні громади – насамперед православні, римо-католицькі та іудейські. Водночас дії, пов'язані з організацією чи керівництвом релігійними громадами або ж окремими групами віруючих, які на переконання радянської влади належали до сект, передбачалася кримінальна відповідальність за вже за ст. 209 КК УРСР.

Суб'єктом кримінального правопорушення за ст. 138 КК УРСР 1960 р. могла бути фізична особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, із кола служителів культу, членів релігійних об'єднань, а також посадові особи, які використовували службове становище для обмеження прав громадян залежно від їх ставлення до релігії. Як зазначають дослідники історії українського правозахисного руху, формулювання «відокремлення школи від церкви» використовувалося для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які навчали молодь основам релігії – передусім щодо місіонерів, проповідників, святенників тощо [15]. Із суб'єктивної сторони, вказаний злочин міг учинятися із умисною формою вини. Обставиною, що обтяжувала покарання, визнавалося вчинення вказаного правопорушення особою, раніше засудженою за ч. 1 або ч. 2 ст. 138, якщо судимість не була погашеною або знятою у встановленому законом порядку. Під організа-

ційною діяльністю, згідно з ч. 2 ст. 138 КК УРСР, розумілися дії, спрямовані на пошук осіб для примусового стягнення зборів на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення з метою масового поширення звернень, листівок та інших документів із закликами до невиконання чинного законодавства про релігійні культи; вчинення обманних дій з метою поширення релігійних забобонів серед населення, а також керівництво такими діями [5, с. 380–381].

Остаточно вказана стаття була декриміналізована після відновлення української державності на підставі Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 2354-12 від 15.05.1992 [13].

Наразі ст. 180 КК України передбачає кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду [3]. Так, ч. 1 передбачає відповідальність за кримінальне правопорушення, яке за об'єктивною стороною характеризує такі діяння, як незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що, по-перше, зірвало релігійний обряд і, по-друге, поставило під загрозу зриву релігійний обряд. Як вказують дослідники, «незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду – це діяння, які перешкоджають відправленню законних релігійних обрядів <…> зрив релігійного обряду – це вчинення таких діянь, які унеможливили його проведення, незалежно від того, відбулося це на етапі готування до нього, під час проведення чи на завершальній його стадії <…>, а поставлення під загрозу зриву релігійного обряду – це створення таких умов, за наявності яких проведення такого обряду утруднюється, ускладнюється» [1, с. 43]. Відтак об'єктом кримінально-правової охорони виступають встановлений у нашій державі порядок проведення релігійних обрядів, а також особисті права і свободи людини. Зміни, що були внесені Законом № 3342-IX від 23.08.2023, віднесли дане кримінальне правопорушення до категорії нетяжких злочинів, вчинених з прямим умислом [11].

Відповідна норма (ст. 139) містилася і у КК УРСР 1960 р., яка мала назву «Перешкоджання відправленню релігійних обрядів», а її зміст полягав у такому: *«перешкоджання відправленню релігійних обрядів, якщо вони не порушують громадського порядку і не супроводжуються замахом на права громадян, – карається виправними роботами на строк до шести місяців або громадським осудом»* [4]. На перший погляд складається враження, що кримінальний закон захищав конституційне право кожного громадянина на свободу совісті та відправлення релігійних культів. Радянські правники наголошували, що однією з гарантій вільного виконання релігійних обрядів і культів є сам факт встановлення кримінальної відповідальності за перешкоджання їх виконанню [5, с. 382]. Водночас державним органам надавалося право припинити діяльність релігійного об'єднання шляхом закриття молитовних будинків або ж заборонити проведення релігійних обрядів, якщо ж така діяльність провадилася з порушенням

установленого порядку проведення релігійних церемоній, порушувала громадський порядок або ж обмежувала права громадян.

Відтак ст. 138 і 139 КК УРСР 1960 р. мали б захищати конституційне право людини на свободу віросповідання, захищати людину від незаконного втручання до простору особистої свободи з боку держави та інших осіб, однак стали лише інструментом боротьби держави з інакомисленням, передусім на релігійному підґрунті.

З огляду на зазначену проблему особливої уваги заслуговує історико-правовий аналіз ст. 209 КК УРСР 1960 р., що мала назву «Посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів чи іншим приводом». На погляд радянських правників, під суспільною небезпекою вказаного злочину розумілося злочинне посягання на життя, здоров'я, гідність і права людини під приводом відправлення релігійних культів або ж під іншим приводом. Вказана стаття передбачала кримінальну відповідальність організаторів, керівників та активних учасників різноманітних груп, включаючи релігійні секти, діяльність яких здійснювалася під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів та поєднувалася із спричиненням фізичної або ж моральної шкоди здоров'ю громадян, посяганням на їх політичні права та перешкоджанню виконання ними громадянських обов'язків [5, с. 550].

Варто зазначити, що кримінальна відповідальність за перераховані у диспозиції ст. 209 КК УРСР діяння наставала незалежно від того, чи вчинялися вони у складі зареєстрованих (офіційних) або ж незареєстрованих групах. Останніх радянський законодавець відносив до сект, а найбільш небезпечними вважав українських греко-католиків, баптистів-ініціативників, Свідків Єгови, п'ятидесятників, адвентистів-реформістів та представників Істинно-православної церкви. З погляду офіційної влади причинами «небезпечності» називали активну місіонерську діяльність серед молоді (щодо баптистів), повну відмову від служби в армії, участі у виборах та вшанування державних символів СРСР (щодо єговістів), активний рух за еміграцію з СРСР через релігійні переслідування (щодо п'ятидесятників), національно-визвольну агітацію та зв'язки з Ватиканом (щодо греко-католиків, яких радянська влада називала «уніатами»), невизнання московського патріархату (щодо віруючих Істинно-православної церкви) тощо.

Формами організації таких груп радянський законодавець називав вербування учасників, визначення її структури, призначення проповідників, розробку планів діяльності, проведення бузувірських обрядів та ритуалів, пошук необхідних приміщень для зборів громади і надання засобів для функціонування таких груп. Де-юре законодавець вказував на діяльність групи осіб (двох і більше) під *«приводом проповідування релігійних віровчень, виконання релігійних обрядів»,* однак де-факто під дію норми підпадала будь-яка діяльність пересічної групи

осіб, оскільки диспозиція містила формулювання «під іншим приводом». Відтак захист прав громадян був лише прикриттям для переслідування інакомислячих на релігійному ґрунті, оскільки у СРСР провідне місце завжди займала держава та її політичний інтерес.

Серед ключових елементів складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК УРСР 1960 р. виокремимо такі: офіційно об'єктом злочину називалися сукупність суспільних відносин щодо охорони здоров'я і прав громадян, а фактично – монополія держави на ідеологічний вплив та контроль над приватним життям; об'єктивна сторона полягала в організації або керівництві релігійною групою, заподіянні шкоди здоров'ю (шляхом трактування як психологічного тиску чи «релігійного фанатизму»), спонуканні до відмови від громадської діяльності (наприклад, відмова від вступу до комсомольських організацій або ж профспілок), спонуканні до відмови від виконання громадянських обов'язків (наприклад, відмова від служби у радянській армії, ігнорування святкових мітингів і демонстрацій); суб'єктом злочину могли бути керівники та активні учасники таких груп, що досягли 16-річного віку; суб'єктивна сторона – прямий умисел з мотивів «релігійного фанатизму» та корисливості. Засуджені за ст. 209 КК УРСР 1960 р. підлягали реабілітації згідно з Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 2354-12 від 15.05.1992 [13].

Проведене у даній статті дослідження дає підстави зробити такі **висновки.** По-перше, ст. 138 і 139 КК УРСР 1960 р. стали інструментом боротьби держави з інакомисленням, передусім на релігійному підґрунті. Державні органи отримували право припиняти діяльність будь-якого релігійного об'єднання шляхом закриття молитовних будинків або ж заборони проведення релігійних обрядів. По-друге, ст. 209 КК УРСР 1960 р. протягом трьох останніх десятиліть існування СРСР стала одним із ключових інструментів радянської влади для боротьби з релігійними громадами, які відмовлялися від контролю з боку держави. Окремі формулювання, що містилися у диспозиції вказаної норми, були навмисно «розмитими», що давало змогу карально-репресивним органам трактувати будь-яку діяльність як злочинну. Дана норма у поєднанні із ст. 62 «Антирадянська агітація і пропаганда» стала для радянського режиму дієвим кримінально-правовим інструментом для боротьби з правозахисним рухом, інакомисленням, а у середовищі українських дисидентів ст. 209 стала символом релігійних репресій.

Список використаних джерел

1. Бантишев О. Ф., Остроухов В. В., Голотін С. І. Відповідальність за кримінальні правопорушення, що вчиняються на релігійному підґрунті в умовах воєнного стану: практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 80 с.
2. Історія держави і права України: навч. посібник / за ред. А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 384 с.

3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26, ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text
4. Кримінальний кодекс Української РСР: Затверджений Законом Української РСР від 28 грудня 1960 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 14. Втратив чинність.
5. Кримінальний кодекс Української РСР: науково-практичний коментар. Київ: Політвидав, 1978. 684 с.
6. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 р.: текст. URL: https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Кримінальне право України: Загальна частина: навчально-методичний посібник / за заг. ред. Н. А. Мирошниченко, Є. Л. Стрельцова. Одеса: Астропринт, 2022. 328 с.
9. Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР, затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 01.11.1976. *Відомості ВР УРСР.* 1976. № 46, ст. 420.
10. Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 26.03.1966. «Щодо застосування ст. 138 КК Української РСР». *Відомості ВР УРСР.* 1966. № 13, ст. 70.
11. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 2023. № 92, ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text
12. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон Української РСР. *Відомості ВР УРСР.* 1991. № 35, ст. 467. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12#Text
13. Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР*). 1992. № 32, ст. 457. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-12#Text
14. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 484 с.
15. Стаття 138 КК УРСР. Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей Харківської правозахисної групи. URL: https://museum.khpg.org/1162803943

Yurii Hotsuliak, Oleksii Martyniuk, Iryna Stadnik. Criminal Offenses Against the Religious Rights of Citizens Under the Criminal Code of 1960: Historical and Legal Analysis

The article conducts a historical and legal analysis of the elements of crimes provided for in Articles 138, 139 and 209 of the Special Part of the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960.

The authors draw attention to the fact that the relevance of the study of criminal offenses against the religious rights of citizens under the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960 is due to the need for a deep rethinking of the Soviet legal heritage in the context of modern state building. Historical and legal analysis of this period allows us to reveal the contradictory nature of the legislation of that time, which formally declared freedom of conscience, but in fact served as an instrument of state control and repression against believers.

The article focuses on the specifics of criminal liability for "violation of the legislation on religious cults", which helps to understand the mechanisms of ideological pressure on religious communities under a totalitarian regime. The study of the historical experience of combating religious intolerance contributes to the improvement of the current mechanisms for protecting freedom of worldview and religion in the context of Ukraine's European integration.

The authors conclude that, firstly, Articles 138 and 139 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960 became an instrument of the state's struggle against dissent, primarily on religious grounds. State bodies received the right to terminate the activities of any religious association by closing houses of prayer or prohibiting religious ceremonies. Secondly, Article 209 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960 during the last three decades of the USSR's existence became

one of the key instruments of the Soviet government to combat religious communities that refused to be controlled by the state. Certain formulations contained in the disposition of the specified norm were intentionally "blurred", which allowed the punitive and repressive bodies to treat any activity as criminal. This provision, in combination with Article 62 "Anti-Soviet Agitation and Propaganda", became an effective criminal law instrument for the Soviet regime to combat the human rights movement and dissent, and among Ukrainian dissidents, Article 209 became a symbol of religious repression.

Keywords: *freedom of religion (conscience), law, freedom, worldview, human rights and freedoms, Constitution, Criminal Code, criminal offense, state, object of criminal law protection, правосуддя, the judicial system.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026 р.

УДК 342.7+342.731
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.2

Зінкін Олександр Миколайович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0009-0001-6178-7770

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ У ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

У статті досліджується процес становлення права на свободу віросповідання у первинних цивілізаціях стародавнього Сходу – Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаю та Японії.

Визначено, що свободи віросповідання у давніх цивілізаціях Єгипту та Месопотамії у сучасному розумінні даного поняття не було і не могло бути. Держава за допомогою правових норм чітко встановлювала межі «релігійної свободи», а відтак позбавляла особу права на вільний вибір або зміну релігійних переконань у межах тогочасних державних кордонів. Держава і релігія перебували у нерозривному та органічному зв'язку, а релігійна практика перебувала під суворим контролем деспота, жреців та чиновницької бюрократії.

Вказується, що процес становлення поняття «свобода віросповідання» у межах давньоіндійських держав відрізнявся від інших стародавніх цивілізацій. Індуське право, що стало органічною частиною індуїзму як релігії, допускало певну свободу віросповідання настільки, наскільки це було можливо за тогочасних умов. Водночас чітко вибудована варново-кастова система суттєво обмежовувала комунікацію між людьми.

Окремі елементи свободи віросповідання можна віднайти і на теренах Стародавнього Китаю. Однак релігія розглядалася через призму органічного зв'язку із державою, а так звана «свобода» не могла виходити за чітко окреслені межі: держава толерувала різні віруванння, допоки вони не загрожували політичній стабільності, соціальній системі та власне її існуванню. На японських теренах історично не складалися умови для формування свободи віросповідання, що загалом відповідало тенденціям розвитку цього суб'єктивного права у державних утвореннях Стародавнього Світу.

Автор робить висновок, що релігійні системи, які сформувалися у далекосхідних державах, характеризувалися певними ознаками, а саме: по-перше, стриманою толерантністю щодо інших релігій, оскільки ті релігійні віровчення, які були притаманні тому чи іншому народу і визнавалися на офіційному рівні, не претендували на винятковість; по-друге, свобода

віросповідання в жодному разі не могла виходити за межі дозволеного офіційною владою, оскільки сама влада і правитель визналися священними та недоторканими.

Ключові слова: *свобода віросповідання (совісті), давньосхідні суспільства, право, свобода, світогляд, права і свободи людини, природні права і свободи, Конституція, принципи права, держава, правова ідеологія, правова система.*

Постановка проблеми. Беззаперечним сьогодні видається твердження, що права людини є фундаментальними нормами, які захищають гідність та свободу кожної особи. Вони традиційно класифікуються за поколіннями, що відображає історичний розвиток та еволюцію правових концепцій. Право на свободу віросповідання, поряд із правом на життя, свободу та особисту недоторканість, є одним з ключових елементів першого покоління прав людини, яке заклало основи сучасного розуміння індивідуальних свобод та обмежень державної влади. Ці права вважаються основою інституту прав людини, є невідчужуваними та природно-правовими. Так, Конституція України (ч. 1 ст. 35) гарантує кожній людині право на свободу світогляду і віросповідання, вказуючи, що «це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [1].

Право на свободу віросповідання є еволюційним за змістом, його розуміння у різні історичні епохи трактувалося по-різному – від державного контролю (примусу) над релігійним життям до можливості кожної людини обирати, сповідувати або не сповідувати будь-яку релігію, а також змінювати свої релігійні переконання без необґрунтованого втручання. Відтак за актуальне вбачаємо дослідити становлення та розвиток права на свободу віросповідання у давньосхідних державах як історичну передумову формування права першого покоління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових розвідок, у яких досліджувалися окремі аспекти розглядуваної проблеми, виокремимо праці Я. Бондарчука, В. Вовка, М. Городнього, А. Грубінка, А. Зайця, Л. Маймескулова, Є. Логвиненка, В. Рубеля, Ю. Цвєткової, Б. Чміля, О. Шевченка та інших.

Метою статті є дослідження процесу становлення права на свободу віросповідання у первинних цивілізаціях стародавнього Сходу – Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаю та Японії.

Виклад основного матеріалу. Становлення права на свободу віросповідання (як і більшість суб'єктивних прав людини) сягає давніх часів – доби становлення перших державних утворень т. зв. «річкових цивілізацій», які виникали у долинах великих річок Сходу – Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю, «із самобутньою культурою, господарсько-соціальним устроєм, політичною організацією, звичаями, які у сукупності сформували певний тип найдавнішої правової системи» [4, с. 34]. Як зазначають вітчизняні історики права, «необхідність

оволодіння долинами рік з їх періодичними розливами, будівництва водоймищ, каналів, дамб, підтримання усього іригаційного господарства, розподіл води для полів – усе це потребувало праці багатьох тисяч людей» [6, с. 37]. Так формувалися давньосхідні деспотії (або т. зв. «держави східного типу») з, по-перше, доволі складною централізованою системою управління; по-друге, сакралізованою владою, де правитель ототожнювався з богом або напівбогом; по-третє, специфічною правовою системою, визначальною ознакою якої була синкретичність права, коли кожна правова норма містила релігійне обґрунтування, а відтак право перебувало в органічному зв'язку з релігією загалом і релігійною мораллю зокрема. Є. С. Логвиненко, досліджуючи інститут покарання у праві давньосхідних цивілізацій, робить висновок, що «у законодавчих пам'ятках давньосхідних деспотій простежуються схожі риси: пояснення божественного походження правителя, його справедливість під час визначення навіть найсуворішого покарання; відсутність чіткого розподілу між моральними та правовими нормами» [8, с. 9].

Зазначимо, що на чолі соціальної піраміди у давньосхідних державах був деспот (цар, фараон, раджа, цар-ван), який не лише володів усією повнотою політичної влади, але й зазвичай вважався «живим божеством». Відтак йому належала необмежена політична, військова і релігійна влада. Так, наприклад, Закони Хаммурапі були висічені на діоритовій скелі із зображенням власне Хаммурапі у молитовній позі перед богом Сонця і Правосуддя – Шамашем [12, с. 25], хоч влада правителя сакралізувалася менше, порівняно з Китаєм та Єгиптом. У Китаї існував особливий культ імператора – «сина Неба». Водночас наприкінці XV ст. до н. е. під час царювання у Єгипті фараона Аменхотепа IV Ехнатона вперше в історії людської цивілізації була здійснена спроба замінити політеїзм монотеїзмом, багатобожжя єдинобожжям (вірою в єдиного бога – Атона), однак ця реформа була скасована наступниками фараона.

У первісних цивілізаціях давнього Сходу особливого правового становища набували жреці – служителі релігійного культу, які поряд з вельможами, знаттю і вищою бюрократією належали до привілейованої суспільної верстви. У Стародавньому Єгипті усі жреці поділялися на групи відповідно до кількості культів. Дослідники зауважують, що «на чолі кожної групи стояв верховний жрець, який керував усім персоналом, що служив даному богові. Особливий розряд складали царські жреці, які завідували культом царя-бога» [12, с. 14]. Відтак жреці не лише справляли релігійні культи, але й займали найвищі державні посади. Водночас вони отримували щедре утримання від царя, не сплачували усілякі податки і збори, були володільцями значних земельних угідь і рабів. У Стародавньому Вавилоні жреці виконували роль нотаріусів у частині засвідчення цивільно-правових угод, залучалися до судового процесу у якості свідків та брали участь в ордаліях [12, с. 24]. У Стародавній Індії брахмани становили окрему варну і зай-

мали верховне становище: вони наділялися виключним правом тлумачення законів і правом щодо ознайомлення населення із священними текстами. Особа брахмана була недоторканною і звільнялася від сплати будь-яких податків.

Отже, у Стародавньому Єгипті держава і релігія перебували у нерозривному та органічному зв'язку, а релігійна практика перебувала під суворим контролем деспота, жреців та чиновницької бюрократії. Правила релігійної поведінки жорстко регламентувалися, а за їх порушення наступала здебільшого кримінальна відповідальність. Так, наприклад, смертна кара застосовувалася за вбивство тварини, яка присвячувалася богові (кішки, сови) [12, с. 19]. Схожа ситуація зі свободою віросповідання склалася у Стародавньому Вавилоні. Царі володіли правом регулювання релігійної діяльності та встановлювали доволі жорсткі покарання за вчинення злочинів, об'єктом яких була офіційно визнана релігія з наявними культами. У Законах Хаммурапі розмежовувалися поняття «гріха» і «злочину». Гріхом називалося порушення божої волі. Відтак людина могла учинити гріх, навіть не розуміючи цього, а злочин передбачав наявність у діяннях особи вини. Кара божа, за словами О. О. Шевченка, «падала на грішника не розрізняючи ні об'єктивної, ні суб'єктивної сторони гріховного діяння. Уникнути її можна було за допомогою жреця навіть без каяття» [12, с. 25]. Отже, свободи віросповідання у давніх цивілізаціях Єгипту та Месопотамії у сучасному розумінні цього поняття не було і не могло бути. Держава за допомогою правових норм чітко встановлювала межі «релігійної свободи» (фактично – квазісвободи), а відтак не існувало права на вільний вибір або зміну релігійних переконань у межах тогочасних державних кордонів.

У світлі окресленої проблеми варто згадати, на наш погляд, процес формування свободи віросповідання як правової категорії у найдавніших цивілізаціях Індії, Китаю та острівної Японії. Правила щодо свободи віросповідання, що сформувалися у вказаних цивілізаціях ще за стародавньої доби, зберігали свою чинність протягом наступних століть. Позитивні та фундаментальні зміни у розвитку права на свободу віросповідання у вказаних цивілізаціях відбувалися лише за новітньої доби, однак із суттєвими обмеженнями (наприклад, у Китаї).

У середині III тис. до н. е. починає формуватися давньоіндійська цивілізація, історія якої нараховує послідовну зміну різних епох – від Індської (Харапської), Ведичної (Арійської) до Ранньоісторичної та Класичної. Водночас у окресленій історичній ретроспективі формувалося і набувало розвитку індуське право, яке, за визначенням М. Городнього, «засноване на політеїстичній релігії з егалітарними принципами, що освячує варново-кастовий устрій <…> індуське право можна визначити як релігійно-правову систему, яка регламентує суспільні відносини всередині громади, що сповідує індуїзм. В основу останнього покладено релігійні та філософські вчення (ідеї) брахманізму (карма, сансара, ре-

інкарнація тощо)» [3, с. 24]. Такий порядок речей, на переконання Я. П. Бондарчука, «визначив на століття вперед соціальну структуру індійського суспільства та відсутність еволюції поняття «свобода» у її сучасному розумінні» [2, с. 44–45]. Зазначимо, що протягом усієї епохи визначальний вплив на ґенезу понять та інститутів індуського права (включаючи ведичний, брахманський та індуїський періоди) мала релігія – індуїзм. З цього приводу відзначимо твердження Я. П. Бондарчука, який вказує, що «поняття "свобода" у давніх індусів не було виокремленим чи відособленим, воно входило у структуру поняття "карма", де людина діє відповідно до свободи волі, створюючи свою власну долю» [2, с. 44].

Розвиток поняття «свобода віросповідання» у межах давньоіндійських держав відрізнявся від інших стародавніх цивілізацій. Це насамперед пояснювалося особливостями індуїзму як найдавнішої релігії індусів. Індуїзм проявляв значну як для епохи Стародавнього Світу віротерпимість до різноманітних культів і вірувань, даючи їм змогу співіснувати як іпостасям одного верховного божества. Так, вважалося, що різні божества (як-от Вішну, Шива та Шакті) є проявами вищого божества (Брахми), що допомагало інтегрувати безліч культів і вірувань. Такий стан речей випливав із сутності індуїзму – у ній ніколи не існувало єдиної та централізованої релігійної організації (т. зв. «церковної ієрархії»), брахмани несуть «свої сакральні функції по праву двічі народжених і не проходять через обряд посвяти у сан» [9, с. 199], в індуїзмі донині існують самостійні релігійні напрями на кшталт буддизму, сикхізму, джайнізму. Водночас сувора варново-кастова система суттєво обмежовувала комунікацію між людьми.

Отже, індуське право, що стало органічною частиною індуїзму як релігії, допускало певну свободу віросповідання настільки, наскільки це було можливо за тогочасних умов. За словами М. Городнього, «індуське право не має відносної самостійності та є по суті невід'ємною частиною індуїзму – своєрідного феномену, в загальному уявленні – певної синкретичної традиційної системи, до змісту якої, крім права, входять різноманітні релігійні вірування й звичаї, моральні, філософські та інші ідеологічні цінності, що передбачають визначений спосіб життя, визначений суспільний порядок, соціальну організацію і структурі» [3, с. 21]. Виникнення і розвиток буддизму і джайнізму свідчить про певну свободу думки та можливість, хоча і у обмеженому вигляді, релігійного пошуку навіть у такій доволі складній «системі координат».

Окремі елементи свободи віросповідання, що були характерними для давньоіндійського суспільства, можна віднайти і на теренах Стародавнього Китаю. За означеного періоду сформувалися різні релігійно-філософські доктрини, насамперед даосизм, конфуціанство, монізм, легізм, школа «інь-ян», які в різні історичні періоди розвитку давньокитайської державності набували статусу офіційних віровчень. Особливе місце у середовищі китайців займало конфуціанство, яке

наприкінці III ст. до н. е. стало державною релігією і продовжувало такою залишатися аж до проголошення КНР у 1949 р. Водночас, наприклад, даосизм підтримували імператори з династії Цінь та Хань (III ст. до н. е. – III ст. н. е.), що допомагало йому утвердитися в умовах панування конфуціанства [9, с. 213]. На початку нової ери на терени сучасного Китаю почав проникати буддизм, який у IV ст. набув неабиякої популярності. Із VII ст. з'являється християнство, а у VIII ст. – іслам [7, с. 138].

На теренах Стародавнього Китаю свободи віросповідання як правової категорії у сучасному розумінні не існувало і не могло існувати. Релігія розглядалася через призму органічного зв'язку із державою (передусім – імператорським культом), а так звана «свобода» не могла виходити за чітко окреслені межі: держава толерувала різні вірування, допоки вони не загрожували політичній стабільності, соціальній системі та власне її існуванню. Релігійні вірування мали відповідати фундаментальним ідеям «конфуціанської етики» – повага до Імператора (влади), батька та сім'ї. Через розгалужену систему бюрократичного апарату («ранжованого чиновництва») та органи легального примусу імператор здійснював «контроль» над функціонуванням релігійних інститутів. Зазначимо, що норми давньокитайського кримінального права (карні установлення Тан) містили п'ять видів покарань – від покарання легкими та важкими ціпками до заслання, каторжних робіт та смертної кари через удавлення або відсікання голови [6, с. 134]. На переконання А. П. Зайця, китайські релігійно-філософські вчення «справили важливий вплив на характер давньокитайського права, хоча воно *(право – примітка наша – О. З.)* формувалося на традиції східного деспотизму, для якого характерні сакральність фігури правителя, політичне свавілля, <…> абсолютне переважання держави над суспільством, <…> відсутність гарантій прав особи і навіть повне зникнення свободи особистості» [5, с. 60]. Отже, «свободи віросповідання» у Стародавньому Китаї характеризувалася прагматичним та інклюзивним підходом, де різні вірування могли мирно співіснувати та доповнювати одне одного, допоки вони не загрожували стабільності держави. «Особа існувала в системі визначених її суспільним становищем координат, за яких було неприйнятним протиставлення особи громаді чи суспільній думці, треба було неухильно дотримуватися норм, наявних у суспільстві» [5, с. 60].

Зі становленням та розвитком державності на теренах сучасної Японії почав формуватися синтоїзм (з японської *синто* – «шлях богів») як панівна національна релігійна система японців, фундаментом для якої стала класична японська міфологія з ідеями анімізму, культу предків, фетишизму та тотемізму. За словами В. А. Рубеля, «щодо співвідношення людини і богів стверджувалося, що синтоїстські боги є творцями саме японців (а не людей взагалі), а тому і шанувати їх можуть лише японці <…> У релігії постулат про тотальний «японізм» синто залишався непорушним до XX ст.» [10, с. 51].

Отже, на японських теренах історично не складалися умови для формування свободи віросповідання, що загалом відповідало тенденціям розвитку цього суб'єктивного права у державних утвореннях Стародавнього Світу. Водночас зазначимо, що у VI ст. на японські острови поширюється буддійське віровчення, яке вважалося релігією іммігрантів з Кореї та Китаю. Однак у VIII ст. вже існувало приблизно шість буддійських шкіл, а японська аристократія уподобала «нову» релігію. З плином часу відбувся синкретизм цих двох релігій, що надавало їм особливих «японських рис». Буддизм поступово став народною релігією, яка впливала на всі аспекти життя японців – від повсякденного побуту, військової справи до літератури й мистецтва.

Підводячи підсумки становлення права на свободу віросповідання у державах давнього Сходу, варто зазначити оцінку Ю. В. Цвєткової щодо сутності правового становища особи: «комплекс прав та обов'язків особи у східній традиції сприймається не як результат досягнень самої особи, а як своєрідний подарунок від держави (правителя) із її доброї ласки <…> вони повинні лише пасивно приймати те, що їм пропонується» [11, с. 25–26].

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки.** Релігійні системи, що сформувалися у далекосхідних державах, характеризувалися певними ознаками, а саме: по-перше, стриманою толерантністю щодо інших релігій, оскільки ті релігійні віровчення, що були притаманні тому чи іншому народу і визнавалися на офіційному рівні, не претендували на винятковість; по-друге, свобода віросповідання в жодному разі не могла виходити за межі дозволеного офіційною владою, оскільки сама влада і правитель визналися священними та недоторканими.

Список використаних джерел

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
2. Бондарчук Я. П. Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права: дис. … д-ра філос. за спец. 081 «Право»: ДонНУ імені Василя Стуса. Вінниця, 2024. 224 с.
3. Городній М. Типологічні особливості індуського права в контексті акультураційних процесів. *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică*. 2014, Februarie. С. 20–27. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2014/1/5.pdf
4. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. 656 с.
5. Заєць А. П. Світоглядні основи права Стародавнього Китаю. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2019. Т. 3. С. 55–62. URL: https://nrplaw.ukma.edu.ua/article/view/175835/175685
6. Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / за ред. Л. М. Маймескулова. Харків: Право, 2013. 520 с.
7. Кім О. В. Релігії Китаю. Історія та сучасний стан. *Сходознавство. Актуальність та перспективи:* тези доповідей І Міжн. наук.-практ. конф. (20 березня 2020 р.). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2020.С. 137–139.

8. Логвиненко Є. С. Джерела дослідження інституту покарання у праві держав давньосхідних цивілізацій. *Правові новели. Науковий юридичний журнал.* 2019. № 9. С. 7–14. URL: http://www.legalnovels.in.ua/journal/9_2019/3.pdf
9. Релігієзнавство: підручник / за ред. В. М. Вовк, Б. Ф. Чміля. Київ: Атіка, 2009. 552 с.
10. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. Київ: Аквілон-Прес, 1997. 256 с.
11. Цвєткова Ю. В. Східна традиція права: навчальний посібник. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2015. 62 с.
12. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів. Київ: Вентурі, 1998. 255 с.

Oleksandr Zinkin. The Formation of the Right to Freedom of Religion in the States of the Ancient East

The article examines the process of the formation of the right to freedom of religion in the primary civilizations of the ancient East – Egypt, Babylon, India, China and Japan.

It is determined that freedom of religion in the ancient civilizations of Egypt and Mesopotamia in the modern understanding of this concept did not exist and could not exist. The state, using legal norms, clearly established the boundaries of "religious freedom", and therefore deprived a person of the right to freely choose or change religious beliefs within the then state borders. The state and religion were in an inextricable and organic connection, and religious practice was under the strict control of the despot, priests and bureaucratic bureaucracy.

It is indicated that the process of the formation of the concept of "freedom of religion" within the ancient Indian states differed from other ancient civilizations. Hindu law, which became an organic part of Hinduism as a religion, allowed for a certain freedom of religion to the extent that it was possible under the conditions of that time. At the same time, the clearly established varna-caste system significantly limited communication between people.

Certain elements of freedom of religion can also be found in ancient China. However, religion was viewed through the prism of an organic connection with the state, and the so-called "freedom" could not go beyond clearly defined boundaries: the state tolerated different beliefs as long as they did not threaten political stability, the social system, and its very existence. Historically, conditions for the formation of freedom of religion were not created in Japanese lands, which generally corresponded to the trends in the development of this subjective right in state formations of the Ancient World.

The author concludes that the religious systems that formed in the Far Eastern states were characterized by certain features, namely: first, restrained tolerance towards other religions, since those religious beliefs that were inherent in a particular people and were recognized at the official level did not claim to be exclusive; second, freedom of religion could in no way go beyond what was permitted by the official authorities, since the authorities themselves and the ruler were recognized as sacred and inviolable.

Keywords: *freedom of religion (conscience), ancient Eastern societies, law, freedom, worldview, human rights and freedoms, natural rights and freedoms, Constitution, principles of law, state, legal ideology, legal system.*

Дата першого надходження статті до видання: 15.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026 р.

УДК 340.134:342.57
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.3

Хальота Андрій Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8505-0055

ПУБЛІЧНІ КОНСУЛЬТАЦІЇ ЯК ФОРМА УЧАСТІ ЗАІНТЕРЕСОВАНИХ ОСІБ У ПРАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ЕФЕКТИВНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті здійснено комплексний аналіз публічних консультацій як форми участі заінтересованих осіб у правотворчій діяльності. Досліджено теоретичні підходи до розуміння консультаційних процедур у контексті партисипативної та деліберативної демократії, а також їх значення для забезпечення легітимності, прозорості та якості нормативно-правових рішень. Визначено, що сучасні міжнародні стандарти, сформовані Організацією економічного співробітництва та розвитку, Європейським Союзом та системою ООН, розглядають публічні консультації як важливий механізм залучення громадськості до процесу формування державної політики та правотворення.

Особливу увагу приділено аналізу Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX та його співвідношенню із Законом України «Про правотворчу діяльність». Встановлено, що прийняття зазначеного Закону стало важливим етапом інституціоналізації консультаційних процедур в Україні та створило нормативні передумови для розвитку відкритого врядування й підвищення рівня участі громадськості у правотворчому процесі. Водночас виявлено низку проблем законодавчого регулювання, зокрема надмірну кількість винятків зі сфери дії Закону, факультативний характер консультацій щодо законопроєктів народних депутатів України, недостатню деталізацію вимог до консультаційних документів, обмеженість механізмів зворотного зв'язку та відсутність ефективного інституційного контролю.

Проаналізовано сучасну українську практику проведення консультацій та встановлено, що однією з ключових проблем залишається формальний характер багатьох консультаційних процедур і недостатній вплив поданих пропозицій на зміст нормативно-правових актів. Обґрунтовано необхідність удосконалення законодавчого дизайну консультацій, розвитку цифрової інфраструктури, запровадження диференційованих строків консультацій, посилення інклюзивності та впровадження деліберативних форм участі громадськості.

Ключові слова: *публічні консультації, правотворча діяльність, участь громадськості, демократичне врядування, правотворчий процес, відкритий уряд, електронні консультації, деліберативна демократія.*

Постановка проблеми. Тематика наукових досліджень щодо публічних консультацій в українській науці набула якісно нового значення у зв'язку з одночасною дією кількох факторів. По-перше, після початку агресії Росії проти України з 2014 року держава була змушена ухвалювати значну кількість рішень з ви-

сокою інтенсивністю та швидкістю, що об'єктивно скорочувало участь громадськості у процесі правотворчості. По-друге, євроінтеграційний курс і зобов'язання в межах відкритого урядування підвищили вимоги до прозорості та підзвітності публічної влади. По-третє, саме право людини на участь в управлінні державними справами має не лише політичний, а й виразний правотворчий вимір, оскільки зміст цього права дедалі частіше формується у взаємодії між державою, громадянським суспільством, науковою спільнотою та різними групами суб'єктів правового регулювання.

У цьому контексті публічні консультації постають не просто як ефективна практика, а як процесуальна гарантія якісного правотворення. За сучасними підходами Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР), участь заінтересованих сторін підвищує якість політик і послуг, прозорість, відповідність адресатів і довіру до публічних інституцій [1, с. 27–28]. Водночас міжнародна практика переконливо показує, що сам факт існування консультаційної процедури не гарантує її змістовності: процедури можуть бути надмірно короткими, технократичними, захопленими вузькими групами впливу або зведеними до формального оприлюднення проєкту нормативно-правого акта без реального зворотного зв'язку.

Саме тому прийняття Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX треба оцінювати як спробу організувати процес залучення заінтересованих сторін до прийняття рішень в державі. Він проголошує метою упорядкування залучення заінтересованих сторін до участі у прийнятті рішень на всіх етапах постановки проблеми, розроблення, формування і реалізації державної політики та вирішення питань місцевого значення [2]. Одночасно Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX уже заклав тезу про публічні консультації як форму громадського обговорення у правотворчому процесі, що робить надзвичайно важливим питання узгодженості двох актів [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика публічних консультацій як форми участі заінтересованих осіб у правотворчій діяльності останніми роками посідає важливе місце у сучасних юридичних і політико-правових дослідженнях. Особлива увага приділяється питанням відкритого урядування, демократичної участі громадськості, цифровізації консультаційних процедур та забезпечення легітимності правотворчих рішень.

Теоретичні основи участі громадськості у процесі прийняття рішень були закладені у працях Ю. Габермаса, який пов'язував легітимність права з дискурсивними процедурами суспільного обговорення, а також Ш. Арнстайн, яка у концепції «драбини громадянської участі» обґрунтувала відмінність між формальною консультацією та реальним впливом громадськості на зміст публічних рі-

шень. Проблеми формалізації консультаційних процедур та ризики домінування організованих груп інтересів у процесі вироблення рішень досліджуються у працях М. Мартін.

У вітчизняній науці окремі аспекти публічних консультацій досліджували О. Бойко, П. Крайній, О. Чальцева, К. Швець, Р. Стефанчук. Водночас аналіз наукової літератури свідчить, що комплексні дослідження публічних консультацій саме як форми участі заінтересованих осіб у правотворчій діяльності залишаються недостатніми. Потребують подальшого наукового опрацювання питання ефективності консультаційних процедур, юридичних наслідків їх порушення, інституційного контролю за проведенням консультацій, а також функціонування консультацій в умовах воєнного стану та цифрової трансформації публічного управління. Це зумовлює актуальність і практичну значущість подальших досліджень у зазначеній сфері.

Постановка мети. Мета наукової статті полягає у комплексному аналізі публічних консультацій як форми участі заінтересованих осіб у правотворчій діяльності, оцінці їх фактичної та потенційної ефективності, критичному аналізі Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX, дослідженні української практики та формулюванні конкретних пропозицій щодо вдосконалення нормативної й організаційної моделі консультацій.

Виклад основного матеріалу. У класичній теорії демократії участь громадян у виробленні публічних рішень не обмежується механізмом їх голосування під час здійснення різних форм безпосередньої демократії. Консультації виступають проміжною ланкою між суто представницькою моделлю і моделями партисипативної та деліберативної демократії. Якщо представницька демократія легітимує владу через вибори, то консультаційна демократія легітимує конкретне рішення органів публічної влади через відкриту процедуру залучення заінтересованих осіб. У цьому сенсі публічні консультації виконують щонайменше три функції: інформаційну, коли орган публічної влади отримує релевантні дані з питання, що обговорюється; коригувальну, коли орган публічної влади змінює проєкт нормативно-правового акта; та легітимаційну, коли процедура публічних консультацій створює підстави для сприйняття рішення як належно обґрунтованого.

Ю. Габермас пов’язував легітимність права з дискурсивними процедурами, в яких норми можуть бути раціонально прийнятними для адресатів [4, с. 28–41]. Для сучасної правотворчості це означає, що консультація не є «зовнішнім» суспільно-політичним компонентом щодо права, а є частиною правової раціональності. Якщо суб’єкти, на яких поширюються конкретні норми права, не мають змоги впливати на її формування хоча б у консультаційному форматі, ці норми права втрачають частину своєї комунікативної легітимності. Звідси випливає

важливий висновок для українського контексту: процедура консультацій має оцінюватися не за кількістю формально проведених заходів, а за тим, чи забезпечує вона публічну можливість зважування альтернатив і обґрунтованого врахування інтересів суб'єктів правовідносин.

Ш. Арнстайн у сформульованій концепції «Драбина громадянської участі» показала, що між інформуванням, консультацією та реальним впливом існує принципова різниця: участь може бути як механізмом перерозподілу символічного впливу, так і засобом фактичного включення громадськості у прийняття рішень [5, с. 216–224]. Для правотворчості ця теза особливо важлива, оскільки консультація, яка не змінює ні проєкт нормативно-правового акта, ні обґрунтування рішення, часто перетворюється на ритуал легітимації вже ухваленого курсу. Саме тому одним із ключових критеріїв ефективності консультацій є не кількість отриманих коментарів, а наявність прозорого зв'язку між поданими пропозиціями і фінальним текстом нормативно-правового акта.

Методологічно це зближує сучасні підходи ОЕСР і Управління Верховного комісара ООН з прав людини. ОЕСР послідовно розмежовує інформування, консультацію і активну участь; наголошує на юридичному закріпленні права на участь, консультацій на ранніх стадіях, достатності часу, доступності інформації, ресурсному забезпеченні та обов'язку влади пояснювати, як використано отриманий внесок [1, с. 23–25]. Управління Верховного комісара ООН з прав людини підкреслює, що участь громадян у позаелекторальних контекстах може відбуватися на різних рівнях – від інформування та консультації до партнерства або спільної діяльності – і на різних стадіях рішення: від встановленням питання до моніторингу та переформулювання рішення [6, с. 12–16]. У правотворчій площині це означає: чим раніше запускається консультація і чим чіткіше окреслені альтернативи, тим вищою є ймовірність її реального впливу.

На цьому тлі важливим є і критичний підхід. Новіші дослідження показують, що консультації можуть використовуватися стратегічно: як інструмент елітного маневрування, вибіркового підтвердження вже ухваленої позиції або канал, який непропорційно добре використовують організовані та ресурсні групи. ОЕСР у сфері лобіювання прямо фіксує обмежену прозорість цілей впливу та неповноту розкриття даних про суб'єктів впливу [7]. М. Мартін, аналізуючи глобальний досвід конституційного консультування, показує, що публічні консультації можуть мати не лише демократичну, а й суто інструментальну цінність для певних груп еліт [8, с. 25–34]. Отже, ефективність консультацій залежить не тільки від відкритості доступу, а й від дизайну самої процедури: хто повідомлений, у які строки, на якій стадії, з якою повнотою даних, за якими правилами фіксується та оцінюється внесок.

Українська доктрина загалом розвиває ті самі ідеї. О. Бойко обґрунтовує, що публічні консультації є важливим інструментом реалізації конституційного

права людини на участь в управлінні державними справами [9, с. 32–38]. П. Крайній показує, що новий Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX впливає на еволюцію права людини на участь в управлінні державними справами і створює передумови для ширшого розуміння управління державними справами [10, с. 361–366]. О. Чальцева та К. Швець акцентують на тому, що цифровий формат консультацій дозволяє охопити ширше коло учасників, але сам по собі не усуває проблему формалізму [11, с. 62–67]. У новішій українській літературі також наголошується на зв'язку правотворчості з технологічними і цифровими інструментами, однак підкреслюється, що технологія без належного нормативного дизайну не гарантує змістовної участі осіб у консультаціях.

Прийнятий 20 червня 2024 р. Закон України «Про публічні консультації» визначає власною метою упорядкування залучення заінтересованих сторін до участі у прийнятті рішень «… на всіх етапах постановки проблеми, розроблення, формування та реалізації державної політики» [2]. Уже ця формула є сильною стороною цього Закону: він виходить за межі вузького уявлення про консультацію як коментування готового тексту акта і, принаймні концептуально, орієнтує суб'єкта владних повноважень на ранню фазу формування політики. У поєднанні з положеннями Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 № 3354-IX, який визнає публічні консультації формою громадського обговорення у процесі розроблення проєктів нормативно-правових актів, утворюється нормативна основа для інтеграції участі заінтересованих осіб у правотворчу діяльність [3].

Позитивною рисою Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX є також закріплення в статті 4 принципів участі та відкритості, прозорості, доступності, підзвітності, дієвості і пропорційності. У цій статті прямо допускається можливість участі заінтересованих сторін на всіх етапах вирішення питання, і забороняється необґрунтована відмова їм в участі у цьому процесі [2]. У доктринальному сенсі це означає перехід від адміністративного дозволу до презумпції відкритого доступу до консультаційної процедури. Таке рішення відповідає як Рекомендації ОЕСР щодо відкритого уряду, що вимагає забезпечувати інклюзію, якість та вплив партисипативних процесів, так і міжнародним стандартам права людини на участь у публічних справах [12].

Водночас уже на рівні предмета регулювання закон демонструє низку слабких місць. Статтею 2 Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX визначено, що його положення не поширюються на процедуру призначення виборів та референдумів, бюджетний процес, питання оборони, зовнішньої політики, значну частину міжнародно-правових питань, проєкти регуляторних актів відповідно до спеціального закону, а також проєкти актів у сфері дер-

жавного регулювання ринків фінансових послуг [2]. Частина таких вилучень є зрозумілою в силу спеціального регулювання або вимог безпеки, однак сукупно вони створюють ризик фрагментації правового регулювання. Особливо дискусійними видаються тотальне вилучення з предмета правого регулювання бюджетних правовідносин і сфери фінансових послуг: саме ці сектори мають високий суспільний вплив, значний вплив економічних політик на розподіл доходів та добробуту між різними групами населення і підвищені ризики регуляторного впливу. У міжнародній практиці, навпаки, саме рішення з високим суспільним ефектом зазвичай вимагають сильнішого, а не слабшого консультаційного режиму [12].

Статтею 7 Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX пропонується загалом раціональний процесуальний каркас: суб'єкт консультацій складає план, консультаційний документ, оприлюднює його на платформі та/або власному сайті, збирає та аналізує пропозиції, а за результатами складає звіт [2]. Суттєвим є те, що консультаційний документ має містити не лише опис проблеми, а й альтернативні варіанти її розв'язання та обґрунтування того варіанта, який пропонується обрати. Це зближує українську модель з європейською логікою вимагання аргументів та консультаційних документів, у яких обговорюється не лише проєкт тексту, а й можливі стратегії, підходи або заходи, які розглядаються урядами чи організаціями для вирішення конкретної проблеми. Така вимога потенційно дуже сильна, оскільки вона змушує орган влади робити видимою не лише власну позицію, а й поле можливих рішень, що є передумовою осмисленої участі.

Однак ефективність цієї норми обмежується відсутністю достатньо деталізованих законодавчих вимог до якості консультаційного документа. Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX не фіксує обов'язку додавати стандартизовану оцінку впливу на різні групи суб'єктів правового впливу, не вимагає чіткої позиції щодо проблеми, не встановлює мінімумів щодо візуалізації або доступності для осіб з інвалідністю, а також не містить чіткої вимоги розкривати дані, на яких ґрунтується вибір найкращого варіанта вирішення питання. На відміну від підходу Європейської Комісії, де консультаційні стандарти прямо передбачають чіткість, цілеспрямованість, всеохоплення, достатність часу та публікацію результатів консультацій [13], Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX закладає основу, але недостатньо деталізує методику забезпечення цих стандартів.

Статтею 9 Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX передбачено три форми публічних консультацій: електронні консультації, адресні консультації та публічне обговорення [2]. Це вирішує давню проблему невизначеності формату, але водночас створює питання про достатність та-

кого переліку. Нормативне закріплення лише трьох форм може бути прочитане надто вузько і не стимулює розвиток деліберативних форматів – громадянських асамблей, публічних панелей, фокусованих форумів, консультативних груп громадян, які дедалі активніше застосовуються в країнах ОЕСР та ЄС для складних або конфліктних питань [12]. Хоча такі інструменти можна частково вбудовувати в межах публічного обговорення, але цей Закон не визначає їх ані як метод, ані як цільовий інструмент для вирішення важливих питань публічного управління.

Окремого критичного аналізу потребує стаття 8 Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX, яка регулює консультації народного депутата України та комітетів Верховної Ради, де прямо передбачено, що народний депутат може проводити публічні консультації до внесення законопроєкту на розгляд парламенту; мінімальний строк при цьому становить 15 робочих днів [2]. Саме слово «може» є принципово важливим. У сегменті депутатської законодавчої ініціативи законодавство фактично не встановлює загального обов'язку народного депутата консультуватися з громадськістю щодо законопроєктів, які потенційно мають великий регуляторний, соціальний чи правозахисний ефект. Через це проведення консультацій по законопроєктах, що ініціюють народні депутати для розгляду Верховною Радою України, буде реалізовано на основі політичної доброї волі, а не на системному процесуальному стандарті. Для України, у якій значна частина законодавчих ініціатив виходить саме від народних депутатів, це один із найслабших вузлів усієї конструкції.

Не менш суттєвою є проблема строків проведення публічних консультацій. Стаття 13 Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX встановлює загальний мінімум на їх проведення 15 робочих днів [2]. Для проєктів актів, які потребують лише усунення лінгвістичних, техніко-юридичних та інших неточностей, цього строку в окремих випадках достатньо, однак для системних законопроєктів або проєктів, що мають значні бюджетні, соціальні чи антикорупційні наслідки, такий строк видається недостатнім. Практика Європейської Комісії виходить із 12-тижневого стандарту для багатьох законодавчих консультацій, а ОЕСР послідовно наголошує на необхідності достатнього часу, який відповідає складності питання, що обговорюється [13; 1]. Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX не вводить диференціації строків за типами рішень, що означає фактичне зрівнювання технічної поправки і системної реформи у часовому вимірі. Саме це створює простір для формально законного, але змістовно недостатнього спеціально відведеного проміжку часу для отримання консультацій, порад або фахової оцінки.

Найбільш інноваційною частиною Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX є стаття 14 щодо онлайн-платформи для публіч-

них консультацій. Вона передбачає машинозчитувальний формат документів, електронне подання пропозицій, оприлюднення пропозицій і звітів, а також отримання інформації про перебіг розгляду поданих пропозицій. Для органів виконавчої влади та державних колегіальних органів використання платформи визначене як виключний канал для проведення електронних консультацій [2]. У разі якісної реалізації це може стати одним із найсильніших інструментів деперсоналізації доступу, стандартизації процедури та формування цифрового сліду для подальшого моніторингу. Проте саме тут може виникнути найбільша практична проблема: реалізація положень статті 14 цього Закону базується на цифровій інфраструктурі, яка ще не завершена, а акти Кабінету Міністрів України 2025–2026 років свідчать, що концепція та технічні вимоги платформи ще перебувають на стадії розроблення [14].

Перехідні положення Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX підсилюють цю проблему. Закон набирає чинності лише через 12 місяців після припинення або скасування воєнного стану, а до створення технічних можливостей електронні консультації можуть проводитися на вебсайтах і сторінках у соціальних мережах [2]. Таке рішення зрозуміле з огляду воєнного контексту, але воно має високу ціну. Фактично Україна отримала рамковий закон, який не буде негайно регулювати суспільні відносини у сфері проведення публічних консультацій, а тому ще тривалий час процес проведення публічних консультацій функціонуватиме у старій, неоднорідній моделі. З погляду теорії права, це створює «нормативний коридор відкладеної дії»: стандарт є проголошеним, але його суб'єкти не зобов'язані повною мірою його виконувати. Саме це знижує потенціал цього Закону як інструменту швидкої зміни практики.

Статтею 15 Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX врегульовано порядок подання пропозицій проведення публічних консультацій заінтересованими особами. Її положення водночас містять корисні і суперечливі елементи. Корисним є положення про те, що закріплено можливість оприлюднення пропозицій їх проведення, а також вивчення та аналіз суб'єктом проведення публічних консультацій пропозиції, що надійшли під час публічних консультацій. Натомість суперечливими виглядають положення про те, що закріплено, по-перше, обов'язок ідентифікації фізичних осіб, які ініціюють проведення консультацій, із подальшим оприлюдненням їхніх даних з урахуванням законодавства про захист персональних даних, а по-друге, правило, за яким індивідуальні відповіді щодо результатів розгляду пропозицій не надаються [2]. У суспільстві з неоднаковим рівнем громадянської безпеки та високою поляризованістю окремих тем повне розкриття імені заінтересованої особи може мати ефект побоювання цієї особи мати негативні наслідки за результати висловлення своєї позиції під час публічного обговорення питання. Водночас відмова від

індивідуалізації заінтересованих осіб послаблює діалогічний компонент консультацій. ОЕСР прямо застерігає, що брак ефективної комунікації між ініціатором консультацій та членами суспільства демотивує сторони брати участь у майбутніх консультаціях [15].

У статті 16 Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX міститься положення, що допускають прийняття акта без консультацій у терміновому порядку щодо запобігання надзвичайним ситуаціям та інших питань, пов'язаних із загрозами життю, здоров'ю, свободі та безпеці людини, за умови публічного оприлюднення обґрунтування і тексту акта в день його прийняття [2]. Ця модель логічно виправдана у надзвичайних умовах. Однак конструкція «інше питання, пов'язане з необхідністю запобігання…» є доволі широкою і може відкрити простір для розширювального тлумачення. Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX не передбачає проведення консультацій після прийняття акта чи обов'язкового перегляду такого акта після стабілізації ситуації, що видається його очевидною прогалиною. У порівняльному вимірі навіть там, де право допускає винятки щодо загальної процедури обговорення за наявності поважних причин, як у США, відповідні винятки підлягають вузькому тлумаченню і часто стають предметом судового контролю.

Стаття 18 Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX є однією з найсильніших норм закону, оскільки встановлює, що розгляд і прийняття актів, щодо яких не проведено консультацій, відкладаються до завершення таких консультацій, а прийняття акта без консультацій або порушення процедури може бути підставою для його скасування чи визнання нечинним судом [2]. Це переводить консультацію з площини прояву «м'якого» врядування в площину значимого дотримання юридичних процедур. Проте цей Закон не деталізує критерії істотності порушення, не вводить спеціального механізму процесуального оскарження до набрання актом чинності і не створює незалежного органу, який міг би фіксувати порушення на досудовому етапі. Отже, процесуальний захист існує, але його фактична ефективність уже зумовлена судовою практикою, яку ще належить сформувати.

Нарешті, статті 19 і 20 Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX про звітність та моніторинг концептуально закладають правильний вектор. Цей Закон вимагає узагальненої інформації про пропозиції, обов'язку пояснення врахування або відхилення пропозицій, а також щорічного звіту з кількісною та якісною оцінкою впливу консультацій на прийняті рішення [2]. Утім без уніфікованих індикаторів якості, аудиту звітів, відкритих баз даних і зовнішнього контролю ці норми можуть бути зведені до комплаєнс-звітності. Інакше кажучи, Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX правильно визнає звітність основною частиною проведення консуль-

тацій, але поки що не гарантує перетворення звітності на інструмент підзвітності, відповідальності та прозорості, а не на архівування процедурного сліду.

Отже, Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX треба оцінити як якісно важливий, але не завершений інституційний продукт. Його нормативна архітектура істотно краща за попередню фрагментарність, однак для того, щоб він справді став формою участі заінтересованих осіб у правотворчій діяльності, а не лише новою рамкою «про належну комунікацію», потрібне суттєве доопрацювання як законодавчих положень, так і підзаконної та цифрової інфраструктури.

До прийняття Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX в Україні існувала правова основа щодо порядку проведення консультацій, яка поєднувала норми постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010 № 996 [16] та окремих галузевих нормативно-правових актів. Саме ця постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996 тривалий час залишалася базовим документом, що регулювала питання проведення консультацій з громадськістю для органів виконавчої влади і закріплювала інструменти електронних консультацій, орієнтовного планування й оприлюднення їх результатів [16]. Отже, розробка положень Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX базувалася на практиці реалізації адміністративних консультаційних процедур, що врегульовані постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 03.11.2010 № 996.

Сучасний досвід реалізації консультаційних процедур гостро нерівномірний. Частина органів державної влади формувала відносно сталу консультаційну інфраструктуру, інші ж обмежувалися номінальним розміщенням проєкту документа на вебсайті з мінімальним налагодженням контактів з громадськістю. Уже саме існування роз'яснювальних матеріалів Кабінету Міністрів України про те, «що таке електронні консультації» і як вони мають проводитися, свідчило, що механізм ще не став органічною частиною адміністративної культури [16].

Однією з хронічних проблем української практики проведення консультацій є формалізація їх через модель «оприлюднено – зауважень не надійшло». Такі випадки не означають автоматично, що проєкт був якісним або що суспільство не мало заперечень. Значно частіше вони свідчать про низьку видимість консультацій, нерелевантний формат комунікації, надмірно технічну мову документів або відсутність довіри до того, що коментар вплине на результат. Саме цю проблему виявляє і ОЕСР, коли говорить про ризик розчарування заінтересованих сторін через брак пояснення, як використано їхній внесок у розробку рішення [1].

У практиці органів виконавчої влади окрему роль відіграє цифрова інфраструктура. Ще у 2021 році Мінцифри оприлюднило проєкт постанови Кабінету Міністрів України «Про онлайн-платформу взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства», що передбачалася як правова основа для здійснення електронної демократії, комунікації та формування складу громадських рад [19]. Пізніше шляхом аналізу документів урядового планування з'ясувалося, що впровадження цієї єдиної онлайн-платформи залишається незавершеним проєктом: у 2025–2026 роках ще передбачено вивчення практик, розроблення концепції та технічних вимог [17–19]. Звідси випливає важливий практичний висновок, що правова модель консультацій уже значно випередила інфраструктурну готовність держави її реалізувати. Це створює ризик, що перші роки після повного набрання чинності Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX будуть роками «налагодження техніки», а не підвищення якості участі громадськості у прийнятті рішень.

Ще один сегмент практики – консультації у спеціальних сферах, де вони мають окреме нормативне забезпечення. Так, Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 № 1160-IV передбачає спеціальні вимоги до оприлюднення проєктів регуляторних актів, аналізу регуляторного впливу та участі суб'єктів господарювання [18]. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.2017 № 2059-VIII закріплює особливу модель громадського обговорення екологічно чутливих проєктів [19]. Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» від 17.02.2011 № 3038-VI спеціально передбачає громадське обговорення проєктів містобудівної документації на місцевому рівні [20]. Це демонструє, що в правовій системі України процес проведення консультації розвивався секторально. Перевага такого підходу – у вищому рівні залежності процедури проведення консультації до специфіки самого рішення, а його недолік полягає у тому, що загальна система участі громадськості у консультаціях тривалий час не мала єдиного правового стрижня. Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX намагається такий стрижень створити, але водночас сам вилучає з поля свого регулювання частину вже наявних спеціальних напрямів консультацій.

З огляду на це з метою ефективної реалізації Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX можна виділити основні напрями вдосконалення цього процесу:

1. Першочергового вдосконалення потребує саме законодавчий дизайн. Передусім треба звузити та чіткіше сформулювати винятки зі сфери дії цього Закону. Винятки, пов'язані з обороною, безпекою або невідкладними загрозами, мають тлумачитися вузько, а виняток для бюджетного процесу не повинен означати автоматичне виведення з консультацій усіх рішень із високим перерозподільчим

ефектом. Доцільним є підхід, за якого спеціальні режими проведення консультацій зберігаються, але базові стандарти консультацій, як-от своєчасність, прозорість, обґрунтованість і звітність, застосовуються також і до них, якщо спеціальне законодавство не встановлює більш високі стандарти участі громадськості у процесі консультацій. Це дає змогу уникнути фрагментації та забезпечити більш цілісне функціонування системи проведення консультацій.

2. Реформувати парламентський сегмент консультацій. Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX має змінити факультативну модель консультацій народного депутата на його диференційований обов'язок для законопроєктів визначеної значущості. Законодавчо має бути врегульоване правило, за яким проєкти законів, що мають системний вплив на права людини, бюджет, ринкову конкуренцію, місцеве самоврядування, антикорупційну політику чи реалізацію євроінтеграційних зобов'язань, підлягають обов'язковим публічним консультаціям до першого читання або до розгляду профільним комітетом. Саме тут сьогодні міститься найбільший розрив між правотворчою вагою рішення та імперативністю консультації.

3. Необхідно запровадити диференціацію строків проведення консультацій. Мінімум у 15 робочих днів доцільно зберегти лише для низькоризикових або вузькоспеціалізованих проєктів актів, що потребують лише технічних правок. Для законопроєктів зі значним впливом на права людини, для рамкових законів, кодексів, стратегічних документів або проєктів з істотним соціально-економічним ефектом доцільно встановити мінімум 30 календарних днів, а для окремих категорій проєктів актів – 45 днів.

4. Консультаційний документ повинен бути стандартизований значно глибше, ніж це є зараз. Окрім проблеми, альтернатив і пропозицій удосконалення положень, обов'язковими елементами мають стати: короткий виклад простою мовою; карта груп суб'єктів, на які вплине рішення; опис очікуваних позитивних і негативних ефектів; дані, на яких ґрунтується пропонований варіант; перелік питань, щодо яких орган влади справді запрошує до дискусії; спосіб подання пропозицій у доступних форматах. Без цього консультаційний документ залишатиметься для багатьох заінтересованих осіб лише технічним файлом, а не запрошенням до змістовної участі.

5. Треба суттєво посилити зворотний зв'язок. Сама вимога звітувати про врахування або відхилення пропозицій є правильною, але її треба трансформувати у стандартизований інструмент, що систематизує відгуки чи рекомендації експертів / менторів щодо певних проєктів актів у форматі відкритих даних. Для кожної суттєвої пропозиції має існувати публічно доступна позначка: враховано повністю, враховано частково, відхилено – з коротким мотивуванням. Доцільно також забезпечити для учасника можливість відстеження статусу його пропози-

ції на платформі без обов'язкового публічного розкриття повного набору персональних даних. Саме такого типу прозорість зменшує ризик розчарування, про який прямо говорять ОЕСР.

6. Винятки для термінових рішень мають супроводжуватися постфактумним проведенням консультацій. Якщо проєкт акта було прийнято без консультацій через надзвичайність, після стабілізації ситуації орган влади повинен провести у визначений строк консультації або публічний перегляд правового регулювання вже після офіційного завершення правотворчого процесу. Це особливо актуально для воєнного та кризового контексту України, де обґрунтована потреба у швидкості прийняття рішень не повинна перетворюватися на повне тривале блокування участі громадськості у здійсненні публічної влади.

7. У Законі України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX має бути передбачений інституційний нагляд щодо проведення публічних консультацій. Цей Закон сьогодні покладається переважно на самомоніторинг суб'єктів консультацій і подальший судовий контроль за законністю його проведення [2]. Проте цього недостатньо. Доцільно створити в Секретаріаті Кабінету Міністрів України окремий міжвідомчий координаційний центр публічних консультацій з повноваженнями на здійснення методичного аудиту, формування індикаторів якості, перевірки щорічних звітів, ведення публічної інтерактивної панелі, яка візуалізує ключові показники ефективності консультацій, підготовку загальнодержавного аналітичного огляду щодо практики консультацій. Альтернативно частину таких функцій може здійснювати спеціально уповноважений підрозділ Секретаріату Кабінету Міністрів України у співпраці з Мінцифри та Мін'юстом. Без такого інституційного елементу система ризикує залишитися розосередженою і невимірюваною.

8. Необхідно прискорити створення єдиної цифрової платформи та не чекати повного завершення війни для підготовки всієї нормативної та технічної інфраструктури. Офіційні документи вже передбачають окремі кроки щодо концепції і технічних вимог платформи. Отже, варто вже зараз завершити архітектуру функціоналу: єдиний кабінет консультанта; автоматичні сповіщення за тематичними підписками; оприлюднення консультаційних документів, доданих до них документів та матеріалів у машинозчитувальному форматі; розроблення інтерфейсу прикладного програмування (API) для повторного використання даних; модуль взаємозв'язку між ініціаторами консультацій та заінтересованими особами, що беруть участь у консультаціях; модуль статистики щодо консультативної активності; модуль інклюзивності та адаптації контенту до різних соціальних груп. Важливо, щоб платформа не стала лише «сайтом для розміщення документів», а справді підтримувала життєвий цикл консультації.

9. Потрібна системна робота з інклюзивністю проведення консультацій. Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX формально

відкриває участь усім, але реальна інклюзія потребує спеціальних зусиль. Варто в законодавстві передбачити обов'язковий аналіз того, чи консультація потенційно зачіпає вразливі, маргіналізовані або недостатньо представлені групи населення, і, якщо так, то реалізувати спеціальні заходи встановлення контактів із заінтересованими особами шляхом подання спрощених матеріалів у доступних форматах, проведення консультації офлайн, роботи через посередників довіри, проведення цільових зустрічей, здійснення перекладу матеріалів, надання технічної допомоги, встановлення часу проведення консультацій, який реально дозволяє їх участь у цьому процесі.

10. Україні треба цілеспрямовано вбудовувати елементи деліберативної демократії в інструментарії консультування. Йдеться не про заміну класичних видів консультацій, а про доповнення їх форм проведення. Для тем із високим рівнем конфлікту або для питань, що потребують довгострокового обговорення, доцільно ініціювати проведення консультацій у формі: громадянських асамблей, публічних панелей, фасилітованих діалогів, громадських журі. Їх інституціоналізація дасть змогу перейти від простої агрегації коментарів до більш глибокого зважування аргументів, а відтак – підвищити якість правотворчих рішень.

11. Варто зробити акцент на професійному навчанні суб'єктів консультацій. Органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, секретаріати місцевих рад і виконавчих комітетів, працівники юридичних служб органів публічної влади повинні отримати стандартизоване навчання з дизайну консультацій, підготовки консультаційних документів, модерації дискусій та аналізу коментарів, оприлюднення відкритих даних, забезпечення захисту персональних даних, врахування ризиків конфлікту інтересів, а також застосування запобіжників проти інституційного впливу заінтересованих груп. Відповідно реформа публічних консультацій має бути не лише нормативною, а й кадрово-організаційною.

Висновки. Публічні консультації у сучасній правотворчій діяльності перестають бути факультативним інструментом комунікації між державою та суспільством і поступово трансформуються у процесуальну гарантію демократичного та якісного правотворення. Їх значення особливо зростає в умовах одночасної дії воєнного стану, інтенсивного реформування державного управління та виконання Україною євроінтеграційних зобов'язань. У такому контексті участь заінтересованих осіб у формуванні нормативно-правових рішень є не лише елементом політичної легітимації влади, а й важливим компонентом правової раціональності, відкритості та підзвітності держави.

Проведене дослідження показує, що сучасні міжнародні підходи, сформовані ОЕСР, Європейським Союзом та системою ООН, розглядають консультації не як формальне інформування громадськості, а як багаторівневий механізм залучення заінтересованих сторін до всіх етапів вироблення рішень – від постанов-

ки проблеми до оцінки результатів реалізації політики. Відповідно ефективність консультацій визначається не кількістю проведених заходів або отриманих коментарів, а здатністю процедури забезпечити реальний вплив учасників на зміст остаточного рішення, прозоре обґрунтування врахування чи відхилення пропозицій, а також довіру до самого процесу правотворчості.

Аналіз Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX дає підстави оцінити його як важливий етап інституціоналізації участі громадськості у правотворчій діяльності. Позитивними рисами Закону є: нормативне закріплення принципів відкритості, доступності, підзвітності та участі; визначення процедурного каркасу проведення консультацій; встановлення вимоги щодо підготовки консультаційного документа із зазначенням альтернативних варіантів вирішення проблеми; створення правових передумов для функціонування єдиної цифрової платформи консультацій; а також визнання порушення консультаційної процедури потенційною підставою для оскарження нормативно-правових актів. Уперше в українському законодавстві консультації отримують не декларативний, а процесуально значущий характер.

Водночас дослідження дає змогу констатувати, що Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX містить низку концептуальних та практичних недоліків, які можуть суттєво обмежити його ефективність. Насамперед проблемними є: надмірно широкі винятки зі сфери дії Закону; факультативний характер консультацій щодо законопроєктів народних депутатів України; недостатня диференціація строків проведення консультацій; відсутність стандартизованих вимог до змісту консультаційних документів; слабкість механізмів зворотного зв’язку; відсутність обов’язкових постфактумних консультацій щодо термінових рішень; а також відсутність незалежного інституційного механізму моніторингу та оцінки якості консультацій. Окремим ризиком є відкладений характер набрання чинності Законом та незавершеність створення цифрової інфраструктури, необхідної для його повноцінної реалізації.

Практика проведення консультацій в Україні до прийняття Закону свідчить про домінування фрагментарної та нерівномірної моделі участі громадськості. У багатьох випадках консультації фактично зводилися до формального оприлюднення проєктів актів без належної комунікації із заінтересованими сторонами та без реального врахування отриманих пропозицій. Це підтверджує, що сама наявність нормативної процедури ще не гарантує змістовної участі громадськості у правотворчості. Вирішальне значення має якість інституційного дизайну консультацій, рівень цифрової та організаційної спроможності держави, професійна підготовка суб’єктів консультацій і рівень суспільної довіри до механізмів участі.

У зв’язку з цим удосконалення системи публічних консультацій в Україні має здійснюватися комплексно. Ключовими напрямами реформування повинні

стати: звуження та чітке визначення винятків із процедури консультацій; запровадження обов'язкових консультацій щодо суспільно значущих законопроєктів; диференціація строків залежно від складності та впливу рішень; поглиблення стандартизації консультаційних документів; створення ефективного механізму зворотного зв'язку та відкритого моніторингу; розвиток єдиної цифрової платформи; інституціоналізація деліберативних форм участі; а також професійна підготовка посадових осіб, відповідальних за організацію консультацій.

Отже, публічні консультації мають розглядатися не як допоміжна адміністративна процедура, а як один із ключових механізмів демократичного правотворення, що забезпечує узгодження інтересів держави та суспільства, підвищує якість нормативно-правових актів, зміцнює легітимність рішень органів публічної влади та сприяє формуванню культури відкритого врядування. Ефективність Закону України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 № 3841-IX у перспективі залежатиме не лише від формального введення його в дію, а передусім від здатності держави забезпечити реальну, інклюзивну та змістовну участь зацікавлених осіб у правотворчій діяльності.

Список використаних джерел

1. Citizens as Partners: Information, Consultation and Public Participation in Policy-making. Paris: OECD Publishing, 2001, 267. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2001/10/citizens-as-partners_g1gh14ab/9789264195561-en.pdf (дата звернення: 04.05.2026).
2. Про публічні консультації: Закон України від 20 червня 2024 р. № 3841-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2024. № 47. Ст. 266.
3. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 93. Ст. 364.
4. Habermas J. Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge, MA: MIT Press, 1996. URL: https://teddykw2.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/07/jc3bcrgen-habermas-between-facts-and-norms.pdf
5. Arnstein S. R. A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*. 1969. Vol. 35, № 4. P. 216–224. DOI: 10.1080/01944366908977225. URL: https://www.historyofsocialwork.org/1969_ENG_Ladderofparticipation/1969,%20Arnstein,%20ladder%20of%20participation,%20original%20text%20OCR%20C.pdf (дата звернення: 04.05.2026).
6. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. Guidelines for States on the effective implementation of the right to participate in public affairs. Geneva: OHCHR, 2018, 19. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/PublicAffairs/GuidelinesRightParticipatePublicAffairs_web.pdf (дата звернення: 04.05.2026).
7. Lobbying in the 21st Century: Transparency, Integrity and Access. Paris: OECD Publishing, 2021. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2021/05/lobbying-in-the-21st-century_bb7a371a/c6d8eff8-en.pdf (дата звернення: 04.05.2026).
8. Martin M. Elite Fractures, Public Capture: The Strategic Use of Public Consultation in Global Constitution-Making. *Journal of Law and Courts*. 2025. Vol. 13, № 1. P. 1–34. DOI: 10.1017/jlc.2024.9.
9. Бойко О. П. Правове регулювання публічних консультацій в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. Т. 32(71), № 2. С. 32–38. DOI: 10.32838/TNU-2663-6468/2021.2/06.

10. Крайній П. І. Закон України «Про публічні консультації» та його вплив на еволюцію права на участь в управлінні державними справами: теоретичний та практичний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86(3). С. 361–366. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.86.3.55.
11. Чальцева О. М., Швець К. А. Досвід впровадження публічних е-консультацій у європейських країнах. *Політичне життя*. 2021. № 3. С. 62–68. DOI: 10.31558/2519-2949.2021.3.10.
12. Recommendation of the Council on Open Government. Paris: OECD, 2017. URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0438 (дата звернення: 04.05.2026).
13. European Commission. Better regulation. Brussels: European Commission, 2021. https://commission.europa.eu/law/law-making-process/better-regulation/better-regulation-guidelines-and-toolbox_en (дата звернення: 04.05.2026).
14. Про затвердження плану заходів з реалізації у 2025–2026 роках Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 березня 2025 р. № 246-р. *Урядовий кур'єр*. 04.04.2025. № 70.
15. OECD Regulatory Policy Outlook 2025. Paris: OECD Publishing, 2025. DOI: 10.1787/56b60e39-en.
16. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03 листопада 2010 р. № 996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-п#Text (дата звернення: 04.05.2026).
17. Повідомлення про оприлюднення проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про онлайн-платформу взаємодії органів виконавчої влади з громадянами та інститутами громадянського суспільства». *Міністерство цифрової трансформації України.* 27.08.2021. URL: https://thedigital.gov.ua/documents/legislation/povidomlennya-pro-oprilyudnennya-proektu-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-pro-onlajn-platformu-vzayemodiyi-organiv-vikonavchoyi-vladi-z-gromadyanami-ta-institutami-gromadyanskogo-suspilstva (дата звернення: 04.05.2026).
18. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11 вересня 2003 р. № 1160-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 9. Ст. 79.
19. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 29. Ст. 315.
20. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 р. № 3038-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 34. Ст. 343.

Andrii Khalota. Public consultations as a form of stakeholder participation in law-making: effectiveness and implementation challenges

This article provides a comprehensive analysis of public consultations as a form of stakeholder participation in law-making. It examines theoretical approaches to understanding consultation procedures in the context of participatory and deliberative democracy, as well as their significance for ensuring the legitimacy, transparency and quality of regulatory and legal decisions. It is established that contemporary international standards, developed by the Organisation for Economic Co-operation and Development, the European Union and the United Nations system, regard public consultations as an important mechanism for engaging the public in the process of shaping public policy and law-making.

Particular attention is paid to an analysis of the Law of Ukraine 'On Public Consultations' of 20 June 2024 № 3841-IX and its relationship with the Law of Ukraine 'On Law-Making Activities'. It has been established that the adoption of this Law marked an important stage in the institutionalisation of consultation procedures in Ukraine and created the regulatory framework for the development of open government and the enhancement of public participation in the law-making process. At the same time, a number of problems with legislative regulation have been identified, in particular the excessive number of exceptions to the scope of the Act, the optional nature of

consultations on draft laws submitted by Members of the Ukrainian Parliament, insufficient detail in the requirements for consultation documents, limited feedback mechanisms, and the absence of effective institutional oversight.

The current practice of public consultation in Ukraine has been analysed, and it has been established that one of the key problems remains the formal nature of many consultation procedures and the insufficient impact of the proposals submitted on the content of legislative acts. The paper justifies the need to improve the legislative design of consultations, develop digital infrastructure, introduce differentiated consultation periods, enhance inclusivity, and implement deliberative forms of public participation.

Keywords: *public consultations, law-making, public participation, democratic governance, law-making process, open government, e-consultations, deliberative democracy.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.03.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.03.2026 р.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.7
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.4

Санакоєв Дмитро Тамерланович,
аспірант кафедри конституційного права
і порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
ORCID: http://orcid.org/0000-0001-8302-0928

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ З ТОЧКИ ЗОРУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

У роботі проаналізовано забезпечення прав людини в Україні за критеріями: наявність, доступність, прийнятність, адаптованість і якість, прояви дискримінації та використання усіх доступних засобів для повної реалізації прав та засобів правового захисту для розгляду ймовірних порушень. Проведено оцінювання досягнутих результатів на основі підходу, що передбачає використання індикаторів і орієнтирів прав людини, а також поєднання кількісного та якісного аналізу. Застосований підхід має чотири виміри: результати; політичні зусилля; ресурси; оцінки. Проаналізовано відповідальність держави як носія обов'язків за гарантування прав власникам прав шляхом прийняття справедливих законів, що мають юридичну силу, чесно і справедливо застосовуються як правоохоронними органами, так і судовою системою. Процеси політики оцінено за принципами участі, прозорості та підзвітності. Виявлено критичні прогалини у спроможності носія обов'язків, які майже завжди включають прогалини в правових, інституційних, політичних і бюджетних нормах, а також прогалини в знаннях про права людини, що стосуються як власників прав, так і носіїв обов'язків. Фіскальна та монетарна політика не орієнтовані на реалізацію всіх прав людини. Економічна політика держави орієнтована на ринкові регулятори за відсутності ринку. Зазначені недоліки не дають змоги мобілізувати максимум доступних ресурсів для забезпечення мінімального рівня економічних, соціальних і культурних прав. Регресивні заходи не ґрунтуються на прозорій та реальній участі зацікавлених сторін та не підлягають змістовним перевіркам і процедурам підзвітності, включаючи оцінку їх впливу на права людини.

Ключові слова: *права людини, участь, підзвітність, регресивні заходи, недискримінація, рівність, мінімальне ядро, фінансова політика.*

Постановка проблеми. Маастрихтські керівні принципи щодо порушень економічних, соціальних і культурних прав [1] роз'яснили негативний обов'язок щодо поступової реалізації прав – заборону навмисних регресивних заходів [2]. Держави зобов'язані забезпечити базові рівні або мінімальні норми економічних, соціальних і культурних прав [3].

Доктрина щодо економічних, соціальних і культурних прав передбачає ще один ключовий принцип – участь. Хоча принцип участі прямо не передбачений ні Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права (МПЕСКП), ні Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (МПГПП) [4], він є похідним від права на самовизначення, закріпленого в обох Пактах. Самовизначення передбачає право вільно розпоряджатися природними багатствами та

ресурсами: «Принаймні населення держави має право користуватися справедливою часткою фінансових і соціальних благ, які можуть принести природні ресурси. Це вимагає забезпечення участі, доступу до інформації та високих стандартів прозорості та підзвітності у прийнятті рішень щодо використання природних ресурсів» [5].

Обов'язок участі виходить за межі експлуатації природних ресурсів. Відповідно до Загального коментаря 19 щодо права на соціальне забезпечення (параграф 42) у випадку регресивних заходів, доцільно запитати, чи такі заходи випливають із «справжньої участі» відповідних зацікавлених сторін у вивченні запропонованих альтернатив [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стаття узагальнює сучасні доктринальні підходи до правової відповідальності держав і визначає критерії, які дають змогу оцінювати державну політику з погляду забезпечення основних прав людини. Теоретичну основу становлять праці зарубіжних авторів у сфері відповідальності держав за дотримання прав людини (П. Алстон, де Шутер, А. Нолан, М. Ленґфор, С. Лейбенберг, А. Чепмен та ін.). Водночас зв'язок прав людини з фіскальною, монетарною, економічною та іншими політиками держави наразі вивчений недостатньо.

Метою статті є розробка критеріїв оцінки державної політики з погляду забезпечення прав людини та аналіз їх застосування в українському контексті. Дослідження спрямоване на виявлення взаємозв'язку між процесом формування політики та її результатами, а також на визначення ключових бар'єрів, що перешкоджають реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Особливу увагу приділено демократичній участі та інклюзивній моделі розвитку як основі для подолання протиставлення між економікою та правами людини.

Виклад основного матеріалу. Державний бюджет і права людини взаємопов'язані чотирма принципами, які мають широку підтримку: 1) заборона обдуманих регресивних заходів, закладених у принципі поступової реалізації; 2) мінімальне ядро, яке має бути забезпечене незалежно від економічного розвитку; 3) недискримінація як з погляду гарантування матеріальної, так і формальної рівності; 4) участь [7].

Ключовим моментом у судовому розгляді економічних, соціальних і культурних прав є Факультативний протокол до МПЕСКП [8; 9]. Моніторинг МПЕСКП передбачає з'ясування: меж «порушень», «результат» і «витрати ресурсів – результат». Розрізняють три форми порушень, які є результатом [10]:

1) дій урядів;

2) проявів дискримінації;

3) невиконання державою мінімальних основних зобов'язань Пакту.

«Підхід до мінімальних державних зобов'язань підтверджує, що навіть у дуже напружених обставинах держава має незмінні зобов'язання, які вона по-

винна виконати» [11, с. 154]. Держави повинні забезпечувати мінімальний рівень прожиткового мінімуму [12].

Право на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я гарантовано статтею 12 МПЕСКП. Досягненні результати оцінюють комплексним показником, що ідентифікує, якою мірою власники прав користуються соціальними та економічними правами, порівняно з рівнем зобов'язань кожної країни [13].

Оцінка показника «витрати ресурсів – результат» дає відповідь на питання, скільки держава має інвестувати для реалізації прав людини. Держава порушує МПЕСКП, лише якщо погані результати є наслідком небажання, а не неспроможності держав реалізувати права людини. Отже, правозахисники повинні мати можливість продемонструвати, що мобілізацію ресурсів можна було покращити для досягнення кращих результатів [14].

Підхід, розроблений Центром економічних і соціальних прав (CESR) у Нью-Йорку [15], має чотири виміри: результати; політичні зусилля; ресурси; оцінки. Цей підхід передбачає використання індикаторів і орієнтирів прав людини, а також поєднання кількісного та якісного аналізу. Концепцію CESR також можна використовувати для оцінки впливу фіскальної консолідації на права людини після фінансової та економічної кризи [16]. Важливо зазначити, що перелік показників, сформований навколо вимірів підзвітності, прийнятності, доступності та якості охорони здоров'я, а також недискримінації та підзвітності, охоплює також рівень державних витрат на охорону здоров'я для вимірювання готовності урядів забезпечувати право на охорону здоров'я [17].

У травні 2012 року КЕСКП видав державам-учасникам лист щодо допустимих параметрів заходів економії [18]. Ця зміна напряму була частиною значно ширшого інтересу до оподаткування, нерівності, бідності та економічних реформ, який розвивався протягом десяти років після фінансової кризи 2008 року [19, с. 34]. Центр економічних і соціальних прав визначає заходи, як-от податок на додану вартість (ПДВ) і на споживання, що перевантажують нижчі соціально-економічні групи суспільства. Рада з прав людини (HRC) проаналізувала наслідки економічної кризи для прав людини, що дало змогу виробити принципи забезпечення інклюзивного економічного відновлення для всіх [20], наприклад, уникнення навмисно регресивних заходів, зобов'язання щодо участі, прозорості та підзвітності.

Оцінки впливу економічних реформ на права людини відображені у Керівних принципах ООН [21], які у розділі «Сфера застосування та мета», містять вказівки для розробки економічної політики відповідно до міжнародного права прав людини [22]. Принцип 1 (п. 1.2) наголошує, що Керівні принципи можуть виконувати реакційну функцію (під час гострого фінансового та економічного шоку), а також превентивну функцію, актуальну для середньо- та довгострокової розробки політики економічних реформ.

Принцип 2 покладає відповідальність на державу за визначення найбільш відповідних заходів для виконання своїх міжнародних і внутрішніх правових зобов'язань щодо прав людини. Щоб уникнути загрози правам людини під час економічної кризи, держава повинна вжити своєчасних, ефективних і превентивних заходів. Зусилля на стабілізацію економіки під час фінансових спадів – контрпродуктивні, «оскільки саме в ці періоди населення – зокрема ті, хто є безправним, живе в бідності або має високий ризик впасти в бідність – найбільше потребує дотримання державою своїх зобов'язань поважати, захищати та виконувати права людини» (Принцип 2, п. 2.3). Зобов'язання поширюються на всі гілки влади (виконавчу, судову та законодавчу) і всі рівні влади (національний, субнаціональний та місцевий) (Принцип 2, ст. 2.4).

Держави, міжнародні фінансові установи та банки розвитку «повинні провести оцінку впливу на права людини, перш ніж рекомендувати впровадження політики економічних реформ», яка потенційно може порушити права людини (Принцип 3).

«Децентралізація не завжди сприятлива для впровадження законодавства про права людини, і вона може бути особливо обтяжливою, якщо вона не поєднується з достатніми ресурсами. Ключовим є солідарність між регіонами» (Принцип 4, п. 4.2). У політиці економічних реформ державам і кредиторам треба керуватися стандартами правами людини (Принцип 5, п. 5.2). Коли реформи проводяться без демократичного обговорення, право на участь може бути підірвано (Принцип 6, п. 6.1).

Поступова реалізація та використання максимальних доступних ресурсів зобов'язує здійснювати фіскальну та монетарну політику так, щоб вони були свідомо орієнтовані на реалізацію всіх прав людини. «Держави повинні генерувати, адекватно розподіляти та використовувати максимум своїх наявних ресурсів, щоб якомога швидше та ефективніше просуватися до досягнення повної реалізації економічних, соціальних і культурних прав» (Принцип 9(b)).

Принцип «витрати – ресурси – результат» включає «боротьбу з ухиленням від сплати податків та уникненням сплати податків; забезпечення прогресивної системи оподаткування, у тому числі шляхом розширення податкової бази щодо транснаціональних корпорацій та найбагатших верств населення; уникнення міжнародної податкової конкуренції; підвищення ефективності збору податків і зміни пріоритетів видатків, щоб забезпечити, серед іншого, адекватне фінансування державних послуг» для реалізації прав людини (Принцип 9, п. 9.3). Забезпечення мінімального рівня економічних, соціальних і культурних прав п. 9.5 зобов'язує країни мобілізувати максимум доступних ресурсів та виключає можливість пояснювати нездатність держави гарантувати мінімальні основні зобов'язання браком ресурсів, водночас мінімальне ядро дає змогу виявляти грубі порушення і не повинно визначатися як «стеля».

Відступ назад у реалізації економічних, соціальних і культурних прав допустимий, лише якщо такі заходи є тимчасовими за своєю природою та дією, обмежені тривалістю статусу необхідності; є легітимними та спрямованими на захист усіх прав людини; є розумними, необхідними, пропорційними, недискримінаційними та захищають мінімальне ядро (Принцип 10). Регресивні заходи повинні ґрунтуватися на прозорості та реальній участі зацікавлених сторін та підлягати змістовним перевіркам і процедурам підзвітності, включаючи оцінку їх впливу на права людини. Фіскальна політика економічних реформ має бути обтяжливою для забезпечених верств суспільства та відповідати зобов'язанням держави щодо прав людини (Принцип 11, п. b).

Оцінки впливу на права людини вимірюють рівень втручання аналізованої політики в права людини; визначають регресивні заходи відповідно до Пакту; встановлюють невичерпний перелік пом'якшувальних заходів та забезпечують відповідність політики економічних реформ зобов'язанням держави щодо прав людини (HRIAs) [23; 24; 25]). «Оцінка впливу політики економічних реформ на права людини має бути незалежною, надійною та гендерно чутливою. У зв'язку з цим кожна країна повинна вирішити, яка(і) установа(и) найкраще підходить для виконання цього завдання, на основі відповідних критеріїв».

«Попередня оцінка впливу на права людини є структурованим процесом перегляду альтернативних варіантів політики та аналізу впливу запропонованих заходів на права людини» (розділ 6, п. 17.1). Результати оцінки впливу на права людини «слід широко публікувати в доступних формах і обговорювати з постраждалими людьми, а також включати обговорені та узгоджені варіанти» (п. 17.2).

Право на участь у політичному житті передбачено Загальною декларацією прав людини, яка підтверджує право кожної людини брати участь в уряді (ст. 21(1)(2)) та право голосу (ст. 21(3)). Право на участь у веденні державних справ закріплено у ст. 25 МПГПП, що зобов'язує держав-учасників проводити вільні та чесні вибори, які повинні задовольняти принаймні такі критерії: вибори мають бути загальними та рівними, проводитися шляхом таємного голосування та з розумною періодичністю, без ознак дискримінації проти виборців чи кандидатів [26].

Керівні принципи передбачають участь, що виходить за межі голосування, зокрема під час розгляду варіантів політики, у підсумкових документах, а також у впровадженні заходів у відповідь на політику та моніторинг таких заходів (Принцип 19). Справжня участь можлива, якщо уряд надає своєчасну, вичерпну та доступну інформацію про всі аспекти державних фінансів, включаючи бюджети та макроекономічні показники (п. 19.3). Уряди повинні надати населенню адекватне обґрунтування політичного вибору загалом, з особливим акцентом на тих, кого реформа найімовірніше торкнеться. Щоб забезпечити значущу участь,

керівні принципи нагадують права на свободу вираження поглядів, доступ до інформації, свободу преси, право на мирні зібрання та свободу асоціацій. Доступ до інформації та прозорість зобов'язує країни збирати надійні, високоякісні кількісні та якісні дані (Принцип 20).

Права людини, особливо соціально-економічні, потребують фінансових ресурсів та правових стандартів [27]. Проте матеріальне зобов'язання держави не передбачено МПЕСКП, і причину треба шукати [28; 29; 30] у нинішньому соціальному та економічному порядку, що зазвичай називається неолібералізмом [31], також відомим як Вашингтонський консенсус, Чиказька школа або неокласицизм. Неолібералізм передбачає: «держава і ринок є різними і взаємовиключними інститутами, і що одне розширюється лише за рахунок іншого; ринки ефективні, тоді як держави марнотратні та економічно неефективні; державне втручання створює системні економічні проблеми, особливо з неправильним розподілом ресурсів, пошуком ренти та технологічною відсталістю» [32].

Україна стикається з величезними проблемами у впровадженні ефективних податкових систем через:

1) великий неформальний сектор;

2) відсутність достовірних даних, які дають змогу здійснювати ефективний моніторинг та аналіз;

3) неефективне податкове адміністрування;

4) потужні групи з високим доходом, які перешкоджають запровадженню більш справедливих податків.

Окрім впливу податкової політики на збір доходів, податкова політика також може мати важливі наслідки для розподілу доходів. Для досягнення Цілей сталого розвитку потрібно покращити не лише структуру оподаткування в країні, а й рівень доходів, які отримує податкова система. Щодо цього критичним питанням є те, як іноземна допомога впливає на надходження доходів у країні. У країнах із високим рівнем корупції емпіричні результати свідчать про те, що будь-яке збільшення допомоги буде повністю компенсовано зменшенням доходів.

Ефективність ринкових регуляторів залежить від наявності конкуренції. Якщо конкуренція відсутня, то відсутнє і регулювання цін, відбувається монополізація економіки, «розбазарювання» ресурсів. Законодавець ігнорує безпосередній зв'язок між ціною і податковою базою. Результатом є поступове зростання цін і зниження податкової бази, що дає змогу половині підприємств декларувати збитки і взагалі не платити не тільки податок на прибуток, але й ПДВ, приховувати податкову базу ПДФО та військового збору.

Простий спосіб автоматичного регулювання цін запропоновано у роботах [33; 34]. Він передбачає однозначно визначити структуру ціни, тобто дати вичерпний перелік витрат, сума яких і є ціною: фонд оплати праці, прибуток,

амортизації і витрати на закуплені товари і послуги, використані у виробництві. Усі складники включаються в ціну лише за умови сплати належної суми податків, зборів і зарахування амортизаційних витрат на спеціальні рахунки. Такий підхід забезпечує автоматичний контроль цін і сплату податків.

Формою зв'язку фіскальної політики з реалізацією прав людини є податки, спрямовані на товари та послуги, які ставлять під загрозу реалізацію прав людей. Наприклад, екологічні податки. Ці податки спрямовані на діяльність, яка погіршує навколишнє середовище та має прямі наслідки для користування ЕСКП. Податки на одноразовий пластик, які були прийняті різними країнами для пластикових пакетів, або податки на викиди вуглецю є кількома прикладами екологічних податків, які були запроваджені в Європі та Латинській Америці. Іншим прикладом є податки на товари, які погіршують здоров'я: тютюн, алкоголь тощо.

Для юристів і практиків необхідна інша школа економічного мислення, зацікавленість у вивченні державного бюджету у світлі законодавства про права людини, а також критично поставитися до питання готовності максимально мобілізувати дослідження для поступової реалізації прав.

Необхідність виправлення надзвичайної ситуації з правами людини спонукає до забезпечення гарантованого базового доходу, житла та життєво необхідних послуг, а також мінімального соціального захисту для всіх. Держави повинні уникати посилання на ресурсне виправдання для відмови у дотриманні соціально-економічних прав. Є деякі аспекти, які не потребують ресурсів. Криза COVID-19 продемонструвала, що ресурси можна знайти. Уряди і установи влили трильйони доларів на відновлення після глобальної пандемії. «Державам зараз необхідно інвестувати значні кошти у зменшення нерівності та бідності, а не тільки на порятунок великих корпорацій, банків та інвесторів як альтернативу правам людини» [35].

Проведене дослідження дає підстави зробити такі **висновки:**

1. Підхід, заснований на правах людини, передбачає рівну важливість процесу та результату: політика має оцінюватися не лише за кінцевими показниками, але й за принципами участі, прозорості та підзвітності.

2. Критерії оцінки прав людини включають наявність, доступність, прийнятність, адаптованість та якість, що формують багатовимірну систему аналізу державної політики.

3. Основними бар'єрами залишаються прогалини у правових, інституційних та бюджетних механізмах, а також недостатні знання про права людини серед громадян і посадових осіб.

4. Україна не має цілісної стратегії реформування у сфері реалізації економічних, соціальних і культурних прав. Добровільні зобов'язання за МПЕСКП фактично не виконуються, що проявляється у регресивній системі оподаткуван-

ня, тіньовій економіці, монополізації ринків, інфляції та зростанні державного боргу. Це позбавляє громадян реального доступу до ресурсів і стримує соціально-економічний розвиток.

5. Демократична участь у виробленні економічної політики передбачає залучення зацікавлених сторін та чесну оцінку альтернативних підходів з урахуванням впливу на права людини. Такий підхід є основою для формування інклюзивної моделі розвитку, яка долає протиставлення між економікою та правами людини.

Список використаних джерел

1. Holmes M. The Maastricht Treaty referendum of June 1992. *Irish Political Studies*. 1993. Vol. 8. № 1. P. 105–110. URL: https://doi.org/10.1080/07907189308406511
2. Nolan A., Lusiani N. C,ourtis C. Two Steps Forward, No Steps Back? Evolving Criteria on the Prohibition of Retrogression in Economic and Social Rights. *Economic and Social Rights after the Global Financial Crisis.* 2014. Vol. 121. P. 128–29.
3. De Schutter O. The Rights-Based Welfare State.Geneva: Friedrich-Ebert-Stiftung, Geneva Office, November 2018. URL: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/14943.pdf
4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права № 995_043 від 19.10.73. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
5. Carmona M. S. Report of the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights, A/HRC/26/28. 2014.
6. General Comment № 19: The Right to Social Security (Art. 9 of the Covenant), E/C.12/GC/19. *CESCR.* 2008.
7. Гудима Н. С. Основні принципи та критерії оцінки державної політики з точки зору забезпечення прав людини. *Європейські перспективи.* 2025. № 1.
8. Langford M. Closing the Gap-An Introduction to the Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *Special Issue of Nordisk Tidsskrift For Menneskerettigheter. Nordic Journal of Human Rights*. 2009. Vol. 27, № 1. P. 1–28.
9. Liebenberg S. Between Sovereignty and Accountability: The Emerging Jurisprudence of the United Nations Committee on Economic, Social and Cultural Rights Under the Optional Protocol. *Human Rights Quaterly.* 2020. Vol. 42(1).
10. Chapman A. A Violations Approach for Monitoring the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *Human Rights Quarterly.* 1996. Vol. 18(1). P. 23–66.
11. Chapman A. The Status of Efforts to Monitor Economic, Social, and Cultural Rights / S. Hertel, L. Minkler (eds.). *A Economic rights: Conceptual, measurement, and policy issues.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 143–164.
12. Alston P., Gerard Q. The Nature and Scope of States Parties' Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *Human Rights Quarterly.* 1987. Vol. 9(2). P. 156–229.
13. Health Systems and the Right to Health: An Assessment of 194 Countries / G. Backman, P. Hunt, R. Khosla, C. Jaramillo-Strouss, B. Fikre, C. Rumble, D. Pevalin, D. Paez, M. Pineda, A. Frisancho. *The Lancet.* 2008. Vol 372(9655). P. 2047–2085.
14. De Schutter O. The Rights-Based Welfare State. Geneva: Friedrich-Ebert-Stiftung. Geneva Office, November 2018. URL: https://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/14943.pdf
15. OPERA In Detail. *CESR.* 14.05.2020. URL: https://www.cesr.org/opera-detail
16. Lusiani N., Chaparro S. Assessing Austerity: Monitoring the Human Rights Impacts of Fiscal Consolidation. Lusiani, Nicholas and Chaparro, Sergio, Assessing Austerity: Monitoring the Human Rights Impacts of Fiscal Consolidation. *Center for Economic and Social Rights (CESR).* 2018. DOI: 10.2139/ssrn.3218609 URL: https://ssrn.com/abstract=3218609

17. Health Systems and the Right to Health: An Assessment of 194 Countries / G. Backman, P. Hunt, R. Khosla, C. Jaramillo-Strouss, B. Fikre, C. Rumble, D. Pevalin, D. Paez, M. Pineda, A. Frisancho. *The Lancet.* 2008. Vol. 372(9655). P. 2047–2085.
18. Letter to State Parties, Reference CESCR/48th/SP/ MAB/SW'. *CESCR.* 2012.
19. Alston P., Reisch N. Tax, Inequality, and Human Rights, Oxford: Oxford University Press, 2019.
20. Carmona M. S. Report of the Independent Expert on the Question of Human Rights and Extreme Poverty, A/HRC/17/34. 2011.
21. Guiding principles on human rights impact assessments of economic reforms A/HRC/40/57. 19.12.2018. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g18/443/52/pdf/g1844352.pdf
22. Guiding Principles on Human Rights Impact Assessments of Economic Reforms. *Human Rights Council (HRC).* 2018. URL: https://www.cesr.org/opera-detailhttps://digitallibrary.un.org/record/1663025?v=pdf
23. MacNaughton G., Hunt P. A Human Rights-Based Approach to Social Impact Assessment. *New Directions in Social Impact Assessment: Conceptual and Methodological Advances.* 2011.
24. De Beco G. Human Rights Impact Assessments. *Netherlands Quarterly of Human Rights.* 2009. Vol. 27(2). P. 139–66.
25. Harrison J. Establishing a Meaningful Human Rights Due Diligence Process for Corporations: Learning from Experience of Human Rights Impact Assessment. *Impact Assessment and Project Appraisal.* 2013. Vol. 31(2). P. 107–117.
26. Fox G. H. The Right to Political Participation in International Law. *Yale Journal of International Law.* 2000. Vol. 17, 539.
27. O'Connell P. Let Them Eat Cake: Socio-Economic in an Age of Austerity. *Hart Publishing,* 2013.
28. Branco M. C. Economics versus Human Rights. Abingdon: Routledge, 2008.
29. Branco M. C. Economics against Democracy. *Review of Radical Political Economics.* 2012. Vol. 44(1). P. 23–39.
30. O'Cinneide C. Austerity and the Faded Dream of a Social Europe. *Economic, Social and Cultural Rights after the Global Financial Crisis /* A. Nolan (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
31. Harvey D. A Brief History of Neoliberalism, Oxford: Oxford University Press, 2007.
32. Saad-Filho A. Anti-Capitalism: A Marxist Introduction, London: Pluto Press, 2003.
33. Пирога С. С. Реформи трансфертного ціноутворення в контексті BEPS: проблеми залишаються. *Право і безпека*. 2024. № 92(1). С. 163–172. DOI: 10.32631/pb.2024.1.15.
34. Пирога С. С. Правове регулювання системи оподаткування України: проблеми теорії і практики: дис. … д-ра юридичних наук. Ужгород, 2025.
35. Bohoslavsky J. P. 2020. Letter: 'COVID-19: Urgent Appeal for a Human Rights Response to the Economic Recession. *UN Independent Expert on the Effects of Foreign Debt on Human Rights. SUR 30.* Vol. 17, № 30. P. 85–98.

Dmytro Sanakoev. Criteria for evaluating state policy from the point of view of international human rights law

The paper analyzes the provision of human rights in Ukraine according to the following criteria: availability, accessibility, acceptability, adaptability and quality, manifestations of discrimination and the use of all available means for the full implementation of rights and remedies for consideration of alleged violations. The results achieved are evaluated on the basis of an approach that involves the use of human rights indicators and benchmarks, as well as a combination of quantitative and qualitative analysis. The applied approach has four dimensions: results; political efforts; resources; estimates. The responsibility of the state as a bearer of obligations to guarantee the rights of rights holders by adopting fair laws that have legal force, are honestly and fairly applied by both law enforcement agencies and the judicial system is analyzed. Policy processes are evaluated on the principles of participation, transparency and accountability. Critical gaps in the capacity of the duty bearer have been identified, which almost always include gaps in legal, institutional, political and

budgetary norms, as well as gaps in human rights knowledge that affect both rights holders and duty holders. Fiscal and monetary policies are not focused on the realization of all human rights. The economic policy of the state is guided by market regulators in the absence of a market. These shortcomings do not allow mobilizing the maximum available resources to ensure a minimum level of economic, social and cultural rights. Regressive measures are not based on transparent and effective stakeholder participation and are not subject to meaningful audits and accountability procedures, including an assessment of their impact on human rights.

Keywords: *human rights, participation, accountability, regressive measures, non discrimination, equality, minimum core, financial policy.*

Дата першого надходження статті до видання: 01.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.04.2026 р.

УДК 342.25
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.5

Щебетун Ірина Степанівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9749-7559

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ, ОЗНАК І КЛАСИФІКАЦІЇ ПИТАНЬ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ: ВІТЧИЗНЯНА ТА ЗАРУБІЖНА ПРАКТИКА

Статтю присвячено дослідженню аналізу правової природи питань місцевого значення, їх визначенню як предмету відання органів місцевого самоврядування та виявленню особливостей їх конституційного та законодавчого регулювання шляхом проведення порівняльно-правового аналізу чинного вітчизняного конституційного законодавства із законодавством низки зарубіжних країн для визначення корисної практики для національної системи місцевого самоврядування.

У роботі показано, що існує два підходи до визначення змісту питань місцевого значення: перший – це визначення змісту та напрямів найефективнішої реалізації питань місцевого значення з погляду науки управління, другий – суто юридичний, в основі якого лежить аналіз всього масиву нормативних правових актів, у яких може і має міститися конкретизація питань місцевого значення.

Проаналізовано чинне вітчизняне конституційне законодавство та законодавство низки зарубіжних країн (Франції, Італії, Іспанії, Японії, Німеччини, Португалії) для визначення корисної практики для національної системи місцевого самоврядування.

Доведено, що зміст питань місцевого значення як об'єкта муніципального управління завжди більший і багатший, аніж зміст питань місцевого значення як предмета нормативно-правового регулювання, тому правове регулювання питань місцевого значення має на меті закріпити та врегулювати найбільш сутнісні моменти змісту питань місцевого значення, проте конкретизація питань місцевого значення в інших нормативних правових актах найчастіше йде шляхом змішання понять «питань місцевого значення» і «повноважень муніципальних органів» у галузевих і спеціальних законах.

Ключові слова: *децентралізація, муніципальна система, місцеве самоврядування, муніципальні органи (органи місцевого самоврядування), компетенція, предмети відання, питання місцевого значення, досвід Франції, Італії, Іспанії, Японії, Німеччини, Португалії.*

Постановка проблеми. У всьому світі місцеве самоврядування визнається як один із демократичних інститутів публічної влади. Участь органів місцевого самоврядування у суспільних відносинах є одним із факторів, що дають змогу охарактеризувати державу як демократичну та правову, що прагне побудувати громадянське суспільство, яке б відповідало ідеалам конституціоналізму.

Органи місцевого самоврядування є органами публічної влади, найбільш близькими до громадян, у зв'язку з чим саме вони покликані здійснювати повноваження, безпосередньо пов'язані з повсякденним життям членів територіальних громад.

Місцеве самоврядування – це найкоротший і прямий шлях вирішення життєво важливих для сучасної людини проблем. Здійснення місцевого самоврядування пов'язане насамперед із можливістю реалізовувати питання місцевого значення – питання безпосереднього забезпечення життєдіяльності населення, вирішення яких здійснюється населенням та (або) органами місцевого самоврядування самостійно. Такі питання становлять власну компетенцію місцевого самоврядування і в такий спосіб забезпечують його автономію у системі публічної влади.

Ефективність влади люди оцінюють за елементарними, зрозумілими для кожного критеріями – тепло в будинках, освітленість вулиць, якість доріг, транспортне забезпечення тощо, саме тому найважливішим завданням муніципального будівництва треба визнати оптимальне нормативне закріплення компетенції та предметів відання органів місцевого самоврядування, що забезпечує вирішення найважливіших питань життєдіяльності місцевого населення – питань місцевого значення.

На сучасному етапі розвитку юридичної науки вивчення загальних принципів організації місцевого самоврядування та його інститутів набуло великого поширення у різних аспектах. Водночас питання місцевого значення, їх поняття, конституційно-правовий зміст та проблеми реалізації залишаються вивченими недостатньо повно, що й зумовило актуальність теми дослідження.

Актуальність даної проблеми також зумовлена такими факторами: несистемністю правозастосовного підходу до зміни питань місцевого значення; відсутністю єдиного розуміння до співвідношення понять «питання місцевого значення» та «предмети відання» в юридичній науці, оскільки частина дослідників ототожнює ці поняття, а інші заперечують синонімічність цих понять; суперечністю під час розмежування предметних сфер діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування (нині деякі питання місцевого значення за змістом перетинаються з предметами відання органів державної влади). Вирішення цієї проблеми повинно бути визначено законодавцем, який має ясно, чітко і несуперечливо визначити сфери діяльності органів місцевого самоврядування,

у тому числі з погляду юридичної термінології, що використовується законодавцем, а відповідне правове регулювання має давати змогу розмежувати питання місцевого значення та питання державного значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні напрацьовано чималу базу досліджень у сфері організації місцевого самоврядування як українськими, так і зарубіжними науковцями, зокрема окремі аспекти місцевого самоврядування вивчали О. Батанов, А. Берлінгуер, С. Болдирєв, М. Войцік, В. Вапнярчук, Р. Галасков, М. Галасков, Є. Євтушенко, Т. Карабін, В. Кравченко, А. Крусян, Г. Кервелл, А. Козін, П. Любченко, О. Марцеляк, Ю. Мальчин, С. Мирославський, Р. Панчишин, І. Пучковська, С. Серьогіна, Г. Скріпкіна, Н. Свіфт, О. Таволжанський, В. Федоренко, О. Чернеженко, А. Чиркін та інші.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз правової природи питань місцевого значення, їх визначення як предмета відання органів місцевого самоврядування та виявлення особливостей їх конституційного та законодавчого регулювання шляхом проведення порівняльно-правового аналізу чинного вітчизняного конституційного законодавства із законодавством низки зарубіжних країн для визначення корисної практики для національної системи місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. У багатьох навчальних та наукових виданнях можна зустріти дефініції «повноваження», «компетенція», «предмети відання» місцевого самоврядування, у зв'язку з чим потрібно пояснити, як вони співвідносяться між собою та з терміном «питання місцевого значення».

Повноваженнями вважаються: «визначені актами позитивного права або індивідуальним договором права та обов'язки особи, яка представляє у відповідних відносинах інтереси суб'єкта права (народу, держави, територіальної громади, юридичної або фізичної особи» [1, с. 110].

«Компетенція – сукупність встановлених в офіційній – юридичній чи неюридичній – формі прав і обов'язків, повноважень будь-якого органу або посадової особи, які визначають можливості цього органу або посадової особи приймати обов'язкові до виконання рішення, організовувати та контролювати їх виконання, вживати у необхідних випадках заходи відповідальності тощо» [1, с. 72].

«Предметами відання вважається коло питань, сукупність громадських відносин, на які поширюється юрисдикція даного суб'єкта, це сфера діяльності, коло питань або галузі суспільного життя, якими опікується держава, її органи або суб'єкти (наприклад, органи місцевого самоврядування). Це прерогатива, яка визначає, які повноваження належать до компетенції конкретного органу влади» [2, с. 723].

Повноваження та предмети відання є складниками компетенції.

Щодо питань місцевого значення – чітка нормативна дефініція наразі відсутня, проте дослідниками пропонуються наступні визначення. Так, В. Кравчен-

ко вважає: «питання місцевого значення – це такі питання, що мають локально-територіальний характер і виникають у процесі функціонування територіальної громади, задоволення потреб її членів. Ці питання носять комплексний характер, оскільки пов'язані з реалізацією інтересів членів територіальної громади в усіх сферах місцевого життя: економіка, освіта, культура, громадський порядок тощо» [3, с. 147–157].

М. Сидор зауважує: «основним критерієм розмежування компетенції між органами державної влади й органами місцевого самоврядування є питання місцевого значення, які можна охарактеризувати такими ознаками: 1) територіальність; 2) публічність; 3) допустимість; 4) відповідність матеріальним, фінансовим, організаційним та іншим можливостям; 5) доцільність. Адекватне розуміння питань місцевого значення має розглядатися крізь призму того, щоб: по-перше, були оптимально враховані місцеві інтереси; по-друге, були враховані (не порушені) інтереси держави, і по-третє, щоб не вийти за рамки наданих державою повноважень» [4].

В. Григор'єв звертає увагу, що законодавець, застосовуючи в нормативно-правових актах термін «питання місцевого значення», робить акцент на: «всі питання місцевого значення», однак не дає їх дефінітивне визначення» [5, с. 237].

Вирішення питань місцевого значення може здійснюватися трьома способами – населенням безпосередньо, населенням та муніципальними органами або виключно органами місцевого самоврядування за обов'язкової реалізації конституційного принципу самостійності місцевого самоврядування. Право населення щодо вирішення питань місцевого значення закріплено конституційно, конкретизовано у законодавстві через форми їх безпосередньої участі у здійсненні місцевого самоврядування. Водночас, оскільки проблеми місцевого значення переважно пов'язані з різними аспектами життєзабезпечення територіальної громади і їх вирішення потребує спеціальних професійних знань та умінь, частіше населення делегує це право спеціально уповноваженим органам місцевого самоврядування, які мають власні повноваження.

Існує два підходи до визначення змісту питань місцевого значення. Перший підхід – це визначення змісту та напрямів найефективнішої реалізації питань місцевого значення з погляду науки управління, сутність впливу якого визначається у вигляді аналізу результатів, досягнутих за її реалізації: «вирішення питань місцевого значення є критерієм ефективності і доцільності форм здійснення влади на місцях, що складаються, так само як і показником самої по собі спроможності практики реалізації ідей місцевого самоврядування» [6, с. 375].

Другий підхід – суто юридичний. У його основі лежить аналіз всього масиву нормативних правових актів, у яких може і має міститися конкретизація питань місцевого значення. За всієї важливості юридичного підходу конкретизація

питань місцевого значення в інших нормативних правових актах не завжди дає однозначну відповідь про його зміст, тому саме у таких випадках не можна уникнути аналізу питань місцевого значення як об'єкта муніципального управління [7, с. 119].

Наявність у муніципальних органів та населення відповідної території питань місцевого значення, відмежованих від повноважень органів державної влади, є одночасно ознакою та правовою гарантією організаційної самостійності місцевого самоврядування.

Зміст питань місцевого значення як об'єкта муніципального управління завжди більший і багатший, аніж зміст питань місцевого значення як предмета нормативно-правового регулювання. Правове регулювання питань місцевого значення має на меті закріпити та врегулювати найбільш сутнісні моменти змісту питань місцевого значення. Конкретизація питань місцевого значення в інших нормативних правових актах найчастіше йде шляхом змішання понять «питань місцевого значення» і «повноважень муніципальних органів» у галузевих і спеціальних законах. Отже, суперечливе розуміння категоріальних елементів компетенції, повноважень, предметів відання, питань місцевого значення призводить до порушення муніципальних прав.

Аналіз зарубіжного законодавства, яке визначає предмети відання муніципальних органів, дає змогу констатувати таке. Згідно з Конституцією ФРН, усі справи місцевого співтовариства регулюються самими громадами у межах закону під відповідальність (ч. 2 ст. 28) [8].

Конституція Франції надає право територіальним колективам приймати рішення у межах компетенції, яка може бути їм надана відповідно до її рівня (ч. 2 ст. 72), а також передбачає, що вони у виняткових випадках можуть відступати стосовно будь-якого предмета, що входить до їхньої компетенції, що міститься у законодавчих чи регламентарних положеннях [9].

Конституція Італії передбачає право володіння комунами, провінціями, столичними містами та областями власним статутом, повноваженнями та функціями відповідно до конституційних принципів (ч. 2 ст. 114). У ст. 117 закріплено, що: «області здійснюють законодавчу владу у будь-якій сфері, яка спеціально не віднесена до законодавчої компетенції держави» [10].

Конституція Португалії містить таке положення: «1. Повноваження та організація місцевих самоврядних одиниць, а також компетенція їхніх органів регулюються законом відповідно до принципу адміністративної децентралізації. 2. До компетенції асамблеї місцевої самоврядної одиниці входить здійснення повноважень, закріплених за нею законом, включаючи повноваження щодо прийняття обраних напрямів плану та бюджету (ст. 237)» [11].

Конституція Японії закріплює за місцевими органами публічної влади право управління своїм майном, ведення справ та здійснення адміністративного управ-

ління, а також видання нормативних актів у межах, встановлених законом (ст. 92 та ст. 94) [12].

Конституція Іспанії передбачає право автономних співтовариств та визначає їх компетенцію (ст. 148) [13].

Отже, у конституціях зарубіжних країн так само, як і в Конституції України, не міститься переліку питань місцевого значення, а встановлюються певні обмеження щодо вирішення питань місцевих справ (Франція, Італія, Японія) та накладається відповідальність муніципальних органів за вирішення питань місцевого значення (ФРН).

Можна виділити основні напрями діяльності органів місцевого самоврядування щодо вирішення питань місцевого значення:

– у галузі управління муніципальною власністю;
– у сфері бюджетно-фінансової діяльності;
– у галузі охорони здоров'я та надання медичної допомоги;
– у сфері соціального захисту населення;
– у галузі освіти та культури;
– у сфері охорони громадського порядку, пожежної безпеки та цивільної оборони;
– у галузі охорони навколишнього середовища та природокористування;
– у сфері житлового будівництва;
– у сфері транспорту, зв'язку та сільськогосподарського виробництва;
– у сфері комунального та побутового обслуговування населення;
– у сфері поховання та похоронної справи.

На наш погляд, питання місцевого значення не можна вважати предметом відання муніципальних органів. Якщо питання місцевого значення визнати предметами відання, то, як мінімум, необхідно провести розмежування предметів відання органів державної влади та предметів відання органів місцевого самоврядування, тобто між усіма рівнями публічної влади треба чітко, детально та послідовно розмежувати загальні функціональні сфери й окремі повноваження. Саме тоді має з'явитися поняття предметів виключного відання органів місцевого самоврядування, тобто такої галузі, де ці органи встановлюють свої повноваження, але це неможливо, оскільки такі питання визначаються Конституцією та законом. Для вирішення зазначеної проблеми було б доцільно запровадити в науковий обіг поняття «питання відання місцевого самоврядування та (або) органів місцевого самоврядування» та окремо «питання місцевого значення».

Питаннями місцевого значення варто вважати коло питань, пов'язаних переважно з повсякденним життєзабезпеченням населення: забезпечення малозабезпечених громадян житловими приміщеннями відповідно до житлового законодавства; організація будівництва та утримання муніципального житлового фонду;

створення умов для житлового будівництва; організація в межах поселення тепло- та водопостачання населення, водовідведення, постачання населення паливом; забезпечення первинних заходів пожежної безпеки; забезпечення умов фізичної культури та спорту, масового відпочинку; організація благоустрою та озеленення території; планування забудови поселень; організація освітлення вулиць тощо.

Аналіз зарубіжної практики доводить, що саме за таким принципом і визначається перелік питань місцевого значення. Так, питання місцевого значення в Португалії вирішуються на двох основних рівнях самоврядування: муніципальному (конселлю, 308 районів) і рівні парафій (фрегезія). Основні повноваження включають управління муніципальною власністю, міське планування, місцевий транспорт, початкову освіту, соціальне забезпечення, водопостачання, санітарію та розвиток інфраструктури, а саме до переліку питань місцевого значення у Португалії належать:

- управління територією та інфраструктура: планування забудови, надання дозволів на будівництво, утримання місцевих доріг, парків, цвинтарів та громадських просторів;
- соціальна сфера: організація початкової освіти (управління шкільними будинками), соціальна підтримка нужденних, управління будинками для людей похилого віку;
- ЖКГ та комунальні послуги: водопостачання, водовідведення, збирання та переробка сміття, вуличне освітлення;
- економіка та культура: розвиток туризму, підтримка місцевих культурних проектів, управління ринками та бібліотеками;
- бюджет та податки: формування місцевого бюджету, встановлення місцевих податків та зборів.

В Іспанії законодавство надає муніципалітетам доволі широке коло повноважень. Фактично вони займаються вирішенням усіх питань, не віднесених до ведення державних чи регіональних органів влади, обсяг повноважень яких дуже невеликий навіть у порівняно з іншими європейськими державами. Вирішенням багатьох питань займаються саме органи місцевої влади, зокрема їм надані широкі повноваження в галузі економіки, що дало змогу різко знизити державні дотації та субсидії через те, що муніципалітети спроможні самостійно забезпечувати себе всіма необхідними коштами. Для того, щоб уникнути фінансової заборгованості муніципалітетів перед зовнішніми позичальниками (насамперед регіонами), держава ввела ліміти та обмеження на кількість грошово-кредитних операцій, що проводяться, а всі витрачання бюджетних коштів муніципалітету повинні проводитися з урахуванням принципів доцільності та ефективності.

Місцеве самоврядування в Іспанії (муніципалітети / municipios) забезпечує самостійне управління локальними справами, включаючи благоустрій, прибирання сміття, організацію дорожнього руху, водопостачання, вуличне освітлення, пожежну безпеку та управління місцевою власністю. Вони діють автономно, але у межах єдиної системи громадського управління та основними питаннями місцевого значення є (Ayuntamiento – муніципалітету):

– містобудування та інфраструктура: планування, управління та дисципліна в галузі забудови, утримання вулиць, парків та громадських місць, вуличне освітлення;

– комунальне господарство: водопостачання, очищення стічних вод, збирання та утилізація сміття;

– громадська безпека: утримання місцевої поліції (policía local) та забезпечення безпеки на дорогах;

– соціальні послуги: надання першої соціальної допомоги та участь в управлінні охороною здоров'я;

– культура та дозвілля: організація культурних заходів, утримання бібліотек та спортивних об'єктів;

– економіка: управління муніципальним майном, регулювання місцевої торгівлі та ринків.

Відповідно до ст. 137 Конституції Іспанії, місцеві органи влади мають автономію у вирішенні питань, що становлять їх інтерес, але ці повноваження обмежені єдиним державним інтересом.

У муніципальній доктрині одним із критеріїв класифікації питань місцевого значення є функції місцевого самоврядування: «виділяються такі функції: управління майном та фінансами муніципального освіти; надання муніципальних послуг; охорона громадського порядку» [14, с. 33].

Є й інший підхід: «класифікацію питань місцевого значення слід проводити залежно від рівня законодавства, що наділив органи місцевого самоврядування повноваженнями щодо вирішення місцевих справ: питання, віднесені до їх відання Конституцією; питання, що віднесені до їх ведення законами; окремі питання державного значення, так звані делеговані повноваження» [6, с. 415].

На нашу думку, запропоновані класифікації не повною мірою відображають зміст питань місцевого значення, оскільки не враховують взаємозв'язку всіх елементів функціонального призначення даного інституту.

Вважаємо за доцільне виділити два критерії для класифікації питань місцевого значення:

1) матеріальний критерій (ці питання повинні стосуватися безпосереднього забезпечення життєдіяльності територіальної громади);

2) формально-юридичний критерій (вони мають бути віднесені до питань місцевого значення законами та статутами територіальних громад).

Питання місцевого значення можна також класифікувати залежно від ступеня участі держави в їх регулюванні.

1. Питання, в яких органи місцевого самоврядування здійснюють допоміжні функції у передбачених законодавством рамках для вирішення спільних задач (зокрема охорона громадського порядку, участь в охороні навколишнього середовища, забезпечення протипожежної безпеки та ін.).

2. Питання, в яких юридична самостійність поєднується з технологічною залежністю від держави та її структур (енерго-, газо-, тепло- та водопостачання, водовідведення, дорожнє будівництво).

3. Питання, у вирішенні яких органи місцевого самоврядування мають повну свободу і самостійність як у прийнятті рішень з цих питань, так і в нормативно-правовому регулюванні порядку їх вирішення (формування, затвердження та виконання відповідних бюджетів, контроль за їх виконанням, встановлення, зміна та скасування місцевих податків та зборів, володіння, користування та розпорядження комунальною власністю та майном).

Отже, пропонуємо таку класифікацію питань місцевого значення:

- питання, які перебувають у безпосередньому віданні територіальної громади, тобто населення безпосередньо;
- окремі питання державного значення, делеговані органам місцевого самоврядування на підставі закону.

Питання місцевого значення можна також згрупувати за напрямами діяльності:

- управління комунальною власністю та місцевими фінансами (формування, затвердження, виконання місцевого бюджету та контроль за його виконанням; встановлення, зміна та скасування місцевих податків та зборів; володіння, користування та розпорядження майном, що знаходиться у комунальній власності);
- організація, утримання та розвиток комунальних служб: підприємств та установ, пов’язаних із забезпеченням життєдіяльності населення в різних сферах місцевого життя; створення умов задоволення потреб населення у різноманітних послугах (організація надання комунальних послуг; транспортне обслуговування і дорожнє будівництво; забезпечення житлом; створення умов надання послуг зв’язку, комунального харчування, торгівлі, побутового обслуговування, культури; створення умов організації дозвілля, масового відпочинку, заняття фізичної культурою і спортом; організація благоустрою і озеленення).

Критеріями визначення належності владних повноважень до питань місцевого значення мають бути:

– питання, що входять до компетенції органів місцевого самоврядування і повинні стосуватися насамперед інтересів населення відповідної території;

– вирішувані органами місцевого самоврядування питання мають становити необхідний компонент повсякденного життя населення (житло, міський транспорт, комунальне обслуговування тощо);

– вирішення цих питань може бути здійснено виключно за місцем проживання громадян, де для цього створено необхідні умови та механізми;

– реалізація завдань, що стоять перед органами місцевого самоврядування, вимагає підключення громадського компонента у вигляді органів самоорганізації населення, інших громадських формувань населення;

– здатність населення проконтролювати виконання та об'єктивно оцінити результати вирішення цих питань.

Питання місцевого значення є одним зі складників компетенції органів місцевого самоврядування та дають уявлення про сфери та напрями їх діяльності.

Отже, питаннями місцевого значення можна вважати комплекс справ, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності та розвитком територіальної громади (села, селища, міста), які вирішуються безпосередньо мешканцями або через обрані ними органи місцевого самоврядування.

Висновки. На основі виявленого співвідношення понять «предмет відання» та «питання місцевого значення» як загального та приватного пропоновано таке визначення питань місцевого значення: це предмет відання (питання відання), що є окремими сферами діяльності органів місцевого самоврядування, які реалізуються у відповідних територіальних громадах, спрямовані на забезпечення життєдіяльності населення відповідної території.

Можна виділити такі групи питань місцевого значення: фінансово-економічні питання (розробка, ухвалення та виконання місцевого бюджету, управління комунальним майном тощо); питання житлово-комунального господарства та торгівлі (тепло-, енерго- та водопостачання, забезпечення мешканців територіальної громади послугами торгівлі тощо); питання дорожньо-транспортного забезпечення та будівництва (дорожня діяльність щодо доріг місцевого значення, організація транспортного обслуговування населення тощо); питання соціального характеру (освіта, культура та мистецтво тощо); адміністративні питання (охорона правопорядку, профілактика тероризму та екстремізму, інформаційне забезпечення органів місцевого самоврядування тощо); форми муніципального контролю (житловий, лісовий, дорожній, фінансовий тощо).

Список використаних джерел

1. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напряму «Юридичні науки» / уклад.: В. Л. Бабка, М. М. Шумило; за ред. А. М. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с. URL: https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/02/Law_full.pdf

2. Велика українська юридична енциклопедія. У двадцяти томах. Т. 4. Конституційне право / ред. кол.: Ю. Г. Барабаш, О. В. Скрипнюк, О. В. Батанов, О. М. Бориславська, Л. І. Летнянчин, С. Г. Серьогіна. 2024. 1072 с.
3. Кравченко В. До питання про сучасну концепцію місцевого самоврядування. Переваги місцевого самоврядування: *Міжнародна конференція «Переваги місцевого самоврядування»* (29–30 травня 2001 р., м. Ірпінь, Київ. обл.). Київ: Логос, 2011.
4. Сидор М. Я. Характерні ознаки питань місцевого значення як критерій розмежування компетенції органів місцевого управління. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 3. С. 160–162.
5. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления: Отечественная и зарубежная практика: монография. Київ: Истина, 2005. 424 с.
6. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. О. В. Батанова, О. В. Марцеляка, А. Берлінгуера. Київ: Вид-во «Основа», 2020. 672 с.
7. Козін А. О. Тенденції розвитку реалізації делегованих повноважень органами місцевого самоврядування *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2024. № 3. С. 116–122.
8. Основний закон Федеративної Республіки Німеччина. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf
9. Конституція Французької Республіки. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf
10. Конституція Італійської Республіки. URL: https://www.senato.it/sites/default/files/media-documents/Costituzione_UCRAINO.pdf
11. Конституция Португальской Республики. URL: https://legalns.com/download/books/cons/portugal.pdf
12. Конституція Японської держави. URL: https://surl.li/vrmrqo
13. Конституція Королівства Іспанії. URL: https://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf
14. Батанов О. В. Людина і муніципальне право: взаємозв'язок та розвиток. *Часопис Київського університету права.* 2023. № (2). С. 32–37.

Iryna Shchebetun. On the Definition of the Concept, Sings and Classification of Issues of Local Importance:Domestic and Foreign Practice

The article is devoted to the study of the analysis of the legal nature of issues of local importance, their definition as the subject of jurisdiction of local self-government bodies and the identification of the features of their constitutional and legislative regulation by conducting a comparative legal analysis of the current domestic constitutional legislation with the legislation of a number of foreign countries to determine useful practices for the national system of local self-government.

It demonstrates that there are two approaches to determining the content of issues of local importance: the first is the determination of the content and directions of the most effective implementation of issues of local importance from the point of view of the science of management, the second is purely legal, which is based on the analysis of the entire array of regulatory legal acts that can and should contain the specification of issues of local importance.

The current domestic constitutional legislation and the legislation of a number of foreign countries (France, Italy, Spain, Japan, Germany, Portugal) were analyzed to identify useful practices for the national system of local self-government.

It has been proven that the content of local issues as an object of municipal administration is always larger and richer than the content of local issues as a subject of regulatory and legal regulation, therefore, the legal regulation of local issues aims to consolidate and regulate the most essential aspects of the content of local issues, however, the specification of local issues in other regulatory legal acts most often occurs by mixing the concepts of "local issues" and "powers of municipal bodies" in sectoral and special laws.

Keywords: *decentralization; municipal system; local self-government; municipal bodies (local self-government bodies;, competence; subjects of competence; issues of local importance; experience of France, Italy, Spain, Japan, Germany, Portugal.*

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026 р.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК [342.25:352.07](460+469)
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.6

Болдирєв Сергій В'ячеславович,
кандидат юридичних наук,
доцент, провідний науковий співробітник сектору
муніципального права та місцевого самоврядування
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3280-8453

Гришко Лілія Миколаївна,
кандидат юридичних наук,
старший дослідник, завідуюча науковим сектором
муніципального права та місцевого самоврядування
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0347-1118

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРАНСПАРЕНТНОСТІ І ГЛАСНОСТІ В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ІСПАНІЇ І ПОРТУГАЛІЇ

Місцеве самоврядування може бути ефективним лише за дотримання певних загальних нормативних вимог, що відповідають демократичним і гуманістичним ідеалам. Одними з таких принципів є прозорість, гласність, транспарентність. Вони передбачають повну відкритість діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, висвітлення їх роботи в засобах масової інформації та інформування населення про стан вирішення місцевих питань. Подальші національні реформи у сфері місцевого самоврядування в тому числі мають стосуватися й удосконалення прозорості в діяльності місцевого самоврядування. Вітчизняний євроінтеграційний рух відповідно обумовлюватиме відповідні процеси. І в цій частині важливо приділяти наукову увагу вивченню досвіду країн Європейського Союзу.

Стаття присвячена правовим засадам дотримання принципів транспарентності і гласності в діяльності органів місцевого і регіонального самоврядування Іспанії та Португалії. Ці європейські країни є одними з найменш досліджуваних у вітчизняній науці муніципального права, зокрема в частині дослідження окремих аспектів функціонування муніципальної влад. У роботі акцентовано, за яких умов у країнах Піренейського півострова почали формуватися ідеї щодо збільшення прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування. Окрему увагу приділено індексам прозорості, які розроблені та застосовуються у діяльності муніципальної і регіональної влади в Іспанії та Португалії.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, Іспанія, Португалія, транспарентність, гласність, децентралізація, регіоналізація, муніципальна реформа, євроінтеграція, доступ до публічної інформації, індекс прозорості, зарубіжний досвід.*

Постановка проблеми. Належне врядування на місцевому рівні неможливе без інформування громадян щодо діяльності органів влади. Забезпечення про-

зорості та відкритості органів муніципальної влади сприяє формуванню правової держави, підвищує рівень довіри жителів, налагодженню взаємодії та покращенню співпраці влади та громадськості, запровадженню механізмів участі та контролю, рішучих кроків у боротьбі з корупцією. Повноцінне впровадження принципу транспарентності у діяльність органів публічної влади в Україні є одним із пріоритетних завдань сучасного етапу розвитку держави. Цей принцип глибоко укорінений у розвинених країнах світу. Ця тематика набуває особливої актуальності в умовах євроінтеграційного руху нашої держави.

Означений факт, серед іншого, також спонукає поглиблювати дослідження принципів і стандартів організації місцевого самоврядування відповідно до стандартів Європейської хартії місцевого самоврядування [2]. Водночас чималого інтересу для вітчизняної муніципальної науки набувають дослідження окремих аспектів функціонування місцевого самоврядування в країнах Європейського Союзу.

У цьому аспекті Іспанія та Португалія залишаються одними з найменш досліджених країн у вітчизняній науковій літературі. Навіть більше, дослідження становлення місцевого самоврядування в цих країнах засвідчує деякі спільні риси і з нашою державою. Країни Піренейського півострова також доволі тривалий час існували без місцевого самоврядування, в умовах централізації і жорсткого державного контролю. Однак наше дослідження фокусується не деяких окремих аспектах функціонування місцевого і регіонального самоврядування в Іспанії та Португалії, а також вивченні корисного досвіду для України.

Статтю присвячено дослідженню муніципальної прозорості в країнах Піренейського півострова з метою аналізу подібностей та відмінностей між обома державами. І незважаючи на певні політико-адміністративні спільності, підходи Іспанії та Португалії до розв’язання питань прозорості можуть відрізнятися.

Повноцінне впровадження принципу транспарентності у діяльність органів публічної влади в Україні є одним із пріоритетних завдань сучасного етапу розвитку держави. Цей принцип глибоко укорінений у розвинених країнах світу. Принцип транспарентності можна розглядати у двох аспектах, активному і пасивному. Питання доступу до інформації на запит чи звернення до муніципальних органів становлять пасивну сторону, але важливою для аналізу є і активний складник, тобто наскільки прозоро діють органи влади, наскільки вони за власним бажанням оприлюднюють свої результати діяльності і чи дають змогу громадськості долучатись до прийнятих рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі існує розмаїття концепцій прозорості, кожна з яких наголошує на різних аспектах. Деякі визначення акцентують на аспектах доступності інформації про діяльність і процеси прийняття рішень. Інші визначення наголошують на можливостях зручно-

сті використання та доступі до інформації для громадян. Більшість визначень припускають можливість і доступність публічної інформації, розповсюдженої через мережу Інтернет, так звану «комп'ютерно-опосередковану прозорість». Незалежно від способу надання інформації, вона має бути зрозумілою, актуальною та достовірною для громадян вчасно, у повному обсязі та у доступний спосіб.

Нагальні питання транспарентності, гласності і прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування в зарубіжних країнах були предметом досліджень таких вчених: Е. Афонін [1], П. Любченко [8], Л. Наливайко [9], Г. Терещук [10], В. Ярошенко [11]. Втім зазначені наукові праці здебільшого стосувалися загальних питань дотримання вказаних принципів у діяльності муніципальних органів. Відтак більш деталізованих досліджень визначених країн, зокрема Піренейського півострова, ще не зроблено.

Постановка завдання. Мета роботи – проаналізувати, як забезпечується правовий та інституційний контекст принципів транспарентності і прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування Іспанії та Португалії, а саме буде проведено описовий аналіз рівнів муніципальної прозорості для вивчення характеристик, що можуть зумовлювати відмінності та подібності між двома країнами.

Виклад основного матеріалу

Загальний огляд конституційно-правової основи місцевого самоврядування в Іспанії і Португалії

В обох країнах інституційні зміни місцевого самоврядування розпочалися з процесів так званої «хвилі демократизації», що відбулася в 1970-х роках. Вони мають ієрархічну, бюрократичну систему державного управління, засновану на адміністративному праві романо-французької традиції.

Конституція Іспанії 1978 року прямо закріплює поняття «місцеве самоврядування» (autonomía local), але не дає його визначення. Стаття 137 визначає основні адміністративно-територіальні одиниці, що існують у країні (муніципалітети, провінції і автономні громади), і визнає їх частинами держави. Вона також встановлює, що всі ці одиниці «користуються самоврядуванням при здійснені своїх повноважень». Стаття 140 встановлює конституційні принципи місцевого самоврядування для муніципалітетів, а стаття 141 – для провінцій [6].

Конституція Португалії передбачає існування трьох територіальних самоврядних одиниць на материковій частині Португалії (визначаються як «територіальні юридичні особи, котрі мають представницькі органи, націлені на захист інтересів місцевого населення»): фрегезії, муніципії і адміністративні області (ст. 235–236 Конституції Португалії). В Автономних регіонах Азорських островів і Мадейра, які мають політичну і адміністративну автономію та власні урядові органи, територіальними одиницями є лише фрегезії і муніципії (ст. 236) [7].

Іспанія є унітарною децентралізованою країною з 17 автономними спільнотами, які мають певний ступінь політичної та адміністративної автономії для

здійснення впливу й адаптації політик прозорості. Португалія є унітарною централізованою країною з 308 муніципалітетами, які підпорядковуються єдиним політичним та адміністративним правилам і мають схожі політичні засоби.

Відповідно до моніторингових звітів Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, система публічного урядування в Іспанії є однією з найбільш децентралізованих в Європі: децентралізація є наріжним каменем конституційної демократії Іспанії, яка базується на Конституції 1978 року [16]. В Португалії загальна поточна ситуація не повністю задовільна, оскільки країна знаходиться на півдорозі, коли регіони асимілюються до децентралізованих адміністрацій, за винятком автономних регіонів Азорських островів та Мадейри. Португалія має вдосконалити інституційне співробітництво між територіальними органами та центральними органами влади, а представництво місцевих та регіональних органів влади має бути інституціоналізоване на національному рівні [17]

Щодо прозорості в діяльності місцевого і регіонального самоврядування країн Піренейського півострова

Обидві країни долучилися до міжнародного руху за прозорість, ухваливши закони про свободу інформації (FOI – Freedom of information). Вони мають важливі регуляторні ініціативи, що вимагають забезпечення відкритості публічного управління для громадян задля підвищення прозорості: в Іспанії завдяки прийняттю Закону «Про прозорість, доступ до публічної інформації та належне управління» 19/2013 [3], у Португалії відповідні кроки були зроблені пізніше відповідно до Закону 26/2016 «Про доступ до адміністративної і екологічної інформації» [2].

До того ж структури Transparency International розробили та впровадили індекси муніципальної прозорості для періодичного оцінювання рівнів прозорості, щоб формувати муніципальні рейтинги. Отже, попри схожі тенденції розвитку в обох країнах, існують відмінності в інституційному контексті муніципалітетів. Ці розбіжності можуть пояснювати те, як сприймається та впроваджується прозорість, а також впливати на вибір, що стосується муніципальної прозорості.

Хоча історично обсяг та розповсюдження публічної інформації можуть відрізнятися від країни до країни, позаяк спостерігається певне зближення у моделях доступу громадян до публічних даних. Численні питання пов’язані з гласністю та інформацією у сфері державного управління, висвітлюються через вебсайти і є частиною широкого міжнародного порядку денного з питань прозорості та належного врядування.

Перші закони про свободу інформації в Іспанії та Португалії встановили модель «пасивної» прозорості. Для 17 іспанських автономних спільнот законодавство рекомендувало розповсюдження адміністративної інформації в контексті модернізації місцевої влади, переважно через мережу Інтернет, що передбачено Законом 57/2003 «Про заходи щодо модернізації місцевого самоврядування» [5].

У випадку Португалії, як унітарної держави, положення щодо свободи інформації були на рівні всіх 308 муніципалітетів були передбачені Законом 46/2007 «Про доступ до адміністративних документів», за винятком двох атлантичних архіпелагів – Азорських островів та Мадейри, які є автономними регіонами.

Обидві країни мали схожий шлях регулювання доступу та розповсюдження адміністративної інформації. Важливо зазначити, що в обох випадках зовнішній тиск європейських вказівок змусив до прийняття більш комплексного регулювання у сфері FOI. Пасивна позиція поступилася місцем активній через впровадження «активної прозорості». Зрештою, Іспанія, схоже, більш спрямована в русі за прозорість не лише тому, що приєдналася до Партнерства «Відкритий Уряд» від початку, а й тому, що впровадила законодавство про активну прозорість раніше за Португалію. Для оцінювання прозорості або її окремих аспектів було запропоновано різноманітні критерії. На основі цих критеріїв міжнародні та неурядові організації (OECD, Transparency International) розробили індекси прозорості. Побудова індексу прозорості є комплексним питанням і предметом критики. Багато індексів мають занадто широке охоплення, намагаючись зафіксувати не лише прозорість уряду, а й інші характеристики якості управління.

В Іспанії індекс було запроваджено у 2008 році, а в Португалії – у 2013 році. Він оцінює прозорість найбільших міських рад Іспанії за допомогою інтегрованого набору показників, згрупованих за шістьма напрямами. У Португалії індекс оцінює прозорість усіх муніципалітетів за показниками, згрупованими за сімома напрямами. Обидва індекси вимірюють обсяг інформації, доступної громадянам на муніципальних вебсайтах (детальнішу інформацію про індекси див. на сайтах: для Іспанії https://transparencia.org.es/, для Португалії – https://transparencia.pt/itm/ [18; 19].

Цей індекс є механізмом «неймінгу та шеймінгу», який широко застосовується в багатьох сферах публічної політики та дає змогу легко порівнювати рівень муніципальної прозорості. Оскільки почуття сорому (shame) пов’язане із зацікавленістю та залученістю, очікується, що це спонукатиме муніципалітети до самовдосконалення. Відповідно до реалій та специфічних характеристик кожної країни, спостерігається зближення щодо різних питань прозорості. Обидві країни були обрані тому, що вони повернулися до демократії в одному й тому ж десятиріччі, мають спільну адміністративну традицію та беруть зобов’язання до розширення участі громадян. Інституційні зміни, які відбулися в процесі демократизації, мають вплинути на відкритість державних організацій та прозорість через впровадження практик і структур, що вважаються легітимними для реагування на зовнішній тиск [12, p. 100–101].

До прикладу, в Португалії на вебсайтах більшості мерій спостерігається новий рівень прозорості. Враховуючи, що довіра є одним зі стовпів демократичної

системи як на національному, так і на місцевому рівнях, прозорість відіграє життєво важливу роль для сприяння підзвітності та запобігання зловживанням, а також підвищує довіру та задоволеність громадян державними послугами, в такий спосіб сприяючи розробці політики, спрямованої на скорочення корупції. Існують докази того, що інформаційно-комунікаційні технології та соціальні медіа розглядаються багатьма як економічно ефективний та зручний засіб сприяння відкритості та прозорості, зниження рівня корупції та підвищення рівня задоволеності громадян державними послугами. Електронне урядування тепер розглядається як спосіб підвищення довіри громадян до уряду та покращення оцінки громадянами діяльності уряду загалом [3, с. 103].

Оскільки існує статистично значущий зв'язок між довірою та використанням вебсайтів органів місцевого самоврядування, контент-аналіз цих інструментів електронного урядування став важливим інструментом для цього дослідження. Довіра між громадянами розвивається та підтримується платформами електронного урядування для покращення сприйняття громадянами прозорості. Відкриті дані та платформи електронного урядування, як-от соціальні мережі, можуть відігравати важливу роль у залученні громадськості до взаємодії з державними органами, щоб забезпечити легкий доступ до актуальної та своєчасної інформації, що призведе до підвищення рівня довіри серед громадян.

У Португалії існує неурядова організація, яка аналізує прозорість місцевого самоврядування за допомогою таких інструментів, – Індекс муніципальної прозорості. Від 2010 року вона надає статистику за 76 пунктами на муніципальних вебсайтах [15, p. 140].

Цей індекс уже довів свою ефективність щодо позиції кожного муніципалітету в його рейтингу: у відповідь на нього деякі місцеві представники покращили інформацію на своїх вебсайтах та стратегії відображення даних. У 2017 році 2 муніципалітети досягли 90,7 % у рейтингу муніципальної прозорості: Алфандега-да-Фе та Віла-ду-Бішпо. Лише 14 муніципалітетів досягли 80 %, а 150 муніципалітетів не відповідають щонайменше 50 % пунктів ІУТ. Ці дані доводять, що використання ІКТ саме по собі не покращує якість демократії, але може сприяти розширенню прав і можливостей громадян щодо моніторингу та участі в місцевому самоврядуванні [15, p. 149–151].

Як і в Іспанії, значення індексу в Португалії з роками зростало. Це свідчить про те, що, окрім необхідності реагувати на запити громадян щодо відкритості, стратегія «неймінгу та шеймінгу», схоже, працює і в португальському випадку. Подібно до Іспанії, максимальне значення індексу у Португалії зафіксовано у 2016 році, у рік ухвалення Закону «Про доступ до адміністративної і екологічної інформації» [3]. Показники за окремими напрямами індексу відповідають значенням, отриманим у загальному індексі.

У Португалії суворий фінансовий контроль з боку центрального уряду змусив муніципалітети оприлюднювати широкий спектр фінансової інформації та наклав на них зобов'язання звітувати перед центральною адміністрацією та суспільством. Отже, спостерігається зростання обсягів розкриття фінансової інформації, що трансформувалося у вищий рівень прозорості. Найменш розкритим напрямом є «Прозорість у сфері публічних закупівель». Дослідження показують, що у сфері публічних закупівель існують корупційні практики та отримання незаконних вигод. Відтак чим нижчою є прозорість закупівель, тим більше можливостей мають місцеві політики для реагування на локальний тиск [14, p. 925–930].

Висновки. Принципи гласності і транспарентності є ключовими елементами ефективного місцевого самоврядування. Їх розширення сприяє підвищенню довіри громадян до влади, забезпечує прозорість влади в управлінських процесів, а також стимулює активну участь громад у прийнятих рішеннях.

Прозорість і право громадян на доступ до публічної інформації в іспанських та португальських муніципалітетах демонструють подібну динаміку не лише щодо змін у законодавстві про свободу інформації, а й щодо значущості тиску, спрямованого на підвищення відкритості. Підхід «неймінгу та шеймінгу» разом з іншими факторами, ймовірно, має позитивний вплив на муніципальну прозорість. Однак рівні прозорості мають певні розбіжності. Вони є вищими у випадку іспанських муніципалітетів, що, можливо, зумовлено більш раннім ухваленням законів про свободу інформації. Детальний аналіз муніципалітетів Піренейського півострова підтвердив наявність «чутливих зон» прозорості. Це стосується напрямів «державні закупівлі» та «міське планування», де муніципалітети обох країн демонструють нижчі показники, порівняно з іншими напрямами. Це комплексні сфери, де зосереджено багато місцевих інтересів і де частіше трапляються випадки неефективного управління та корупції. На динаміку муніципальної прозорості впливає сукупність правових, інституційних, політичних та соціально-економічних факторів, що сформувалися з часом. Прийняття законодавства про свободу інформації та його наслідки зумовлюють і прискорюють процес інституційних змін у напрямі більш прозорих моделей адміністрування.

Подібним способом було підтверджено вплив політичних чинників на прозорість. Поширення інформації є засобом підвищення довіри громадян до діяльності муніципалітетів та зміцнення легітимності обраних посадових осіб шляхом формування іміджу належного врядування. В обох країнах спостерігаються схожі ознаки негативного впливу рівня явки виборців на прозорість. Так само політична стабільність також впливає на прозорість, проте лише в іспанських муніципалітетах. Муніципалітети, очолювані лівими партіями, більш схильні до вищого рівня прозорості, хоча це підтвердилося лише для португальського випадку. До того ж політична конкуренція не чинить впливу на рівень муніципальної прозорості.

Список використаних джерел

1. Афонін Е. А., Суший О. В. Транспарентність влади в контексті європейської інтеграції України: конспект лекції до короткотермінового семінару в системі підвищення кваліфікації кадрів. Київ: НАДУ, 2019.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036
3. Закон Португалії 26/2016 «Про доступ до адміністративної і екологічної інформації». URL: https://diariodarepublica.pt/dr/detalhe/lei/26-2016-75177807
4. Закон Іспанії 19/2013 «Про прозорість, доступ до публічної інформації та належне управління». URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2013-12887
5. Закон Іспанії 57/2003 «Про заходи щодо модернізації місцевого самоврядування». URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2003-23103
6. Конституція Іспанії 1978 р. URL: https://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/detalleconstitucioncompleta/index.html?lang=en
7. Конституція Португалії 1976 р. URL: https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf
8. Любченко П. М. Відкритість та гласність у сфері місцевого самоврядування. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2013. Вип. 25. С. 88–101.
9. Наливайко Л., Романов М. Поняття транспарентності в світлі європейських цінностей. *Екологічне право України.* 2016. № 1–2. С. 55–59.
10. Терещук Г. А. Принцип транспарентності у діяльності органів виконавчої влади: електронна транспарентність та цифровізація прозорості. *Наукові записки. Серія: Право.* 2020. Вип 8. С. 84–90. URL: https://aspects.org.ua/index.php/journal/article/view/864/841
11. Ярошенко В. М. Транспарентність та відкритість влади як механізми становлення інституту демократичної громадянськості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Політологія.* 2012. Т. 182, вип. 170. С. 85–91.
12. Albalate D. The institutional, economic and social determinants of local government transparency. *Journal of Economic Policy Reform.* 2012. Vol. 16. P. 90–107. URL: https://www.ub.edu/irea/working_papers/2012/201210.pdf
13. Brás G. R., Dowley K. M. Impact of demographic, political and financial factors on municipal transparency: a dynamic panel approach. *International Journal of Public Sector Management.* 2021. Vol. 34, № 2. P. 101–117. URL: https://www.emerald.com/ijpsm/article/34/2/101/150898/Impact-of-demographic-political-and-financial
14. Gesuele B., Metallo C., Longobardi S. The Determinants of E-Disclosure Attitude: Empirical Evidences from Italian and Spanish Municipalities. *International Journal of Public Administration.* 2018. Vol. 41, № 11. P. 921–934.
15. Maria Antónia Pires de Almeida. Innovations in the portuguese local government: contributions for local democracy. Sociologia, Problemas e Práticas 98/2022 SPP 98. P. 137–158. URL: http://journals.openedition.org/spp/10323
16. Monitoring of the application of the European Charter of Local Self-Government in Spain. Report CG (2021) 41-07 final 22 September 2021. URL: https://search.coe.int/congress#{%22sort%22:[%22CoEValidationDate%20Descending%22]}
17. Monitoring of the application of the European Charter of Local Self-Government in Portugal. Report CG (2020) 01-02 final 28 September 2020. URL: https://rm.coe.int/monitoring-of-the-european-charter-of-local-self-government-in-portuga/16809f866f
18. Transparency International. Our work in Spain. URL: https://www.transparency.org/en/countries/spain
19. Transparency International Portugal. URL: https://transparencia.pt/itm/

Serhii Boldyriev, Liliya Gryshko. Ensuring transparency and openness in the activities of local government bodies of Spain and Portugal

Local self-government can be effective only if certain general regulatory requirements are observed that meet democratic and humanistic ideals. One of such principles is transparency, openness, transparency. They provide for complete openness of the activities of local government bodies and officials, coverage of their work in the media and informing the population about the status of resolving local issues.

Further national reforms in the field of local self-government, including, should also concern improving transparency in the activities of local self-government. The domestic European integration movement will accordingly determine the relevant processes. And in this part it is important to pay, in particular, scientific attention to studying the experience of the countries of the European Union.

This article is devoted to the legal principles of compliance with the principles of transparency and openness in the activities of local and regional self-government bodies of Spain and Portugal. These European countries are among the least studied in domestic science of municipal law, moreover, in terms of studying individual aspects of the functioning of municipal authorities. Therefore, the corresponding relevance is obvious. The work emphasizes the conditions under which ideas began to form in the countries of the Iberian Peninsula regarding increasing transparency in the activities of local governments. Special attention is paid to transparency indices that have been developed and used in the activities of municipal and regional authorities in Spain and Portugal.

A detailed analysis of the municipalities of the Iberian Peninsula confirmed the presence of "sensitive zones" of transparency. This concerns areas such as "public procurement" and "urban planning", where municipalities in both countries show lower indicators compared to other areas. These are complex areas where many local interests are concentrated and where cases of inefficient management and corruption are more common. The dynamics of municipal transparency are influenced by a set of legal, institutional, political and socio-economic factors that have developed over time.

Keywords: *local government, Spain, Portugal, transparency, openness, decentralization, regionalization, municipal reform, European integration, access to public information, transparency index, foreign experience.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.04.2026 р.

УДК 341.717.5
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.7

Волошин Христина Андріївна,
аспірантка кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1314-760X

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ СПЕЦІАЛЬНИХ МІСІЙ

У статті досліджено питання, які стосуються аналізу концептуальних підходів для проведення класифікації спеціальних місій з урахуванням їх правового статусу під час виконання конкретних завдань, що поставлені перед ними. Основну увагу приділено науковим поглядам зарубіжних вчених, що дало змогу залучити їх науковий доробок із цього питання з метою його поширення серед вітчизняних фахівців.

Окремі публікації вперше використані у вітчизняній науці міжнародного права, що дало змогу по-іншому розглядати діяльність спеціальних місій у кризових ситуаціях, і особливо на

сучасному етапі. Детально конкретизовано тенденції щодо класифікації спеціальних місій як особливого органу зовнішніх зносин. Проаналізовано теоретичні підходи вітчизняних та зарубіжних авторів щодо їх класифікації за назвою, обсягом повноважень та виділено сильні та слабкі сторони у підходах окремих авторів до питання критеріїв їх поділу на види.

Значну увагу приділено з'ясуванню правової природи та ефективності функціонування спеціальних місій на вищому рівні, які очолюють глави держав, глави урядів та міністри закордонних справ. Стверджується, що критерії лежать в основі поділу спеціальних місій на види. Водночас вид не є визначальним для їх правового статусу, оскільки останній залежить від переліку функцій (завдань), що їм доручені. До того ж доведено, що спеціальні місії є менш формалізованими органами у сфері зовнішніх зносин, і водночас вони спроможні набагато швидше і фахово вирішувати надскладні завдання міждержавного значення, які не завжди можуть бути реалізовані постійними дипломатичними представництвами.

Автором виокремлено концептуальні підходи до типізації місій, що дає змогу розмежувати їх за політичною вагою, тривалістю та правовим статусом учасників. Результати дослідження сприяють глибшому розумінню гнучких інструментів зовнішньої політики держави та можуть бути використані для вдосконалення протокольного забезпечення міжнародних візитів.

Ключові слова: *дипломатичне право, місії на вищому рівні, політичні та технічні місії, спеціальні місії, парадипломатичні місії, церемоніальні місії, місії ad hoc.*

Постановка проблеми. Враховуючи величезну кількість і надзвичайну багатоманітність спеціальних місій (далі – СМ), що направляються державами ще з часів античного періоду і до сьогодні, вкрай актуальним та доцільним є питання щодо їх розмежування за відповідними критеріями. Необхідність проведення класифікації СМ зумовлена різноманітною практикою держав без чіткої їх видової регламентації на сучасному етапі. Аналіз питань, що стосуються класифікації СМ та їх функцій, має не лише теоретичне значення для проведення розрізнення між різноманітними органами, що направляються однією державою до іншої, але й містить практичну значущість для обрання найбільш ефективного способу вирішення міжнародних проблем. Необхідно зазначити, що СМ відправляються, незважаючи на наявність дипломатичних представництв і консульських установ у цих державах. У цьому випадку головною метою держав, що відправляє місію, є фахове та оперативне вирішення особливо важливого питання, представлення інтересів своєї держави та з'ясування позиції уряду приймаючої держави представником, який має відповідну кваліфікацію або значний авторитет і визнання на міжнародній арені.

Конвенція про спеціальні місії (далі – КСМ) та законодавство держав не містять якихось критеріїв, а також видової класифікації СМ. Водночас представниками науки міжнародного права вироблені певні підходи щодо цього.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед авторів, які торкалися цієї проблематики, варто виділити таких: З. Петрась, М. Доннарумма, Й. Ніколаєв, М. Бартош, М. Вотерс, В. Репецький, К. Сандровський, Д. Кардозо, Ю. Сутор та ін. Кожен із них застосовує власні критерії для проведення відповідної класифікації СМ і наводить переконливі аргументи для їх поділу. В їх тверджен-

нях можна побачити відображення тематики окремих шкіл міжнародного публічного права, наявну дипломатичну практику держав їхнього громадянства. Водночас у вітчизняній науці міжнародного права ця тематика не отримала належного вивчення, а відтак наявні публікації мають фрагментарний характер і належать здебільшого до розряду навчальної літератури. Звернення до іноземних джерел зумовлено тим, що ці публікації засвідчують оригінальні наукові підходи представників різних наукових шкіл і доповнюються цікавими прикладами з дипломатичної практики.

Формування цілей статті (постановка завдань). Враховуючи той факт, що в сучасній доктрині міжнародного права, як вітчизняній, так і зарубіжній, не вироблено єдиних підходів щодо класифікації СМ, було поставлено мету дослідження – конкретизувати концептуальні підходи до класифікації СМ як особливого органу зовнішніх відносин. Для цього в роботі поставлено такі завдання: проаналізувати теоретичні підходи вітчизняних та зарубіжних авторів щодо класифікації СМ; виділити тенденції, які наявні у практиці підготовки і направлення СМ у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Узагальнюючи теоретичні розробки зазначених вище авторів, їх місце в системі міжнародно-правової науки, можна виокремити різні підходи щодо класифікації СМ.

Ми підтримуємо такі з них: а) некогерентна, або незв'язана класифікація – яка не має єдиного критерію; б) класифікація, яка ґрунтується на правовому статусі членів СМ; в) суб'єктна класифікація; г) змішана класифікація – найчастіше це суб'єктно-предметна, а також д) класифікація предметна [1, с. 44].

Головною особливістю некогерентної класифікації є охоплення наявних форм дипломатичних відносин тимчасового характеру, які мають невідкладний характер і виділяються своєю специфікою та масштабом дії СМ. Серед представників цього підходу треба виділити таких науковців: Р. Жене, К. Стефко, Й. Ніколаєв, М. Бартош. Виступаючи в ролі спеціального доповідача Комісії міжнародного права (далі – КМП), у черговій своїй доповіді проф. М. Бартош детально проаналізував особливості функціонування СМ і запропонував поділити їх на такі види: а) СМ церемоніального характеру; б) СМ, що виконують різноманітні функції політичного або технічного характеру; в) дипломатів *ad hoc,* що виконують дорадчі функції; г) таємні переговорники; д) спостерігачі; е) послів з особливих доручень; є) свита глави держави; ж) політичні представники, які не мають дипломатичного статусу; з) приватні представники [2, с. 27–34]. У запропонованій класифікації він висловив не лише своє бачення цієї проблеми, але й загальну оцінку її з боку членів КМП.

Наступна класифікація, яка за своїм змістом ґрунтується на правовому статусі членів СМ, належить до другої групи. Це СМ, які очолюються: а) главами

іноземних держав, куди входять їхнє оточення та сім'ї, що проживають разом з ними; б) місії, що формуються із депутатів, які делеговані з конкретною метою; в) місії, що складаються із арбітрів та учасників примирної процедури та обстежувальної комісії; г) місії, куди входять судді Гаазького трибуналу; д) місії, що формуються із делегатів до Ліги Націй, представників Ліги Націй; а також е) місії із делегатів міжнародних комітетів згідно діючих конвенцій [3, с. 181]. Із позиції сьогодення такий підхід, очевидно, вже не є актуальним, оскільки він не відображає наявної реальності. До того ж запропонована класифікація була зроблена у вигляді неофіційної кодифікації К. Штруппом майже століття тому.

Згідно з третім критерієм, який включає суб'єктний елемент, на думку М. Кардозо, до цієї групи треба віднести: а) СМ, що діють в рамках програм міжнародного співробітництва у багатосторонніх відносинах; в) СМ держав-членів до міжнародних міжурядових організацій (далі – ММО), а також г) спеціальні місії держав, що не є членами ММО [4, с. 117–118].

Обраний критерій підтримує також В. Оутрато, але водночас він застосовує розширену класифікацію, порівняно з попереднім автором. На його думку, за таким підходом можна виділити 8 різновидів СМ, більшість із яких направляється до ММО та їх органів, або ж навпаки. Серед таких СМ він виділяє: а) місії, що складаються із представників держав до інших держав; б) місії представників держав до ММО; в) представники держав на міжнародних конференціях; г) представники держав на періодичних сесіях органів ММО; д) представники ММО або їх органів у відносинах з державою; е) представники ММО або їх органів, що направлені до інших організацій або органів; є) представники держав у відносинах з фактичним урядом, і нарешті ж) представники ММО або міжнародних органів у відносинах з фактичним урядом або навпаки [5, с. 64–65].

Необхідно мати на увазі, що дискусії, які відбувалися в науці міжнародного права в цей період, проводилися в той час, коли відбувався процес підготовки проєкту КСМ, і відповідно між вченими та практиками не існувало усталеної думки щодо класифікації такої форми дипломатичної діяльності. Основні розбіжності стосувалися СМ між державами, а також між державами і ММО. А відтак сьогодні, коли є значний досвід держав під час реалізації дипломатії у формі СМ і місій *ad hoc,* очевидно, необхідно проводити належне теоретичне і практичне розмежування між ними.

Представники четвертого підходу пропонують проводити класифікацію, яка ґрунтується на поєднанні двох системоутворюючих критеріїв, а саме на предметному та суб'єктному. Згідно з цим, відомий вчений Е. Сатоу виділяє: а) місії, що направляються зі спеціальною метою церемоніального характеру; б) СМ, представники яких реалізують визначену мету (переговори у справі щодо укладення торговельних угод; в) комісари, що ведуть переговори щодо вирішення

прикордонних проблем; г) делегації на міжнародних конференціях, а також д) папські легати [6, с. 156].

Аналізуючи дипломатичну практику США з приводу СМ, окремі науковці, користуючись тим самим об'єднаним критерієм, виділяють такі СМ: а) представники виконавчої влади (президента); б) делегації на міжнародних конференціях, що скликаються *ad hoc*; в) функціонери або делегати ММО, а також г) члени різних міжнародних комісій. Зокрема, М. Вотерс більш детально аналізує різновиди СМ, які формуються із представників виконавчої влади. На його думку, їх можна охарактеризувати як СМ, які очолює: а) спеціальний таємний представник, статус якого є відомий приймаючій стороні; б) спеціальний таємний представник, статус якого не є відомим приймаючій державі; в) спеціальний публічний представник, що не має дипломатичного рангу, а також г) спеціальний публічний представник, що має дипломатичний ранг [7, с. 110–112].

Представники п'ятого підходу застосовують різні предметні критерії під час класифікації СМ. Так, у своїх наукових дослідженнях Д. Кардозо, використовуючи матеріали дипломатичної практики США, виділяє місії *ad hoc,* які реалізують господарські, військові, культурні, а також технічні функції [4, с. 68–69]. Інший представник цієї групи Г. Врістон побудував свою наукову працю на такій класифікації СМ: а) представники, направлені державою для встановлення дипломатичних відносин; б) представники, які направлені до держав, з якими США розірвали такі відносини; в) представники, які направлені до невизнаних держав та урядів; г) представники, які направлені до колоніальних і залежних держав; д) представники, які направлені на міжнародну конференцію; е) представники, які направлені до держав, у яких США не мають своїх постійних дипломатичних представництв, а також є) агенції, які здійснюють економічні відносини [8, с. 313].

У контексті досліджуваної тематики здебільшого виділяють чотири критерії класифікації, які, на наше переконання, видаються найбільш прийнятними, а саме: а) ранги місії; б) суб'єктна сфера контактів; в) предмет або функції (завдання) місії, а також, г) прозорість місії [1, с. 48–49]. А відтак можна стверджувати, що кожна конкретна СМ може бути класифікована і групуватися саме на цих критеріях, або поєднувати декілька з них.

Тут варто звернути увагу на їх особливості та зміст. Зокрема, застосування критерію рангів місії випливає із факту загального керівництва роботою СМ, співвідношення між рангом її керівника і статусом місії загалом, а також правовим статусом її членів. Аналізуючи це питання, британський вчений М. Харді дійшов висновку, що існує три поділи за критерієм рангу СМ. З огляду на це він виділяє такі види: а) «високого» рангу – керівництво якою здійснюється президентом, або міністром; б) «стандартного» рангу – місія складається з високих урядових представників, а також в) «нижчого» рангу, що займається адміністра-

тивними або технічними проблемами і формується з представників урядових органів [9, с. 90–91]. Інші автори виділяють чотири групи СМ з огляду на їх ранги: а) місія протокольна; б) місія, що представлена високим рангом; в) місія політична, а також, г) технічна місія [10, с. 190–191]. Водночас він підкреслює, що КСМ справедливо закріпила однаковий правовий статус для усіх СМ, одночасно формулюючи *lex specialis* щодо місій високого рангу (ст. 21 Конвенції).

СМ на вищому рівні формуються за участю глав держав, а невпинний розвиток комунікаційних і транспортних технологій у другій пол. XX ст. зумовив суттєве зростання цієї форми дипломатичних відосин. Беззаперечною їх перевагою є те, що вони об'єднують найавторитетніших осіб із предмета обговорення, причому результат може бути досягнутий у найкоротші терміни. Наприклад, Кемп-Девідські угоди 1979 р., що були підписані між Єгиптом та Ізраїлем, були прийняті внаслідок успішних переговорів між А. Садатом та М. Бегіном [11, с. 587].

Ефективність діяльності СМ на вищому рівні особливо наочно простежується у дипломатичній практиці Української держави у період повномасштабної війни між рф та Україною, починаючи з 2022 р. Безпосередні переговори на цьому рівні між представниками держав, які надають військову, технічну, фінансову гуманітарну та іншу допомогу нашій державі, зумовлюють прийняття у найкоротші терміни відповідних рішень, які позитивно і невідкладно впливають на перебіг подій у збройному протистоянні. Ця форма дипломатії є найменш забюрократизованою і здатна забезпечити швидкий результат.

На питання, чи СМ, керована найвищими посадовими особами держави, має правовий характер, наявна однакова практика держав, як і наука міжнародного права, дають позитивну відповідь [9, с. 2–3; 12, с. 12–13].

Деякі автори стверджують, що правовий статус глави СМ високого рангу врегульований в основному через міжнародне звичаєве право, особливо тоді, коли у складі СМ є його почет. Вони пояснюють це тим, що почет, який супроводжує главу держави під час офіційного візиту до іншої держави, є СМ, незалежно від повноважень, які надані її членам, і що останні за будь-яких обставин повинні розглядатися як дипломати *ad hoc* [2, с. 31]. Таку ж позицію займає і Е. Сатоу, який зазначає, що почет глави держави під час його офіційного візиту в іншу державу входить до складу СМ [6, с. 144].

Проблема обсягу функцій, якими наділяються СМ, активно обговорювалася під час роботи КМП. Спеціальний доповідач із цього питання проф. М. Бартош у своєму виступі запропонував, щоб норми Конвенції охоплювали роботу як дипломатичної місії, так і технічної місії, причому правовий статус перших повинен бути наближений до статусу постійної дипломатичної місії, а другий – до статусу консульських установ [13, с. 84].

Під час роботи XVII сесії КМП переважна більшість її учасників негативно поставилася до такої пропозиції, вказуючи на те, що проведення такого поділу є неможливим та нелогічним. Окремі члени комісії зазначали, що проведення поділу СМ на «політичні» і «технічні» є недоцільним, оскільки практика в кожній державі з цього приводу є різною, і навіть у тій самій державі вона може змінюватися залежно від обставин, наприклад, переговори з питань міжнародних боргів можуть бути справою суто технічною, а в певних випадках містити значні політичні проблеми, що вимагають переговорів у форматі СМ високого рангу. До дискусії з цього питання активно залучилися професори Р. Аго, Г. Брігтс, Х. Аречага, Г. Амадо та М. Бартош. У якості висновку до цієї дискусії КМП зазначила, що найкращим вирішенням цього питання буде формулювання єдиного правового статусу усіх СМ, але умовою отримання статусу для такої місії повинно бути виконання нею вимог, закладених у дефініції дипломатичної СМ [14, с. 235–240].

У міжнародно-правовій літературі відсутня єдина думка щодо відмінностей між політичними і технічними місіями, хоча в минулому окремі автори стверджували, що дипломатичний статус має лише «завершення державних справ» [15, с. 128–130]. Відповідно й виділялися як окремі політичні та технічні їх функції. Однак з огляду на неможливість чіткого розмежування між ними правовий статус усіх тимчасових місій, на думку польського автора З. Петрася, має бути ідентичний, хоча це залежить від домовленості між сторонами у питанні направлення місії дипломатичного характеру [1, с. 55].

Щодо цього М. Гонсьоровскі зазначає, що не можна так абстрактно розмежовувати політичні функції з технічними, оскільки будь-яка технічна справа за певних обставин набирає політичного характеру [16, с. 175].

Окремим видом СМ за критерієм рангу є парадипломатична місія, яка вимагає участі у роботі осіб, які мають спеціальну підготовку, але не мають дипломатичного статусу. К. Лабейрі-Менахем запропонував вживання терміна «парадипломат», не окреслюючи особу, яка зі врахуванням особистої кваліфікації буде займати позицію адміністративно повіреного представника уряду у міждержавних переговорах [17, с. 89–100].

Заслуговує на увагу практика утворення парадипломатичних місій у США. Так, відповідно до норм внутрішньодержавного права США, застосовується інститут регіональних представників держави згідно з Конституцією, які призначаються Президентом і отримують схвалення з боку Сенату, а також спеціальні представники Президента, що направляються без спеціальних конституційних вимог з боку Сенату. Такі спеціальні представники навіть маючи ранг посла, не перетворюються на *ipso facto* державних урядовців, з огляду на те, що під час їх призначення застосовується позаконституційна практика [7, с. 40–41]. За своїм

правовим статусом ці особи не вважаються ні професійними дипломатами, ні представниками державної адміністрації.

Доволі відомим є процес врегулювання питань у Північній Ірландії. Основним переговорником у ньому був спеціальний посланець США (січень 1995 р. – січень 2001 р.) Дж. Мітчел. Завершенням його місії стало підписання Белфастської мирної угоди 10 квітня 1998 р. щодо врегулювання тридцятирічного етнонаціоналістичного конфлікту між протестантськими та католицькими групами, що проживали в Північній Ірландії [18, с. 131–133].

Представники науки міжнародного права неоднозначно ставляться до проблеми правового статусу парадипломатичних місій. Одні з них вважають, що урядові функціонери ведуть переговори з особами, які виконують подібні функції у приймаючій державі, що не мають дипломатичного статусу [19, с. 362], і тому це не є СМ [17, с. 110–111]. Представники іншого підходу стверджують, що вони можуть отримати дипломатичний статус, оскільки були призначені у певний спосіб і отримали дипломатичні повноваження або якщо їм надано особисто дипломатичний ранг [4, с. 125]. Дещо іншою є аргументація цієї проблеми представниками третього підходу, які наголошують на тому, що з позиції наявного міжнародного права, поділ представників держав з огляду на їх професію (фах), кваліфікацію, наявність або відсутність дипломатичного рангу чи службова приналежність до визначеного відомства не мають суттєвого значення [12, с. 13–15].

На нашу думку, більш переконливою видається позиція тих авторів, які є представниками саме цього підходу, оскільки направлення представника у складі спеціальної місії є переважно внутрішньою справою такої держави. Варто зазначити, що відносини між посилаючою державою і її представником визначаються нормами національного права і становлять відповідний інтерес для успішного вирішення поставленого завдання, однак із позиції міжнародного права наявна класифікація представників держави з огляду на цей зв’язок не є принциповою, оскільки це не впливає на їхній правовий статус (за винятком вищих посадових осіб).

За формою СМ треба розуміти як наявну сукупність особливостей, що їм притаманні: це насамперед протокольні процедури, їх публічність, різні прояви діяльності, як органів держави [20, с. 484]. Причому протокольні місії належать до однієї із найбільш традиційних форм діяльності СМ. Вони зустрічаються під час офіційних церемоній: коронації, вінчання (етикетні посланці). Найчастіше такі функції покладаються на дипломатів або членів уряду. Інколи церемоніальні місії можуть у подальшому перетворитися на ділові місії, залежно від того, хто очолює їх. Так, наприклад, присутність Ш. де Голля на похоронах президента США Д. Кеннеді в 1963 р. сприяла проясненню ситуації після розірвання Францією військових домовленостей з НАТО. Тривала розмова між Ш. де Голлем і

президентом Ніксоном на похороні У. Ейзенхауера в 1969 р. заклала основу для подальшої таємної поїздки Г. Кіссінджера до Парижа, що призвело до підписання мирної угоди, яка поклала кінець війні у В'єтнамі. Ще одним прикладом можна назвати похорони імператора Хірохіто в 1989 р., під час яких відбулася зустріч між президентом Індонезії Сухарто і міністром закордонних справ Китаю Цянь Ціченем, направлена на відновлення відносин між Китаєм та Індонезією після двадцятирічного розірвання дипломатичних відносин [21, с. 162–163].

Варто зазначити, що у Європі упродовж XVIII–XIX ст. був поширений особливий вид СМ – таємна, або «палацова» дипломатія. Головна мета таких місій – досягнення бажаного результату через укладення таємних союзів, які формувалися з дотриманням вимог конфіденційності.

Отже, СМ, порівняно з іншими дипломатичними органами, є гнучкою формою дипломатії. СМ, хоч і мають багато спільного між собою, проте за змістом та формою є дуже різними.

Висновки. Аналіз теоретичних підходів до класифікації спеціальних місій дає змогу виділити кілька наукових шкіл та критеріїв. Попри те, що основою для всіх досліджень є Віденська конвенція про спеціальні місії 1969 р., автори пропонують різні рівні поділу залежно від функціонального призначення та політичної значущості місій.

І вітчизняні, і зарубіжні автори погоджуються, що СМ є тимчасовими за своєю природою, і це відрізняє їх від постійних дипломатичних представництв. Класифікація є важливою для визначення обсягу привілеїв та імунітетів, оскільки персонал технічних місій може мати вужчу сферу захисту, порівняно з політичними делегаціями високого рівня.

Виділяючи основні тенденції, які характеризують підготовку та направлення СМ у сучасних умовах, варто вказати на розширення їх предметної компетенції (енергетична безпека та охорона здоров'я, кібербезпека, надання гуманітарної допомоги), динамічність і гнучкість (спрощення формальностей та тимчасовість), регіоналізацію та багатосторонній характер (зростає кількість колективних СМ).

Отже, сучасні СМ стали більш мобільними, технічно оснащеними та вузькоспрямованими. Вони виступають ефективним інструментом «швидкої дипломатії», що дає змогу державам вирішувати конкретні завдання поза межами діяльності постійних дипломатичних представництв, адаптуючись до умов, які активно трансформуються.

Список використаних джерел

1. Petraš Z. I. Dyplomatyczna misija spejalna jaco instytucja prawa mędzynarodovego. Lublin, 1978. 196 s.
2. Fourth Report on Special Missions by Mr. Milan Bartoš, Special Rapporteur. A/CN.4/194 and Add.1-5. *Yearbook of the International Law Commission.* 1967. Vol. II. 132 p. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_194.pdf

3. Strupp K. Projet d'une convention aur I'Lanunitó on droit international. *American Journal International Law.* 1932. Supplesent. S. 181–184.
4. Cardozo M. H. Diplomats in International Cooperation: Steps Children of the Foreign Service. New York Cornell university press. U.S.A, 1962. 142 p.
5. Outrata V. Nekolik poznanek k poinn diplomacio ad hoc a jěj klefikaci. *Diskuse.* CMP. 1965. № 8. S. 58–65.
6. Satow's E. Diplomatic Practice / ed. Lord Core-Booth. 5th ed. London and New York: Longman, 1979. 544 p.
7. Waters M. The Ad Hoc diplomat. A Study in Municipal and International Law. With a foreword by Hans Morgenthau. Martinus Hijhoff. Hauge, 1963. 233 p.
8. Wriston H. M. Executive Agents in American Foreign Relations. Johns Hopkins Press, 1929. 874 p.
9. Hardy M. Modern Diplomatic Law. Manchester: Manchester University Press,1968. 150 p.
10. Vignali H. A. La convención sobre las misiones especiales. *Revista Uruguaya de Derecho International*. 1972. № 1, vol. 1. P. 179–220.
11. Abdurahmali E. Definition of diplomacy and types of diplomacy used between states. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimer Dergisi*. Cilt 3 Sayt 3. 2021. P. 580–602.
12. Donnarumma M. R. La diplomazia «ad hoc». Napoli, 1968. 162 p.
13. Report on Special Missions by Mr. Milan Bartoš, Special Rapporteur. A/CN.4/166. Special missions. *Yearbook of the International Law Commission.* 1964. Vol. II, ch. III. P. 69–89. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_166.pdf
14. A/CN.4/SR.878. Summary record of the 878th meeting. Special missions. *Extract from the Yearbook of the International Law Commission.* 1966. Document. Vol. I(2). P. 232–240. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/sum mary_records/a_cn4_sr878.pdf
15. Stefko K. Dyplomatyczne zwolnienie od jurysdykcji w sprawach cywilnych. Tow. Naukowego; skl.gl.: A.Krawchyński. Lwów, 1938. 350 p.
16. Casiorowski M. Dyplomaci I konsulowie. Wiedza Powszechna. Warszawa. 1966. 186 p.
17. Labegrie-Menahem C. Des institutions specialisees: problemes juridigues et diplomatiques de l'administration international. Paris: Editions A. Pedone, 1953. 168 p.
18. Mitchell C. J. Making Peace. New York: Alfred A. Knopfu. 1999. 187 p.
19. Cahier P. Le droit diplomatique conterporain. *Publications de l'Institut Universitaire des Hantes Etudes Internationales: Institut de Hautes Etudes Internationales.* Vol. 40. Geneve: E. Droz, 1962. 534 p.
20. Maresca A. Le missioni speciali. Mila№ Dott. A. Giuffre Editore, 1975. 858 s.
21. Gialdino C. C. Lineamenti di diritto diplomatico e consolare. Presso la G. Giappichelli editore. Torino, 2015. 571 p.

Khristina Voloshin. Conceptual approaches to the classification of special missions

The article explores issues related to the analysis of conceptual approaches to the classification of special missions, considering their legal status during the performance of specific assigned tasks. Particular attention is paid to the scholarly views of foreign researchers, which allowed for the integration of their academic contributions into this field for further dissemination among domestic specialists.

Certain publications are utilized within the domestic school of international law for the first time, enabling a new perspective on the activities of special missions in crisis situations, especially at the current stage. The article provides detailed specifications on the trends regarding the classification of special missions as a specific body of external relations. Theoretical approaches of both domestic and foreign authors regarding their classification by name and scope of powers are analyzed, highlighting the strengths and weaknesses of individual authors' approaches to the criteria for their categorization.

Significant attention is devoted to clarifying the legal nature and functional efficiency of special missions at the highest level, led by heads of state, heads of government, and ministers of

foreign affairs. It is argued that while criteria form the basis for dividing special missions into types, the specific type does not dictate their legal status; rather, the status depends on the functions (tasks) entrusted to them. Furthermore, it is proven that special missions are less formalized bodies in the sphere of external relations, yet they are capable of resolving highly complex tasks of interstate importance much faster and more professionally than permanent diplomatic missions.

The author identifies conceptual approaches to the typification of missions, allowing for their differentiation by political weight, duration, and the legal status of participants. The research results contribute to a deeper understanding of flexible foreign policy instruments and can be used to improve the protocol support for international visits.

Keywords: *diplomatic law, high-level missions, political and technical missions, special missions, paradiplomatic missions, ceremonial missions, ad hoc missions.*

Дата першого надходження статті до видання: 13.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.04.2026 р.

УДК 341:004.9
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.8

Іванов Андрій Валерійович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5934-6837

Григор'єв Сергій Сергійович,
здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету права, гуманітарних та соціальних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

ЕВОЛЮЦІЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Стаття присвячена аналізу впливу цифровізації на сучасне міжнародне право, міжнародні відносини та захист прав людини. Автор наголошує, що кіберпростір сьогодні є невід'ємним складником міжнародних відносин. Він відкриває нові горизонти для співпраці між державними та недержавними суб'єктами, сприяє зближенню людей різних країн, але водночас створює серйозні виклики для глобальної стабільності та безпеки.

Розглядаються дуалістичні наслідки оцифрування. Позитивний аспект полягає в полегшенні доступу до правової інформації, спрощенні її поширення та розширенні змісту традиційних прав, зокрема свободи вираження поглядів (ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 р. та ст. 10 Конвенції про захист прав людини 1950 р.). Як приклад автоматизації державних послуг наводиться український портал «Дія». Негативний бік пов'язаний з ризиками порушення права на приватне життя через обробку персональних даних, несанкціоноване використання інформації, а також появою нових загроз.

Особливу увагу приділено новим викликам: кібератакам, інформаційним війнам, застосуванню штучного інтелекту у військовій сфері та стрімкому поширенню кіберзлочинності. Автор зазначає, що міжнародне гуманітарне право та наявні механізми захисту прав людини ще недостатньо адаптовані до цих реалій. Появляються нові категорії прав, як-от право на захист від кібервійни та право на мир у цифровому просторі.

Аналізується проблема практичної реалізації цифрових прав. Незважаючи на їх закріплення в національному законодавстві (зокрема в ЄС), судові та правоохоронні органи стика-

ються з труднощами кваліфікації правопорушень через анонімність, швидкість процесів і брак відповідних інструментів у національних системах.

У висновку підкреслюється необхідність адаптації міжнародного права: посилення міжнародного співробітництва, розробки нових конвенцій щодо регулювання ШІ та кібербезпеки, створення ефективних механізмів відповідальності (включаючи для організованих кіберугруповань) та збереження балансу між інноваційним розвитком і захистом прав людини. Ключовим завданням сучасності є формування глобальних етичних стандартів у цифровій сфері.

Ключові слова: *міжнародне право, цифровізація, кіберзлочинність, права людини, кібербезпека.*

Постановка проблеми. Кіберпростір наразі є невід'ємною частиною міжнародних відносин. Безліч технологій може зблизити людей з різних країн та відкрити нові горизонти, створюючи в такий спосіб нові можливості для співпраці між державними та недержавними суб'єктами. Держави залежать від функціонування інфраструктур, що сприяє виникненню нових викликів. Операції в цифровому просторі, що здійснюються державними та недержавними суб'єктами, можуть поставити під загрозу міжнародну стабільність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема еволюції міжнародного права в умовах цифровізації є однією з найбільш динамічних у сучасній юридичній науці. У 2023–2026 роках вийшло значне число монографій, статей та звітів міжнародних організацій, які підкреслюють трансформаційний вплив цифрових технологій (ШІ, кіберпростір, великі дані) на міжнародне право, права людини та міжнародну безпеку.

Українські науковці активно розвивають цю тематику. Наприклад, І. В. Захарчук у статті «Міжнародне право в умовах цифровізації: становлення четвертого покоління прав людини» (2025) аналізує еволюцію концепції поколінь прав людини та виділяє нові цифрові права (право на доступ до інтернету, захист персональних даних, цифрову безпеку, інформаційну автономію та справедливе використання ШІ). Автор наголошує на міждисциплінарному характері цих прав і ролі міжнародних організацій (ООН, Рада Європи, ЄС, ЮНЕСКО) у їх формуванні. А. Р. Лабик розглядає вплив цифровізації на міжнародне право прав людини, підкреслюючи появу нових прав і переосмислення традиційних.

Зарубіжні дослідження 2024–2025 років акцентують на гнучкій еволюційній архітектурі міжнародного кіберправа. K. Balarabe (2025) закликає до адаптивної нормативної бази, яка встигатиме за технологічними змінами, зокрема в питаннях суверенітету, атрибуції та кібервійни.

У сфері кібербезпеки та кіберзлочинності ключовим є розвиток **Будапештської конвенції про кіберзлочинність.** Другий додатковий протокол (2022, підписаний багатьма країнами) посилює співпрацю щодо отримання електронних доказів з урахуванням захисту прав людини.

Отже, сучасна наукова література одностайно констатує, що цифровізація радикально трансформує міжнародне право, вимагаючи як актуалізації наявних норм, так і створення нових інструментів.

Постановка завдання. Стаття присвячена дослідженню впливу процесів цифровізації на сучасне міжнародне право, систему міжнародних відносин та механізми захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне право має центральне значення у вирішенні питань можливостей та ризиків, пов'язаних із використанням інформаційних технологій у міжнародному контексті.

Безперечно, говорити про масштабні зміни для міжнародного права прав людини на етапі оцифрування зарано. Водночас цілковите заперечення його впливу на відповідну сферу також було б недоцільним. З одного боку, оцифрування сприяє полегшенню доступу до необхідної, зокрема і правової, інформації, а також спрощує її поширення. Отже, обов'язок держав щодо забезпечення свободи вираження поглядів, передбаченої ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., наповнюється новим змістом [1, с. 321]. Це закладає основи для розширення правової природи традиційних прав людини. З іншого боку, перетворення персональних даних особи у цифровий формат спричиняє виникнення ризиків щодо її несанкціонованого використання, що веде до порушення права на приватне життя людини, гарантоване міжнародними актами універсального та регіонального рівнів [2 с. 431].

Глибокі перетворення соціально-економічного характеру зумовлюють зміни також у сфері забезпечення та захисту прав людини, адже саме цифрова трансформація дала змогу дізнатися про штучний інтелект, машинне навчання, автоматизовані системи озброєння. На шальках терезів опинилися, з одного боку, можливість автоматизації різноманітних послуг, зокрема і державних (наприклад, через вебпортал «Дія» в Україні), обробки та аналізу даних, виконання команд без участі людини, зменшення людських втрат у збройних конфліктах тощо, а з іншого, – непередбачуваність таких цифрових екосистем, відсутність аргументації щодо прийнятих рішень, існування численних шкідливих програм та застосунків, виявити і запобігти яким стає все складніше. Усе це вимагає встановлення механізмів, які б дали змогу не допускати порушення прав людини, а в разі їх допущення – забезпечувати ефективний захист і справедливу сатисфакцію для кожного. Водночас держави та міжнародна спільнота загалом стоять перед необхідністю зберігати належний баланс між надмірною зарегульованістю цифрової сфери та повною відсутністю втручання у кіберпростір [2, с. 432].

Цифровізація призводить до появи нових загроз у сфері міжнародної безпеки: кібератак, інформаційних війн, застосування штучного інтелекту у військовій

сфері. Це створює виклик для міжнародного права, адже з'являються нові категорії прав: право на захист від кібервійни, право на мир у цифровому вимірі. Водночас міжнародне гуманітарне право поки що не адаптоване до таких реалій [3, с. 357].

Використання та удосконалення сфери інформаційних технологій спричинило появу кіберзлочинності – характерного наслідку глобалізації інформаційних процесів [4, с. 333]. М. І. Саєнко зазначає, що кіберзлочинність стала загрозою не лише для окремих осіб, а й для держав, оскільки передбачає руйнування економічної та інформаційної сфер. Характерні ознаки кіберзлочинності приваблюють людство, що означає збільшення кількості осіб, які чинять протиправну діяльність. Більшість методів соціальної інженерії не вимагають особливих технічних знань з боку зловмисників, а отже, використовувати ці методи може будь-хто – від дрібних злодіїв до досвідчених.

Міжнародне право має передбачити створення механізмів правового захисту громадян, які стали жертвами таких злочинів, зокрема через обов'язкову імплементацію державами-членами міжнародних стандартів кібербезпеки. Також особливої уваги заслуговує визначення кіберзлочинності як явища, що охоплює як індивідуальні, так і організовані форми злочинної діяльності. У цьому контексті особливого значення набуває розробка механізмів притягнення до відповідальності не лише індивідів, але й організованих угруповань, які використовують кіберпростір для досягнення своїх злочинних цілей [4, с. 334].

Попри те, що багато країн уже проголосили цифрові права на рівні законів, реальне їх дотримання часто лишається лише на папері. Судді та слідчі відчувають брак чітких критеріїв для оцінки порушень в онлайн-середовищі, а застарілі національні процедури погано пристосовані до швидкості та анонімності кіберпростору.

Водночас міжнародні судові інституції, зокрема Європейський суд з прав людини, поступово формують практику, що розширює традиційні права у цифровому вимірі. Наприклад, право на приватність застосовується до захисту персональних даних у мережі.

На рівні ООН запроваджено такі ініціативи:

Global Digital Compact (Глобальний цифровий пакт, 2024) – прийнятий на Саміті майбутнього (Summit of the Future) у вересні 2024 року як частина Pact for the Future. Встановлює принципи глобального цифрового співробітництва, управління ШІ, закриття цифрового розриву, захист прав людини в цифровому середовищі та безпечний інтернет. Передбачає створення International Scientific Panel on AI та Global Dialogue on AI Governance.

Open-Ended Working Group (OEWG) on ICT Security (2021–2025) та новий Global Mechanism (з 2026) – постійний механізм ООН з питань безпеки у вико-

ристанні інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Обговорює норми відповідальної поведінки держав у кіберпросторі, застосування міжнародного права (включаючи гуманітарне право) до кібероперацій, заходи зміцнення довіри та capacity-building. У 2025 році OEWG завершив роботу та передав естафету постійному Global Mechanism (розпочав роботу у березні 2026).

Конвенція ООН проти кіберзлочинності (United Nations Convention against Cybercrime, Hanoi Convention) – прийнята Генеральною Асамблеєю у грудні 2024 року. Відкрита для підписання з жовтня 2025 року. Є першим глобальним договором з кримінального правосуддя за понад 20 років, метою якого є посилення міжнародної співпраці, обмін електронними доказами, боротьба з кіберзлочинністю (включаючи транснаціональні злочини).

High-Level Advisory Body on Artificial Intelligence ООН – рекомендації щодо глобального управління ШІ.

Висновки. Цифровізація суттєво трансформує міжнародне право, створюючи як нові можливості для реалізації прав людини, так і серйозні виклики у сфері безпеки та приватності. Вона сприяє розширенню змісту традиційних прав, водночас породжуючи нові. Зростання кіберзагроз, розвиток штучного інтелекту та кіберзлочинності вимагають адаптації міжнародно-правових норм і посилення співпраці між державами. Отже, ключовим завданням сучасного міжнародного права є забезпечення балансу між розвитком цифрових технологій і ефективним захистом прав людини.

Для досягнення цього балансу необхідна системна робота на кількох рівнях. По-перше, актуалізація наявних міжнародних договорів та розробка нових спеціалізованих конвенцій, присвячених регулюванню штучного інтелекту, захисту даних і протидії кіберзагрозам. По-друге, створення ефективних платформ для обміну інформацією та оперативного реагування між державами, як-от INTERPOL, Europol та регіональні кіберцентри. По-третє, важливим є залучення недержавних акторів – технологічних компаній, громадських організацій та експертів – до процесу нормотворення, оскільки саме вони часто володіють найсучаснішими технологічними знаннями.

До того ж перспективним напрямом є формування глобальних стандартів етичного використання цифрових технологій, зокрема у сфері штучного інтелекту. Це дасть змогу не лише реагувати на вже наявні загрози, але й передбачати майбутні ризики, пов’язані з розвитком автономних систем та квантових обчислень. У кінцевому підсумку успіх цифрової трансформації міжнародного права залежатиме від здатності світової спільноти поєднати інноваційний розвиток із непорушністю основоположних прав і свобод людини.

Список використаних джерел

1. Юрченко М. М., Костова Н. І. Міжнародні стандарти ЄС щодо доступу до публічної інформації: порівняльний аналіз з Україною. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 5. С. 320–322. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/75
2. Лабик А. Р. Міжнародне право прав людини в умовах цифровізації: аналіз ключових понять. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Т. 3, № 6. С. 429–433. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.65
3. Захарчук І. В. Міжнародне право в умовах цифровізації: становлення четвертого покоління прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Т. 3, № 5. С. 353–359. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.52
4. Вареник О. С. Міжнародно-правове регулювання кіберзлочинності в умовах глобалізації. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2024. № 4 С. 331–337. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.4.55
5. Саєнко М. І. Міжнародний досвід протидії кіберзлочинності та кібершахрайству. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2021. Вип. 64. С. 386–391. DOI: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.4.55

Andrii Ivanov, Serhii Hryhoriev. The Evolution of International Law in the Context of Digitalization

The article is dedicated to analyzing the impact of digitalization on modern international law, international relations, and the protection of human rights. The author emphasizes that cyberspace today constitutes an integral part of international relations. It opens new horizons for cooperation between state and non-state actors, facilitates the rapprochement of people from different countries, but at the same time creates serious challenges to global stability and security.

The dualistic consequences of digitization are examined. The positive aspect lies in facilitating access to legal information, simplifying its dissemination, and expanding the scope of traditional rights, particularly freedom of expression (Article 19 of the Universal Declaration of Human Rights of 1948 and Article 10 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950). The Ukrainian portal "Diia" is cited as an example of the automation of public services.

The negative side is associated with risks of violating the right to privacy through the processing of personal data, unauthorized use of information, and the emergence of new threats. Particular attention is paid to new challenges: cyberattacks, information warfare, the use of artificial intelligence in the military sphere, and the rapid spread of cybercrime.

The author notes that international humanitarian law and existing human rights protection mechanisms are not yet sufficiently adapted to these realities. New categories of rights are emerging, such as the right to protection from cyber warfare and the right to peace in the digital space. The article analyzes the problem of the practical implementation of digital rights. Despite their enshrinement in national legislation (particularly in the EU), judicial and law enforcement authorities face difficulties in qualifying offenses due to anonymity, the high speed of processes, and the lack of appropriate tools in national legal systems.

In conclusion, the necessity of adapting international law is underlined: strengthening international cooperation, developing new conventions on the regulation of AI and cybersecurity, creating effective accountability mechanisms (including for organized cyber groups), and maintaining a balance between innovative development and the protection of human rights. The key task of our time is the formation of global ethical standards in the digital sphere.

Keywords: *international law, digitalization, cybercrime, human rights, cybersecurity.*

Дата першого надходження статті до видання: 12.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.04.2026 р.

УДК 341.7
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.9

Карвацька Світлана Богданівна,
доктор юридичних наук, професор,
в. о. завідувача кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9948-4866

Грушко Мальвіна Валеріївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5856-8147

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ВИКЛИКИ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ У ПРОЦЕСІ ПРИТЯГНЕННЯ ДО ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ

Статтю присвячено аналізу міжнародно-правових підходів до використання цифрових доказів у справах про воєнні злочини та проблем їх отримання, перевірки, допустимості й оцінки в міжнародних і національних судах. Встановлено, що цифровізація кримінального правосуддя суттєво розширила можливості документування міжнародних злочинів, і водночас актуалізувала питання автентичності цифрових матеріалів, процесуальних гарантій і захисту прав людини. Особливого значення набувають відеозаписи, супутникові знімки, матеріали соціальних мереж та інструменти OSINT як джерела доказів.

Проаналізовано практику ЄСПЛ і МКС щодо оцінки цифрових доказів. З'ясовано, що міжнародна судова практика лише формує підходи до їх використання, а універсальні стандарти допустимості наразі відсутні. Це спричиняє різне застосування критеріїв оцінки доказів у різних юрисдикціях та ускладнює формування єдиної міжнародної практики. Обґрунтовано необхідність уніфікації правил перевірки цифрових матеріалів і процедур OSINT-верифікації.

Окрему увагу приділено перспективам застосування штучного інтелекту у сфері міжнародного кримінального правосуддя. Наголошено, що технології машинного навчання можуть використовуватися для пошуку, систематизації й аналізу великих масивів цифрових даних.

Установлено, що цифровізація доказової бази у провадженнях щодо воєнних злочинів є стійкою та необоротною тенденцією, що суттєво підвищує результативність міжнародного правосуддя. Наголошено, що необхідно максимально ефективно залучати потенціал штучного інтелекту в суспільних інтересах, використовуючи технології машинного навчання для підтримки слідчих у пошуку, систематизації та опрацюванні релевантних матеріалів. Міжнародний кримінальний суд уже інтегрує інструменти штучного інтелекту для виявлення закономірностей у доказовій базі в межах цифрового проєкту «Project Harmony». У висновку вказано, що подібні ініціативи потребують активної підтримки з боку держав, технологічних корпорацій і громадянського суспільства задля формування сучасної цифрової інфраструктури, яка дасть змогу ефективно використовувати контент, створений користувачами, з метою притягнення винних у міжнародних злочинах до відповідальності.

Ключові слова: *міжнародне право, міжнародне й національне судочинство, міжнародні судові органи, воєнні злочини, цифрові докази, ЄСПЛ, МКС, міжнародне гуманітарне право.*

Постановка проблеми. Сучасні збройні протистояння відбуваються в умовах глибокої цифровізації, що спричиняє появу нових джерел доказової інформації. Дані з відкритих інтернет-ресурсів, мобільних пристроїв, супутникових систем і соціальних мереж дедалі частіше використовуються для встановлення обставин воєнних злочинів. Водночас їх інтеграція у доказовий процес вимагає чіткої правової регламентації, адже такі матеріали мають складну технічну природу і можуть піддаватися зовнішньому впливу.

Складність становить і належна правова оцінка цифрових доказів, зокрема підтвердження їх походження, достовірності та процесуальної допустимості. Відсутність узгоджених міжнародних стандартів щодо їх отримання, обробки та перевірки призводить до різного підходу в судовій практиці різних держав і міжнародних інституцій. Це ускладнює формування послідовної доказової бази та може позначатися на забезпеченні принципу справедливого судочинства.

Додаткові виклики зумовлені розвитком технологій, здатних модифікувати або створювати цифровий контент, що підвищує ризик підроблення доказів. Використання інструментів штучного інтелекту та технологій глибокої обробки зображень і відео потребує нових підходів до експертної верифікації інформації. За таких умов особливої актуальності набуває вироблення узгоджених міжнародно-правових механізмів, спрямованих на забезпечення надійності цифрових доказів і водночас на дотримання фундаментальних прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рівень наукового опрацювання проблематики міжнародно-правових засад і викликів використання цифрових доказів у справах щодо воєнних злочинів свідчить про активний розвиток міждисциплінарних досліджень, що охоплюють міжнародне кримінальне право, міжнародне гуманітарне право, криміналістику та інформаційне право.

Проблеми використання електронних доказів і особливості їх процесуального забезпечення досліджували Г. Авдєєва та Е. Живуцька-Козловська, які аналізують питання достовірності, фіксації та допустимості цифрової інформації. О. Головіна приділяє увагу правовому регулюванню цифрових даних та їх значенню у доказовій діяльності. У працях Т. Ткачука і В. Оніщенка розглядаються питання кібербезпеки, цифрових технологій та їх впливу на механізми міжнародно-правової відповідальності. В. Фігурський досліджує стандарти оцінки електронних доказів та забезпечення їх автентичності, а Л. Зінич – проблеми міжнародного співробітництва й адаптації законодавства до сучасних цифрових викликів.

Водночас використання цифрових доказів саме у процесі притягнення до відповідальності за воєнні злочини поки не отримало комплексного висвітлення. У працях зарубіжних дослідників Р. Нільсена (R. Neilsen), Дж. Піка (Peake) акцент робиться на необхідності дослідження питання автентичності цифрових даних, збереження їх доказової цінності, а також використання OSINT-матеріа-

лів, супутникових знімків і даних соціальних мереж у міжнародному кримінальному процесі.

Постановка завдання. Метою статі є всебічне дослідження міжнародно-правових підходів до використання цифрових доказів у справах щодо воєнних злочинів, а також визначення основних правових проблем, що виникають під час їх отримання, перевірки, визнання допустимими та оцінювання в міжнародних і національних судових органах, з урахуванням напрацьованої судової практики та актуальних процесів цифрової трансформації кримінального правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Цифрові технології суттєво змінили підходи до документування воєнних злочинів. Відеоматеріали з мобільних пристроїв, супутникові зображення, інформація із соціальних платформ і дані з відкритих джерел (OSINT) дедалі частіше виступають основою доказової бази у міжнародних розслідуваннях. Дослідники вказують, що «цифровими доказами слід вважати фактичні дані, які представлені у вигляді бінарного коду та складу інформацію, що має значення для об'єктивного вирішення справи» [1]. Попри очевидну значущість, цифрові докази породжують низку складних питань, пов'язаних із їх достовірністю та процесуальною прийнятністю. З метою мінімізації сумнівів щодо матеріалів, отриманих із застосуванням інформаційних технологій, міжнародні кримінальні трибунали зазвичай наполягають на їх належному технічному супроводі, зокрема наявності метаданих, а у спірних ситуаціях – додатковому підтвердженні через свідчення осіб. Подібний підхід простежується і в тих випадках, коли заперечення сторін ґрунтуються на можливих порушеннях прав людини.

У сучасній правничій доктрині поняття «цифрові докази» та «електронні докази» нерідко використовуються як тотожні за змістом категорії [2]. Водночас у наукових колах висловлюється позиція, за якою категорія «цифрові докази» має ширший обсяг, адже охоплює будь-яку інформацію, зафіксовану у бінарному (числовому) вигляді. Натомість «електронні докази» зазвичай розуміють як відомості, отримані із застосуванням електронних засобів, що за своїм змістом значною мірою корелюють із цифровими доказами [3].

За інформацією Уповноваженого ВРУ з прав людини, станом на травень 2025 року зафіксовано понад 167 тисяч випадків воєнних злочинів і злочину агресії, тоді як масив зібраних цифрових доказових матеріалів налічує мільйони файлів [4]. Такі докази мають вирішальне значення для забезпечення притягнення винних до відповідальності, особливо з урахуванням того, що російська федерація послідовно заперечує свою причетність та активно поширює дезінформаційні наративи, трактуючи задокументовані злочини як «фальсифікації» або «інсценування», на чому акцентують міжнародні експерти [5]. Показовим є те, що у 2024 році ВСУ прямо звернувся до Берклійського протоколу, визначивши

його як «міжнародний стандарт архівування цифрової інформації» та наголосивши на необхідності його дотримання під час отримання доказів у межах співпраці з іноземними юрисдикціями [6]. AI-алгоритми вже допомагають українським правоохоронцям у фільтрації великих масивів даних, зокрема через машинне навчання для класифікації відеозаписів, розпізнавання обличчя і озброєння, а також автоматичне перетворення аудіо на текст. Хоча повна автоматизація розслідувань неможлива, технології можуть значно прискорити первинний аналіз та сортування доказів [7].

Важливе місце у фіксації воєнних злочинів, особливо в умовах сучасних конфліктів, посідає використання відкритих джерел інформації (OSINT). Ініціативи, як-от Bellingcat, застосовують методи геолокації, аналізу цифрових слідів та супутникових знімків для відтворення перебігу подій. Водночас із правової позиції, цей інструментарій супроводжується певними труднощами: не завжди можливо встановити першоджерело інформації, існують ризики втручання у цифрові файли, відсутні уніфіковані процедури перевірки, а також виникають питання щодо їх процесуального використання в суді.

Суттєвою проблемою залишається забезпечення безперервності збереження цифрових доказів *(chain of custody).* На відміну від фізичних об'єктів, електронні дані можуть бути легко відтворені або змінені без очевидних ознак втручання, що ускладнює контроль за їх автентичністю. У зв'язку з цим виникає потреба у впровадженні сучасних технічних механізмів, як-от криптографічні методи перевірки, електронні підписи чи інші інструменти, здатні гарантувати цілісність інформації.

Для повноцінного використання потенціалу цифрових доказів у реформуванні механізмів відповідальності необхідно забезпечити їх доступність, достовірність і процесуальну прийнятність у судовому провадженні. У цьому контексті соціальні мережі мають відігравати активнішу роль, зокрема сприяти наданню слідчим органам матеріалів, які можуть містити докази воєнних злочинів, а також утримуватися від необґрунтованого обмеження онлайн-свідчень і суспільно важливої інформації. Водночас цифрові платформи повинні вдосконалювати механізми виявлення дезінформації та створених за допомогою штучного інтелекту «діпфейків», а також позначати контент, що містить неправдиві або маніпулятивні відомості [8].

Зростання ролі цифрових технологій у сучасних збройних конфліктах актуалізувало питання належного збирання, перевірки та оцінки електронних доказів у міжнародному й національному судочинстві. Міжнародні судові органи дедалі частіше змушені працювати з масштабними обсягами цифрової інформації, що потребує вироблення нових підходів до підтвердження її автентичності та належного процесуального використання. Використання таких доказів суттєво розши-

рює можливості розслідування воєнних злочинів, але водночас породжує додаткові виклики, пов'язані із забезпеченням права на приватність і гарантіями справедливого судового розгляду.

У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово наголошує на необхідності дотримання принципу пропорційності під час втручання у приватне життя. У площині цифрового доказування це означає, що збирання відповідної інформації має здійснюватися на чіткій правовій основі, а її подальше використання повинно обмежуватися цілями кримінального провадження. До того ж Суд послідовно виходить із того, що питання допустимості доказів належить до компетенції національних судів, тоді як оцінка загальної справедливості провадження здійснюється крізь призму вимог статті 6 Європейської конвенції з прав людини.

Передовсім у справі «*С. та Марпер проти Сполученого Королівства»* (2008) ЄСПЛ наголосив на необхідності належного захисту персональних даних, які зберігаються в електронних системах, що набуває особливої актуальності у контексті використання цифрових доказів під час розслідування воєнних злочинів. ЄСПЛ розглянув питання зберігання біометричних і генетичних даних осіб, які не були засуджені [9]. Суд визнав непропорційним необмежене збереження таких даних державою, і це важливо для цифрового доказування, оскільки судова практика формує підхід до обробки чутливої інформації та принципу пропорційності у цифровому середовищі.

Пізніше Суд сформулював підхід, за яким використання таких доказів не є автоматично порушенням, однак потребує наявності достатніх компенсаторних гарантій для захисту обвинуваченого. Так, у справі *«Аль-Хаваджа та Тахері проти Сполученого Королівства»* (2011) ЄСПЛ сформулював підхід до оцінки непрямих доказів і свідчень, отриманих без можливості їх перевірки шляхом перехресного допиту, підкресливши, що їх використання є допустимим лише за наявності достатніх врівноважуючих процесуальних гарантій. У цій справі ЄСПЛ розглянув допустимість показань відсутніх свідків у кримінальному процесі та їх вплив на справедливість судового розгляду [10]. Значення справи полягає у встановленні балансу між допустимістю опосередкованих доказів і правом на справедливий суд, що є релевантним для оцінки цифрових матеріалів у воєнних справах.

Безперечно, справа *«Шачашвілі проти Німеччини»* (2015) має значення для цифрових доказів, оскільки аналогічні проблеми виникають із даними, отриманими без прямого перехресного допиту джерела інформації. У цій справі ЄСПЛ конкретизував підхід до визначення справедливості судового розгляду, сформулювавши триетапний критерій оцінки допустимості доказів, отриманих за відсутності можливості допиту свідка. ЄСПЛ деталізував підхід до оцінки свідчень відсутніх осіб, наголосивши на необхідності комплексної перевірки справедли-

вості процесу загалом. Суд підкреслив, що вирішальним є те, чи мали сторони реальну можливість оскаржити такі докази [11].

У відносно недавній справі *«Big Brother Watch» та інші проти Сполученого Королівства»* (2021) ЄСПЛ проаналізував практику масового перехоплення електронних комунікацій і підкреслив потребу в наявності чітких та ефективних правових гарантій під час обробки цифрової інформації, що безпосередньо пов'язано з питаннями збору й використання цифрових доказів у кримінальному процесі. Суд оцінив системи масового перехоплення цифрових комунікацій і визначив критерії їх сумісності з правом на приватність [12]. Особливу увагу приділено наявності гарантій контролю та обмеження втручання держави. Ця справа є ключовою для розуміння меж використання цифрових даних державами, включаючи потенційне застосування таких даних як доказів у кримінальних процесах.

Практика ЄСПЛ свідчить, що застосування технічних засобів для отримання інформації може створювати ризики для реалізації права на повагу до приватного життя. Водночас не кожне втручання автоматично означає порушення Конвенції: воно може визнаватися правомірним за наявності належного правового підґрунтя, легітимної мети, зокрема забезпечення безпеки чи розслідування злочинів, а також за умови його необхідності та пропорційності. Навіть якщо втручання визнається таким, що не відповідає цим вимогам, сам по собі цей факт не зумовлює автоматичного визнання отриманих доказів недопустимими, оскільки вирішальним залишається оцінювання загальної справедливості судового розгляду [13].

Зазначені підходи є безпосередньо релевантними для сфери цифрового доказування, оскільки матеріали, отримані з відкритих джерел (OSINT), нерідко не дають змоги встановити або перевірити первинне джерело у традиційному процесуальному форматі. Отже, «міжнародний досвід рухається в напрямі стандартизації, співпраці та впровадження високих технологій у експертизу цифрових доказів. Для України важливо переймати ці найкращі практики, щоб забезпечити належний рівень доказування у справах про злочини проти людяності та воєнні злочини [14, с. 313].

МКС поступово напрацьовує підходи до використання цифрових доказів у своїй практиці, однак нормативне регулювання цієї сфери залишається неповним і характеризується фрагментарністю. Так, у справі *«Прокурор проти Томаса Лубанги Дільо»* МКС здійснив всебічний аналіз сукупності доказів, зокрема електронних матеріалів, що стосувалися вербування дітей до участі у збройних формуваннях, акцентуючи на обов'язковості перевірки достовірності кожного елементу доказової бази. Суд здійснював оцінку сукупності доказів, зокрема електронних матеріалів, пов'язаних із залученням дітей до збройних формувань,

підкреслюючи важливість ретельної перевірки достовірності кожного складника доказової бази. МКС вперше виніс вирок щодо вербування дітей-солдатів, використовуючи значний масив документальних і цифрових матеріалів [15]. Суд приділив увагу перевірці джерел і внутрішній узгодженості доказів. Справа демонструє ранній етап інтеграції цифрових і електронних доказів у практику МКС та підхід до їх критичної оцінки.

Істотну частину доказової бази у справі *«Прокурор проти Боско Нтаганди»* становили показання, підкріплені цифровими матеріалами та супутниковими даними, які засвідчували переміщення збройних формувань. Суд встановив відповідальність за численні воєнні злочини, значною мірою спираючись на матеріали свідків, супутникові дані та інші технічні джерела [16]. Справа ілюструє зростання ролі цифрових технологій у доведенні системних порушень міжнародного гуманітарного права.

У справі *«Прокурор проти Ахмада Аль-Факі Аль-Махді»* (руйнування культурної спадщини в Тімбукту) Суд активно використовував фото- та відеоматеріали з цифрових джерел для встановлення факту злочину. Розгляд стосувався знищення культурної спадщини в Тімбукту, водночас доказова база включала відео- та фотоматеріали, а також цифрову документацію [17]. Справа є показовою для використання візуальних цифрових доказів як основного джерела встановлення факту злочину.

До того ж у справі *«Прокурор проти Жана-П'єра Бемби Гомбо»* питання допустимості та оцінки доказів набуло центрального значення, а Апеляційна палата підкреслила необхідність застосування високого стандарту доведення вини, що має особливу актуальність і для використання цифрових доказів у міжнародному кримінальному процесі [18]. У цій справі МКС аналізував відповідальність за дії підлеглих, приділяючи увагу комплексній доказовій базі, що включала письмові та електронні матеріали. Ця справа демонструє складність оцінки доказів у питаннях командної відповідальності, де цифрові дані можуть мати допоміжний, але важливий характер.

Висновки. Цифровізація доказової бази у провадженнях щодо воєнних злочинів є стійкою та незворотною тенденцією, що суттєво підвищує результативність міжнародного правосуддя. Водночас вона зумовлює появу складних правових проблем, насамперед у частині встановлення автентичності цифрових матеріалів, визначення їх допустимості та забезпечення належного рівня захисту прав людини під час збирання й використання таких доказів.

Практика ЄСПЛ свідчить про поступове вироблення підходів до оцінювання цифрових доказів, однак сьогодні єдиний універсальний стандарт у цій сфері відсутній. Це призводить до різнорівневого застосування критеріїв оцінки доказів у різних юрисдикціях та ускладнює формування сталої міжнародної практики.

МКС потребує формування уніфікованого підходу до оцінки цифрових доказів. Така система має забезпечити належний баланс між ефективністю розслідування міжнародних злочинів і неухильним дотриманням фундаментальних прав і свобод людини.

Щодо перспектив розвитку правового регулювання, то сучасні виклики вимагають формування міжнародно узгоджених стандартів: по-перше, уніфікації правил допустимості цифрових доказів; по-друге, розробки протоколів OSINT-верифікації; по-третє, посилення ролі експертних цифрових інституцій; по-четверте, гармонізації підходів ЄСПЛ і МКС. Необхідно максимально ефективно залучати потенціал штучного інтелекту в суспільних інтересах, використовуючи технології машинного навчання для підтримки слідчих у пошуку, систематизації та опрацюванні релевантних матеріалів. МКС уже інтегрує інструменти штучного інтелекту для виявлення закономірностей у доказовій базі в межах цифрового проєкту «Project Harmony». Подібні ініціативи потребують активної підтримки з боку держав, технологічних корпорацій і громадянського суспільства задля формування сучасної цифрової інфраструктури, яка дасть змогу ефективно використовувати контент, створений користувачами, з метою притягнення винних у міжнародних злочинах до відповідальності.

Список використаних джерел

1. Авдєєва Г., Живуцька-Козловська Е. Проблеми використання цифрових доказів у кримінальному судочинстві України та США. *Теорія та практика судової науки та криміналістики.* 2023. Т. 30, № 1. С. 126–143. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2023.07
2. Фігурський В. М. Докази в електронній формі у кримінальному провадженні. *Галицькі студії: Юридичні науки.* 2023. № 4. URL: https://journals.gi.ternopil.ua/index.php/law/article/view/50 (дата звернення: 13.05.2026).
3. Зінич Л. В. Судова експертиза цифрових доказів у справах про плагіат: методологія та проблеми доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. Вип. 88, ч. 3. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/40-2.pdf (дата звернення: 13.05.2026).
4. Лубінець розповів, скільки воєнних злочинів зареєстровано з початку війни. *Кореспондент.net.* 18.05.2025. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4782590-lubinets-rozpoviv-skilky-voiennykh-zlochyniv-zareiestrovano-z-pochatku-viiny (дата звернення: 13.05.2026).
5. Neilsen R. File Not Found: Russia Is Hacking Evidence of Its War Crimes. *War on the Rocks.* 14.05.2024. URL: https://warontherocks.com/2024/05/file-not-found-russia-is-hacking-evidence-of-its-war-crimes/ (дата звернення: 13.05.2026).
6. Суддя ВС у ККС окреслила правові позиції ВС щодо процесуальних особливостей здобуття електронних доказів у межах міжнародної правової допомоги та їх використання у кримінальному провадженні. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа і спеціальних знань в юридичній практиці:* онлайн-журнал. 29.05.2025. URL: https://expertizejournal.org.ua/zovnishni-novyny/15465-suddya-vs-u-kks-okreslila-pravovi-poziciyi-vs-sho-do-procesualnih-osoblivostej-zdobuttya-elektronnih-dokaziv-u-mezhah-mizhnarodnoyi-pravovoyi-dopomogi-ta-yih-vikoristannya-u-kriminalnomu-provadzhenni (дата звернення: 13.05.2026).
7. Golovina O. Artificial Intelligence and War Crimes Investigations. *Institute for War & Peace Reporting.* 30.01.2024. URL: https://iwpr.net/global-voices/artificial-intelligence-and-war-crimes-investigations (дата звернення: 13.05.2026).

8. Peake J. Challenges of Using Digital Evidence for War Crimes Prosecutions: Availability, Reliability, Admissibility. *AJIL Unbound.* 2024. Vol. 118. P. 57–61. DOI: https://doi.org/10.1017/aju.2024.5
9. European Court of Human Rights. Case of S. and Marper v. the United Kingdom, nos. 30562/04 and 30566/04, Judgment of 4 December 2008. URL: https://hudoc.echr.coe.int
10. European Court of Human Rights. Case of Al-Khawaja and Tahery v. the United Kingdom, nos. 26766/05 and 22228/06, Judgment of 15 December 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int
11. European Court of Human Rights. Case of Schatschaschwili v. Germany, № 9154/10, Judgment of 15 December 2015. URL: https://hudoc.echr.coe.int
12. European Court of Human Rights. Case of Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom, nos. 58170/13, 62322/14 and 24960/15, Judgment of 25 May 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int
13. Digital Evidence in International Criminal Proceedings and Human Rights Challenges. *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series (ECLIC).* 2023. Vol. 7. P. 1–16. DOI: https://doi.org/10.25234/eclic/28255
14. Ткачук Т. Ю., Оніщенко В. Г. Забезпечення достовірності цифрових доказів воєнних злочинів: механізми протидії counter forensics. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 4, ч. 3. С. 310–317. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.44
15. International Criminal Court. Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, Judgment pursuant to Article 74 of the Rome Statute, 14 March 2012. URL: https://www.icc-cpi.int
16. International Criminal Court. Prosecutor v. Bosco Ntaganda, Judgment, 8 July 2019. URL: https://www.icc-cpi.int
17. International Criminal Court. Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi, Judgment and Sentence, 27 September 2016. URL: https://www.icc-cpi.int
18. International Criminal Court. Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo, Judgment pursuant to Article 74 of the Rome Statute, 21 March 2016. URL: https://www.icc-cpi.int

Svitlana Karvatska, Malvina Hrusko. International Legal Principles and Challenges Regarding the Use of Digital Evidence in Proceedings to Hold Perpetrators Accountable for War Crimes

This article analyses international legal approaches to the use of digital evidence in cases involving war crimes, as well as the challenges associated with its collection, verification, admissibility and assessment in international and national courts. It has been established that the digitalisation of criminal justice has significantly expanded the possibilities for documenting international crimes, but at the same time has brought to the fore issues of the authenticity of digital materials, procedural safeguards and the protection of human rights. Video recordings, satellite imagery, social media materials and OSINT tools are of particular importance as sources of evidence.

The practice of the ECHR and the ICC regarding the assessment of digital evidence has been analysed. It has been established that international judicial practice is only beginning to shape approaches to its use, and universal standards of admissibility are currently lacking. This leads to the varying application of criteria for assessing evidence across different jurisdictions and complicates the formation of a unified international practice. The need to unify the rules for verifying digital materials and OSINT verification procedures is substantiated.

Particular attention is paid to the prospects for the application of artificial intelligence in the field of international criminal justice. It is emphasised that machine learning technologies can be used to search for, systematise and analyse large sets of digital data. It is established that the digitisation of the evidence base in proceedings concerning war crimes is a sustained and irreversible trend, which significantly enhances the effectiveness of international justice.

It was emphasised that the potential of artificial intelligence must be harnessed as effectively as possible in the public interest, using machine learning technologies to assist investigators in searching for, organising and analysing relevant materials. The International Criminal Court is

already integrating artificial intelligence tools to identify patterns within the evidence base as part of the digital initiative "Project Harmony". The conclusion states that such initiatives require active support from states, technology corporations and civil society in order to establish a modern digital infrastructure that will enable the effective use of user-generated content to bring those responsible for international crimes to justice.

Keywords: *international law, international and national judicial proceedings, international judicial bodies, war crimes, digital evidence, the European Court of Human Rights, the International Criminal Court, international humanitarian law.*

Дата першого надходження статті до видання: 23.03.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 31.03.2026 р.

УДК 341.1/8
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.10

Кузьма Вікторія Юріївна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6418-0923

ДОТРИМАННЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНІСТІ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА НАВЧАННЯ ЮРИСТА-МІЖНАРОДНИКА

Статтю присвячено концептуальним питанням, які стосуються дотримання академічної доброчесності здобувачами вищої освіти, а саме студентами юристами-міжнародниками, під час навчального процесу. Підкреслено, що в умовах глобалізації, диджиталізації та шаленого розвитку інформаційних технологій використання мережі Інтернет і штучного інтелекту неоднозначно вливають як на рівень, так і на якість здобуття знань. Виявлено, що сучасні засоби комунікації мають як позитивні, так і негативні наслідки та створюють нові загрози у написанні наукових робіт студентами. Зазначено, що академічна доброчесність, як і професійна етика та культура юриста-міжнародника, є тими вимогами, які повні бути дотримані під час здобуття вищої освіти на сучасному етапі. Висвітлено, що сьогодні важливу роль у попередженні випадків порушень академічної доброчесності відіграють навчальні заклади України усіх форм власності та на всіх рівнях здобуття освіти.

Акцентовано на тому, що формування відповідного освітньо-наукового середовища повинно відбуватись із застосуванням комплексного підходу з поєднанням міжнародних практик та відповідних стратегій навчальних закладів. Аргументовано позицію автора про те, що використання цілого арсеналу засобів як нормативно-правового характеру, так і відповідних механізмів превентивних заходів сприяють дотриманню академічної доброчесності всіма учасниками навчального процесу. Виявлено, що Львівський національний університет імені Івана Франка, як одна з провідних установ України у підготовці юристів-міжнародників, дотримується єдиних стандартів вищої освіти, з урахуванням Стратегії розвитку університету на 2026–2030 рр. та з акцентом на посилення механізмів забезпечення дотримання академічної доброчесності. Зосереджено увагу як на нормативно-правовому, так і на відповідному комплексі заходів для дотримання академічної доброчесності студентами факультету міжнародних відносин, а саме спеціальності D9 (293) Міжнародне право.

Ключові слова: *академічна доброчесність, вища освіта, інформаційні технології, Львівський національний університет ім. І. Франка, морально-етичні принципи, основи наукових досліджень, юрист-міжнародник.*

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах глобальних змін та викликів академічна доброчесність є невід'ємним складником освітнього та навчального процесу. Дотримання академічної доброчесності є важливим чинником забезпечення професійної етики і культури юриста-міжнародника. Його діяльність тісно пов'язана з перетином правових культур та положень різних правових систем, його професійні морально-етичні стандарти є поєднанням національних принципів та міжнародних вимог [1, с. 64]. Саме академічна доброчесність має заохочувати здобувачів закладів вищої освіти дотримуватися принципів оригінальності в навчанні, науковій та іншій діяльності. Це сприятиме здобуттю належного визнання за автентичну роботу авторів і створенню такого освітнього, наукового та професійного середовища, в якому можна вільно й етично обмінюватися набутими знаннями, технологіями та ідеями [2, с. 6]. Академічна доброчесність є важливою передумовою впровадження якісної освітньої та наукової діяльності, здобуття якісної освіти, утвердження в суспільстві довіри до результатів навчання і наукових досягнень, а також формування поваги до честі та гідності людини [3, с. 991]. Питання дотримання академічної доброчесності в навчальному процесі є складним як з теоретичної, так і практичної позиції. Ця тематика є вкрай актуальною та потребує додаткового дослідження й обґрунтування в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблематики академічної доброчесності досліджували вітчизняні науковці, а саме А. Артюхов, Н. П. Бааджи, Р. Безус, В. Василенко, А. В. Недипіч, О. А. Лисенко, Ю. А. Мелі-хова, В. М. Пивоваров, Н. Сорокіна, Т. Серьогіна, Г. О. Ульянова та ін.

Постановка завдання. Метою статті є конкретизація особливостей дотримання академічної доброчесності здобувачами вищої освіти, а саме студентами юристами-міжнародниками факультету міжнародних відносин Львівського національного університету ім. Івана Франка (ЛНУ ім. І. Франка).

Виклад основного матеріалу. Розвиток цивілізації та процес глобалізації сформував нові вимоги до розуміння науки як такої. Як невід'ємний елемент духовної культури людства наука привертала до себе увагу ще із прадавніх часів: починаючи з донаукового періоду й завершуючи формуванням інформаційного суспільства XXI ст. [4, с. 16]. Рівень розвитку науки і техніки є визначальним чинником прогресу суспільства, підвищення добробуту громадян, їх духовного та інтелектуального зростання. Цим зумовлена необхідність пріоритетної державної підтримки розвитку науки як джерела економічного зростання і невід'ємного складника національної культури та освіти, створення умов для реалізації інтелектуального потенціалу громадян у сфері наукової і науково-технічної діяльності, забезпечення використання досягнень вітчизняної та світової науки для задоволення соціальних, економічних та інших потреб [5, с. 19].

Сьогодні перед здобувачами вищої юридичної освіти постають нові завдання та виклики в умовах «цифрової доби». Варто зазначити, що особливе місце у здобутті фахових знань зі спеціальності D9 (293) Міжнародне право з-поміж значної кількості закладів вищої освіти займає саме ЛНУ ім. І. Франка. Причому Львівський університет було засновано ще у 1661 р. Я. Казимиром. Науковець І. В. Земан у своєму дослідженні зазначав, що цей навчальний заклад «зі званням академії та титулом університету», де викладали всі університетські дисципліни та присуджували наукові ступені ліценціата, магістра і доктора, було створено на основі колишньої єзуїтської колегії [6, с. 18], а сьогодні він залишається найбільшим осередком знань для здобувачів вищої юридичної освіти та є перлиною науки. Гасло *Patriae decori civibus educandis* («Освічені громадяни є окрасою Батьківщини»), що викарбуване на головному вході установи, приваблює значну кількість молоді для навчання, розвитку особистості та набуття професійних умінь та навичок. Ця Альма-матер виховала цілу плеяду вчених, практиків фахівців у різних галузях права, в тому числі і міжнародного. Відомими студентами були Г. Лаутерпахт, Л. Сон, Р. Лемкін, Я. Карський та інші.

Зі здобуттям Україною незалежності та її появою на політичній карті світу як нового суверенного суб'єкта міжнародного права виникла гостра потреба у мислячих молодих українських дипломатах. Це стало поштовхом до відродження академічної традиції дипломатичних студій і підготовки фахової української дипломатичної еліти у ЛНУ ім. І. Франка. Необхідність у фахівцях у сфері міжнародних відносин, а також міжнародного права невпинно зростала. Відповіддю на цю потребу стало відкриття в 1992 р. у ЛНУ ім. І. Франка факультету міжнародних відносин [7, с. 22–23]. Згодом відбулося включення кафедри міжнародного права до його складу.

Наразі для студентів спеціальності D9 (293) Міжнародне право (кафедра міжнародного права, європейського права) викладають низку навчальних дисциплін правового спрямування. Однак сучасний освітній простір вимагає від спеціаліста не тільки володіння фаховими знаннями та навичками, але й основами та методологією наукових досліджень із дотриманням принципів академічної доброчесності. Водночас багато вчених підтверджують, що цій категорії, і як частині вищої школи, приділяється недостатньо уваги. Це один із найважливіших складників соціального інституту, який стосується не лише якості освіти, а й безпосередньо впливає на те, яку молодь виховує система вищої освіти в державі, які цінності закладаються під час навчання в університеті та яким є «секрет успіху» в суспільстві [8, с. 11–12].

Навчальні дисципліни, як-от «Методологія наукових досліджень» або «Основи наукових досліджень», викладаються практично у всіх закладах вищої освіти та на всіх спеціальностях, однак вони мають свої особливості залежно від

специфіки галузі знань. Так, згідно з Законом України «Про вищу освіту» 2014 р. передбачено, що підготовка фахівців з вищою освітою здійснюється за відповідними освітніми програмами, певна частина з яких має містити дослідницький (науковий) компонент [9, с. 2004]. Отже, до навчальних планів ці дисципліни включають у перелік саме базових, але з акцентом на сферу дослідження. Тому студенти юристи-міжнародники ЛНУ ім. І. Франка вивчають зі врахуванням усіх необхідних освітніх компонентів навчальну дисципліну «Основи наукових досліджень та академічна доброчесність».

Практично всі студенти закладів вищої освіти різних форм власності проводять наукові дослідження, захищають величезну кількість наукових робіт – від рефератів, курсових робіт до кваліфікаційних праць. Підготовка більшості цих досліджень є частиною навчальних програм відповідно до певного року навчання та освітньої програми. Правильне оформлення, формулювання теми, визначення її актуальності, об'єкта, предмета, мети, завдань, методів, висновків, складання плану – це головні вимоги успішного виконання наукового дослідження.

Зокрема, предмет вивчення навчальної дисципліни «Основи наукових досліджень і академічна доброчесність» набуває особливої специфіки на сучасному етапі під час формування знань майбутніх спеціалістів усіх галузей, а особливо у юристів-міжнародників. Ця дисципліна викладається для студентів спеціальності D9 (293) Міжнародне право факультету міжнародних відносин другого року навчання у третьому семестрі та розрахована на 90 год вивчення та становить 3 кредити ЄКТС [10, с. 1–3]. Основною метою цього предмета є формування професійних знань щодо системи наукових досліджень, видів наукових робіт, порядку їх підготовки, оформлення до встановлених вимог та способів впровадження їх результатів із дотриманням морально-етичних принципів [11, с. 57]. Усі ключові положення щодо вивчення цієї дисципліни містяться в робочій програмі, що офіційно опублікована на сайті кафедри міжнародного права; вся необхідна інформація доведена до відома студентів [10].

Науковці В. В. Ковальчук та Л. М. Моїсєєв зазначають, що з практики, наукова праця істотно підвищує інтерес до вивчення загальних і спеціальних дисциплін за обраною спеціальністю, сприяє формуванню теоретичних і практичних навичок, необхідних фахівцю-досліднику, розширює науковий кругозір і здібності до проведення методологічного аналізу і критичного розуміння досягнень сучасної науки [12, с. 5].

Викладачами кафедри міжнародного права ЛНУ ім. І. Франка розроблено «Методичні вказівки до підготовки та оцінки курсових робіт студентів», що дає можливість ознайомитися з усіма особливостями оформлення таких наукових праць та врахувати їх специфіку за спеціальністю з урахуванням принципів ака-

демічної доброчесності [13]. До того ж студенти мають змогу отримати відповіді на запитання щодо всіх аспектів написання бакалаврських робіт у «Методичних рекомендаціях для підготовки кваліфікаційних робіт з міжнародного права» [14]. Ці роботи виконуються відповідно на четвертому році навчання для отримання кваліфікаційного рівня «Бакалавр» із дотриманням ряду положень ЛНУ ім. І. Франка та з урахуванням нового Закону України «Про академічну доброчесність» від 18 грудня 2025 р. [3, с. 991].

Сьогодні, в умовах розвитку відкритої науки, освіти, інновацій і даних в інформаційному суспільстві, принципи та дієві практики академічної доброчесності набувають фундаментального значення і визначають успіх і визнання наукових установ на ринку освітніх послуг. Вчені Г. О. Ульянова та Н. П. Бааджи зазначають, що особливого загострення питання академічної недоброчесності набули в період розвитку інтернету, який полегшив доступ до інформаційних джерел. Однак сьогодні академічна доброчесність заохочується і впроваджується через значну кількість міжнародних, регіональних та національних ініціатив. Важливу роль також відіграють розроблені політики академічної доброчесності окремих освітніх, наукових установ та їх практичні заходи щодо їх реалізації. Саме вони виступають вагомим складником академічного успіху загалом, який спрямований на формування високофахового, конкурентоспроможного середовища професіоналів [15, с. 99].

У цьому контексті А. Артюхов виявляє, що в умовах децентралізації освіти дотримання академічної доброчесності надає навчальному закладу конкурентну перевагу на ринку освітніх послуг, оскільки забезпечує йому реноме відповідального суб’єкта в цій сфері та відповідної ділової репутації. У всьому цивілізованому світі академічна доброчесність і ставлення до неї в університеті є важливим маркером для фінансових донорів та грантодавців, і від цього залежить перспектива їх подальшої співпраці з навчальним закладом [16, с. 19].

ЛНУ імені І. Франка впроваджує відповідні практики шляхом прийняття низки відповідних положень, які містять стандарти етичної культури учасників освітнього процесу та відповідні процедури дотримання академічної доброчесності [17]. Варто виділити Стратегію розвитку університету на 2026–2030 рр., у якій наголошено на дотриманні принципів професійної етики. Водночас важливий акцент зроблено на посиленні механізмів забезпечення дотримання академічної доброчесності, а саме запровадженні дієвого механізму відповідальності за їх порушення [18].

До того ж доцільно зазначити, що «Положення про забезпечення академічної доброчесності у Львівському університеті імені Івана Франка» є складником внутрішньої нормативної бази системи забезпечення якості вищої освіти і якості освітньої, наукової, науково-технічної, мистецької та інноваційної діяльності і

розроблене з метою підвищення рівня освіти, наукових досліджень, дотримання вимог наукової етики та запобігання академічного плагіату у ЛНУ ім. І. Франка. Документом визначено види порушень, відповідальність за порушення академічної доброчесності та порядок апеляції [19].

У ЛНУ ім. І. Франка функціонує Комісія з питань етики та професійної діяльності для забезпечення дотримання принципів і стандартів академічної доброчесності, моральних та етичних норм усіма учасниками навчального процесу [20]. Ще одним інструментом для протидії порушення академічної доброчесності є інформаційно-роз'яснювальна робота, а саме ознайомлення здобувачів вищої освіти з Кодексом академічної доброчесності Львівського національного університету імені Івана Франка [21]. Факультет міжнародних відносин також популяризує академічну доброчесність. Зокрема, під час вступу до закладу, абітурієнти підписують «Декларацію про дотримання академічної доброчесності студентами» [22].

Також ЛНУ ім. І. Франка впроваджує низку інших заходів, які сприяють протидії порушень академічної доброчесності, а саме здійснюється перевірка на наявність запозичень у наукових роботах на платформі Unicheck та Strik ePlagiarism.

Висновки. Отже, в останні роки незалежності України відбулися значні зміни в освітній та науковій діяльності, зросла потреба у кваліфікованих спеціалістах у правничих спеціальностях, а особливо юристах-міжнародниках. Беззаперечно, що окрім фахових знань, важливим для спеціаліста є і оволодіння відповідними науковими навичками та методологією, теоретичними підходами до проведення наукових досліджень із міжнародного права. В умовах удосконалення комунікаційних і інформаційних засобів дотримання академічної доброчесності є невід'ємним складником у навчальному процесі у вищих навчальних закладах.

Нормативні положення ЛНУ ім. І. Франка щодо дотримання академічної доброчесності були прийняті і введені в дію ще до прийняття Закону України «Про академічну доброчесність». Це свідчить про впровадження комплексу стандартів морально-етичних принципів та забезпечення дотримання академічної доброчесності, а також про проведення відповідних інституційних практик та впровадження відповідних механізмів протидії їх порушень. Водночас саме вивчення навчальної дисципліни «Основи наукових досліджень і академічна доброчесність» щороку доказує свою актуальність та значимість для здобуття вищої освіти юристами-міжнародниками.

Список використаних джерел

1. Малига В. А., Репецький В. М. Професійна культура юриста-міжнародника: особливості формування та зміст. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса.* 2025. № 2. С. 63–72.

2. Академічна доброчесність: навч. посіб. / В. М. Пивоваров (кер. авт. кол.), О. А. Лисенко, Ю. А. Меліхова та ін.; М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2025. 240 с.
3. Про академічну доброчесність: Закон України від 18.12.2025 № 4742-IX. *Офіційний Вісник України.* 2026. № 14. Ст. 991.
4. Кириленко О. П., Письменний В. В. Основи наукових досліджень у схемах і таблицях: навч. посіб. Тернопіль: ТНЕУ, 2013. 228 с.
5. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII. *Офіційний вісник України.* 2016. № 2. Ст. 19.
6. Земан І. В. Наука міжнародного права у Львівському університеті: монографія / за наук. ред. В. М. Репецького. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 320 с.
7. Thesaurus: Факультет міжнародних відносин від А до Я / за ред. М. З. Мальського, Ю. М. Мороза, І. І. Іжніна, І. В. Земана. Львів: Простір-М, 2022. 328 с.
8. Сорокіна Н., Безус Р., Серьогіна Т. Академічна доброчесність як визначальний принцип реалізації проекту «Школа молодого вченого – лідера в науці». *Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених:* кол. моногр. / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2017. С. 8–19.
9. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 37–38. Ст. 2004.
10. Малига В. А., Кузьма В. Ю. Робоча програма навчальної дисципліни «Основи наукових досліджень та академічна доброчесність» для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань – 29 «Міжнародні відносини», спеціальності – 293 «Міжнародне право» факультету міжнародних відносин. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2025. 28 с. URL: https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/OND-storinky-vydaleno.pdf (дата звернення 16.03.2026).
11. Кузьма В. Ю. Особливості викладання навчальної дисципліни «Основи наукових досліджень» для юристів-міжнародників. *Peculiarities of shaping legal culture in higher education institutions:* scientific and pedagogical internship (February 5 – March 17, 2024. Wloclawek, Republic of Poland). P. 54–59.
12. Ковальчук В. В., Моїсєєв Л. М. Основи наукових досліджень: навч. посіб. 3-тє вид., перероб і допов. Київ: ВД «Професіонал», 2005. 240 с.
13. Методичні вказівки до підготовки та оцінки курсових робіт студентів спеціальності «Міжнародне право» / ЛНУ імені Івана Франка; факультет міжнародних відносин; кафедра міжнародного права. 2025. 28 с. URL: https://docs.google.com/document/d/1DaLO5Fvdh_wlUr1QAOdokFuLzpTwGzWyaDnewQsW3aE/edit?usp=sharing (дата звернення 16.03.2026).
14. Методичні рекомендації для підготовки кваліфікаційних робіт з міжнародного права / ЛНУ імені Івана Франка; факультет міжнародних відносин; кафедра міжнародного права. 2025. 25 с. URL: https://docs.google.com/document/d/1r0tCcUXGUWvFx5fGVRfNocYBR_OYeP138vpZE4KlXnk/edit?usp=sharing (дата звернення 16.03.2026).
15. Ульянова Г. О., Бааджи Н. П. Академічна доброчесність як основа академічного успіху. *Правова позиція.* 2022. № 4(37). С. 98–103.
16. Академічна доброчесність та наука: спільний рух чи різні шляхи? *Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених:* кол. моногр. / за заг. ред. Н. Г. Сорокіної, А. Є. Артюхова, І. О. Дегтярьової. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2017. С. 19–31.
17. Документи про організацію та забезпечення якості освітнього процесу. Академічна доброчесність. *Львівський національний університет ім. Івана Франка.* URL: https://lnu.edu.ua/about/documents/education-process/ (дата звернення 16.03.2026).
18. Стратегія розвитку університету на період 2026–2030 рр. *Львівський національний університет ім. Івана Франка.* 2025. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2026/01/Strategy_2026-2030.pdf (дата звернення 16.03.2026).

19. Положення про забезпечення академічної доброчесності у Львівському університеті імені Івана Франка. 2019. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/06/reg_academic_virtue.pdf (дата звернення 16.03.2026).
20. Положення про постійну комісію Вченої ради Львівського національного університету з питань етики та професійної діяльності. 2025. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/07/Polozhennia_pro_Komisiiu_z_pytan_etyky.pdf (дата звернення 16.03.2026).
21. Кодекс академічної доброчесності Львівського національного університету імені Івана Франка. 2020. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/code_academic_virtue.docx (дата звернення 16.03.2026).
22. Декларація про дотримання академічної доброчесності здобувачем вищої освіти у Львівському національному університеті імені Івана Франка. 2020. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/virtue_declaration_applicant.docx (дата звернення 16.03.2026).

Victoria Kuzma. Upholding academic integrity as an integral part of the training of the international lawyer

This article is devoted to the conceptual issues relating to the upholding of the academic integrity by higher education students, specifically those studying international law, during the learning process. It is emphasised that in the context of globalisation, digitalisation and the rapid development of information technologies, the use of the internet and artificial intelligence has a mixed impact on both the level and quality of knowledge acquisition. It is highlighted that modern means of communication have both positive and negative consequences and create new threats to students' academic writing. It is noted that academic integrity, as well as professional ethics and the culture of an international lawyer, are requirements that must be fully observed during higher education at the present stage. It is highlighted that today, educational institutions in Ukraine of all forms of ownership and at all levels of education play an important and fundamental role in preventing breaches of academic integrity.

Emphasis is placed on the fact that the creation of an appropriate educational and scientific environment must be based on a comprehensive approach combining international practices and the relevant strategies of educational institutions. The author's position is substantiated that the use of a whole arsenal of tools, both of a regulatory and legal nature and relevant mechanisms for preventive measures, contributes to the upholding observance of academic integrity by all participants in the educational process. It is highlighted that Ivan Franko National University of Lviv, as one of Ukraine's leading institutions in training international lawyers, adheres to uniform standards of higher education, taking into account the University's Development Strategy for 2026–2030 and with an emphasis on strengthening mechanisms to ensure compliance with academic integrity. Attention was drawn to both the regulatory framework and the relevant set of measures for ensuring academic integrity among students of the Faculty of International Relations, specifically those specialising in international law.

Keywords: *academic integrity, higher education, information technology, Ivan Franko National University of Lviv, moral and ethical principles, fundamentals of scientific research, international lawyer.*

Дата першого надходження статті до видання: 19.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.04.2026 р.

УДК 341.3
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.11

Пасешник Олександр Русланович,
аспірант кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-6692-9925

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ ОБЕРЕЖНОСТІ ПІД ЧАС ПЛАНУВАННЯ КІБЕРАТАК

У статті досліджено елементи принципу обережності під час планування кібератак у контексті застосування міжнародного гуманітарного права до сучасних збройних конфліктів. Актуальність теми зумовлена тим, що кібератаки здатні впливати не лише на військові системи, а й на цивільну інфраструктуру, необхідну для забезпечення життєво важливих потреб населення. У кіберпросторі межа між військовими та цивільними об'єктами часто є технічно розмитою, оскільки одні й ті самі мережі, сервери, програмні платформи, системи обробки даних або канали зв'язку можуть одночасно використовуватися для військових і цивільних цілей.

Обґрунтовано, що принцип обережності, закріплений у статті 57 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року та підтверджений звичаєвими нормами міжнародного гуманітарного права, у кіберпросторі не може тлумачитися лише як формальна вимога перевірити військовий характер цілі. Його зміст охоплює функціональну оцінку цифрової системи, аналіз її зв'язку з цивільними сервісами, перевірку контрольованості кіберзасобу, оцінку ризику самопоширення шкідливого коду, передбачення прямих і непрямих наслідків, а також вибір менш шкідливої альтернативи за наявності кількох можливих способів досягнення військової переваги.

Особливу увагу приділено проблемі втрати функціональності, статусу комп'ютерних даних і каскадних наслідків кібератак. Доведено, що для оцінки правомірності планування кібератаки значення має не лише можливість фізичного пошкодження об'єкта, а й ризик порушення функціонування систем, від яких залежить цивільне населення. Зроблено висновок, що принцип обережності у кіберпросторі треба розглядати не лише як обов'язок стриманості, а й як обов'язок належного попереднього пізнання цифрового середовища. Межі цього обов'язку визначаються критеріями практичної можливості та розумної передбачуваності, однак технічна складність кіберпростору не може виправдовувати поверхневе планування або ігнорування очевидних ризиків для цивільного населення.

Ключові слова: *міжнародне гуманітарне право, МКЧХ, запобіжні заходи, цивільне населення, цивільні об'єкти, збройний конфлікт, наслідки, кіберпростір.*

Постановка проблеми. Цифровізація воєнних дій істотно ускладнила застосування традиційних норм міжнародного гуманітарного права до сучасних збройних конфліктів. Кібератаки здатні впливати не лише на окремі військові системи, а й на цифрову інфраструктуру, від якої залежить функціонування цивільних сервісів, адміністративного управління, зв'язку, транспорту, енергетики, охорони здоров'я та інших життєво важливих сфер. Унаслідок цього розрізнення між військовими та цивільними об'єктами у кіберпросторі часто є неочевидним, а наслідки запланованого впливу можуть виходити за межі початково визначеної цілі.

Особливої ваги за таких умов набуває принцип обережності під час планування нападів. Принцип обережності (вжиття запобіжних заходів) призначений для захисту цивільного населення від наслідків воєнних дій. Його нормативна основа була сформована у межах класичного права ведення воєнних дій, однак у кіберпросторі цей принцип потребує змістовного уточнення. Проблема полягає в тому, що кібератака може спричинити шкоду не лише через фізичне пошкодження або знищення об'єкта, а й через втрату функціональності цифрової системи, блокування або спотворення даних, самостійне поширення шкідливого коду чи каскадне порушення роботи взаємозалежних цивільних сервісів. Саме тому формальна перевірка військового характеру цілі вже не є достатньою для належного дотримання принципу обережності.

У цьому зв'язку виникає потреба визначити, які саме дії повинна охоплювати належна підготовка кібератаки з погляду міжнародного гуманітарного права: перевірку функції цифрової цілі, аналіз її зв'язку з цивільною інфраструктурою, оцінку контрольованості обраного кіберзасобу, передбачення прямих і непрямих наслідків, вибір менш шкідливої альтернативи та перегляд рішення у разі появи нових даних. Водночас необхідно окреслити межі цього принципу, оскільки міжнародне гуманітарне право не вимагає абсолютного передбачення всіх можливих наслідків, але зобов'язує сторону конфлікту вживати всіх практично можливих заходів для мінімізації ризиків для цивільного населення і цивільних об'єктів. Саме цим зумовлюється наукова і практична актуальність дослідження застосування принципу обережності під час планування кібератак.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблем застосування міжнародного гуманітарного права до кібератак під час збройних конфліктів, а також окремих аспектів вжиття запобіжних заходів, захисту цивільного населення та правової оцінки наслідків кібератак займалися Л. Гізель, Т. Роденгойзер, К. Дерманн, Е. Дж. Бріз, Г. Біджіо, О. Помсон, а також експерти Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Водночас зміст принципу обережності саме на стадії планування кібератак залишається недостатньо конкретизованим, зокрема щодо перевірки цифрової цілі, контрольованості кіберзасобу, врахування функціональних і каскадних наслідків та меж розумної передбачуваності.

Постановка завдання. Метою статті є визначення змісту обережності під час планування кібератак у збройних конфліктах. Для досягнення цієї мети необхідно з'ясувати, які дії має охоплювати належне планування кібератаки та за якими критеріями треба оцінювати дотримання цього принципу у кіберпросторі.

Виклад основного матеріалу. Нормативною основою принципу обережності під час планування нападів є насамперед стаття 57 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, яка вимагає постійної турботи про щадіння цивільного населення, перевірки військового характеру цілі, вибору таких

засобів і методів нападу, що дають змогу уникнути або щонайменше мінімізувати випадкову шкоду, а також скасування чи зупинення нападу, якщо його неправомірність стає очевидною [1].

Зміст цієї норми не вичерпується забороною явно незаконних атак. Із коментаря МКЧХ до статті 57 випливає, що йдеться про активний обов'язок поведінки, який охоплює підготовку та здійснення нападу. Тому стадія планування має самостійне міжнародно-правове значення: сторона конфлікту повинна не лише утримуватися від ударів по цивільних цілях, а й завчасно організовувати підготовку так, щоб максимально зменшити ризик випадкової шкоди [2].

Нормативний зміст принципу обережності підтверджується також звичаєвим міжнародним гуманітарним правом, де передбачається обов'язок вживати всіх практично можливих запобіжних заходів під час нападу, перевіряти військовий характер цілі, обирати менш небезпечні засоби і методи ведення війни та оцінювати очікувані наслідки нападу для цивільного населення і цивільних об'єктів [3].

Застосовність міжнародного гуманітарного права до кібератак під час збройних конфліктів сьогодні загалом визнається у підходах МКЧХ. Водночас саме у кіберпросторі особливо гостро проявляється проблема взаємозалежності цивільних і військових мереж. Цифрова інфраструктура часто має цивільне або подвійне призначення, а тому планування кібератаки повинно враховувати не лише формальний військовий характер цілі, а й її зв'язок із цивільними сервісами та можливий гуманітарний ефект [4, с. 4].

Сучасний підхід МКЧХ до викликів збройних конфліктів додатково підкреслює, що кібератаки можуть завдавати шкоди не тільки через фізичне руйнування, а й через порушення життєво важливих послуг, виведення з ладу мереж або пошкодження даних. Для принципу обережності це означає необхідність оцінювати на етапі планування не лише ризик матеріального пошкодження, а й можливість порушення функціонування систем, від яких залежить цивільне населення [5, с. 1418].

Першим елементом принципу обережності є перевірка цілі. У кіберпросторі цей стандарт ускладнюється подвійним призначенням багатьох цифрових систем: один сервер, дата-центр, мережевий вузол чи програмна платформа можуть одночасно забезпечувати військові функції та цивільні послуги. Тому перевірка цілі не може обмежуватися встановленням її належності до певної установи чи мережі, а повинна охоплювати аналіз реальної функції цифрового об'єкта, його інтегрованості з іншими системами та потенційної залежності цивільної інфраструктури від його роботи [6, с. 34].

Другим елементом є оцінка засобу і методу нападу. У сфері кібератак це передбачає аналіз не лише очікуваної військової користі, а й технічних власти-

востей обраного інструменту: здатності до самопоширення, можливості локалізувати його дію, ризику переходу через суміжні мережі, ймовірності хибного спрацювання та наявності механізмів зупинки або деактивації. Якщо засіб не дає змоги утримати вплив у межах визначеної цілі, виникає серйозний сумнів у його правомірності [1].

Третім елементом є оцінка передбачуваних наслідків. Для міжнародного гуманітарного права недостатньо встановити, що кібератака спрямована проти військової цілі. Необхідно також оцінити прямі й непрямі наслідки, які можна розумно очікувати від її реалізації. У цифровому середовищі вплив на один вузол системи може спричинити порушення роботи пов'язаних цивільних сервісів, зокрема енергопостачання, медицини, водопостачання, транспорту чи зв'язку. Тому планування кібератаки повинно враховувати системну взаємозалежність інфраструктури, у межах якої застосовується відповідний засіб [3].

Важливе значення має зв'язок принципу обережності з використанням розвідувальної інформації. Сторона конфлікту повинна діяти не на основі формального припущення про військовий характер об'єкта, а з урахуванням доступного знання про ціль, середовище атаки та можливі наслідки. Для кібератак це означає потребу в попередньому аналізі мережевих залежностей, технічних вразливостей, функціональних зв'язків між системами та можливих вторинних наслідків [7, с. 312].

Звідси випливає, що у кіберпросторі принцип обережності є не лише обов'язком стриманості, а й обов'язком належного попереднього пізнання цифрового середовища. Одним із ключових проявів такого підходу є необхідність врахування втрати функціональності цифрових систем.

У сучасній доктрині обговорюється, чи повинні правила про напад і запобіжні заходи охоплювати лише фізичне пошкодження об'єкта, чи також ситуації, коли система внаслідок кібератак втрачає здатність виконувати свою функцію. Розширений підхід видається переконливим, оскільки припинення роботи лікарняних, енергетичних, водопостачальних, логістичних чи комунікаційних систем може становити реальну шкоду для цивільного населення навіть без фізичного руйнування відповідного обладнання [8, с. 242].

Водночас питання втрати функціональності не є остаточно вирішеним, оскільки в доктрині зберігається і більш стриманий підхід, який пов'язує поняття нападу переважно з пораненням осіб або фізичним пошкодженням чи знищенням об'єктів. Проте для принципу обережності важливо, що істотне порушення функціонування цивільно значущих систем має враховуватися на етапі планування незалежно від остаточного вирішення цієї доктринальної дискусії.

З цією проблемою пов'язане питання статусу даних. Кібератаки можуть бути спрямовані не на фізичну інфраструктуру, а на дані, без яких робота цивіль-

них систем фактично неможлива. У доктрині міжнародного гуманітарного права питання про те, чи треба вважати дані об'єктом у правовому сенсі, залишається спірним і має істотне значення для оцінки законності операцій у кіберпросторі [9, с. 350]. Для принципу обережності ключовим є практичний наслідок цієї проблеми: якщо втручання в дані може порушити роботу життєво важливих сервісів, такий ризик має враховуватися під час планування кібератаки.

Ще одним елементом принципу обережності є вибір менш шкідливої альтернативи. Якщо існує кілька способів досягнення порівнянної військової переваги, перевага має надаватися тому, який створює менший ризик для цивільного населення і цивільних об'єктів. У кібератаках це стосується не лише вибору цілі, а й часу операції, способу доступу до системи, виду шкідливого інструменту, інтенсивності впливу, тривалості втручання, масштабу використаної вразливості та можливості припинення операції після досягнення необхідного ефекту [1]. Якщо один спосіб дає змогу досягти воєнної мети з локалізованим ефектом, а інший створює підвищений ризик самопоширення або каскадного збою, перевага повинна надаватися першому.

Окремого аналізу потребує проблема каскадних наслідків кібератак. У кіберпросторі побічна шкода не завжди обмежується безпосереднім впливом на обрану систему, оскільки такий вплив може розгортатися через залежні сервіси та спільну цифрову інфраструктуру. Вимкнення одного цифрового сегмента може спочатку здаватися локальним, але згодом спричинити порушення ширшої мережі цивільних сервісів. Тому під час планування кібератаки необхідно оцінювати не лише прямий вплив, а й архітектуру ширшого цифрового середовища. Там, де системна взаємозалежність є відомою або очевидною, її ігнорування становитиме правову ваду планування [6, с. 34].

Водночас міжнародне гуманітарне право не вимагає абсолютного передбачення всіх можливих наслідків. Застосування принципу обережності визначається критеріями практичної можливості та розумної передбачуваності. Тому правова оцінка має зосереджуватися не на тому, чи були передбачені всі можливі наслідки, а на тому, чи було використано доступне знання, здійснено реалістичний аналіз і враховано очевидні ризики. Якщо непрямий наслідок був віддаленим, малоймовірним і технічно непередбачуваним навіть за належної підготовки, його неврахування не обов'язково свідчить про порушення. Однак якщо ризик випливав із відомих властивостей інструменту, очевидної взаємозалежності мережі, наявної розвідувальної інформації або характеру самої цілі, посилання на складність кіберсередовища не може виправдати поверхневе планування.

Принцип обережності не зводиться до одноразового попереднього рішення. Якщо під час підготовки або безпосередньо перед реалізацією кібератак з'являються нові дані про тісніший зв'язок цілі з цивільними сервісами чи про ризик

ширшого поширення шкідливого інструменту, початковий план має бути переглянутий. За потреби це може означати зміну параметрів, відкладення або скасування операції [1].

Оцінка обраного засобу повинна охоплювати і його власну надійність. У цифровому середовищі контроль над інструментом не є даністю, тому під час планування має враховуватись, чи не може дія шкідливого коду бути змінена, поширена або відхилена від початкового алгоритму так, що створить додатковий ризик для цивільних систем.

Порушення принципу обережності під час планування кібератак має самостійне міжнародно-правове значення. Якщо сторона конфлікту не перевіряє ціль, ігнорує відомі мережеві залежності, використовує очевидно неконтрольований інструмент або не переглядає рішення після появи нових даних про цивільні ризики, таке неналежне планування може становити порушення відповідних звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права [3].

Водночас не кожна помилка прогнозу автоматично свідчить про порушення міжнародного гуманітарного права. Оцінка має враховувати обсяг доступної інформації, часові межі, технічну складність системи, характер інструменту, ймовірність непрямих наслідків, наявність менш небезпечних альтернатив і сумлінність процесу планування. Такий підхід дає змогу зберегти баланс між гуманітарною спрямованістю права та реалістичністю його застосування у цифровому середовищі.

У цьому контексті важливо підкреслити, що принцип обережності є не лише технічним, а й юридичним стандартом. Він не вичерпується кібербезпековою перевіркою або розвідувальним аналізом, а потребує правової оцінки очікуваного впливу: чи є ціль військовою, чи не буде побічна шкода надмірною, чи не створює засіб ризику невибіркової дії та чи є він достатньо контрольованим.

Висновки. Принцип обережності під час планування кібератак має комплексний міжнародно-правовий зміст і охоплює перевірку цифрової цілі, оцінку засобу і методу нападу, аналіз прямих, непрямих і каскадних наслідків, врахування втрати функціональності, вибір менш небезпечної альтернативи та перегляд рішення у світлі нової інформації. У кіберпросторі цей принцип не може зводитися до формальної ідентифікації військової цілі, оскільки цифрові системи часто мають подвійне призначення і можуть бути пов’язані з цивільно значущими сервісами. Саме тому належне планування кібератаки повинно поєднувати технічний аналіз цифрового середовища з його правовою оцінкою, зокрема щодо військового характеру цілі, контрольованості обраного засобу, ризику невибіркової дії та можливості надмірної побічної шкоди.

Застосування принципу обережності визначається критеріями практичної можливості та розумної передбачуваності. Міжнародне гуманітарне право не

вимагає абсолютного знання про всі можливі наслідки кібератаки, але зобов'язує сторону конфлікту належно використовувати доступну інформацію, не ігнорувати очевидні ризики та здійснювати сумлінну передопераційну оцінку. Перспективи подальших досліджень пов'язані з уточненням правового значення втрати функціональності, статусу даних у міжнародному гуманітарному праві та критеріїв оцінки належного планування кібератак.

Список використаних джерел

1. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977. Article 57. URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977/article-57 (дата звернення: 10.10.2025).
2. Commentary of 1987 to Article 57 of Protocol Additional I of 1977. *International Committee of the Red Cross.* URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/api-1977/article-57/commentary/1987 (дата звернення: 15.10.2025).
3. Customary International Humanitarian Law. Rules 15–19. *International Committee of the Red Cross.* URL: https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1 (дата звернення: 25.10.2025).
4. International Humanitarian Law and Cyber Operations during Armed Conflicts. *International Committee of the Red Cross.* 2019. URL: https://www.icrc.org/en/download/file/108983/icrc_ihl-and-cyber-operations-during-armed-conflicts.pdf (дата звернення: 5.11.2025).
5. International humanitarian law and the challenges of contemporary armed conflicts. *International Review of the Red Cross.* 2024. Vol. 106, № 927. P. 1357–1450. DOI: 10.1017/S181638312400064X. URL: https://international-review.icrc.org/sites/default/files/reviews-pdf/2025-03/reports-and-documents-ihl-and-the-challenges-of-contemporary-armed-conflicts-927.pdf (дата звернення: 1.12.2025).
6. Gisel L., Rodenhäuser T., Dörmann K. Twenty years on: International humanitarian law and the protection of civilians against the effects of cyber operations during armed conflicts. *International Review of the Red Cross.* 2020. Vol. 102. P. 1–48. DOI: 10.1017/S1816383120000387. URL: https://www.onlinelibrary.iihl.org/wp-content/uploads/2021/05/2020-ICRC-IHL-and-Protection-of-Civilians-against-Effects-of-Cyber-Operations-during-Armed-Conflict.pdf (дата звернення: 15.11.2025).
7. Breeze E. J. Duty to act on knowledge: precautions, intelligence and the law of armed conflict. *Journal of Conflict and Security Law.* 2024. Vol. 29, iss. 3. P. 311–329. DOI: 10.1093/jcsl/krae015. URL: https://academic.oup.com/jcsl/article/29/3/311/7915959 (дата звернення: 1.12.2025).
8. Biggio G. Regulating non-kinetic effects of cyber operations: the Loss of Functionality approach and the military necessity-humanity balance under International Humanitarian Law. *Journal of Conflict and Security Law.* 2025. Vol. 30, iss. 2. P. 241–263. DOI: 10.1093/jcsl/kraf008. URL: https://academic.oup.com/jcsl/article/30/2/241/8108791 (дата звернення: 21.01.2026).
9. Pomson O. Objects? The Legal Status of Computer Data under International Humanitarian Law. *Journal of Conflict and Security Law.* 2023. Vol. 28, iss. 2. P. 349–387. DOI: 10.1093/jcsl/krad002. URL: https://academic.oup.com/jcsl/article/28/2/349/7010697 (дата звернення: 2.02.2026).

Oleksandr Paseshnyk. The Application of the Principle of Precaution in the Planning of Cyberattacks

The article examines the elements of the principle of precaution in the planning of cyberattacks in the context of the application of international humanitarian law to contemporary armed conflicts. The relevance of the topic is determined by the fact that cyberattacks may affect not only military systems but also civilian infrastructure necessary for ensuring the vital needs of the

population. In cyberspace, the distinction between military and civilian objects is often technically blurred, since the same networks, servers, software platforms, data-processing systems or communication channels may simultaneously be used for military and civilian purposes.

It is substantiated that the principle of precaution, enshrined in Article 57 of Additional Protocol I to the Geneva Conventions of 1949 and confirmed by customary rules of international humanitarian law, cannot be interpreted in cyberspace merely as a formal requirement to verify the military character of a target. Its content includes functional assessment of a digital system, analysis of its connection with civilian services, verification of the controllability of the cyber means, assessment of the risk of self-propagation of malicious code, anticipation of direct and indirect consequences, and selection of a less harmful alternative where several possible ways of achieving a military advantage are available.

Particular attention is paid to the loss of functionality, the status of computer data and the cascading effects of cyberattacks. It is demonstrated that, for assessing the lawfulness of planning a cyberattack, not only the possibility of physical damage to an object is relevant, but also the risk of disrupting the functioning of systems on which the civilian population depends. The article concludes that the principle of precaution in cyberspace should be understood not only as an obligation of restraint, but also as an obligation of proper prior knowledge of the digital environment. The limits of this obligation are determined by the criteria of practical feasibility and reasonable foreseeability; however, the technical complexity of cyberspace cannot justify superficial planning or the disregard of obvious risks to the civilian population.

Keywords: *international humanitarian law, ICRC, precautionary measures, civilian population, civilian objects, armed conflict, consequences, cyberspace.*

Дата першого надходження статті до видання: 11.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 19.04.2026 р.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.9
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.12

Атаманчук Ірина Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1931-0194

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ СПІЛЬНОГО ПРОЖИВАННЯ ОДНІЄЮ СІМ'ЄЮ БЕЗ РЕЄСТРАЦІЇ ШЛЮБУ

У статті розглянуто низку актуальних процесуальних питань судового розгляду справ про встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Це питання, пов'язані з визначенням належної юрисдикції (встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу із загиблим військовослужбовцем), виду провадження (окреме чи позовне), правильного застосування норм матеріального права за наявності спадкових правовідносин, особливостей судового доказування.

Автор аналізує матеріали судової практики та робить висновки про нові підходи до визначення належної юрисдикції по справах про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу із загиблим військовослужбовцем, що має за основу критерій можливості встановлення фактів у позасудовому порядку та виключно в судовому порядку.

У статті приділяється певна увага питанню розмежування юридичної природи справ про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу від справ про встановлення факту проживання зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. Виділяються особливості судового доказування у справах про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу – доведення сукупності фактів: спільного проживання однією сім'єю, спільного побуту, взаємних прав та обов'язків.

Ключові слова: *судовий розгляд, юрисдикція, правозастосування, юридичний факт, шлюб, проживання однією сім'єю.*

Постановка проблеми. Встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу відбувається виключно у судовому порядку. Метою встановлення цього юридичного факту, як правило, є реалізація певних матеріальних прав: поділ майна придбаного за час спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу як спільного сумісного; спадкування майна; призначення і отримання різних видів грошових витрат та ін. Як свідчить судова практика, під час звернення до суду у справах про встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу можуть виникати різні проблемні питання, пов'язані з визначенням належної юрисдикції (встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу із загиблим військовослужбовцем), виду провадження (окреме чи позовне), правильного застосування норм матеріального права за наявності спадкових правовідносин, особливостей судового доказуван-

ня. Для розуміння сутності доказової діяльності за цим видом справ видається важливим виявлення сучасних судових підходів до оцінки доказів факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу, адже під час звернення до суду перед заявником (позивачем) стоїть питання надання належних, допустимих та достатніх доказів факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу досліджувалось у галузях сімейного та цивільного процесуального права. Майновим питанням прав та обов'язків чоловіка й жінки, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, приділяли увагу Є. О. Харитонов, С. Я. Фурса, І. В. Жилінкова, В. Ю. Євко. В. М. Шкабаро та О. С. Луніна досліджували докази й доказування (за аналізом судової практики України) у справах зі спорів про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення основних процесуальних питань, що можуть виникати у судовому розгляді справ про встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу, та виявлення підходів до їх вирішення на основі аналізу судової практики.

Виклад основного матеріалу. Встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу відбувається у порядку цивільного судочинства за нормами Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), оскільки справи про встановлення фактів, від яких залежить виникнення, зміна або припинення суб'єктивних прав громадян, належать до юрисдикції цивільного суду.

Як свідчить судова практика, під час звернення до суду по справах про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу із загиблим військовослужбовцем можуть виникати питання визначення належної юрисдикції, а саме розмежування цивільної і адміністративної юрисдикцій. Така проблема виникає через участь у правовідносинах Міністерства оборони України як спеціально уповноваженого суб'єкта, який уповноважений на призначення одноразової грошової допомоги відповідно до вимог Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [1], відмову якого заявники оскаржують, що надає відносинам публічно-правового вектора. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України), юрисдикція адміністративних судів поширюється на справи у публічно-правових спорах, зокрема спорах фізичних чи юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів індивідуальної дії), дій чи бездіяльності (п. 1 ч. 1 ст. 19 КАС України). Так, у справі № 290/289/22-ц заявниця звернулася до суду із заявою про встановлен-

ня факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу, оскільки вона має право на отримання одноразової соціальної допомоги у зв'язку зі смертю свого чоловіка. Заінтересовані особи по справі – військова частина та Міністерство оборони України. Міністерство оборони України далі звернулось із касаційною скаргою, вказуючи на порушення правил юрисдикції загальних судів, що є обов'язковою підставою для скасування рішення незалежно від доводів касаційної скарги. Верховний Суд зробив висновок, що вимоги заявниці пов'язані з доведенням наявності підстав для визнання (підтвердження) за нею певного соціально-правового статусу, не пов'язаного з будь-якими цивільними права та обов'язками, їх виникненням, існуванням та припиненням. Відповідно за своїм предметом та можливими правовими наслідками такі вимоги пов'язані з публічно-правовими відносинами заявниці з державою, а отже, не підлягають вирішенню у порядку цивільного судочинства [2].

Отже, у судовій практиці сформувався загальний підхід визначення юрисдикції справ про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу з військовослужбовцем, який загинув під час участі у бойових діях, шляхом з'ясування, чи пов'язується зі встановленням зазначеного факту виникнення у заявника певних цивільних прав та обов'язків, – тоді суд застосовує положення ст. 1 ЦК України і справа підлягає розгляду у порядку цивільного судочинства. Якщо ж між заявницею та Міністерством оборони України виникає спір, пов'язаний із доведенням наявності підстав для підтвердження за нею певного соціально-правового статусу щодо призначення та виплати одноразової грошової допомоги сім'ї військовослужбовця, не пов'язаного з будь-якими цивільними правами та обов'язками заявниці, їх виникненням, існуванням та припиненням, за предметом та можливими правовими наслідками цей спір існує у сфері публічно-правових відносин, а отже, не підлягає вирішенню у порядку цивільного судочинства.

У Постанові від 18 січня 2024 р. у справі № 560/17953/21 (провадження № 11-150апп23) Велика Палата Верховного Суду відступила від висновків щодо застосування норм права у подібних правовідносинах стосовно юрисдикції спору і зазначила, що є неефективним підхід до визначення юрисдикції спорів у судовому порядку про встановлення фактів, що мають юридичне значення, залежно від їх мети звернення та наявності у заявника певних цивільних прав та обов'язків чи виникнення публічно-правових спорів із суб'єктами владних повноважень, оскільки це не сприятиме належному способу захисту порушеного права заявника, бо призведе до необхідності звертатися в суди різних юрисдикцій з доказуванням одних і тих же обставин, подій та фактів під час подання кожної позовної заяви [3]. Цей підхід має за основу можливість встановлення фактів у позасудовому порядку та виключно в судовому порядку: юридичні факти,

які належить встановлювати у судовому порядку, вирішуються судами цивільної юрисдикції за правилами ЦПК України; рішення стосовно фактів, що мають юридичне значення, прийняті у позасудовому порядку, можуть бути оскаржені до судів адміністративної юрисдикції [4].

За загальним правилом вимога про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу може бути вирішена в порядку окремого провадження цивільного судочинства у випадку, якщо між сторонами не існує спору. В порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення фактів, якщо згідно із законом такі факти породжують юридичні наслідки, тобто від них залежить виникнення, зміна або припинення особистих чи майнових прав громадян і встановлення факту не пов'язується із наступним вирішенням спору про право. Якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах. Критерії наявності спору про право у справах окремого провадження визначає судова практика. У Постанові від 19 березня 2021 р. у справі № 643/14985/18-ц Верховний Суд зазначив, що для забезпечення правильного і своєчасного розгляду справ про встановлення фактів, які мають юридичне значення, у кожній справі після її порушення суддя зобов'язаний з'ясувати, які фізичні особи і організації можуть бути заінтересовані у вирішенні даної справи і підлягають виклику в судове засідання, в необхідних випадках запропонувати заявникові та заінтересованим особам подати додаткові докази на підтвердження заявлених вимог чи заперечень проти них [5]. Тобто критерієм наявності спору про право у справах окремого провадження є сама можливість виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків у третіх осіб внаслідок встановлення певного факту навіть за відсутності заперечень таких осіб. Із погляду закону, під спором про право у справах окремого провадження розуміється конфлікт інтересів заявника та хоча б однієї із заінтересованих осіб внаслідок заперечення такої особи проти задоволення заяви про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів або неоспорюваних прав, а також можливість виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків у третіх осіб внаслідок задоволення відповідної заяви. Так, Ухвалою Деснянського районного суду міста Києва по справі № 754/12324/16-ц було відмовлено у відкритті провадження у справі за заявою про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу, оскільки з матеріалів справи вбачався спір про право, який підлягає розгляду саме в порядку позовного провадження [6].

Варто звернути увагу на розмежування юридичної природи справ про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу від справ про встановлення факту проживання зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як

п’ять років до часу відкриття спадщини. Згідно з роз’ясненнями, наданими Пленумом Верховного Суду України у п. 21 Постанови від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування», під час вирішення спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім’єю не менш як п’ять років до часу відкриття спадщини (четверта черга спадкоємців за законом), судам необхідно враховувати правила частини другої статті 3 СК України про те, що сім’ю складають особи, які спільно проживають, пов’язані спільним побутом, мають взаємні права та обов’язки. Зазначений п’ятирічний строк повинен виповнитися на момент відкриття спадщини, і його необхідно обчислювати з урахуванням часу спільного проживання зі спадкодавцем однією сім’єю [7].

До спадкоємців четвертої черги належать не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім’єю зі спадкодавцем без шлюбу, таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов’язані спільним побутом, мали взаємні права та обов’язки, зокрема вітчим, мачуха, пасинки, падчерки. Як свідчить судова практика, доказами проживання однією сім’єю зі спадкодавцем можуть бути аналогічні докази, які подаються у справах встановлення факту проживання однією сім’єю без реєстрації шлюбу: наявність спільного бюджету, спільного харчування, купівля майна для спільного користування, участь у спільних витратах на утримання житла, його ремонт, надання взаємної допомоги, наявність усних чи письмових домовленостей про порядок користування житловим приміщенням, інші обставини, які засвідчують реальність сімейних відносин не менш як п’ять років до часу відкриття спадщини [8].

У Постанові Верховного Суду у справі № 694/646/20 зазначено, що для встановлення факту проживання однією сім’єю, тобто доведення існування передбачених статтею 1264 ЦК України підстав для визнання особи спадкоємцем четвертої черги, необхідні докази, які доводили б у всій сукупності факти щодо ведення особами спільного господарства, наявності у сторін спільного бюджету, спільних витрат, взаємних прав та обов’язків. Верховний Суд акцентує, що для відповідних правовідносин треба застосовувати ст. 1264 ЦК України, а не ст. 74 СК України [9]. Якщо вимога про встановлення факту проживання однією сім’єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу заявлена у зв’язку з таким проживанням не менш як п’ять років до часу відкриття спадщини, відповідні відносини є спадковими і до них треба застосовувати ст. 1264 ЦК України [10].

Отже, судова практика визначає розмежування сфери дії ст. 74 СК України: «Право на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім’єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі» і ст. 1264 ЦК України, оскільки зазначені норми регулюють різні правовідносини (сімейні та спадкові). Особливостями справ про встановлення факту проживання зі спадкодавцем однією сім’єю не менш як п’ять років до часу відкриття спадщини, є

більш широке коло суб'єктів звернення: не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу, але таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки, зокрема вітчим, мачуха, пасинки, падчерки; наявність однієї конкретної мети встановлення такого факту – реалізація спадкових прав; суд застосовує ст. 1264 ЦК України як норму матеріального права.

У справах позовного провадження факт проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу, як і інші юридичні факти, пов'язані з заявленими позовними вимогами, належать до предмета доказування і підлягають встановленню під час ухвалення судового рішення. Тому під час звернення до суду з метою встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу перед позивачем стоїть ключове завдання – виявлення, збирання та подання до суду сукупності доказів, які нададуть суду змогу встановити відповідний факт. Як свідчить практика, доволі часто у позивача виникають проблеми з наданням достатньої кількості доказів для отримання позитивного для себе рішення. Згідно зі ст. 76 ЦПК України, доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються письмовими, речовими і електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків.

Предметом доказування за змістом ч. 2 ст. 77 ЦПК України є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню під час ухвалення судового рішення, відповідно до ч. 2 ст. 3 Сімейного кодексу України (далі – СК України), сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Тому до предмета доказування у справах про встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу входить встановлення сукупності таких фактів: спільне проживання однією сім'єю; спільний побут; взаємні права та обов'язки. Для доведення можуть використовуватись усі можливі засоби доказування, які свідчать про те, що між заявником та іншою особою відбувалися фактичні шлюбні відносини: показання свідків про спільне проживання та ведення спільного побуту, документи щодо місця реєстрації (фактичного проживання), фото- / відеоматеріали, документи, що підтверджують придбання майна на користь сім'ї, витрачання коштів на спільні цілі.

Із судових підходів вбачається, що доведення перед судом факту спільного проживання осіб передбачає доведення наявності у них спільного побуту, виникнення між ними у зв'язку із цим взаємних прав та обов'язків, притаманних сім'ї. Під спільним проживанням треба розуміти постійне фактичне проживання та-

ких осіб у житлі за однією адресою (адресами), збереження ними у такому житлі переважної більшості своїх речей, зокрема щоденного побутового вжитку, сприйняття ними цього місця проживання як свого основного, незалежно від того, що будь-хто з них за особливістю своєї роботи / служби зумовлений тривалий час бути відсутнім за цим місцем проживання (несення військової служби, вахтовий метод роботи). Натомість спільний побут передбачає ведення спільного господарства, наявність спільного бюджету, витрат, придбання майна для спільного користування, в тому числі за спільні кошти та внаслідок спільної праці, спільна участь в утриманні житла, його ремонт, спільне харчування, піклування один про одного / надання взаємної допомоги тощо. Причому має бути встановлена і доведена саме сукупність вказаних усталених обставин та відносин [11].

Як свідчить судова практика, важливе доведення саме сукупності таких фактів: спільне проживання однією сім'єю; спільний побут; взаємні права та обов'язки. Так, у справі № 760/20948/16-ц зроблено висновок, що без доведення факту ведення спільного господарства, наявності спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю, спільний відпочинок осіб не є достатнім для визнання факту спільного проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу [12]. Судова практика вказує на те, що сам по собі факт спільного відпочинку сторін, спільна присутність на святах, пересилання відповідачем коштів на рахунок позивачки, самі по собі, без доведення факту ведення спільного господарства, наявності спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю, не можуть свідчити про те, що між сторонами склались та відбувалися протягом вказаного періоду часу усталені відносини, які притаманні подружжю [13].

Щодо встановлення належності майна на праві спільної сумісної власності, то судова практика виходить з того, що за відсутності правових підстав для задоволення позовних вимог про встановлення факту спільного проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу відсутні і підстави, передбачені ст. 74 СК України, вважати майно таким, що належить на праві спільної сумісної власності сторонам, як жінці та чоловікові, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою. Так, у справі № 750/728/21 про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу та поділ спільного майна суди першої та апеляційної інстанцій відмовили у задоволенні позову, оскільки дійшли висновку про те, що позивач не довів належними, допустимими та достатніми доказами факт проживання його та відповідачки однією сім'єю, спільний побут і взаємні права й обов'язки в період, упродовж якого було придбане спірне майно, жоден свідок не зміг підтвердити факту спільного проживання позивача з відповідачкою саме як чоловіка та дружини, ведення ними спільного господарства та наявності спільного бюджету, а також за яких саме обста-

вин та за які саме грошові кошти було придбано спірне майно. Суд першої інстанції зазначив, що реєстрація місця проживання позивача та відповідачки за однією адресою, за відсутності інших доказів у їх сукупності про їх спільний побут, не може бути доказом факту проживання однією сім'єю як чоловіка та дружини. Верховний Суд погодився з рішеннями судів попередніх інстанцій і зазначив, що вказані позивачем обставини на обґрунтування позовних вимог, а саме спільний відпочинок, спільні світлини зі свят та відпочинку, самі по собі, без доведення належними доказами факту ведення спільного господарства, наявності спільного бюджету та взаємних прав і обов'язків, притаманних подружжю, не можуть свідчити про те, що між позивачем та відповідачкою склались та відбувалися протягом вказаного хронологічного періоду часу усталені відносини, які притаманні подружжю [14].

Верховний Суд наголошує, що вирішуючи питання щодо правового режиму такого майна, суди мають встановити факти створення (придбання) сторонами майна внаслідок спільної праці, ведення спільного господарства, побуту, виконання взаємних прав та обов'язків, з'ясувати час придбання, джерело набуття (кошти, за які таке майно було набуте), а також мету придбання майна, що дозволяє надати йому правовий статус спільної сумісної власності [13].

Висновки. За результатами аналізу матеріалів судової практики по справах про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу із загиблим військовослужбовцем було виявлено новий підхід до питання визначення належної юрисдикції, що має за основу критерій можливості встановлення фактів у позасудовому порядку та виключно в судовому порядку: юридичні факти, які належить встановлювати у судовому порядку, вирішуються судами цивільної юрисдикції за правилами ЦПК України; рішення стосовно фактів, що мають юридичне значення, прийняті у позасудовому порядку, можуть бути оскаржені до судів адміністративної юрисдикції.

Як показала судова практика, звернення з вимогою встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу відбуваються як у межах позовного, так і окремого проваджень. Під час звернення в окремому провадженні суди доволі часто вбачають наявність спору про право. Судові підходи визначають, що критерієм наявності спору про право є сама можливість виникнення, зміни або припинення прав та обов'язків у третіх осіб внаслідок встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу навіть за відсутності заперечень таких осіб.

У проведеному аналізі приділяється певна увага питанню розмежування юридичної природи справ про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу від справ про встановлення факту проживання зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

Судова практика вказує на необхідність розмежування сфери дії ст. 74 СК України «Право на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі» і ст. 1264 ЦК України, оскільки зазначені норми регулюють різні правовідносини (сімейні та спадкові).

Особливостями судового доказування у справах про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу є доведення саме сукупності таких фактів: спільне проживання однією сім'єю; спільний побут; взаємні права та обов'язки. Для встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без шлюбу суди враховують сукупність усіх доказів, які свідчать про наявність вказаних фактів. Верховний Суд наголошує, що вирішуючи питання щодо правового режиму такого майна, суди мають встановити факти створення (придбання) сторонами майна внаслідок спільної праці, ведення спільного господарства, побуту, виконання взаємних прав та обов'язків, з'ясувати час придбання, джерело набуття (кошти, за які таке майно було набуте), а також мету придбання майна, що дозволяє надати йому правовий статус спільної сумісної власності.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1992. № 15, ст. 190. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text
2. Щодо порядку розгляду вимог про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу з військовослужбовцем, який загинув під час участі у бойових діях: Правова позиція Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду згідно з Постановою від 22 березня 2023 р. у справі № 290/289/22. URL: https://zakononline.ua/court-practice/show/21381
3. Щодо порядку розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення: Правова позиція Великої Палати Верховного Суду згідно з Постановою від 18 січня 2024 р. у справі № 560/17953/21. URL: https://zakononline.ua/court-practice/show/23783
4. Визначення належної юрисдикції у справах про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу із загиблим військовослужбовцем. *Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки:* матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Весняні юридичні читання – 2025» (м. Вінниця, 23 квітня 2026 р.). Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2026. С. 125–128.
5. Постанова Верховного Суду від 19 березня 2021 р. у справі № 643/14985/18-ц (провадження № 61-14325св19). URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=95682071
6. Ухвала від 10.10.2016 по справі № 754/12324/16-ц. Деснянський районний суд міста Києва. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/62114237
7. Про судову практику у справах про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text
8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 12 січня 2023 р. у справі № 754/6012/21. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_12_01_2023_roku_u_spravi_754_6012_21_2/

9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 24 червня 2021 р. у справі № 694/646/20 (провадження № 61-5208св21). URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=97903657
10. Постанова Верховного Суду у справі № 582/18/21 (провадження № 61-20968сво21). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113690426
11. Рішення Вознесенівського районного суду міста Запоріжжя 03 березня 2025 р. у справі № 335/10489/24 2-о/335/18/2025. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/125743507/
12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2024 р. у справі № 760/20948/16-ц. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/118520073
13. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду у справі справа № 588/350/15 від 15 серпня 2019 р.). URL: https://zakon-online.ua/court-decisions/show/83666134
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 11 червня 2024 р. у справі № 750/728/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119710030

Iryna Atamanchuk. Procedural issues of establishing the fact of co-residence by one family without marriage registration

The establishment of the fact of cohabitation by one family without marriage registration occurs exclusively in court. The purpose of establishing this legal fact is the realization of certain material rights: division of property acquired during cohabitation by one family without marriage registration as joint property; inheritance of property; assignment and receipt of various types of financial expenses, etc. When going to court in cases of establishing the fact of living together as one family without registering a marriage, various problematic issues may arise. They are related to determining the appropriate jurisdiction (establishing the fact of living together as one family without registering a marriage with a deceased serviceman), the type of proceedings (separate or claim-based), and the correct application of substantive law in the presence of hereditary legal relations. To understand the essence of evidentiary activity, it is important to identify modern judicial approaches to assessing evidence of the fact of living together as one family without registering a marriage. When applying to the court, the applicant is faced with the issue of providing appropriate, admissible and sufficient evidence of the fact of living together as one family without registering a marriage. The purpose of the article is to identify the main procedural issues that may arise in the judicial consideration of cases on establishing the fact of cohabitation by one family without registration of marriage, and to identify approaches to their resolution based on an analysis of judicial practice.

As a result of the analysis of case law materials on cases of establishing the fact of living together as one family without registering a marriage with a deceased serviceman, a new approach to the issue of determining the appropriate jurisdiction was identified. It is based on the criterion of the possibility of establishing the facts out of court and exclusively in court. Legal facts that are to be established in court are decided by courts of civil jurisdiction according to the rules of the Code of Civil Procedure of Ukraine. Decisions regarding facts of legal significance made out of court may be appealed to courts of administrative jurisdiction.

As judicial practice has shown, applications requesting the establishment of the fact of living as one family without marriage registration occur both within the framework of claim and separate proceedings. When applying in separate proceedings, courts quite often see the presence of a dispute over the right. Judicial approaches determine that the criterion for the existence of a dispute over rights is the very possibility of the emergence, change or termination of rights and obligations of third parties as a result of establishing the fact of living together as one family without registering a marriage, even in the absence of objections from such persons. The analysis pays some attention to the issue of distinguishing the legal nature of cases establishing the fact of living together as one family without registering a marriage from cases establishing the fact of living together with the

testator as one family for at least five years prior to the opening of the inheritance. Judicial practice indicates the need to delimit the scope of Article 74 of the Civil Code of Ukraine "The right to property of a woman and a man living in the same family, but not married to each other or in any other marriage" and Article 1264 of the Civil Code of Ukraine, since the specified norms regulate different legal relations (family and inheritance). The peculiarities of judicial proof in cases of establishing the fact of living together as one family without marriage registration are the proof of the following facts: living together as one family; common life; mutual rights and obligations.

Keywords: *trial, jurisdiction, law enforcement, legal fact, marriage, cohabitation.*

Дата першого надходження статті до видання: 06.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.02.2026 р.

УДК 340.134(477):[347.5:341.9(4-672ЄС):347(44)(094.4)]
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.13

Карнаух Вадим Сергійович,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-2314-702X

ЗАГАЛЬНІ ФОРМИ ПЕРЕДДОГОВІРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: СТИСЛИЙ НАРИС У СВІТЛІ ПЕРСПЕКТИВИ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

У статті на основі орієнтирів, окреслених у Концепції оновлення Цивільного кодексу України, здійснено порівняльно-правовий аналіз положень Принципів, визначень та модельних правил Європейського приватного права (DCFR) й Цивільного кодексу Франції, які стосуються наслідків недобросовісної поведінки під час переговорів. Установлено, що в DCFR захист потерпілої сторони в межах переддоговірної відповідальності наближено до принципу повного відшкодування майнової та моральної шкоди, винятком із якого є відшкодування позитивного інтересу, який недостатньо чітко розмежовано з упущеною вигодою. Натомість для французького досвіду характерне законодавче обмеження обсягу можливого відшкодування, з якого випливає загальне правило щодо недопустимості відшкодування упущеної вигоди.

Проаналізовано положення Проєкту Цивільного кодексу України щодо відшкодування майнової шкоди та переддоговірної відповідальності. Обґрунтовано, що обмеження відшкодування збитків як загальної форми переддоговірної відповідальності реальними збитками свідчить про наближеність запропонованого в Проєкті Цивільного кодексу України підходу до французького досвіду, являє собою виняток із принципу повного відшкодування майнової шкоди та водночас становить особливість переддоговірної відповідальності. Установлено, що загальними формами переддоговірної відповідальності, які можливо виокремити на підставі положень Проєкту ЦК України, є відшкодування реальних збитків, розумна компенсація на розсуд суду в разі неможливості точного визначення розміру реальних збитків, компенсація моральної шкоди. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення положень Проєкту ЦК України щодо переддоговірної відповідальності, які полягають в уточненні змісту протиправної поведінки як елементу підстави переддоговірної відповідальності та розширення переліку видів реальних збитків, які охоплюються відшкодуванням.

Ключові слова: *відшкодування шкоди, добросовісність, компенсація, Концепція оновлення Цивільного кодексу України, переговори, переддоговірна відповідальність, Принципи, визначення та модельні правила Європейського приватного права, Проєкт Цивільного кодексу України, реальні збитки, рекодифікація, упущена вигода, Цивільний кодекс Франції.*

Постановка проблеми. У Концепції оновлення Цивільного кодексу України, що була розроблена робочою групою, склад якої затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 650 (далі – «Концепція»), орієнтири іноземного приватного права для об'єктивації переддоговірної відповідальності представлено Проєктом Загальної системи координат, який містить Принципи, визначення та модельні правила Європейського приватного права (далі – «DCFR») та досвідом правового регулювання Франції. 28 квітня 2026 р. Верховною Радою України було прийнято в першому читанні проєкт Цивільного кодексу України (далі – «Проєкт ЦК України»), який передбачає норми щодо переддоговірної відповідальності. Зважаючи на актуальність процесу рекодифікації та новизну інституту переддоговірної відповідальності для українського приватного права, запропоноване в Проєкті ЦК України рішення щодо характеру відшкодування в межах переддоговірної відповідальності потребує дослідження на основі зазначених у Концепції європейських підходів та з урахуванням системних зв'язків правил про переддоговірну відповідальність з іншими положеннями Проєкту ЦК України. Такий дослідницький вектор дасть змогу з'ясувати дійсну генезу розуміння щодо загальних форм переддоговірної відповідальності, вираженого в Проєкті ЦК України, а також виявити окремі аспекти його положень, які можуть потребувати уточнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській цивілістиці відсутні окремі дослідження форм переддоговірної відповідальності. Виміри зазначеної тематики не розкривалися у світлі іноземних підходів, обраних на концептуальному рівні для застосування в процесі рекодифікації, та положень Проєкту ЦК України. Питання щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок недобросовісного ведення переговорів, в українській цивілістиці досліджувалося фрагментарно в межах наукових розвідок щодо загальних характеристик переддоговірної відповідальності як перспективного інституту приватного права України. Такі доктринальні опрацювання здійснили Н. Ю. Голубєва, І. А. Діковська, І. С. Канзафарова, Н. М. Квіт, В. В. Надьон, Д. Г. Павленко, М. Д. Пленюк, М. С. Федорко та інші вчені.

Постановка завдання. Цілями цієї статті є виокремлення загальних форм переддоговірної відповідальності на підставі положень Проєкту ЦК України; формулювання пропозицій з метою вдосконалення положень відповідного законопроєкту, пов'язаних із формами переддоговірної відповідальності; виявлення деяких аспектів запропонованого в Проєкті ЦК України загального регулювання

недоговірних зобов'язань із відшкодування шкоди, які можуть вплинути на доктринальне розуміння природи переддоговірної відповідальності в національному приватному праві.

Виклад основного матеріалу. В українській науці приватного права форма цивільно-правової відповідальності розглядається як засіб вираження додаткових майнових обтяжень, що покладаються на правопорушника. Відшкодування збитків та компенсацію моральної шкоди відносять до загальних форм цивільно-правової відповідальності, а сплату неустойки та втрату завдатку – до спеціальних форм цивільно-правової відповідальності [1, с. 277]. Форми цивільно-правової відповідальності в цивілістичній доктрині розглядаються також як заходи цивільно-правової відповідальності, в якості яких виступають санкції майнового характеру, застосування яких спричиняє настання додаткових несприятливих наслідків для правопорушника [2, с. 136]. Подальший виклад здійснимо на основі припущення про обґрунтованість поширення розуміння щодо загальних форм цивільно-правової відповідальності на переддоговірну відповідальність.

Є підстави стверджувати, що DCFR та Цивільний кодекс Франції (далі – «ЦК Франції») розробники Концепції обрали як головні іноземні джерела приватного права для об'єктивації інституту переддоговірної відповідальності в оновленому Цивільному кодексі України. Так, у Концепції вказується про доцільність запозичення досвіду DCFR (ст. II.-3:301 та ст. II.-3:302) та значний інтерес до досвіду реформування інституту цивільно-правової відповідальності у Франції [3, с. 45, 120]. У зв'язку зі вказаним необхідним є звернення до правил DCFR та французького приватного права.

Відповідно до положень статті II.-3:301 DCFR: (1) Особа є вільною в проведенні переговорів та не відповідає за недосягнення домовленості. (2) Особа, яка вступила в переговори, зобов'язана вести їх добросовісно й чесно та не переривати переговори у випадках, коли це буде суперечити вимогам добросовісності й чесної ділової практики. Цей обов'язок не може бути виключений або обмежений договором. (3) Особа, яка порушила цей обов'язок, відповідає за будь-яку шкоду, завдану другій стороні таким порушенням. (4) Вимогам добросовісності й чесної ділової практики суперечать, зокрема, вступ особи в переговори або їх ведення без дійсного наміру досягти домовленості з другою стороною [4]. У коментарі до цієї статті серед видів збитків, які підлягають відшкодуванню недобросовісним учасником переговорів, названо понесені витрати, виконані роботи та збитки від правочинів, учинених в розрахунку на очікуваний договір. Допускається також відшкодування втрати можливостей, але заперечується відшкодування позитивного інтересу, тобто створення потерпілій стороні становища, у якому вона перебувала б у разі укладення договору та виконання зобов'язань за цим договором [5, с. 273]. Для з'ясування обсягу відшкодування за порушення

обов’язку, передбаченого в статті II.-3:301, треба також звернутися до інших положень DCFR. Системне тлумачення статті II.-3:501 зі статтею II.-3:301 (2 та 3) дає можливість стверджувати, що потерпіла сторона має право на відшкодування збитків у разі завдання шкоди внаслідок порушення обов’язку добросовісної поведінки під час переговорів. Водночас у вказаному контексті підлягає застосуванню поняття «шкода», яке визначено в Додатку до DCFR, та передбачає включення до його змісту майнової шкоди (втрата доходу або вигоди, понесені витрати та зменшення вартості майна) та моральної шкоди (біль, страждання та погіршення якості життя) [5, с. 287].

Здійснений огляд положень DCFR дає змогу зробити висновок про наближеність обсягу захисту потерпілої сторони в межах переддоговірної відповідальності до принципу повного відшкодування майнової та моральної шкоди, винятком з якого є відшкодування позитивного інтересу, який недостатньо чітко розмежовано з упущеною вигодою.

У Франції внаслідок реформи зобов’язального права з урахуванням Закону про ратифікацію реформи від 20.04.2018 вимогу добросовісності поширено на погодження, укладення та виконання договорів. Відповідно до статті 1112 ЦК Франції ініціатива, продовження та припинення переговорів є вільними. Вони обов’язково мають відповідати вимогам добросовісності. У разі винного порушення, допущеного під час ведення переговорів, відшкодування завданої шкоди не може бути спрямоване на компенсацію втрати очікуваних вигод від неукладеного договору або компенсацію втрати шансу отримати ці вигоди [6].

У контексті висвітлення питання про форми переддоговірної відповідальності за французьким цивільним правом кілька аспектів заслуговують на увагу для цілей цього дослідження. По-перше, витрати учасника переговорів, які підлягають відшкодуванню, не обмежуються витратами на безпосереднє проведення переговорів, понесеними з метою укладення договору. Значення мають також витрати, пов’язані з припиненням переговорів, серед яких вказуються, наприклад, витрати, спричинені необхідністю залучення фінансування внаслідок зриву переговорів; витрати, пов’язані з необхідністю пошуку нового партнера для переговорів після зриву; витрати, пов’язані з необхідністю в екстрених випадках скористатися більш дорогими послугами третьої особи [7, с. 201–202]. По-друге, упущена вигода внаслідок припинення переговорів розглядається в двох можливих проявах. У першому випадку зрив переговорів може перешкодити стороні, яка веде переговори, укласти договір із третьою особою. Ця ситуація може виникнути, якщо сторона, яка веде переговори, домовляється про придбання майна з метою його подальшого перепродажу третій особі з метою отримання прибутку. У другому випадку зрив переговорів може позбавити учасника переговорів доходів, які він міг би отримати внаслідок укладення договору, щодо якого

здійснювалися переговори. До оновлення 20.04.2018 статті 1112 ЦК Франції однозначним було заперечення можливості відшкодування в другому випадку, де розмір збитків фактично прирівнювався до обсягу майна, яке могла отримати сторона внаслідок потенційного виконання в разі укладення договору [7, с. 205]. Такий підхід було сформовано в судовому правозастосуванні. У справі *«Manoukian»* Комерційна палата дійшла висновку, що сторона, яка потерпіла від необґрунтованого зриву переговорів, не може отримати відшкодування шкоди, яка полягає у втраті шансу отримати доходи від укладення та виконання договору, щодо якого велися переговори [8, с. 42–43].

З огляду на зміни до статті 1112 ЦК Франції, які прямо передбачили виключення компенсації втрати шансу від отримання вигод з обсягу відшкодування внаслідок недобросовісних переговорів, видається можливим узяти під сумнів можливість відшкодування й для випадків, пов'язаних зі втратою можливості укласти договір з третьою особою. Отже, сума відшкодування обмежується фактично понесеними збитками, як-от витрати на проведення техніко-економічного обґрунтування, організацію переговорів тощо [9, с. 458].

Щодо компенсації моральної шкоди, то у ЦК Франції відсутні загальні правила щодо такої компенсації, які можливо поширити на випадки переддоговірних збитків. Водночас у французькій цивілістиці визнається можливість застосування компенсації у відповідних випадках [7, с. 200–201]. Визначальною нормою, яка може слугувати підставою для відшкодування, є правило генерального делікту, закріплене в статті 1240 ЦК Франції.

Проведений порівняльно-правовий аналіз дає можливість дійти висновку про наявність істотної відмінності в підходах DCFR та ЦК Франції щодо обсягу можливого відшкодування у разі недобросовісних переговорів. На відміну від DCFR, для приватного права Франції характерне законодавче обмеження обсягу можливого відшкодування, з якого випливає загальне правило щодо недопустимості відшкодування упущеної вигоди. У зв'язку з цим позиція в Концепції щодо можливості ототожнення відшкодування втрати можливості та упущеної вигоди, висловлена в межах твердження про дуалістичну природу переддоговірної відповідальності [3, с. 45] вбачається такою, що потребує переосмислення. Актуальність перегляду вказаного концептуального підходу підтверджується протилежною позицією в рамках доктринального дослідження рекодифікації цивільного законодавства України, згідно з якою «в разі порушення вимог щодо переддоговірної або договірної стадії відносин, винна сторона зобов'язана відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну такими діями, яка водночас не може мати на меті компенсацію втраченої вигоди через неукладення договору або втрату можливості отримати цю вигоду» [10, с. 338].

Розгляд європейського приватноправового досвіду, обраного в Концепції для об'єктивації переддоговірної відповідальності, зумовлює доцільність звернення до правил Проєкту ЦК України.

Відповідно до положень статті 729 Проєкту ЦК України сторони зобов'язані діяти добросовісно під час переговорів, утримуватися від поведінки, що суперечить справедливості та чесній діловій практиці. Зокрема, недобросовісними діями є: 1) вступ у переговори без реального наміру укласти договір; 2) умисне затягування переговорів або ухилення від погодження умов; 3) надання завідомо неправдивої або оманливої інформації; 4) порушення домовленостей про конфіденційність; 5) пропозиція укласти договір на завідомо неприйнятних або вочевидь невигідних умовах з метою зірвання переговорів [11]. Основні правила, які дають змогу виявити форми переддоговірної відповідальності, передбачені частинами першою, другою статті 730 Проєкту ЦК України: «Сторона, яка вела переговори недобросовісно або без реального наміру укласти договір, зобов'язана відшкодувати іншій стороні реальні збитки, завдані такими діями. Відшкодування включає реальні збитки, пов'язані з підготовкою та проведенням переговорів, зокрема витрати на експертизи, поїздки та інші підготовчі заходи». Треба зазначити, що з частин третьої, четвертої статті 734 Проєкту ЦК України, які закріплюють наслідки вирішення переддоговірного спору, випливає можливість ухвалення судом рішення про відшкодування реальних збитків, завданих недобросовісним веденням переговорів, а також установлення судом розумної компенсації, якщо розмір реальних збитків неможливо визначити точно.

Подібно до діючої норми в пункті першому частини другої статті 22 Цивільного кодексу України [12], реальними збитками в пункті першому частини другої статті 25 Проєкту ЦК України пропонується визначити майнові втрати, що їх зазнала особа, зокрема у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа здійснила або має здійснити для відновлення свого порушеного цивільного права та/або правомірного інтересу. Водночас треба враховувати запропоновані положення щодо компенсації моральної шкоди, закріплені в статті 26 Проєкту ЦК України, які загалом узгоджуються з діючими правилами щодо відшкодування моральної шкоди, закріпленими в статті 23 Цивільного кодексу України [12], а також загальний принцип повного відшкодування шкоди, який передбачено в абзаці першому частини третьої статті 25, частині першій статті 1410 та частині першій статті 1464 Проєкту ЦК України, а винятки з якого можуть бути встановлені цим Кодексом, іншим законом або договором [11].

Зміст наведених правил Проєкту ЦК України дає підстави для таких **висновків.** По-перше, обмеження відшкодування збитків як загальної форми переддоговірної відповідальності реальними збитками свідчить про наближеність запропонованого підходу до французького досвіду, являє собою виняток із принци-

пу повного відшкодування майнової шкоди та водночас становить особливість переддоговірної відповідальності. По-друге, зміст протиправної поведінки як елементу підстави переддоговірної відповідальності для настання її у формі відшкодування реальних збитків може потребувати здійснення таких уточнень: 1) доповнення пункту другого частини другої статті 729 Проєкту ЦК України словом «договору» після слова «умов»; 2) викладення частини першої статті 730 Проєкту ЦК України в наступній редакції: «Сторона, яка вступила в переговори або вела їх недобросовісно, зобов'язана відшкодувати іншій стороні реальні збитки, завдані такими діями». По-третє, перелік видів реальних збитків, які охоплюються відшкодуванням в частині другій статті 730 Проєкту ЦК України, може бути розширено шляхом включення підготовки до укладення договору та припинення переговорів до дій, з якими пов'язуються реальні збитки.

Насамкінець контекст розгляду загальних форм переддоговірної відповідальності дає змогу також висловити деякі міркування, які можуть виплинути на подальше теоретичне опрацювання проблеми правової природи переддоговірної відповідальності. По-перше, правила щодо зменшення розміру збитків у разі невиконання договірного зобов'язання та зменшення розміру відшкодування майнової шкоди та/або компенсації моральної шкоди в недоговірному зобов'язанні залежно від поведінки кредитора (сторони, потерпілої від недобросовісних дій під час переговорів), викладені в частині першій статті 889 та частині першій статті 1415 Проєкту ЦК України, є подібними, а тому не можуть мати вирішального значення для визначення природи переддоговірної відповідальності. По-друге, враховуючи відсутність 4 Проєкті ЦК України серед спеціальних деліктів відшкодування шкоди, завданої внаслідок зловживання правом [3, с. 51], системне тлумачення окремих положень Глави 91 Проєкту ЦК України актуалізує проблематику кваліфікації переддоговірної відповідальності як деліктної. Так, у частині п'ятій статті 1410 Проєкту ЦК України зміст відносин визначено як виняток для застосування приписів Глави 91. Майнова шкода у вигляді реальних збитків, завданих недобросовісними діями учасника переговорів, за загальним правилом не пов'язується з безпосереднім порушенням особистих прав або з пошкодженням чи знищенням майна потерпілого, що дає змогу розглядати такі збитки як чисті економічні збитки в розумінні частини другої статті 1421 Проєкту ЦК України. Така кваліфікація ускладнює віднесення переддоговірних збитків до шкоди, завданої майну (стаття 1425 Проєкту ЦК України), застосування до них правил щодо визначення розміру відшкодування (частина друга статті 1464 Проєкту ЦК України), а також щодо зменшення розміру відшкодування (стаття 1465 Проєкту ЦК України).

Висновки. Підходи DCFR та французького приватного права до визначення обсягу відшкодування в разі недобросовісної поведінки під час переговорів є

відмінними. У цьому контексті відмова від відшкодування упущеної вигоди свідчить про вирішальне значення французького досвіду для об'єктивації форм переддоговірної відповідальності в Проєкті ЦК України. Загальними формами переддоговірної відповідальності, які можливо виокремити на підставі правил Проєкту ЦК України, є відшкодування реальних збитків, розумна компенсація на розсуд суду в разі неможливості точного визначення розміру реальних збитків, компенсація моральної шкоди. Удосконалення запропонованих в Проєкті ЦК України положень щодо переддоговірної відповідальності може здійснюватися шляхом уточнення змісту протиправної поведінки як елемента підстави переддоговірної відповідальності та розширення переліку видів реальних збитків, які охоплюються відшкодуванням. Перспективними напрямами подальших досліджень форм переддоговірної відповідальності є: 1) визначення співвідношення: а) реальних збитків з чистими економічними збитками, б) наслідків порушення переддоговірних інформаційних обов'язків, правил про конфіденційність переговорів, а також надання неправдивих запевнень з наслідками порушення обов'язку добросовісної поведінки під час переговорів; 2) вирішення питання про можливість виокремлення спеціальних форм переддоговірної відповідальності; 3) значення форм переддоговірної відповідальності для з'ясування її правової природи.

Список використаних джерел

1. Цивільне право України: підручник: У 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Київ: Юрінком Інтер, 2007. Т. 1. 480 с.
2. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Київ, 2007. 453 с.
3. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
4. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. *Draft Common Frame of Reference (DCFR).* Outline Edition. Sellier, 2009. URL: https://sakig.pl/wp-content/uploads/2019/01/dfcr.pdf (дата звернення: 14.05.2026).
5. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. *Draft Common Frame of Reference (DCFR).* URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/european-private-law_en.pdf (дата звернення: 14.05.2026).
6. Code civil. Version en vigueur au 08 mai 2026. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/2026-05-08 (дата звернення: 11.05.2026).
7. Mahmoud ELSEHLY La période précontractuelle: Étude comparée des régimes français et égyptien, 2018. URL: https://publications.ut-capitole.fr/id/eprint/31293/1/ElsehlyMahmoud2018.pdf (дата звернення: 14.05.2026).
8. Reforming the French Law of Obligations. Comparative Reflections on the Avant-projet de réforme du droit des obligations et de la prescription ('the Avant-projet Catala') / ed. J. Cartwright, S. Vogenauer, S. Whittaker. Oxford: Hart Publishing, 2009. 930 p.
9. Cases, Materials and Text on Contract Law. 2rd ed. / H. Beale, B. Fauvarque-Cosson, J. Rutgers, S. Vogenauer. Oxford, UK; New York, Hart Publishing, 2019. 1448 p.

10. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с.
11. Проєкт Цивільного кодексу України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69837 (дата звернення: 14.05.2026).
12. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 14.05.2026).

Vadym Karnaukh. General Forms of Precontractual Liability: A Brief Overview in Light of the Perspective of Recodification of the Civil Code of Ukraine and International Experience

Based on the guidelines outlined in the Concept of Updating the Civil Code of Ukraine, this article conducts a comparative legal analysis of the provisions of the Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law (DCFR) and the French Civil Code concerning the consequences of bad faith conduct during negotiations. It has been established that in the DCFR, the protection of the aggrieved party within the scope of pre-contractual liability is close to the principle of full compensation for property and non-pecuniary damage, except for compensation for positive interest, which is not sufficiently clearly distinguished from loss of profit. In contrast, the French experience is characterized by a legislative limitation on the scope of possible compensation, from which follows the general rule regarding the inadmissibility of compensation for loss of profit.

The provisions regarding compensation for property damage and pre-contractual liability proposed in the Draft Civil Code of Ukraine have been examined. It is argued that limiting compensation for damages – as a general form of precontractual liability – to actual damages indicates that the approach proposed in the Draft Civil Code of Ukraine is close to the French experience, constitutes an exception to the principle of full compensation for property damage, and at the same time represents a feature of precontractual liability. It has been established that the general forms of precontractual liability, which can be identified based on the provisions of the Draft Civil Code of Ukraine, are compensation for actual damages, reasonable compensation at the court's discretion in cases where it is impossible to precisely determine the amount of actual damages, and compensation for moral harm. Proposals have been formulated to improve the provisions on precontractual liability proposed in the Draft Civil Code of Ukraine, which consist of clarifying the content of unlawful conduct as an element of the basis for precontractual liability and expanding the list of types of actual losses covered by compensation.

Keywords: *compensation of damage, good faith, compensation, Concept of Updating the Civil Code of Ukraine, negotiations, precontractual liability, Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law, Draft Civil Code of Ukraine, actual damages, recodification, loss of profit, French Civil Code*.

Дата першого надходження статті до видання: 20.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.04.2026 р.

УДК 347.91/.95
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.14

Петренко Наталія Олегівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова,
адвокат, медіатор
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9641-718X

ДО ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ СПОСІБІВ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ

У статті досліджено теоретико-правові підходи до визначення альтернативних способів вирішення спорів та обґрунтовано необхідність перегляду усталених підходів до розуміння їх змісту. Проаналізовано сучасні наукові позиції щодо визначення альтернативних способів вирішення спорів, зокрема в частині їх ототожнення із сукупністю норм, системою процедур або формами захисту прав. Встановлено, що у науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення відповідної категорії, а більшість визначень містять спільні недоліки, зокрема звуження їх змісту до позасудових або юрисдикційних процедур, акцент на обов'язковій участі третьої сторони, а також ігнорування можливості гібридного застосування процедур та їх взаємодії із судовою системою. Особливу увагу приділено розмежуванню понять «вирішення спорів» та «урегулювання спорів», що дає змогу обґрунтувати ширший характер останнього як категорії, яка охоплює не лише досягнення юридично визначеного результату, але й трансформацію конфлікту, узгодження інтересів сторін та відновлення їх взаємовідносин. Доведено, що у процесі урегулювання конфлікту може змінюватися його зміст і значущість для сторін, що у окремих випадках усуває необхідність формалізованого вирішення спору. З урахуванням історичних передумов формування ADR як реакції на кризу судової системи та сучасних тенденцій його розвитку обґрунтовано доцільність використання терміна «альтернативні способи урегулювання спорів», який більш повно відображає сутність відповідних процедур. У статті запропоновано авторське визначення альтернативних способів урегулювання спорів як сукупності диспозитивних процедур і механізмів, спрямованих на врегулювання конфліктів, досягнення взаємоприйнятного результату або формального вирішення спору.

Ключові слова: *альтернативні способи вирішення спорів, альтернативні способи урегулювання спорів, урегулювання конфліктів, вирішення спорів.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку правової науки альтернативні способи вирішення спорів набувають все більшого значення, однак у науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення їх сутності та змісту. Наявні дефініції є фрагментарними, зводяться до окремих аспектів (нормативного, процедурного чи інституційного), звужуються до позасудових або юрисдикційних механізмів та не враховують їх процесуальної гнучкості, можливості гібридного застосування і взаємодії із судовою системою. Особливої уваги потребує проблема співвідношення понять «вирішення» та «урегулювання» спорів, що зумовлює необхідність уточнення змісту відповідної категорії та формування узгодженого наукового підходу до її визначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання альтернативних способів вирішення спорів є предметом активного наукового дослідження як у вітчизняній, так і в зарубіжній правовій доктрині. Зокрема, окремі аспекти визначення та правової природи альтернативних способів вирішення спорів досліджувалися у працях О. М. Спектор, Я. П. Любченко, Т. Подковенко, А. В. Прилуцької, Є. Єременко, Л. І. Галупової та інших науковців. У зарубіжній літературі вагомий внесок у розвиток теорії альтернативного вирішення спорів здійснили F. E. A. Sander, T. J. Stipanowich, N. Alexander та інші дослідники.

Водночас, попри значну кількість наукових праць, у сучасній доктрині відсутній єдиний підхід до визначення сутності альтернативних способів вирішення спорів, що зумовлює необхідність подальшого теоретичного осмислення зазначеної категорії.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження підходів до визначення альтернативних способів вирішення спорів та формулювання авторського визначення з урахуванням сучасних тенденцій розвитку відповідного інституту.

Виклад основного матеріалу. Термін Alternative Dispute Resolution (ADR) дослівно перекладається з англійської мови як «альтернативне вирішення спорів». Водночас у національній правовій доктрині більш усталеним є використання поняття «альтернативні способи вирішення спорів», що дає змогу акцентувати на множинності процедур та різноманітності механізмів, які охоплюються цим явищем.

Х. Марич та І. Дерюгін, досліджуючи питання врегулювання господарських спорів, зазначає, що досудовим урегулюванням господарських спорів є процедура, про яку існує попередня домовленість між сторонами або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими, згідно із законом, і яка передує зверненню до суду з вимогою про вирішення спору по суті. Позасудове врегулювання спорів – це процедура, що може бути здійснена до звернення до суду, або під час судового провадження, або під час виконання рішення суду (наприклад, медіація) [1, с. 161].

Наведене зумовлює необхідність більш чіткого розмежування суміжних категорій, зокрема «вирішення спорів» та «урегулювання спорів», які, хоч і взаємопов'язані, проте не є тотожними за своїм змістом. Саме їх співвідношення дає змогу глибше зрозуміти природу альтернативних способів вирішення спорів та визначити їх місце в системі правових механізмів урегулювання конфліктів.

У межах дослідження альтернативних способів вирішення спорів важливим є розмежування суміжних категорій, зокрема «вирішення» та «урегулювання» спорів, що часто використовуються як синонімічні, однак мають різний змістовний обсяг.

Термін «вирішення спорів» традиційно використовується у правовій доктрині для позначення процесу остаточного визначення прав та обов'язків сторін

у межах конкретного правового спору. Як правило, він пов'язаний із наявністю формалізованого предмета спору, правової вимоги та процедур, що передбачають ухвалення рішення, яке може мати обов'язковий характер. У цьому розумінні «вирішення спору» орієнтоване на досягнення визначеності та юридичної завершеності конфліктної ситуації.

Натомість поняття «урегулювання спорів» має ширший міждисциплінарний характер і виходить за межі суто правового підходу. Воно охоплює не лише правові, але й соціальні, психологічні та комунікативні аспекти взаємодії сторін, спрямовані на усунення причин конфлікту, відновлення взаєморозуміння та збереження або трансформацію відносин між учасниками. У цьому контексті акцент робиться не лише на результаті, а й на процесі взаємодії сторін, їхніх інтересах, потребах та емоціях.

Відмінність між зазначеними поняттями проявляється також у підходах до досягнення результату. Якщо «вирішення спору» передбачає встановлення правової позиції та, як правило, завершується ухваленням рішення третьою стороною або досягненням юридично визначеної домовленості, то «урегулювання спору» орієнтоване на досягнення взаємоприйнятного результату через діалог, співпрацю та пошук балансу інтересів сторін.

Водночас у сучасній правовій доктрині простежується тенденція до зближення цих підходів, що зумовлено розвитком альтернативних способів вирішення спорів, які поєднують елементи як правового вирішення спору, так і ширшого урегулювання конфлікту.

Однак необхідно зауважити, що урегулювання спору є ширшою категорією, порівняно з його вирішенням, і охоплює як досягнення взаємоприйнятної згоди між сторонами, так і можливість формалізованого визначення їх прав та обов'язків, постає питання доцільності перегляду усталеного терміна «альтернативні способи вирішення спорів». З огляду на це більш точним з погляду відображення сутності відповідних процедур видається використання категорії «альтернативні способи урегулювання спорів». Такий підхід дає змогу врахувати як процедури, спрямовані на досягнення консенсусу (медіація, переговори), так і ті, що передбачають ухвалення рішення третьою стороною (арбітраж), як складники єдиного процесу впливу на конфлікт.

Важливо також враховувати, що в процесі урегулювання конфлікту може змінюватися його зміст і цінність для сторін. Зокрема, під час комунікації сторін, з'ясування їхніх інтересів та потреб, а також трансформації взаємовідносин, первинний спір може втратити свою актуальність або змінити характер. У таких випадках відпадає необхідність у його формалізованому вирішенні, оскільки конфлікт фактично вичерпується на стадії його врегулювання. Це свідчить про те, що категорія «урегулювання спорів» більш повно відображає динамічний та

процесуальний характер відповідних процедур, а також їх орієнтацію не лише на результат, а й на зміну взаємодії сторін.

Термін «альтернативні способи вирішення спорів» має виразне історичне підґрунтя, оскільки сформувався та набув поширення в умовах кризи судової системи, пов'язаної з її перевантаженістю, тривалістю розгляду справ та високою вартістю судового захисту. Первинно альтернативні процедури розглядалися як засіб зменшення навантаження на суди та забезпечення більш оперативного і доступного вирішення спорів. Водночас подальший розвиток цього інституту зумовив істотну трансформацію його змісту та функціонального призначення. На сучасному етапі альтернативні способи вирішення спорів не обмежуються досягненням кінцевого результату у вигляді формалізованого вирішення спору чи оптимізацією судового навантаження. Натомість вони дедалі більше орієнтовані на формування культури врегулювання конфліктів у суспільстві, що передбачає розвиток навичок діалогу, взаємоповаги та відповідального ставлення до вирішення спірних ситуацій.

У цьому контексті йдеться про ширше розуміння досліджуваного інституту, який охоплює не лише юридичний, але й соціальний, психологічний та комунікативний складники. Альтернативні процедури сприяють не лише досягненню домовленостей між сторонами, але й впливають на трансформацію відносин, знижують рівень ескалації конфлікту, відновлюють довіру та запобігають виникненню нових спорів у майбутньому. До того ж вони забезпечують більшу гнучкість у виборі процедур, врахування індивідуальних інтересів сторін, можливість застосування гібридних форм та взаємодії із судовою системою.

Отже, сучасне розуміння альтернативних способів вирішення спорів виходить за межі їх первісного призначення як альтернативи суду та відображає їх роль як комплексного механізму врегулювання конфліктів, спрямованого на досягнення сталого та взаємоприйнятного результату. Це свідчить про еволюцію відповідного інституту від інструменту розвантаження судової системи до елементу сучасної правової культури та ефективного управління конфліктами.

Зі врахуванням наведеного у подальшому дослідженні доцільно використовувати категорію «альтернативні способи урегулювання спорів» як таку, що більш повно відображає сутність відповідних процедур. До того ж термін «урегулювання спорів» дає змогу враховувати не лише правовий складник конфлікту, але й соціальні, психологічні та комунікативні аспекти, що зумовлює доцільність використання саме цього терміна для позначення відповідного явища.

У зв'язку з наведеним постає необхідність дослідження змісту зазначеного терміна та формування його наукового визначення.

Зокрема, сам термін «альтернативне вирішення спорів» історично формувався як протиставлення судовому розгляду, що розглядався як основний меха-

нізм вирішення конфліктів. Як зазначає дослідник альтернативного вирішення спорів, професор права Університету Кентуккі США Th. J. Stipanowich, термін ADR є зручним узагальненням для позначення спектра підходів, у межах яких треті сторони у різний спосіб залучаються до процесу вирішення конфліктів. Він охоплює як обов'язкові юрисдикційні процедури, зокрема арбітраж за згодою сторін, так і судово-орієнтований арбітраж (у якому рішення арбітрів зазвичай не є обов'язковим), а також інші процеси, у межах яких сторони отримують оцінку третьої сторони (зокрема попередню нейтральну оцінку – *early neutral evaluation*, міні-суд – *minitrial*), і досягають врегулювання шляхом медіаційних переговорів [2, с. 305].

Дослідниця О. М. Спектор у дисертаційному дослідженні, присвяченому альтернативним способам вирішення цивільних спорів, визначає альтернативні способи вирішення спорів як сукупність норм (правового та нормативного характеру), що регулюють відносини, які виникають у зв'язку з вирішенням спорів і розв'язанням конфліктів у приватноправовій сфері, на основі узгодження позицій та інтересів сторін [3, с. 15]. Із наведеним визначенням не можна повною мірою погодитися. Визначення альтернативних способів вирішення спорів як «сукупності норм» не відображає їх сутнісної характеристики, оскільки ADR насамперед є системою процедур і практик врегулювання спорів, а не лише сукупністю норм права, що їх регулює. Норми права виступають лише правовою основою функціонування відповідних процедур, проте не можуть ототожнюватися із самими способами вирішення спорів.

До того ж запропоноване визначення звужує зміст альтернативних способів вирішення спорів до процесу узгодження позицій та інтересів сторін, що є характерним лише для окремих процедур, зокрема медіації або переговорів. Водночас способи, як-от арбітраж, передбачають ухвалення обов'язкового рішення третьою стороною і не ґрунтуються виключно на досягненні консенсусу між сторонами.

Я. П. Любченко визначає альтернативні способи вирішення спорів як систему, яка надає сторонам широкий спектр вибору альтернативних судовому процесу способів вирішення спору: від необов'язкових (переговорів) до обов'язкових для сторін, що дає змогу самостійно визначити правила ведення процесу, застосовуване право, мову, місце розгляду, а також третю сторону, кваліфіковану в конкретній галузі [4, с. 71].

Наведене визначення відображає важливу ознаку альтернативних способів вирішення спорів – їх системний характер, а також акцентує на свободі вибору сторін та їхній автономії у визначенні процедурних моментів. До того ж цінним є підкреслення варіативності таких способів – від необов'язкових до тих, що передбачають обов'язковий характер результату, що дає змогу охопити широкий спектр відповідних механізмів.

Проте запропоноване визначення не позбавлене певних дискусійних аспектів. Зокрема, воно зосереджується переважно на процедурній стороні альтернативних способів вирішення спорів та свободі вибору сторін, водночас недостатньо відображаючи їх функціональне призначення, зокрема спрямованість на врегулювання конфлікту, можливість трансформації відносин між сторонами та досягнення взаємоприйнятного результату. Акцент на альтернативності судовому процесу дещо звужує зміст досліджуваного явища, оскільки на практиці такі процедури можуть застосовуватися і у взаємодії з судовою системою.

Т. Подковенко, досліджуючи альтернативні способи вирішення спорів, зазначає, що альтернативні форми треба розглядати не як окремі механізми, а як сукупність елементів, що становлять альтернативну систему вирішення правових спорів і конфліктів загалом [5, с. 40].

Водночас такий підхід викликає певні зауваження. Зокрема, розгляд альтернативних способів виключно як сукупності елементів, що утворюють єдину конструкцію, фактично нівелює їх самостійний характер як окремих процедур. Кожен із таких способів (медіація, арбітраж, переговори тощо) має власну правову природу, порядок застосування та функціональне призначення, що не дає змоги розглядати їх лише як складники без урахування їх автономності.

До того ж запропонований підхід не враховує сучасних тенденцій розвитку відповідного інституту, зокрема того, що альтернативні процедури можуть застосовуватися як автономно, так і у поєднанні одна з одною, утворюючи гібридні форми (наприклад, медіація-арбітраж, рання нейтральна оцінка з подальшою медіацією тощо. Це свідчить про їх функціональну гнучкість та варіативність, а не жорстку структурну єдність.

Комісія з правової реформи (Law Reform Commission) Ірландії визначила альтернативні способи вирішення спорів як широкий спектр структурованих процесів, включаючи медіацію та примирення, які реалізуються поза судовим процесом, хоча вони можуть бути пов’язані чи інтегровані з ним, і які передбачають допомогу нейтральної третьої сторони, яка надає сторонам повноваження вирішувати їх власний спір [6]. Наведене визначення відображає комплексний характер альтернативних способів вирішення спорів та коректно акцентує на активній ролі сторін у процесі врегулювання спору, що відповідає сучасним підходам до розуміння відповідних процедур. Водночас певним недоліком такого визначення є його зосередженість переважно на процедурах, які передбачають участь нейтральної третьої сторони, що не повною мірою охоплює всі альтернативні способи, зокрема переговори, які можуть здійснюватися без залучення такої особи.

А. В. Прилуцька у дисертаційному дослідженні, присвяченому системі альтернативних способів вирішення господарських спорів, надає таке визначення:

«Альтернативні способи вирішення господарських спорів представляють собою сукупність процедур, які застосовуються сторонами господарського спору на підставі взаємної згоди, добровільності і диспозитивності формалізованого та/або неформалізованого характеру з метою його вирішення; та в широкому сенсі розуміються як сукупність державних та/або недержавних юрисдикційних способів вирішення юридичних конфліктів між суб'єктами господарювання, а у вузькому як механізм врегулювання господарського спору конкретним альтернативним способом (медіацією, арбітражем, переговорами), при цьому складовими змісту зазначеної системи є суб'єкти – сторони спору та посередник; об'єктом – господарський спір; правова підстава – норми чинного законодавства, загального та/або спеціального характеру тощо)» [7, с. 193].

Зазначений підхід загалом відповідає тенденції розгляду альтернативних способів вирішення спорів через призму їх системної організації та інституційного забезпечення. Проте варто звернути увагу на визначення змісту відповідних способів через класичні елементи правовідносин (суб'єкти, об'єкт, правова підстава), що більше відповідає нормативному підходу, тоді як альтернативні процедури мають насамперед процесуальну та функціональну природу.

Є. Єременко альтернативні способи вирішення спорів визначає як сукупність процедур (способів, форм тощо), до яких сторони можуть вдатися з метою вирішення спору або врегулювання правового конфлікту. Подібне розуміння АВС дає змогу розглядати їх як форми захисту цивільних прав, що розширює вже сформовану в теорії цивільного права класифікацію форм захисту [8, с. 127]. Такий підхід заслуговує на увагу, оскільки він доцільно поєднує категорії «вирішення спору» та «врегулювання конфлікту», що допомагає більш повно відобразити багатовимірний характер альтернативних процедур.

Однак ототожнення альтернативних способів вирішення спорів із формами захисту прав не є цілком коректним з огляду на різну правову природу цих категорій. Насамперед форми захисту прав традиційно пов'язані з відновленням або визнанням порушеного права та передбачають застосування юридичних засобів впливу, часто з елементом державного примусу. Натомість альтернативні способи вирішення спорів не завжди спрямовані на захист порушеного права у вузькому юридичному розумінні, а можуть бути орієнтовані на врегулювання конфлікту, узгодження інтересів сторін, збереження або трансформацію їхніх відносин.

До того ж альтернативні процедури характеризуються добровільністю, диспозитивністю та гнучкістю, що відрізняє їх від класичних форм захисту прав, які, як правило, мають більш формалізований характер. У межах альтернативних способів сторони можуть досягти результату, який не обов'язково пов'язаний із встановленням факту порушення права або застосуванням правових санкцій.

Водночас альтернативні способи вирішення спорів можуть виступати одним із засобів реалізації права на захист, проте не зводяться до форм захисту як

таких. Отже, їх доцільно розглядати як самостійну категорію, що функціонує поряд із традиційними формами захисту прав, але має іншу функціональну спрямованість та зміст.

Висновки. Узагальнення наведених наукових підходів до визначення альтернативних способів вирішення спорів свідчить про відсутність єдиного, узгодженого розуміння їх сутності. Проаналізовані визначення відображають різні аспекти досліджуваного явища, зокрема процедурний, інституційний та нормативний, водночас містять спільні дискусійні положення. Зокрема, простежується тенденція до звуження змісту альтернативних способів вирішення спорів шляхом їх ототожнення виключно з позасудовими або юрисдикційними процедурами, акцентування на обов'язковій участі нейтральної третьої сторони. До того ж у низці визначень не враховується можливість автономного та комбінованого (гібридного) застосування відповідних процедур, а також їх взаємодія із судовою системою. Водночас недостатньо уваги приділяється їх спрямованості не лише на вирішення спору, але й на урегулювання конфлікту та трансформацію відносин між сторонами.

З урахуванням наведеного доцільним є таке визначення: «Альтернативні способи урегулювання спорів – це сукупність диспозитивних процедур і механізмів врегулювання конфліктів, що здійснюються на підставі добровільного волевиявлення сторін як автономно, так і у поєднанні між собою або у взаємодії із судовою системою, з використанням або без використання нейтральної третьої сторони, та спрямовані на досягнення взаємоприйнятного результату, трансформацію відносин між сторонами або, за необхідності, формалізоване вирішення спору».

Список використаних джерел

1. Марич Х., Дерюгін І. Досудове та позасудове врегулювання спорів у господарському процесі України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* 2022. Т. 9, № 4(36). С. 157–163. DOI: http://doi.org/10.23939/law2022.36.157
2. Stipanowich Th. J. The Multi-Door Contract and Other Possibilities. *Ohio State Journal on Dispute Resolution.* 1998. № 2. P. 303–404.
3. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03; МОНМС України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2012. 18 с.
4. Любченко Я. П. Сутність альтернативних способів вирішення правових спорів. *Актуальні проблеми держави і права.* 2017. Вип. 79. С. 66–72.
5. Подковенко Т. Альтернативні способи вирішення спорів: розвиток концепції. *Актуальні проблеми правознавства.* № 1. 2018. С. 36–41. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/248
6. Law Reform Commission. Alternative Dispute Resolution: Mediation and Conciliation: report of Law Reform Commission of Ireland (LRC 98-2010). 2010. 231 p. URL: https://www.lawreform.ie/_fileupload/reports/r98adr.pdf

7. Прилуцька А. В. Система альтернативних способів вирішення господарських спорів: дис. … д-ра філософії: 081. Одеса, 2023. 240 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2a386062-4158-468c-9461-b0585a48673e/content
8. Галупова Л. І. Альтернативні способи врегулювання конфліктів у сфері права інтелектуальної власності: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса. 23 с.

Nataliia Petrenko. On the Definition of Alternative Dispute Resolution

The article examines theoretical and legal approaches to defining alternative dispute resolution and substantiates the need to revise established understandings of its content. Contemporary scholarly positions on the definition of alternative dispute resolution are analyzed, particularly regarding its identification as a set of legal norms, a system of procedures, or a form of protection of rights. It is established that there is no unified approach in the legal doctrine, while most definitions share common shortcomings, including narrowing the concept to exclusively out-of-court or jurisdictional procedures, emphasizing the mandatory involvement of a third party, and disregarding the possibility of hybrid application of procedures and their interaction with the judicial system. Special attention is paid to distinguishing between the concepts of "dispute resolution" and "dispute settlement", which makes it possible to justify the broader nature of the latter. Dispute settlement is shown to encompass not only the achievement of a legally defined outcome but also the transformation of the conflict, alignment of the parties' interests, and restoration of their relationships. It is argued that during the settlement process, the content and significance of a conflict for the parties may change, which in some cases eliminates the need for formal adjudication. Taking into account the historical origins of ADR as a response to the crisis of the judicial system, as well as current trends in its development, the article substantiates the appropriateness of using the term "alternative dispute settlement" as one that more accurately reflects the essence of the relevant procedures. The author proposes a definition of alternative dispute settlement as a set of dispositive procedures and mechanisms aimed at resolving conflicts, achieving a mutually acceptable outcome, or, where necessary, providing for formal dispute resolution.

Keywords: *alternative dispute resolution, alternative dispute settlement, conflict settlement, dispute resolution.*

Дата першого надходження статті до видання: 20.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 30.04.2026 р.

УДК 343.14(477):004
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.15

Шумило Микола Єгорович,
головний науковий співробітник
Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0268-7961

Кузнецов Віталій Володимирович,
головний науковий співробітник
Інституту правотворчості та науково-правових
експертиз НАН України,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1727-4019

Метелев Олексій Павлович,
доктор філософії в галузі права,
доцент Національної академії Служби безпеки України
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2969-8388

ДОПУСТИМІСТЬ ПРОТОКОЛІВ НСРД З ДОДАТКАМИ, ЩО МАЮТЬ ВІДОМОСТІ У ЦИФРОВІЙ ФОРМІ ДЛЯ ОТРИМАННЯ СУДОВИХ ДОКАЗІВ

Статтю присвячено дослідженню допустимості протоколів негласних слідчих (розшукових) дій з додатками, що містять відомості в цифровій формі, у процесі формування судових доказів. Обґрунтовано, що специфіка правового регулювання НСРД, порядку їх проведення та способів фіксації результатів істотно ускладнює перевірку допустимості відповідних відомостей, особливо у випадках використання аудіо-, відеозаписів, електронних даних, носіїв комп'ютерної інформації та інших цифрових матеріалів. Показано, що визнання таких відомостей допустимими залежить не лише від дотримання загальних вимог кримінального процесуального законодавства, а й від належної технічної перевірки їх цілісності та автентичності. У дослідженні проаналізовано нормативні підстави проведення НСРД, вимоги до протоколів і додатків до них, а також типові недоліки документування, що можуть ставити під сумнів допустимість одержаних доказів. Особливу увагу приділено значенню «ланцюга зберігання доказів» (chain of custody), процедурі хешування, перевірці метаданих, а також можливості виявлення монтажу, модифікації чи іншого втручання в цифрові файли. Наголошено, що встановлення допустимості таких матеріалів має здійснюватися в умовах змагального судового розгляду з урахуванням права сторони захисту на перевірку дотримання процесуального порядку їх отримання.

У роботі акцентовано, що сама лише формальна наявність протоколу НСРД та доданих до нього цифрових носіїв не є достатньою для визнання відповідних відомостей допустимими доказами. Аргументовано, що оцінка таких матеріалів потребує поєднання процесуально-правового аналізу з дослідженням технічних характеристик цифрової інформації, які дають змогу встановити її походження, цілісність і відсутність стороннього втручання. Зроблено висновок, що допустимість протоколів НСРД із цифровими додатками визначається сукупністю процесуальних і технологічних критеріїв. Необхідними для цього є пере-

вірка законності підстав проведення НСРД, дотримання правил фіксації та збереження цифрової інформації, встановлення її незмінності й достовірності походження, а також використання в судовому розгляді спеціальних знань експертів і спеціалістів. Доведено, що лише комплексне врахування цих вимог дає змогу визнати відомості, одержані внаслідок НСРД, належною доказовою основою у кримінальному провадженні.

Ключові слова: *аудіоконтроль особи, відеоконтроль особи, автентичність цифрової інформації, допустимість доказів, додатки до протоколу, електронні дані, кримінальне процесуальне законодавство, ланцюг зберігання доказів, негласні слідчі (розшукові) дії, протокол, цілісність даних, цифрові докази.*

Постановка проблеми. У чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК) негласні слідчі (розшукові) дії (далі – НСРД) належать до числа способів збирання доказів (ст. 93 КПК) [1]. Ступінь їх нормативного упорядкування, порядок і режим проведення істотно відрізняються від слідчих (розшукових) дій. Вони проводяться таємно, без чітко встановленої процесуальної форми, нерідко із застосуванням спеціальних технічних засобів, які обробляють інформацію з обмеженим доступом. Під час проведення слідчих (розшукових) дій органи досудового розслідування, оперативні співробітники діють відкрито: виступають від свого імені; повідомляють особам про учасників і мету проведення процесуальних дій, роз'яснюють їм права і обов'язки. Водночас під час проведення НСРД використовуються інші методи: нерідко участь виконавців маскується або легендується, відбувається втручання у приватне спілкування (телефонні розмови, інтернет-з'єднання, месенджери), здійснюється негласне візуальне спостереження за особою або місцем, отримуються відомості від анонімних джерел. Якби ці особи знали, що їх прослуховують чи за ними здійснюється негласне спостереження, то, мабуть, ніколи б не обговорювали підготовку і способи вчинення та маскування злочинів і таке інше.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості доказування та проблеми допустимості і належності доказів у кримінальному процесі були об'єктом ґрунтовних наукових розробок багатьох відомих вчених. Так, дослідженню актуальних проблем доказового права присвятили свої роботи такі процесуалісти: Ю. П. Алєнін, Н. В. Глинська, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, В. П. Гмирко, О. В. Капліна, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. А. Погорецький, Д. Б. Сергєєва, С. М. Стахівський, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, М. Є. Шумило та інші. Їх праці внесли неоціненний вклад у науку кримінального процесу, але з огляду на розвиток нових інформаційних технологій питання допустимості протоколів негласних слідчих (розшукових) дій з додатками, що містять відомості в цифровій формі, у процесі формування судових доказів, на нашу думку, потребує більш прискіпливого аналізу.

Постановка завдання. Мета статті – визначити особливості забезпечення допустимості протоколів негласних слідчих (розшукових) дій з додатками, що містять відомості в цифровій формі, у процесі формування судових доказів.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою забезпечення об'єктивності більшість НСРД, які передбачають втручання у приватне спілкування, проводиться з використанням технічних засобів: це аудіо-, відеоконтроль особи (ст. 260 КПК), зняття інформації з електронних комунікаційних мереж (ст. 263 КПК), зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК), обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК), спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269 КПК), аудіо-, відео контроль місця (ст. 270 КПК) тощо. Відповідно до п. 4.1 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні (далі – Інструкція), перебіг і результати проведеної НСРД фіксуються у протоколі слідчим, якщо вона проводилася за його безпосередньої участі, а в інших випадках – уповноваженим працівником оперативного підрозділу. У п. 4.7 даної Інструкції вказується, що «до протоколу долучаються додатки, якими можуть бути: спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів, письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної дії, стенограма, аудіо-, відеозаписи, фототаблиці, схеми, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу». Результати фіксації таких процесуальних дій, як правило, фіксуються на носіях цифрової інформації [2]. У п. 4.8. згаданої Інструкції наголошується, що фіксація результатів негласної слідчої (розшукової) дії повинна здійснюватися так, щоб завжди була можливість експертним шляхом встановити достовірність цих результатів. Ця вимога Інструкції повністю корелює з принципами Міжнародної організації комп'ютерних доказів (IOCE – International Organization on Computer Evidence), згідно з якими: 1) під час роботи з цифровими доказами повинні виконуватись всі загальні судово-експертні процедурні принципи (що означає – цифрові докази мають зберігатися і бути доступними для перевірки, щоб мати судову доказову цінність); 2) дії по дослідженню вилучених цифрових доказів не повинні вносити в них зміни; 3) у разі необхідності надання кому-небудь доступу до оригіналу цифрового доказу він повинен бути навчений і проінструктований відповідним чином; 4) вся діяльність, що стосується конфіскації (вилучення), доступу, зберігання і передачі цифрового доказу, повинна бути повністю задокументована і доступна для ознайомлення; 5) особа, в розпорядженні якої знаходиться цифровий доказ, повністю відповідальна за всі дії, які вчинені відносно цього доказу; 6) будь-яка агенція, яка відповідає за вибірку з пам'яті, вилучення, зберігання або передачу цифрового доказу, повинна погоджувати свою діяльність із цими принципами [3]. Якщо зазначені вище принципи IOCE не можуть бути дотримані, то відомості в цифровій формі навряд чи будуть прийняті як докази в суді.

Визнання допустимості протоколів негласних слідчих (розшукових) дій залежить від дотримання дозволів і заборон у кримінальному провадженні. Тому

необхідною умовою правомірного проведення НСРД є наявність для цього передбачених законом підстав, які включають сукупність інформаційних, нормативних і фактичних умов: 1) наявність відомостей про можливість отримання (перевірки) доказів (ст. 223 КПК); 2) неможливість отримати (перевірити) докази в інший спосіб (ч. 2 ст. 246 КПК). Останній складник підстав для прийняття такого рішення потребує конкретності і достатнього рівня обґрунтування. Як справедливо зазначає Г. Борейко, «слідчий, прокурор повинен зазначити, які заходи вже вжито для отримання (перевірки) доказів, однак їх проведення не дало необхідних результатів, для отримання доказів іншим шляхом» [4, с. 136]. Протоколи НСРД повинні відповідати загальним правилам фіксації у кримінальному провадженні. Водночас до оформлення таких процесуальних документів та додатків до них (ст. 104–106 КПК) існують певні особливості оформлення протоколу НСРД та додатків до нього, а саме: 1) у вступній частині протоколу НСРД додатково повинно бути зазначене відповідне рішення про проведення цієї НСРД – ухвала суду, постанова слідчого або прокурора; 2) можлива періодичність складання протоколів за результатами їх проведення; 3) фіксація їх результатів повинна здійснюватися так, щоб завжди була можливість експертним шляхом встановити достовірність цих результатів; 4) необхідність дотримання режиму секретності під час їх складання та роботи з ними [5, с. 38]. Фрагментарний аналіз змісту протоколів НСРД з додатками, що мають відомості у цифровій формі, свідчить про їх характерні недоліки, які ставлять під сумнів допустимість отриманих доказів. Так, у цих процесуальних документах не вказуються: особи, які фактично проводили НСРД, відомості про використані технічні засоби, про характер з'єднань, які можуть мати значення для конкретного кримінального провадження; не відображається перебіг і результати НСРД; залучаються не оригінали, а копії носіїв цифрової інформації і таке інше.

З метою законного і обґрунтованого визнання допустимості протоколів НСРД для отримання судових доказів важливо враховувати призначення інституту допустимості у процедурі формування судових доказів. На нашу думку, воно полягає в такому:

– абсолютній забороні використання доказових матеріалів, отриманих унаслідок катувань, нелюдського чи іншого поводження з людиною, що принижує її гідність;

– недопущення внесення навмисних спотворень змісту доказового матеріалу;

– забезпечення умов процесуальної перевірки перебігу і результатів одержання доказових відомостей;

– встановлення узгодженості доказу, отриманого з порушенням встановленого порядку з іншими доказами у кримінальному провадженні;

– констатації характеру процесуального правопорушення і його вплив на ступінь ураженості юридичної сили пропонованого стороною обвинувачення доказового матеріалу;

– забезпечення кооперaційної діяльності сторін і суду для ухвалення останнім справедливого судового рішення.

Такі особливості правового регулювання, порядку і методів проведення НСРД явно ускладнюють перевірку їх допустимості для формування судових доказів. Тому закон не завжди може дати вичерпної відповіді на всі питання як допустимості, так і недопустимості, що виникають у практиці його застосування. В таких випадках допустимість визначається не законом, а правосвідомістю, шляхом тлумачення його смислу через призму конкретної процесуальної ситуації. У зв'язку з цим необхідно застосовувати змагальний стандарт допустимості доказів. Це означає, що допустимість має формуватися судом за участю сторін судового процесу (ст. 89 КПК). Змагальний порядок встановлення допустимості включає: 1) активність сторін у постановці без обмежень питань щодо допустимості і недопустимості доказів; 2) відповіді на ці питання дає суд з урахуванням оцінки позицій сторін; 3) суд може проявити розумну активність у дослідженні цих питань під час формування власного внутрішнього переконання за відсутності належної активності сторін. Суд є суб'єктом оцінки допустимості судових доказів, керуючись стандартом «поза розумним сумнівом». Усі неспростовані сумніви щодо допустимості доказів, поданих стороною обвинувачення, повинні тлумачитися на користь обвинуваченого. Змагальність, рівність сторін, безпосередність, гласність – все це дає змогу перевірити верифікованість даних, що визначають їх допустимість.

Під час встановлення допустимості матеріалів НСРД, отриманих із застосуванням цифрових технологій, явно недостатньо лише юридичних засобів. Виникає потреба у спеціальних технічних знаннях, коли це стосується перевірки їх достовірності.

Якщо ж ідеться про специфічну оцінку носіїв цифрової інформації, одержаних внаслідок проведення НСРД, допустимість останніх передбачається через обов'язкову перевірку двох аспектів: цілісності (integrity) та автентичності (authenticity).

Цілісність стосується незмінності даних із моменту їх фіксації під час НСРД до моменту дослідження в суді. Міжнародний досвід дослідження цифрової інформації показує, що для гарантованого збереження цілісності доказів у цифровій формі, ретельну увагу необхідно приділяти саме дотриманню належної процесуальної процедури фіксації проведення НСРД, допущення спеціалістів для роботи з технічними засобами обробки та збереження цифрової інформації, а також забезпечення можливості всім сторонам кримінального провадження мати доступ до цифрової доказової бази.

Натомість автентичність (справжність) стосується джерела походження даних. Суд має бути впевнений, що цей доказ походить саме від того джерела, про яке заявляє сторона обвинувачення. Саме тому для забезпечення цілісності та автентичності використовується процедура хешування – створення унікального «цифрового відбитка» для будь-якого обсягу даних (файла аудіозапису, відео чи електронного документа). Спеціальна програма (алгоритм, наприклад, SHA-256) зчитує увесь вміст файла (кожен біт) і перетворює його на унікальний рядок символів фіксованої довжини. Однакові значення хеш-сум в оригінальному файлі і його копії свідчать про їх абсолютну ідентичність.

На нашу думку, хеш-сума – головний маркер допустимості для суду: якщо у файлі змінити хоча б одну кому, одну секунду тиші або один піксель, то хеш-сума файлу зміниться повністю. Неможливо підправити файл так, щоб його «цифровий відбиток» залишився, як в оригінальному файлі.

Досліджуючи міжнародний досвід оцінки допустимості доказів у цифровій формі, Г. К. Авдєєв зазначає, що у США суди встановлюють автентичність (справжність, достовірність) цифрових доказів відповідно до Правила 901 FREUSA за такою схемою: перевірка факту отримання цифрової інформації з конкретного цифрового пристрою, встановлення повної відповідності з оригіналом або з першою процесуально зафіксованою копією, встановлення відсутності змін з моменту їх фіксації. Для перевірки достовірності великого масиву цифрових даних використовується повна копія даних електронного пристрою, яка зберігає логічну структуру накопичувача інформації (включаючи видалені файли) та яку виготовляє спеціально залучений судовий експерт або спеціаліст [6, с. 160].

Далі треба зазначити, що коли проводяться звичайні слідчі (розшукові) дії (далі – СРД), наприклад, допит, фіксація доказових відомостей здійснюється слідчим безпосередньо. Водночас, коли проводиться більшість НСРД (наприклад, втручання у приватне спілкування – § 2 Глави 21 КПК), то така безпосередність просто неможлива через чинник обов'язкового застосування технічних засобів (технічна фіксація апаратно-програмними комплексами (далі – АПК) або спеціальними технічними засобами (далі – СТЗ), копіювання отриманих відомостей, документування (складання протоколу слідчим відбувається часто через тривалий час після проведення самої дії НСРД), зберігання (необхідність забезпечення специфічних умов збереження цифрової інформації)).

Проведення обов'язкової експертної оцінки додатків до протоколу НСРД, без якої в судовому розгляді майже неможливо визначити допустимість доказів, необхідне саме через проблематичність забезпечення виконання вимог ст. 23 КПК. Оскільки НСРД проводяться негласно, то сторона захисту в такому разі позбавлена можливості контролювати процес запису (формування доказових відомостей). Тому проведення експертизи (фоноскопічної, комп'ютерно-технічної

тощо) стає єдиним інструментом, що дає змогу підтвердити: відсутність ознак монтажу або вибіркового стирання / модифікації інформації; відповідність технічних характеристик запису пристрою, на якому він нібито здійснювався; цілісність метаданих файлів.

Потенційна допустимість матеріалу, одержаного за результатами проведення НСРД, нівелюється в разі неможливості встановити, де перебував первинний носій інформації, починаючи від моменту завершення конкретної НСРД аж до моменту призначення експертизи. Якщо в «ланцюгу збереження доказів» фіксується наявність так званих «сірих плям» (наприклад, диск не був опечатаний у належний спосіб), то виникає цілком обґрунтований сумнів щодо його автентичності.

Якщо ж ідеться про підходи до оцінки матеріалів, отриманих органами досудового розслідування внаслідок проведення СРД та НСРД, то вони різні:

– на етапі верифікації матеріалів: якщо йдеться про СРД, то предмет (документ) оглядається та описується безпосередньо слідчим у присутності понятих; водночас, якщо це стосується НСРД, то тільки експертна оцінка може підтвердити / спростувати факт втручання в цифровий матеріал;

– на етапі судового розгляду, коли йдеться про оцінку результатів СРД, то здійснюється допит понятих про те, що вони бачили під час СРД; коли ж йдеться про матеріали НСРД, то тут обійтися без допиту експерта / спеціаліста щодо технічної неможливості підробки цифрових даних неможливо.

До того ж для оцінки допустимості доказових відомостей, отриманих внаслідок НСРД, критичним є встановлення додержання вимог правила «ланцюга зберігання доказів» (chain of custody). Це пов’язано з тим, що результати проведення цих НСРД (аудіо-, відеофайли, дані з месенджерів) мають цифрову (нематеріальну) природу, що дає змогу легко змінити / модифікувати / видалити, оскільки цифрова інформація складається з «видимих проявлених» даних та «невидимих» метаданих. Тому оцінка допустимості має брати до уваги зв’язок «дані – метадані». Дані (data) – це безпосередньо зміст НСРД (аудіозапис, відео, інтернет-трафік). Метадані (metadata) – це так звані «дані про дані». Вони автоматично створюються технічним засобом (АПК, СТЗ) і містять: точний час і дату створення файла, технічні характеристики пристрою (серійний номер камери, версія прошивки), геопозицію (якщо є GPS-модуль), історію модифікацій і змін файла (якщо файл відкривали або редагували).

Забезпечення згадуваного вище «ланцюга зберігання доказів», нерозривність володіння (continuity of possession), експертна ідентифікація втручання / невтручання, а також використання хеш-суми як цифрового підпису «ланцюга зберігання доказів» у НСРД – це основа їх допустимості. Слідчий стандарт допустимості (проста наявність підпису в протоколі) тут не працює, бо підпис не

гарантує, що аудіофайл не був змонтований за допомогою штучного інтелекту чи звичайного редактора.

Зазначимо, що технології Deepfake та Generative AI (генеративного штучного інтелекту) – давно загальнодоступні, тому звичайний підпис (слідчого) на паперовому протоколі перестав вже бути повною гарантією автентичності.

Для прикладу наведемо перелік деяких редакторів на базі штучного інтелекту: AI Audio Synthesis, Voice Cloning – дають змогу клонування голосу; AI Noise Removal&Insertion, Adobe Audition, Audacity – дають змогу робити безшовну склейку (cross-fade), змінювати темп мовлення без зміни висоти голосу, вилучати частки «не» або змінювати контекст речення через перестановку слів тощо.

У науковому та експертному середовищі існує переконання, що справжній доказ допустимості цифрового файла в нашу епоху вже знаходиться в Log-файлах (журналах реєстрації подій) самого обладнання та у хеш-сумах. Якщо цифровий файл був «пропущений» через ШІ-редактор, то його внутрішня структура (метадані та бітовий потік) зміниться, а отже, хеш-сума оригінального цифрового файлу і хеш-сума диска з протоколом не будуть ідентичними. Тому через негласність процедури проведення НСРД сторона обвинувачення має через «ланцюг зберігання» (chain of custody) довести, що вона не зловживала своїми повноваженнями, формуючи доказові матеріали.

Отже, лише поєднання процесуального (хто, коли, куди передав) та технологічного ланцюга (хеш-суми, метадані, експертний висновок) дають змогу суду прийняти рішення про допустимість матеріалів НСРД у якості судового доказу.

Для визначення допустимості судових доказів, отриманих на основі НСРД, можуть також залучатися додаткові засоби перевірки. Так, оскільки ці слідчі дії є негласними, суд повинен переконатися у відсутності провокації, законності підстав та автентичності отриманих матеріалів. Для цього зазвичай використовують такі процедури:

1. Допит співробітника (оперативного підрозділу або слідчого).

Оскільки, згідно з ч. 1 ст. 256 КПК, протоколи щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій, аудіо- або відеозаписи, фотознімки, інші результати, здобуті за допомогою застосування технічних засобів, вилучені під час їх проведення речі і документи або їх копії можуть використовуватися в доказуванні на тих самих підставах, що і результати проведення інших СРД під час досудового розслідування, суд має право допитати особу, яка складала протокол або проводила дію, для з’ясування: чи не було провокації (активної поведінки співробітників), які саме технічні засоби використовувалися (чи відповідають вони тим, що вказані в протоколі), дотримання часових меж (чи не здійснювався запис до або після терміну, визначеного ухвалою слідчого судді). Також співробітник може бути допитаний як свідок, проте з дотриманням заходів безпеки (зміна зо-

внішності, голосу або дистанційно), якщо це необхідно для збереження державної таємниці.

Хоча, на нашу думку, допит оперативного співробітника або слідчого – це доволі дискусійний (через зацікавленість та упередженість), але загальноприйнятий засіб перевірки «процесуальної чистоти» проведеної НСРД.

2. Перевірка належної процедури фіксації результатів НСРД (допит експерта в суді; консультації та роз'яснення спеціаліста).

Як уже зазначалося, ця перевірка має здійснюватися так, щоб завжди була можливість експертним шляхом встановити достовірність цих результатів, а протокол проведення НСРД повинен відповідати загальним правилам фіксації кримінального провадження. Особливо це стосується НСРД, під час яких здійснюється втручання у приватне спілкування (загальні положення про таке втручання викладені у ст. 258 КПК). Як уже зазначалося вище, це сфера переважно цифрових технологій, де без участі експерта (ст. 356 КПК) та спеціаліста (ст. 360 КПК) визначити допустимість отриманих доказових відомостей практично неможливо. Участь спеціаліста в дослідженні доказів під час судового розгляду не перешкоджає йому бути експертом у цьому кримінальному провадженні, якщо це дозволяє його кваліфікація, за винятком випадків, зазначених у ч. 2 ст. 79 КПК.

Тому в судовому засіданні спеціаліст надає роз'яснення щодо технічної автентичності: механізму копіювання інформації з СТЗ на матеріальний носій інформації (первинний носій); перевірки метаданих файлів (дата створення, геопозиція, зміни і т. ін.), що підтверджує неперервність «ланцюга зберігання доказів»; демонстрація того, що програмне забезпечення, використане для зняття інформації, виключає можливість стороннього втручання.

Показання та консультації спеціаліста в судовому засіданні допомагають підтвердити, що цифрові доказові відомості, представлені в суді, є автентичними. Експерт допитується для роз'яснення положень свого висновку. У контексті НСРД головна увага приділяється методології та категоричності.

У питанні методології (як саме ви це перевірили?) головна увага приділяється тому, чи відповідає спосіб експертного дослідження сучасному рівню розвитку техніки (в епоху штучного інтелекту). Експертні методики досліджень, звичайно, постійно оновлюються та перепрацьовуються, водночас іноді вони можуть бути безсилими проти сучасних методів фальсифікації та модифікації цифрових даних. Коли ставиться питання експерту про методологію, ставиться під сумнів не те, чи дотримався він кроків відповідної експертної методики, а те, чи є його загальний науковий підхід релевантним для виявлення сучасних цифрових маніпуляцій з потенційним цифровим доказом. Експерт має пояснити свій методологічний підхід: як, наприклад, результати аналізу файлової системи (метаданих) корелюють із результатами лінгвістичного аналізу.

У цьому контексті Вищий антикорупційний суд та Верховний Суд зараз активно запозичують міжнародну практику, згідно з якою оцінка експертизи йде за «критеріями Дауберта» (наукової обґрунтованості), коли суд оцінює саме наукову методологію: «Чи перевірялася теорія (falsifiability)? Чи проходила вона рецензування (peer review)? Який рівень похибки (error rate) в експертному висновку?».

Питання категоричності (наскільки ви впевнені?) стосується висновків щодо ідентифікації та втручання. Дуже часто у висновках експертів з комп'ютерно-технічних експертиз поряд з категоричними формулюваннями (не виявлено / виявлено, не визначено / визначено), застосовуються ймовірнісні формулювання (ймовірно).

Важливо зазначити, що експертиза цифрових носіїв та відомостей відповідає лише на запитання, які поставлені слідчим, а тому постановка правильних та однозначних запитань має бути максимально критичною.

Так, на думку В. Ю. Шепітька та Є. Є. Демидової, працівники правоохоронних органів не повною мірою використовують потенціал комп'ютерно-технічної експертизи у зв'язку з необізнаністю з наявністю широкого кола питань, які вона може допомогти з'ясувати, а використовуючи лише більш традиційні підходи до формулювання запитань. До того ж ініціатори проведення судових експертиз допускають також певні помилки, що ускладнюють або унеможливлюють її проведення [7, с. 179].

На практиці перевірка допустимості доказових відомостей, отриманих під час проведення НСРД за допомогою апаратно-програмних комплексів (АПК) та спеціальних технічних засобів (СТЗ) в умовах таємності, є найскладнішим етапом судового розгляду. Тут виникає конфлікт між дотриманням державної таємниці і правом обвинуваченого та сторони захисту на справедливий суд і захист.

На наш погляд, існує три основні фільтри перевірки допустимості доказових відомостей:

1) Процесуальний фільтр. Оскільки сторона захисту не може перевірити законність моменту фіксації доказових відомостей, суд має перевірити «паперовий» слід-фундамент НСРД – це перевірка легітимності «входу» в НСРД, перевірка відсутності «плодів отруйного дерева». Для цього процесуально передбачено:

– розсекречення процесуальних матеріалів-підстав для проведення НСРД (ст. 290 КПК);

– дотримання встановлених законом строків проведення НСРД;

– суб'єктність (ст. 246 КПК).

2) Зіставлення з іншими доказами, отриманими внаслідок проведення СРД в межах цього кримінального провадження. Це максимально важливо, оскільки

результати проведення НСРД мають бути лише непрямими доказами через відсутність можливості безпосереднього доступу та усвідомлення суддею під час їх оцінки (без посередництва техніки). Така процедура необхідна, оскільки матеріали НСРД не можуть існувати «у вакуумі», їх результати мають корелювати з результатами інших слідчих розшукових дій (гласних та негласних).

3) Можливість оскарження стороною захисту процедури (дотримання «ланцюга зберігання доказів» (chain of custody), пошук «плодів отруйного дерева») та змісту матеріалів досудового розслідування, які базуються на матеріалах НСРД (тест на провокацію: суд досліджує і має дослідити, хто був ініціатором розмови? чи був тиск? чи вчинив би підозрюваний злочин без втручання агента? і т. ін.; викривлення контексту: записи, трафіки та інші матеріали НСРД, які «вирвані» з контексту, можуть використовуватись стороною обвинувачення – мають бути в додатках до протоколу НСРД увесь об'єм напрацьованих матеріалів).

4) Залучення спеціаліста для перевірки «ланцюга збереження доказів».

Висновки. Вирішення питання допустимості протоколів НСРД з додатками у цифровій формі насампепред вимагає дотримання загальних правил, встановлених у кримінальному процесуальному законодавстві (ст. 86, 87, 89 КПК). Водночас така процесуальна діяльність передбачає застосування, крім юридичних засобів, спеціальних технічних знань у сфері інформаційних технологій, а саме:

1) обов'язкову перевірку їх цілісності (незмінності даних з моменту їх фіксації) і автентичності (достовірність походження даних) шляхом використання процедури хешування з метою можливого виявлення втручання і змін у ряді символів фіксованої довжини;

2) можливість допитів у судовому засіданні слідчих, оперативних працівників, які брали участь у проведенні НСРД, а також залучення спеціалістів і експертів для надання пояснень: а) щодо технічної автентичності: механізму копіювання інформації спеціальними технічними засобами на матеріальний носій інформації (первинний носій); б) перевірки, окрім даних, також метаданих файлів (дата створення, геопозиція, зміни і т. ін.), що підтверджують безперервність «ланцюга зберігання доказів»; в) демонстрації того, що програмне забезпечення, використане для зняття інформації, виключає можливість стороннього втручання.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Редакція від 14.01.2021. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 20.03.2026).
2. Про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні: Інструкція затверджена спільним наказом Генеральної прокуратури України, МВС України, СБ України, Міністерством фінансів України, Адміністрацією ДПС України та Міністерством юстиції України від 16.11.2012

№ 114/1042/516/1199/936/1681/51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text (дата звернення: 19.03.2026).
3. International Organization on Computer Evidence. URL: https://uia.org/s/or/en/1100029648 (дата звернення: 20.03.2026).
4. Борейко Г. Використання негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів як засобів зловживання стороною обвинувачення під час їх проведення у кримінальному провадженні. *Право України*. 2023. № 2. С. 132–143. DOI: 10.33498/louu-2023-02-132.
5. Негласні слідчі (розшукові) дії та використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні: навчально-практичний посібник / С. С. Кудінов та ін. 2-ге вид. Харків: Оберіг, 2015, 424 с.
6. Авдєєв Г. К. Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці і судовій експертизі: монографія / за заг. ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2024. 208 с.
7. Шепітько В. Ю. Цифрова криміналістика та її роль у формуванні доказової інформації в умовах воєнних дій: монографія / за заг. ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2025. 200 с.

Mykola Shumilo, Vitalii Kuznetsov, Oleksii Metelev. The admissibility of protocols of covert investigative (detective) activities with annexes containing information in digital form for the purposes of obtaining court evidence

This article examines the admissibility of protocols of covert investigative (search) operations with appendices containing information in digital form in the process of forming judicial evidence. It is argued that the specific nature of the legal regulation of covert investigative (search) operations, the procedure for their conduct and the methods of recording results significantly complicates the verification of the admissibility of the relevant information, particularly in cases involving the use of audio and video recordings, electronic data, computer storage media and other digital materials.

It has been shown that the admissibility of such evidence depends not only on compliance with the general requirements of criminal procedure law, but also on proper technical verification of its integrity and authenticity. The study analyses the legal basis for conducting digital forensics, the requirements for protocols and their annexes, as well as typical shortcomings in documentation that may call into question the admissibility of the evidence obtained. Particular attention is paid to the importance of the "chain of custody", the hashing procedure, metadata verification, and the ability to detect tampering, modification or other interference with digital files. It is emphasised that the admissibility of such materials must be determined in adversarial court proceedings, taking into account the defence's right to verify compliance with the procedural rules governing their acquisition.

The paper emphasises that the mere formal existence of an NSRD protocol and the digital media attached to it is not sufficient for the relevant information to be recognised as admissible evidence. It is argued that the assessment of such materials requires a combination of procedural and legal analysis with an examination of the technical characteristics of the digital information, which make it possible to establish its origin, integrity and the absence of external interference. It is concluded that the admissibility of NSRD protocols with digital attachments is determined by a combination of procedural and technological criteria. This requires verification of the legality of the grounds for conducting NSRD, compliance with the rules for recording and storing digital information, establishing its immutability and authenticity of origin, as well as the use of the specialist knowledge of experts and specialists in court proceedings. It has been demonstrated that only a comprehensive consideration of these requirements allows the information obtained as a result of NSD to be recognised as a valid evidential basis in criminal proceedings.

Keywords: *audio surveillance of individuals, video surveillance of individuals, authenticity of digital information, admissibility of evidence, annexes to the report, electronic data, criminal procedure law, chain of custody, covert investigative (detective) measures, report, data integrity, digital evidence.*

Дата першого надходження статті до видання: 27.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.05.2026 р.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.736: 347.72.03
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.16

Беляневич Олена Анатоліївна,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2590-2807

ПРО ЗАІНТЕРЕСОВАНІСТЬ ОСОБИ ЩОДО БОРЖНИКА У СПРАВІ ПРО БАНКРУТСТВО КРІЗЬ ПРИЗМУ ВІДНОСИН КОНТРОЛЮ

Стаття присвячена дослідженню сутності контролю, що є ключовим для легальних визначень «заінтересована особа», «правочини, щодо яких є заінтересованість» у законодавстві про банкрутство. З'ясовано, що сучасний стан правового регулювання відносин банкрутства характеризується посиленням обмежень, що застосовуються до заінтересованих осіб стосовно їх участі у процедурах банкрутства. Аргументовано, що поняття контролю для цілей законодавства про банкрутство за відсутності його визначення в Кодексі України з процедур банкрутства повинно тлумачитися відповідно до актів господарського законодавства. Із відкриттям провадження у справі про банкрутство та введенням арбітражного управління правовий режим діяльності боржника змінюється, зокрема юридично «блокуються» можливості здійснення контролю з боку заінтересованих осіб. Доведено, що одним з правових результатів провадження у справі про банкрутство, яка перебуває на стадії ліквідаційної процедури є припинення юридичних зв'язків із пов'язаними / заінтересованими особами, які існували у вигляді відносин корпоративного управління і контролю. Обґрунтовано, що кредитор у справі про банкрутство, який сам є банкрутом, перебуваючи на стадії ліквідації, не має економічних можливостей впливати на процедури банкрутства (через голосування, укладення правочинів із заінтересованістю тощо) для реалізації заходів встановлення кредиторського контролю, тобто не може вважатися заінтересованою особою. В такій ситуації корпоративне управління і контроль поступаються місцем арбітражному управлінню, причому ліквідатор залишається юридично «дистанційований» від боржника та відповідних заінтересованих осіб і не може з ними ототожнюватися.

Ключові слова: *банкрутство, боржник, кредитор, заінтересованість, контроль, арбітражне управління, корпоративне управління.*

Постановка проблеми. Легальне визначення заінтересованої особи щодо боржника міститься в частині 1 ст. 1 Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ). Норми-дефініції в КУзПБ, як і в іншому законодавчому акті, є імперативними, забезпечують єдність термінології усього законодавчого акта і, як спеціалізовані норми, вони самостійною нормативною основою для виникнення правовідносин не є, але утворюють цілісний правовий регулятор лише у сукупності з регулятивними та охоронними нормами. У КУзПБ поняття «заінтересована особа», «правочини, щодо яких є заінтересованість», вживаються і застосовуються з урахуванням цілей законодавства про банкрутство (неплатоспроможність) – відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом.

Поняття «заінтересована особа», «правочини, щодо яких є заінтересованість», які побудовані на поняттях «інтерес» та «контроль», мають цільове навантаження, зумовлене метою правового регулювання провадження справ про банкрутство, але в самому Кодексі ці поняття не розкриваються. Так, відповідно до частини 1 ст. 1 КУзПБ, *здійснення контролю* (над боржником, з боку боржника тощо) є ключовою ознакою заінтересованої особи, якою може бути юридична або фізична особа, але визначення контролю КУзПБ не містить.

Це викликає певні проблеми правозастосовного характеру, наприклад, чи може вважатися заінтересованою особою стосовно боржника, який перебуває в процедурі банкрутства, юридична особа, яка має спільного бенефіціарного власника з боржником, проте яку визнано банкрутом і справа про банкрутство якої перебуває на стадії ліквідаційної процедури (тобто ситуація, коли кредитором банкрута є банкрут), повноваження органів управління та керівника якої припинено (ч. 1 ст. 59 КУзПБ) та їх виконання покладено на незалежну особу в силу закону (ч. 1 ст. 61 КУзПБ) – арбітражного керуючого (ліквідатора).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблематики заінтересованості осіб у праві банкрутств зверталися в своїх працях Б. М. Поляков, П. Д. Пригуза, Л. І. Грабован, С. В. Жуков, І. А. Бутирська та інші дослідники, відносини арбітражного управління були предметом дисертаційної роботи Ю. В. Кабенок («Правове регулювання арбітражного управління в процедурі банкрутства в Україні», 2018). На нашу думку, значний науковий інтерес та прикладне значення для правозастосування має з'ясування змісту категорії «контроль» крізь призму відносин корпоративного управління, які після відкриття провадження у справі про банкрутство суб'єкта підприємницької діяльності трансформуються у відносини арбітражного управління боржником. З огляду на це **завданням статті** є розкриття змісту контролю як ключової ознаки заінтересованості осіб у справі про банкрутство, що передбачає застосування економіко-правового підходу, а також історичного та формально-логічного методів дослідження.

Результати дослідження. Заінтересованість особи відповідно до законодавства про банкрутство визначається як стан юридичних зв'язків будь-якої особи, яка має з боржником, арбітражним керуючим чи кредитором спільні майнові та особисті немайнові права, або економічно та/або організаційно залежать одна від іншої, або які пов'язані з боржником трудовими відносинами чи родинними стосунками [1, с. 83]. Водночас у широкому сенсі усіх учасників провадження у справі про банкрутство можна визначити як заінтересованих у результатах процесу фізичних і юридичних осіб, які вступають самостійно або залучаються господарським судом у справу про банкрутство для всебічного, повного та об'єктивного розгляду справи та наділяються відповідними процесуальними правами та обов'язками [2, с. 15].

Вперше в законодавстві про банкрутство поняття «заінтересовані особи» з'являється в Законі «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» в редакції Закону № 784-XIV від 30.06.1999 (набув чинності з 01.01.2000): заінтересовані особи стосовно боржника – юридична особа, створена за участю боржника, керівник боржника, особи, що входять до складу органів управління боржника, головний бухгалтер (бухгалтер) боржника, у тому числі і звільнені з роботи за рік до порушення провадження у справі про банкрутство, а також особи, які знаходяться у родинних стосунках із зазначеними особами та підприємцем (фізичною особою) – боржником, а саме: подружжя та їх діти, батьки, брати, сестри, онуки. Для цілей цього Закону заінтересованими особами стосовно керуючого санацією чи кредиторів визнаються особи в такому ж переліку, як і заінтересовані особи стосовно боржника (ст. 1 Закону). Одночасно в цьому Закону з'являється термін «угоди, щодо яких є заінтересованість» (угоди, сторонами яких є заінтересовані особи зі сторони боржника, керуючого санацією чи кредиторів). Законом встановлює обмеження щодо участі арбітражних керуючих, які вважаються заінтересованими особами, у провадженні справи про банкрутство: якщо інше не передбачено цим Законом, розпорядником майна може бути призначено фізичну особу – суб'єкта підприємницької діяльності, яка, зокрема, не є *заінтересованою особою* стосовно боржника та кредиторів відповідно до статті 1 цього Закону (ч. 3 ст. 13 Закону); керуючий санацією виступає організатором торгів або залучає для цих цілей спеціалізовану організацію. Спеціалізована організація не може бути *заінтересованою особою* стосовно кредитора чи боржника (ч. 6 ст. 19 Закону).

У цьому Законі було також закріплено обмеження щодо укладення угод боржника, щодо яких є заінтересованість, у провадженні справи про банкрутство: до компетенції комітету кредиторів належить прийняття рішення про, зокрема, звернення до арбітражного суду з клопотанням про надання згоди на укладення арбітражним керуючим значних угод боржника чи угод боржника, щодо яких є заінтересованість (ч. 8 ст. 16 Закону); угоди, щодо яких є заінтересованість, укладаються керуючим санацією тільки за згодою комітету кредиторів, якщо інше не передбачено цим Законом або планом санації (ч. 9 ст. 17 Закону). До того ж ч. 11 ст. 17 Закону було передбачено, що угоди боржника, у тому числі укладені до прийняття арбітражним судом рішення про санацію, можуть бути визнані арбітражним судом недійсними за заявою керуючого санацією відповідно до цивільного законодавства у разі, якщо угода укладена боржником із заінтересованими особами та в результаті якої кредиторам завдані або можуть бути завдані збитки.

Зазначений Закон від 30.06.1999 було доповнено статтею 3^1 згідно із Законом № 3088-III від 07.03.2002 «Про внесення змін до Закону України "Про від-

новлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом"», ч. 3 якої було передбачено, що арбітражними керуючими не можуть бути призначені особи, які згідно з цим Законом вважаються заінтересованими.

Пізніше, в редакції Закону № 4212-VI від 22.12.2011 «Про внесення змін до Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом"» перелік осіб, які вважаються заінтересованими, *було розширено:* юридична особа, створена за участю боржника, юридична особа, що здійснює контроль над боржником, юридична особа, контроль над якою здійснює боржник, юридична особа, з якою боржник перебуває під контролем третьої особи, власники (учасники, акціонери) боржника, керівник боржника, особи, що входять до складу органів управління боржника, головний бухгалтер (бухгалтер) боржника, у тому числі звільнені з роботи за три роки до порушення провадження у справі про банкрутство, а також особи, які перебувають у родинних стосунках із зазначеними особами та підприємцем (фізичною особою) – боржником, а саме: подружжя та їх діти, батьки, брати, сестри, онуки, а також інші особи, щодо яких наявні обґрунтовані підстави вважати їх заінтересованими; для цілей цього Закону заінтересованими особами стосовно арбітражного керуючого (розпорядника майна, керуючого санацією, ліквідатора) чи кредиторів визнаються особи в такому ж переліку, як і заінтересовані особи стосовно боржника.

Введено також окремі обмеження у процедурі продажу майна банкрута: організатор аукціону не може бути заінтересованою особою стосовно кредитора чи боржника, замовника аукціону (ст. 44, 49 Закону); заява на участь в аукціоні повинна містити відомості про наявність або відсутність заінтересованості заявника стосовно боржника, кредиторів, замовника, організатора аукціону та про характер цієї заінтересованості у разі її наявності (ст. 60 Закону).

Кодекс України з процедур банкрутства, прийнятий 18.10.2018, переважно сприйняв наведені норми щодо заінтересованих осіб та правочинів із заінтересованістю, зберігши попередні загальні підходи законодавця щодо обмежень участі заінтересованих осіб у процедурах банкрутства. До того ж, як зазначено у ч. 5 ст. 52 КУзПБ, вимоги кредиторів, які є *заінтересованими* особами стосовно боржника, не враховуються для цілей голосування під час схвалення плану санації[1]. У процедурі реструктуризації боргів фізичної особи план реструктуризації боргів та зміни до нього вважаються схваленими, якщо їх підтримали всі забезпечені кредитори та не менше 50 відсотків конкурсних кредиторів, при цьому голоси *заінтересованих* осіб не враховуються для визначення необхідної більшості голосів (ч. 5 ст. 123 КУзПБ).

[1] «Революційною є норма щодо обмеження участі зацікавлених осіб у голосуванні на зборах кредиторів при схваленні плану санації» [4, с. 40].

Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану» № 3249-IX від 13.07.2023 ч. 1 ст. 48 КУзПБ було доповнено абзацом одинадцятим, яким передбачено, що у разі застосування до кредитора або до заінтересованої особи стосовно кредитора спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), які передбачають блокування активів, такий кредитор з моменту застосування і на період застосування санкцій має право брати участь у зборах кредиторів лише з правом дорадчого голосу. Абзацом такого ж змісту доповнено ч. 8 цієї ж статті.

Отже, сучасний стан правового регулювання відносин банкрутства *характеризується посиленням обмежень, що застосовуються до заінтересованих осіб стосовно їх участі у процедурах банкрутства.*

Законом «Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації» № 3985-IX від 19.09.2024 були внесені зміни до КУзПБ, зокрема щодо осіб, які можуть вважатись заінтересованими стосовно боржника, а також арбітражного керуючого чи кредиторів.

Заінтересованими особами стосовно боржника, згідно з визначенням термінів, що містяться у чинній наразі редакції ч. 1 ст. 1 КУзПБ, є:

а) особи, які перебувають (перебували) у корпоративних відносинах з боржником:

– юридична особа, створена за участю боржника;

– юридична особа, що здійснює або протягом останніх трьох років здійснювала контроль над боржником;

– юридична або фізична особа, контроль над якою здійснює або протягом останніх трьох років здійснював боржник;

– юридична особа, з якою боржник перебуває або протягом останніх трьох років перебував під контролем третьої особи;

– власники (учасники, акціонери) боржника,

б) особи, які перебувають (перебували) у трудових відносинах з боржником:

– керівник боржника, особи, які входять до складу органів управління боржника, головний бухгалтер (бухгалтер) боржника, у тому числі звільнені з роботи за три роки до відкриття провадження у справі про банкрутство;

в) особи, які перебувають (перебували) у зобов’язальних відносинах з боржником:

– особи, з якими чи на користь яких боржник вчиняв правочини з відчуження майна боржника, які не відповідають критеріям розумності (економічної доцільності, наявності ділової мети) та добросовісності;

– сторона фраудаторного правочину, вчиненого боржником;

– сторона правочину, який згідно із статтею 42 цього Кодексу визнано недійсним;

– кредитор, який протягом шести місяців до дати відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) або процедури превентивної реструктуризації прямо чи опосередковано набув право вимоги до боржника від кредитора, заінтересованого стосовно боржника;

г) особи, які перебувають у родинних стосунках із зазначеними особами та фізичною особою – боржником, а саме: подружжя та їхні діти, батьки, брати, сестри, онуки, а також інші особи, стосовно яких наявні обґрунтовані підстави вважати їх заінтересованими.

Для цілей цього Кодексу заінтересованими особами стосовно арбітражного керуючого чи кредиторів визнаються особи в такому самому значенні, як і заінтересовані особи стосовно боржника.

Отже, *зміни до Кодексу значно розширюють коло осіб, які можуть бути визнані заінтересованими стосовно боржника.*

До того ж у процедурі превентивної реструктуризації заінтересовані особи стосовно боржника не можуть здійснювати додаткові внески до статутного капіталу боржника (ч. 3 ст. 33^{17} КУзПБ), не беруть участі в голосуванні з вирішальним голосом на зборах кредиторів (ч. 3 ст. 33^{19} КУзПБ) та не мають права голосу щодо плану превентивної реструктуризації (ч. 3 ст. 33^{20} КУзПБ).

Особи вважаються заінтересованими гіпотетично, оскільки ці особи в період до порушення справи про банкрутство мали реальну можливість та могли використати свої зв’язки на шкоду інтересам кредиторів. Припускається, що вони завдяки своїм зв’язкам або залежності могли спільно переховати майно боржника з метою уникнути звернення на нього стягнення, могли укласти будь-яку угоду, якою передати право власності від боржника, укласти угоду про придбання боржником від заінтересованої особи майна за завищеними цінами, позбавивши боржника грошових коштів, тощо. Таке припущення не є фактом [1, с. 83–84]. У зв’язку з такою характеристикою пов’язаності заінтересованих осіб з боржником, кредитором чи арбітражним керуючим існує ймовірність виникнення конфлікту інтересів у такого учасника справи про банкрутство, якщо він є заінтересованою особою.

Отже, можна виснувати, що метою введення в законодавство про банкрутство поняття «заінтересовані особи» з подальшим розширенням його змісту та пов’язане з ним поняття «правочини із заінтересованістю» *є обмеження можливостей впливу таких осіб на прийняття рішень,* зокрема, щодо: призначення арбітражного керуючого, процедурних питань під час превентивної реструктуризації, процедур санації та ліквідації, укладання значних угод.

Регламентація статусу заінтересованих осіб у справах про банкрутство в частині зазначених напрямів спрямована на захист прав кредиторів, які не є такими особами, і запобігання зловживанням боржника щодо формування заборгованості перед дружніми кредиторами та уникнення задоволення вимог перед іншими кредиторами [3, с. 40].

Суд для визначення кредиторів та інших осіб, заінтересованих стосовно боржника, має отримати від кредиторів та інших осіб величезну кількість інформації щодо самого боржника, його зав'язків, господарських операцій та посадових осіб. Це може викликати певні спори щодо наявності заінтересованості, враховуючи важливість цього питання [4].

Окремо треба наголосити, що поширення обмежень участі заінтересованих осіб на процедуру превентивної реструктуризації та посилення цих обмежень у процедурі санації може свідчити про спрямованість на *запобігання встановленню «кредиторського» контролю над боржником* через застосування засобів, що допускаються у цих процедурах та реалізуються в планах превентивної реструктуризації та санації. Про цю тенденцію свідчить, зокрема, положення абз. 13 ч. 2 ст. 47 КУзПБ, яким передбачено, що конкурсні кредитори, заінтересовані стосовно боржника, не мають права вирішального голосу на зборах (комітеті) кредиторів. У такий спосіб законодавчо обмежується вплив пов'язаних із боржником осіб на прийняття рішень цими органами у процедурах банкрутства.

Введення таких обмежень має превентивний характер.

Поняття «заінтересовані особи» за змістом близькі до термінів «пов'язані особи», «афілійовані особи», «асоційовані підприємства», які використовуються в корпоративному законодавстві та інших законодавчих актах.

У Законі «Про акціонерні товариства» афілійовані одна щодо іншої особи – юридичні особи, одна з яких здійснює контроль над іншою або які перебувають під контролем третьої особи; члени сім'ї фізичної особи, а саме чоловік (дружина), батьки (усиновителі), опікуни (піклувальники), брати, сестри, діти та їхні чоловіки (дружини); фізична особа та члени її сім'ї і юридична особа, якщо ця фізична особа та/або члени її сім'ї здійснюють контроль над юридичною особою.

У Законі «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» афілійованими особами вважаються особи, які визнаються такими відповідно до Закону «Про акціонерні товариства». В аспекті визначення правочинів із заінтересованістю в ст. 45 Закону «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» до заінтересованих осіб віднесено: 1) посадову особу товариства або її афілійовану особу; 2) учасника, який одноосібно або спільно з афілійованими особами володіє часткою, що становить 20 відсотків статутного капіталу товариства, або його афілійованими особами; 3) юридичну особу, в якій будь-яка з осіб, передбачених пунктами 1 і 2, є членом органу товариства; 3-1) особу,

яка здійснює функції управління таким товариством (у разі передання їй повноважень виконавчого органу товариства у випадках, передбачених законом); 4) іншу особу, визначеною статутом товариства. Аналогічний за змістом перелік наведений у ч. 2 ст. 107 Закону «Про акціонерні товариства»[2].

Термін «контроль» у Законі «Про акціонерні товариства» вживається у значенні, наведеному в Законі України «Про захист економічної конкуренції» (ч. 2 ст. 2)[3]. Закон «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» відсильної норми до Закону «Про захист економічної конкуренції» не містить, але дія Закону «Про захист економічної конкуренції» поширюється на всіх суб'єктів господарювання незалежно від організаційно-правової форми, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю.

Відповідно до Закону «Про захист економічної конкуренції» «пов'язані особи», це юридичні та/або фізичні особи, які спільно або узгоджено здійснюють господарську діяльність, у тому числі спільно або узгоджено чинять *вплив* на господарську діяльність суб'єкта господарювання. Зокрема, пов'язаними фізичними особами вважаються такі, які є подружжям, батьками та дітьми, братами та (або) сестрами. Можливість однієї чи більше (декількох) пов'язаних юридичних та/або фізичних осіб чинити вирішальний вплив – спосіб відносин між суб'єктами господарювання, що характеризується відсутністю в особи, стосовно якої здійснюється вплив, здатності завжди незалежно (самостійно) визначати свою господарську поведінку на ринку (ст. 1).

Визначення терміна «пов'язані особи», яке міститься в Законі «Про фінансові послуги та фінансові компанії», хоча і відображає специфіку правового регулювання у сфері надання фінансових послуг, однак також змістовно ґрунтується на можливості чинити вплив на особу.

Підсумовуючи викладене, можна стверджувати, що поняття «контроль», яке застосовується у визначенні поняття «заінтересовані особи» в КУзПБ, у господарському і корпоративному законодавстві України *сутнісно пов'язане із фактичною та/або юридичною можливістю впливати на господарську діяльність господарського товариства через прийняття різного рівня управлінських рішень органами корпоративного управління та учасниками / акціонерами як власниками корпоративних прав*. Тому поняття контролю для цілей законодавства про банкрутство за відсутності його визначення в КУзПБ повинно тлумачитися відповідно до актів господарського законодавства. Із відкриттям провадження у справі про банкрутство та введенням арбітражного управління правовий режим

[2] У Господарському кодексі України для позначення такого явища як пов'язаність і залежність суб'єктів господарювання було застосовано поняття «асоційовані підприємства».

[3] Аналогічна норма містилася в Законі «Про акціонерні товариства» від 17.09.2008.

діяльності боржника змінюється, зокрема юридично «блокуються» можливості здійснення контролю з боку заінтересованих осіб.

Стаття 1 Закону «Про захист економічної конкуренції» визначає «контроль» як можливість однієї чи декількох юридичних та/або фізичних осіб чинити *вирішальний вплив на господарську діяльність* суб'єкта господарювання чи його частини, який здійснюється безпосередньо або через інших осіб, зокрема завдяки: праву володіння чи користування всіма активами чи їх значною частиною; праву, яке забезпечує вирішальний вплив на формування складу, результати голосування та рішення органів управління суб'єкта господарювання; укладенню договорів і контрактів, які дають можливість визначати умови господарської діяльності, давати обов'язкові до виконання вказівки або виконувати функції органу управління суб'єкта господарювання; заміщенню посади керівника, заступника керівника спостережної ради, правління, іншого наглядового чи виконавчого органу суб'єкта господарювання особою, яка вже обіймає одну чи кілька із зазначених посад в інших суб'єктах господарювання; обійманню більше половини посад членів спостережної ради, правління, інших наглядових чи виконавчих органів суб'єкта господарювання особами, які вже обіймають одну чи кілька із зазначених посад в іншому суб'єкті господарювання.

Близьке за значенням поняття контролю використовується в актах публічного законодавства. Так, у Законі «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» поняття вирішальний вплив та контроль розглядаються як синоніми (відповідно до ст. 1 кінцевий бенефіціарний власник – будь-яка фізична особа, яка здійснює *вирішальний вплив (контроль)* на діяльність клієнта та/або фізичну особу, від імені якої проводиться фінансова операція). В Законі «Про публічні закупівлі» під здійсненням контролю розуміється можливість здійснення вирішального впливу на господарську діяльність учасника процедури закупівлі. Такий вплив може здійснюватися безпосередньо або через інших фізичних чи юридичних осіб, зокрема, шляхом реалізації права володіння або користування всіма їхніми активами чи їх значною часткою, права вирішального впливу на формування складу або результати голосування, а також можливість визначати умови господарської діяльності, надавати обов'язкові до виконання вказівки або виконувати функції органу управління учасника процедури закупівлі, або володіння часткою (паєм, пакетом акцій), що становить не менше 25 відсотків статутного капіталу учасника процедури закупівлі.

І хоча наведені вище легальні визначення буквально не тотожні, вони змістовно наближені і дають можливість виокремити основний критерій заінтересо-

ваності – фактичну і юридичну можливість нав'язувати або визначати рішення суб'єкта господарювання.

У світлі зазначеної вище мети встановлених законодавством про банкрутство норм щодо заінтересованих осіб та обмежень їх участі у відповідних процедурах, на нашу думку, є підстави стверджувати, що не усі без винятку особи, які формально мають ознаки заінтересованої особи або підпадають під легальне визначення, наведене в КУзПБ, здатні чинити вплив на формально пов'язаного з ними боржника, кредитора або арбітражного керуючого.

Можна стверджувати, що *правовий статус юридичної особи, яка визнана банкрутом та щодо якої триває ліквідаційна процедура, характеризується тим, що ця особа повністю втрачає здатність впливати на пов'язаних осіб*.

Відповідно до ч. 1 ст. 59 КУзПБ, головними наслідками визнання боржника банкрутом можна вважати те, що з дня ухвали господарським судом постанови про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури:

– *у виробничій діяльності* банкрута – господарська діяльність банкрута завершується закінченням технологічного циклу з виготовлення продукції у разі можливості її продажу, крім укладення та виконання договорів, що мають на меті захист майна банкрута або забезпечення його збереження (підтримання) у належному стані, договорів оренди майна, яке тимчасово не використовується, на період до його продажу у процедурі ліквідації тощо;

– в *управлінні* банкрутом – припиняються повноваження органів управління банкрута щодо управління банкрутом та розпорядження його майном, якщо цього не було зроблено раніше, члени виконавчого органу (керівник) банкрута звільняються з роботи у зв'язку з банкрутством підприємства, а також припиняються повноваження власника (органу, уповноваженого управляти майном) майна банкрута. Відповідно до ч. 1 ст. 61 КУзПБ, ліквідатор з дня свого призначення виконує повноваження керівника (органів управління) банкрута.

Варто також наголосити, що відповідно до ч. 3 ст. 28 КУзПБ, ліквідатором не можуть бути призначені арбітражні керуючі, а призначені арбітражні керуючі підлягають відстороненню які є заінтересованими особами у цій справі. Отже, одним із правових результатів провадження у справі про банкрутство, яка перебуває на стадії ліквідаційної процедури, з огляду на наведене правове регулювання, має бути припинення юридичних зв'язків з пов'язаними / заінтересованими особами, які існували у вигляді відносин корпоративного управління. Причому *ліквідатор залишається юридично «дистанційований» від боржника та відповідних заінтересованих осіб і не може з ними ототожнюватися.*

Під час призначення арбітражного керуючого власники (учасники, акціонери), бенефіціарні власники, керівники (члени органів управління та корпоративного контролю) боржника втрачають юридичну можливість забезпечення своїх

інтересів (якими б вони не були – законними або протиправними). Натомість у процедурі банкрутства має відбутися збалансування інтересів кредиторів і боржника як суб'єкта підприємницької діяльності, а арбітражний керуючий (ліквідатор) є виразником цього балансу інтересів.

Якщо поглянути на питання з позиції економіко-правового методу до аналізу правових явищ, можна також встановити, що:

– кредитор у справі про банкрутство, який сам є банкрутом, перебуваючи на стадії ліквідації, не має економічних можливостей впливати на процедури банкрутства (через голосування, укладення правочинів із заінтересованістю, тощо) для реалізації заходів встановлення корпоративного контролю;

– корпоративне управління і контроль поступаються місцем *арбітражному управлінню,* яким у широкому значенні було запропоновано розуміти як специфічний вид управління, що являє собою діяльність суб'єкта зі спеціальним статусом (арбітражного керуючого) на тимчасовій основі в межах процедури банкрутства, з метою відновлення платоспроможності боржника із застосуванням спеціальних заходів або здійснення реалізації майна банкрута у ліквідаційній процедурі з метою погашення вимог кредиторів [5, с. 26].

Щодо виконання повноважень арбітражним керуючим, що є ліквідатором юридичної особи, яка є кредитором іншої юридичної особи, що перебуває в процедурі банкрутства, то у випадку визнання такого кредитора заінтересованою особою щодо боржника, треба звернути увагу на таке. Ліквідатор, який здійснює представництво кредитора, що також є банкрутом, за відсутності права вирішального голосу під час участі у зборах (комітеті) кредиторів, не може реалізувати власні повноваження ліквідатора, метою яких є формування ліквідаційної маси та задоволення вимог кредиторів шляхом продажу майна банкрута, що входить до ліквідаційної маси. Відповідно це негативно впливатиме на ефективне виконання повноважень ліквідатора, який здійснює представництво в зборах (комітеті) кредиторів кредитора, який є банкрутом, і яке має полягати у підтримці таких рішень, що забезпечують якомога швидше задоволення грошової вимоги кредитора.

Враховуючи викладене, можна зробити такі **висновки.** Не може вважатися заінтересованою особою стосовно боржника, який перебуває в процедурі банкрутства, юридична особа, яка має спільного бенефіціарного власника з боржником, проте яку визнано банкрутом і справа про банкрутство якої перебуває на стадії ліквідаційної процедури, повноваження органів управління та керівника якої припинено (ч. 1 ст. 59 КУзПБ) та покладено в силу закону (ч. 1 ст. 61 КУзПБ) їх виконання на незалежну особу – арбітражного керуючого (ліквідатора у справі про банкрутство). Кредитор у справі про банкрутство, який сам є банкрутом, перебуваючи на стадії ліквідації, не має економічних можливостей впливати на

процедури банкрутства (через голосування, укладення правочинів із заінтересованістю тощо) для реалізації заходів встановлення кредиторського контролю, адже корпоративне управління і контроль поступаються місцем арбітражному управлінню. Арбітражний керуючий, що є ліквідатором юридичної особи, яка є кредитором іншої юридичної особи, що перебуває в процедурі банкрутства, у випадку, якщо такого кредитора буде визнано заінтересованим щодо боржника та за відсутності права вирішального голосу, не зможе ефективно виконувати свої повноваження відповідно до КУзПБ.

Список використаних джерел

1. Пригуза П. Д., Пригуза А. П. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції з 18 січня 2013 року [доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та статей 1-21]. Херсон: Видавництво «ТДС», 2013. 304 с.
2. Бутирська І. А. Правовий статус учасників справи про банкрутство: монографія. Чернівці: Технодрук, 2017. С. 15.
3. Грабован Л. Правовий статус кредиторів у Кодексі України з процедур банкрутства. *Застосування норм Кодексу України з процедур банкрутства:* збірка наукових статей / за заг. ред. С. В. Жукова. Київ: Алерта, 2019. С. 34–45.
4. Жуков С. Революція заінтересованих кредиторів у справах про банкрутство. *Судово-юридична газета: блог.* 18.11.2024. URL https://sud.ua/uk/news/blog/315885-revolyutsiya-zainteresovannykh-kreditorov-v-delakh-o-bankrotstve
5. Кабенок Ю. В. Правове регулювання арбітражного управління в процедурі банкрутства в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.04. НАН України; Ін-т економіко-правових досліджень. Київ, 2018. 242 с.

Olena Belianevych. On the Interestedness of a Person in Relation to the Debtor in Bankruptcy Proceedings through the Prism of Control Relationships

The article is devoted to the study of the essence of control, which is key for the legal definitions of an "interested person" and "transactions involving interestedness" in bankruptcy legislation. It establishes that the current regulation of bankruptcy relations is marked by increasing restrictions on interested persons in bankruptcy proceedings. It is argued that the concept of "control", which is used in defining the notion of "interested persons" in the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, is intrinsically connected in Ukrainian commercial and corporate legislation with the actual and/or legal ability to influence a company's business activities through management decisions adopted by corporate governance bodies and participants / shareholders as holders of corporate rights. Therefore, in the absence of its definition in the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures, the concept of control should be interpreted in accordance with the provisions of commercial legislation, for the purposes of bankruptcy legislation. The opening of bankruptcy proceedings and the introduction of arbitration management change the legal regime of the debtor's activities. In particular, the possibilities for interested persons to exercise control are legally "blocked". The legal status of a legal entity declared bankrupt and undergoing liquidation proceedings is characterized by the fact that such entity completely loses the ability to influence related persons, even though it may formally retain certain characteristics of an interested person. The article concludes that one of the legal consequences of bankruptcy proceedings at the liquidation stage should be the termination of legal ties with related or interested persons that previously existed in the form of corporate governance relationships. A legal entity that shares the same beneficial owner as the debtor, but has itself been declared bankrupt and is in undergoing liquidation, whose management bodies and chief executive have been removed from office (Part 1 of

Article 59 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures), and whose powers have been transferred by law (Part 1 of Article 61 of the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures) to an independent arbitration manager (liquidator in bankruptcy proceedings), cannot be regarded as an interested person in relation to the debtor in bankruptcy proceedings. The liquidator remains legally "distanced" from the debtor and the respective interested persons and cannot be identified with them. If a liquidator represents a creditor that is itself bankrupt and does not have a decisive vote at creditors' meetings or in the creditors' committee, such liquidator will be unable to effectively exercise powers aimed at forming the liquidation estate and satisfying creditors' claims through the sale of the bankrupt's assets.

Keywords: *bankruptcy, debtor, creditor, interestedness, control, arbitration management, corporate governance.*

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 21.02.2026 р.

УДК [346.2; 347.19; 347.72]
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.17

Дорошенко Ліна Миколаївна,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9748-6358

Фатєєв Андрій Олександрович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4161-4976

РОЗПУСК КОМПАНІІ ЯК ФОРМА ПРИМУСОВОЇ ЛІКВІДАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ В ЗАРУБІЖНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Стаття присвячена дослідженню застосування в законодавстві зарубіжних країн такої форми ліквідації юридичної особи корпоративного типу як розпуск компанії. Визначено, що підставами для розпуску компанії можуть бути (а) рішення учасників; (б) позов учасника до суду про розпуск, (в) неплатоспроможність юридичної особи. З'ясовано, що під час глибинних конфліктів між учасниками, тупикових ситуацій чи зловживань мажоритаріями в судовій практиці більшості іноземних країн (Німеччина, Франція, Польща, Велика Британія тощо) поширеним явищем є примусова ліквідація за принципом «just and equitable» («справедливо та обґрунтовано»), що не корелюється з національною правозастосовною практикою, де в аналогічних випадках юридична особа перманентно знаходиться в кризовому стані, з якого немає виходу («dedlock»), оскільки суд не втручається в діяльність юридичної особи, а самостійно учасники це питання вирішити не можуть. Узагальнено приблизний перелік підстав форми примусової ліквідації юридичних осіб у законодавстві зарубіжних країн, як-от розпуск компанії, а саме: якщо досягнення мети компанії є неможливим або якщо наявні інші поважні причини для розпуску компанії; наявність глибинного конфлікту між учасниками, що зробило продовження роботи компанії з таким складом учасників неможливим і такий стан не може бути виправлений шляхом виключення учасника або конфіскації його частки бізнесу; втрата довіри між учасниками компанії; порушення закону або суспільного порядку

тощо. Доведено, що форма примусової ліквідації юридичної особи, як-от її розпуск, дає змогу учасникам компанії, особливо міноритаріям, в належний та ефективний спосіб захистити свої права. Аргументовано доцільність імплементації інституту розпуску компанії у добровільному або примусовому (за рішенням суду, реєстратора тощо) порядку в національне законодавство.

Ключові слова: *господарська діяльність, корпоративні права, припинення юридичної особи корпоративного типу, примусова ліквідація юридичної особи, рішення суду, розпуск компанії, суд, судова (правозастосовна) практика, Верховний Суд, корпоративні спори, корпоративний конфлікт, deadlock, корпоративне управління, справедливість і рівність, публічні (суспільні) інтереси, дискреція, баланс, статутний капітал, акція, частка, бізнес, економіка.*

Постановка проблеми. Останнім часом господарське законодавство постійно модернізується, змінюється під впливом різних обставин, викликаних об'єктивними чи суб'єктивними чинниками (воєнним станом, європейським напрямом розвитку країни, скасуванням Господарського кодексу України тощо), проте всі законодавчі зміни з незрозумілих причин не зачіпають припинення юридичної особи. Хоча саме у сфері цих відносин вони назріли давним-давно і правове регулювання припинення юридичних осіб найбільш потребує радикальних нововведень.

Складні умови організації та ведення бізнесу в країни, емоційне виснаження людей призводить до того, що існує багато компаній, між засновниками яких існує непримиренний конфлікт. Внаслідок антагонізму між ними діяльність компанії повністю паралізується. Тобто така юридична особа існує де-юре, проте не здійснює господарської діяльності, у неї немає руху грошових коштів, вона фактично не функціонує і не відповідає завданню свого створення – здійснення підприємницької діяльності. В ЄДР знаходяться і такі, наявні лише формально, компанії, які не функціонують де-факто, але відповідають формальним вимогам, тому у інших бізнес-структур складається хибне враження, що з компанією все добре, що не відповідає дійсності. Тому в законодавство мають бути запроваджені нові механізми, які б надавали уповноваженим органам можливість реагувати на такі «сплячі» юридичні особи, на юридичні особи, які грубо або систематично порушують законодавство тощо. В ідеалі позбавлення такої недобросовісної юридичної особи її статусу має відбуватися у спрощеному порядку без зайвого навантаження судів цією категорією справ, і така процедура повинна бути оптимізована у часі та не бути обтяжливою матеріально для самої юридичної особи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній літературі наукові дослідження щодо питань ліквідації юридичних осіб досліджувалися в працях О. М. Вінник, О. Р. Кібенко, П. О. Повара, О. В. Титової та інших. Проте згодом відбулася кардинальна зміна бачення законодавцем цього явища: скасовано норми в Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» щодо постановлення судового рішення

про ліквідацію юридичної особи, втратив чинність ГК України, який містив норми щодо цієї санкції за порушення правил здійснення господарської діяльності суб'єктами господарювання. Переважна більшість досліджень у цій сфері здійснювалась вказаними науковцями до виникнення відповідних законодавчих змін, тому існує критична необхідність у нових актуальних наукових дослідженнях, в яких не лише б коментувалося чинне законодавство та судова практика, але й означалися основні проблемні аспекти законодавства та пропонувалися шляхи їх вирішення. Все зазначене вище свідчить про актуальність обраної проблематики.

Постановка завдання. *Метою* статті є аналіз зарубіжного законодавства і правозастосовної практики за темою дослідження та оцінка доцільності імплементації інституту розпуску компанії у добровільному або примусовому (за рішенням суду, реєстратора тощо) порядку в національне законодавство з розробкою висновків та пропозицій щодо вдосконалення законодавства у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Підстави ліквідації та процедура її здійснення регламентується значною кількістю нормативно-правових актів. Проте це регулювання є «зразково» фрагментарним та архаїчним. Підстави ліквідації не охоплюють усіх потенційних грубих та систематичних порушень, які може вчинити юридична особа та за скоєння яких мала б слідувати реакція держави у вигляді примусової ліквідації. Процедура припинення є складною, в законах не визначаються конкретні уповноважені органи, які мають повноваження ініціювати ліквідацію в суді, або, якщо ці органи визначено в спеціальних законах – не зазначається чітко підстава їх звернення, а законодавче формулювання «мають право звертатися до суду про припинення юридичної особи» дає право суду покликатися на те, що в законі не визначено, що саме таке порушення є підставою звернення цього органу влади до суду.

Так, питання ліквідації регулюються ст. 110 Цивільного кодексу України, в ч. 1 якого зазначено, що юридична особа ліквідується:

1) за рішенням її учасників, суб'єкта управління державної або комунальної власності або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, в тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який було створено юридичну особу, досягненням мети, для якої її створено, а також в інших випадках, передбачених установчими документами;

2) за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи через допущені під час її створення порушення, які не можна усунути, за позовом учасника юридичної особи або відповідного органу державної влади;

3) за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи в інших випадках, встановлених законом, – за позовом відповідного органу державної влади.

У статті 110^{-1} зазначеного нормативно-правового акта визначено особливості ліквідації філій, представництв юридичної особи, утвореної відповідно до

законодавства іноземної держави. Такі структурні підрозділи ліквідуються за рішенням: 1) такої юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави; 2) суду про ліквідацію філії, представництва юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави, – за позовом відповідного органу державної влади до юридичної особи, утвореної відповідно до законодавства іноземної держави, яка утворила таку філію, представництво; 3) в інших випадках, передбачених законодавством.

У Законі України «Про акціонерне товариство» (ч. 2 ст. 114) добровільне припинення акціонерного товариства здійснюється за рішенням загальних зборів акціонерів у порядку, передбаченому актами законодавства. Положеннями ч. 1 ст. 135 зазначеного закону встановлено, що добровільна ліквідація акціонерного товариства здійснюється за рішенням загальних зборів акціонерів, у тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який товариство створювалося, або після досягнення мети, з якою товариство створювалося, у порядку, визначеному цим Законом. Інші підстави та порядок ліквідації товариства визначаються законом. У п. 12 ч. 5 ст. 10 закону визначена, зокрема, одна з таких підстав ліквідації, а саме: дії, що порушують встановлену законодавством процедуру заснування акціонерного товариства, є підставою для прийняття Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) рішення про відмову в реєстрації звіту про результати емісії акцій. У разі прийняття такого рішення НКЦПФР звертається до суду з позовом про ліквідацію акціонерного товариства.

У ч. 2 ст. 48 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» визначено, що добровільне припинення товариства здійснюється за рішенням загальних зборів учасників у порядку, встановленому цим Законом, з дотриманням вимог, встановлених законодавством. Інші підстави та порядок припинення товариства встановлюються законом. Положеннями ч. 3 ст. 31 цього нормативного акта визначено, що якщо вартість чистих активів товариства знизилася більш як на 50 відсотків, порівняно з цим показником станом на кінець попереднього року, виконавчий орган товариства скликає загальні збори учасників, до порядку денного яких включаються питання про заходи, які мають бути вжиті для покращення фінансового стану товариства, про зменшення статутного капіталу товариства або про ліквідацію товариства.

Отже, з аналізу положень нормативно-правових актів вбачається, що лише декілька підстав примусової ліквідації юридичної особи корпоративного типу визначено чітко. Але як правило, законодавець використовує бланкетні норми та застосовує формулювання на кшталт таких як «інші підстави та порядок припинення товариства встановлюються законом», проте сьогодні таких законів не існує.

Відомості про юридичних осіб містяться в ЄДР, тому мають бути розроблені нормативні механізми для забезпечення прозорого, безперервного функціо-

нування державного реєстру, який в тому числі буде містити інформацію про припинення юридичних осіб, що відображатиме реальний стан речей, особливо це актуально в умовах воєнного стану. ЄДР – це основний реєстр країни, якщо йдеться про бізнес, тому повноті та правдивості інформації треба приділяти особливе значення, щоб не вводити в оману контрагентів та кредиторів цієї юридичної особи. Зараз складається ситуація, що рішення щодо припинення юридичної особи, яка не здійснює господарську діяльність, не приймається, і відповідно запис про припинення юридичної особи в ЄДР не вноситься, що призводить до існування тисяч компаній, які не здійснюють господарську діяльність, або учасники яких перебувають в безнадійному конфлікті без шансів на відновлення нормального функціонування суб'єкта господарювання. Все зазначене вище не сприяє правовій визначеності в цих відносинах. Доцільним вбачається здійснення аналізу на предмет вирішення цієї проблематики в зарубіжних правопорядках.

Ефективним способом захисту прав учасників безпосередньо самої компанії (корпорації) та інших бізнес-структур на ринку в зарубіжній правозастосовній практиці є судовий розпуск.

У Німеччині примусова ліквідація компаній (Aktiengesellschaft – AG, GmbH тощо) можлива як за рішенням суду, так і через процедури реєстратора. Німецьке законодавство (наприклад, § 61 Gesetz betreffend die Gesellschaften mit beschränkter Haftung – GmbHG) дозволяє *судовий розпуск* компанії. Так, розділ 5 німецького Закону «Про товариства з обмеженою відповідальністю (GmbHG)» так і поіменований: «Розпуск та недійсність товариства». Положеннями ст. 62 встановлюється, що (1) суд може прийняти рішення про розпуск, якщо досягнення мети компанії стане неможливим або якщо мають місце інші поважні причини для вирішення цього питання; (2) позов про розпуск подається проти товариства. Його можуть подавати лише акціонери, розмір акцій яких разом еквівалентний десятій частині акціонерного капіталу [1]. Наведемо приклад щодо цього з судової практики. Суд припинив довготривалий юридичний спір між учасниками відповідача GmbH шляхом прийняття рішення про розпуск компанії. На думку суду, більше не було доступних м'яких засобів для усунення значних внутрішніх соціальних конфліктів. Згідно з рішенням Вищого земельного суду Наумбурга, розпуск товариства з обмеженою відповідальністю (GmbH) може бути у виняткових випадках, якщо між учасниками існує спір, який вочевидь не підлягає вирішенню. Такий конфлікт між учасниками протягом декількох років перешкоджав прийняттю одностайних рішень учасників, що було обов'язковою вимогою відповідно до статуту товариства. В цьому кейсі три учасники мали однакові частки у статутному капіталі відповідача – по одній третині (1/3) кожен. Згідно з положеннями статуту компанії, рішення зборів вимагали більшості не менше трьох чвертей (3/4) поданих голосів, отже, могли бути прийняті одноголосно –

за умови належного скликання зборів. Протягом багатьох років двоє учасників відмовляли третьому учаснику (позивачу) у інформації про справи компанії, перешкоджали позивачу брати участь в управлінні і голосувати на зборах відповідача. Попередні судові рішення на користь позивача про права спільного управління компанією були проігноровані двома учасниками. Спроба позивача відмовитися від участі в компанії шляхом конфіскації або продажу своєї частки бізнесу двом учасникам також не була вирішена позитивно в зв'язку з питанням про вихідну виплату або вартість частки позивача в бізнесі. На думку суду, у цій справі була поважна причина для судового розпуску відповідача відповідно до § 60 п. 1 п. 3, § 61 п. 1 (GmbHG). Згідно з цим положенням закону, товариство «може бути розпущене за рішенням суду, якщо досягнення мети компанії стає неможливим, або якщо є інші поважні причини для розпуску компанії». Суд виснував, що іншого виходу для усунення значних внутрішньокорпоративних конфліктів не було.

На основі вищезазначених обставин суд прийняв рішення, що наявний «глибинний невиліковний розлад між учасниками, який зробив продовження роботи компанії з таким складом учасників неможливим, і який не може бути виправлений шляхом виключення учасника або конфіскації його частки бізнесу» [2].

Така практика вбачається логічною і такою, що реально спрямована на вирішення корпоративного конфлікту, якщо навіть і шляхом застосування санкції, як-от ліквідація юридичної особи.

У Франції питання примусового розпуску товариств врегульовано Цивільним та Комерційним кодексами. Французьке право передбачає, що суд може прийняти рішення щодо ліквідації компанії з поважної причини (juste motif) на вимогу учасника. Зокрема, ч. 5 ст. 1844-7 Французького Цивільного кодексу встановлює: суд може *достроково розпустити* компанію на вимогу учасника *з поважних підстав, зокрема у випадку невиконання обов'язків учасником або у випадку наявності непорозумінь між учасниками такого роду, що паралізує діяльність компанії* [3]. Тобто непримиренний конфлікт між учасниками чи блокування управління компанією є підставою для розпуску за рішенням суду, як і в німецькому законодавстві.

Згідно з Кодексом комерційних компаній Польщі (Kodeks spółek handlowych, KSH), окрім банкрутства, суд може постановити рішення про *розпуск товариства*. Згідно з положеннями ст. 271 «Рішення суду щодо розпуску товариства з обмеженою відповідальністю», відповідні рішення приймаються у таких випадках:

1) на вимогу учасника або члена органу товариства, *якщо досягнення мети товариства стало неможливим або якщо виникли інші поважні причини, викликані відносинами в товаристві.* Це охоплює ситуації глибокого корпоративного конфлікту, тупикового управління, фактичної бездіяльності компанії тощо. Отже, міноритарії мають право домогтися ліквідації «проблемної» компанії через суд;

2) на вимогу державного органу, зазначеного в окремому законі, *якщо діяльність компанії, що порушує закон, загрожує суспільним інтересам.* Як правило, таким уповноваженим органом є прокурор. Наприклад, якщо компанія веде незаконну діяльність, що завдає шкоди економіці або безпеці (скажімо, відмивання грошей), прокурор може подати позов про її розпуск в зв'язку з протиправністю діяльності і суспільною небезпекою.

Також реєстраційний суд відповідно до положень Кодексу комерційних компаній Польщі може ухвалити рішення про *розпуск* юридичної особи у випадку якщо: 1) не були укладені статутні угоди; 2) предмет діяльності компанії, визначений у договорі або статуті товариства, суперечить закону; 3) статут або статутні положення Товариства не містять положень щодо Товариства, предмета його діяльності, внесків або, за винятком простого акціонерного товариства, статуту; 4) усі особи, які уклали статут або підписували статут, не мали законної дієздатності на момент виконання своїх зобов'язань. Якщо зазначені недоліки не усунені у встановлений реєстраційним судом строк, суд може після звернення до правління компанії з проханням подати заяву ухвалити рішення про ліквідацію компанії. Якщо ці недоліки не можуть бути усунені, реєстраційний суд ухвалює рішення про ліквідацію компанії. Через недоліки, зазначені вище, компанія не може бути ліквідована, якщо минуло п'ять років з моменту внесення її до реєстру. Реєстраційний суд ухвалює рішення про ліквідацію компанії на вимогу особи, яка має юридичний інтерес або відповідно до її ex officio. Рішення про розпуск компанії не впливає на дійсність юридичних актів зареєстрованої компанії (ст. 21) [4].

У законодавстві Нідерландів передбачено дві процедури припинення компанії поза процедурою банкрутства: *судовий розпуск* (через судове рішення) та адміністративне виключення з реєстру (через Торговельну палату, Kamer van Koophandel). Судовий розпуск можливий, якщо *компанія діє з порушенням закону або суспільного порядку.* Згідно зі ст. 2:21 Цивільного кодексу Нідерландів (Dutch Civil Code), *суд може ліквідувати юридичну особу, якщо:*

a. її створення пов'язане з недоліками (вадами);

b. її статут не відповідає законодавчим вимогам;

c. вона не підпадає під законодавче визначення її організаційно-правової форми (виду).

Суд також може ліквідувати юридичну особу, якщо вона порушує правові заборони, встановлені у Книзі 2 Цивільного кодексу для цього виду юридичної особи, або якщо вона діє у серйозній мірі з порушенням свого статуту.

Суд не ліквідує юридичну особу, якщо він надав їй певний період часу для виконання необхідних законодавчих вимог, які вона виконала протягом цього визначеного періоду.

Рішення про ліквідацію постановляє суд за ініціативою зацікавленої сторони або прокуратури.

Аналіз судової практики Нідерландів 2023–2025 рр. демонструє, що суд може прийняти рішення про *розпуск* компанії, наприклад, за порушення санкцій ЄС, як-от торгівля з забороненими країнами.

Інший порядок ліквідації передбачений положеннями ст. 2:19a. Він регулює ліквідацію юридичної особи Торговою палатою в випадках, коли:

1. Відкрите товариство (‘naamloze vennootschap’), закрите товариство (‘besloten vennootschap’), кооператив (‘coöperatie’) або товариство взаємного страхування (‘onderlinge waarborgmaatschapij’), зареєстровані в комерційному реєстрі, *ліквідуються за рішенням Торгової палати,* якщо Торгова палата має докази того, що застосовуються принаймні дві з наступних обставин:

a. жоден директор юридичної особи не зареєстрований у комерційному реєстрі протягом щонайменше одного року, при цьому не було подано звіт про таку реєстрацію, або, якщо директори зареєстровані, і має місце одна з наступних подій:

1. смерть директорів;

2. директори відсутні протягом щонайменше одного року за адресами, зазначеними в комерційному реєстрі, а також за адресами, зазначеними в Базі даних персональних записів, або відповідна особа не зареєстрована в Базі даних персональних записів;

b. юридична особа протягом щонайменше одного року не виконала свого зобов’язання щодо розкриття своїх річних бухгалтерських записів або балансу та приміток;

c. юридична особа належним чином протягом щонайменше одного року не відповіла на лист-повідомлення щодо подання податкової декларації щодо податку на прибуток підприємств (корпорацій) [5].

Право Великої Британії має розвинуту систему примусової ліквідації (compulsory winding-up) компаній, що реалізується або за *рішенням суду* (за різними підставами) або за *рішенням реєстратора* (Companies House). Крім розповсюдженої підстави примусової ліквідації, пов’язаної з неплатоспроможністю, англійське законодавство містить такі підстави для припинення компанії:

1. *«Just and equitable» – справедливість та рівність вимагає розпуску.* Суд має право ліквідувати компанію, якщо вважає це «справедливим і обґрунтованим» (just and equitable). Цю норму англійські суди застосовують у випадках серйозних конфліктів між учасниками (особливо в *«компаніях сімейного типу»*), безнадійного тупику в управлінні, втрати взаємної довіри між партнерами тощо.

Як підкреслив Високий суд Англії, «ліквідація – це засіб останньої інстанції, виняткова міра у корпоративних спорах», вона є прикладом «високого поро-

гу, якого потрібно досягти щодо розірвання відносин між акціонерами, щоб суд переконався, що ліквідація компанії є правильним рішенням і в такому випадку суд використає свої повноваження». Наприклад, це відбулося у справі Dosanjh v Balendran (2025) [6]. Суть цього кейсу така: два партнери більше 20 років були засновниками товариства з обмеженою відповідальністю, яке володіло різними об'єктами нерухомості по всій Англії вартістю близько £6,85 мільйона, вони були єдиними двома учасниками компанії та єдиними двома директорами. У 2020 році їх стосунки почали погіршуватися, і, незважаючи на зусилля щодо вирішення проблем між ними протягом багатьох років, суперечки залишалися. У 2023 році один з партнерів – Досандж – подав до суду клопотання про видачу наказу про ліквідацію Компанії на справедливих та обґрунтованих підставах, посилаючись на глухий кут та відсутність взаємної довіри між ним та ще одним засновником – Балендраном. У подібних випадках (це не поширена практика для англійських судів) для вирішення питання про можливу ліквідацію суд зобов'язаний розглянути, чи існує «функціональний глухий кут» в управлінні компанією, через який компанія паралізована і не може функціонувати, і/або незворотне припинення довіри між учасниками, а також чи діє позивач необґрунтовано, намагаючись ліквідувати компанію замість того, щоб шукати інший альтернативний варіант. У цій справі суд визнав поріг досягнутим і прийняв рішення про ліквідацію компанії. Під час вирішення питання – чи діяв позивач необґрунтовано, вимагаючи наказу про ліквідацію, хоча він мав пропозицію від відповідача викупити його акції (наголосимо, що пропозиція була надто низькою) – суддя виснував, що це буде ще одним приводом для подальших розбіжностей між сторонами, і дійшов висновку, що відмова позивача не є необґрунтованою.

Однак в інших справах суди можуть не прийняти рішення про ліквідацію на підставі того, що позивач діяв необґрунтовано, вимагаючи рішення про ліквідацію замість того, щоб отримати згоду на продаж своєї частки в компанії відповідачу, що демонструє, що кожна справа є індивідуальною і рішення суду залежить від конкретних фактів.

Аналіз рішень англійських судів щодо примусового розпуску компанії також демонструє, що свідчення свідків (як у вигляді усних свідчень, так і у вигляді письмових доказів щодо відносин партнерів) відіграють важливу роль у наданні судом оцінки характеру поведінки сторін і ступеня вкорінення сторін у своїх позиціях. Ці свідчення сприяють формуванню у судді уявлення про сумісність бізнес-партнерів та їх готовність йти на компроміси. Саме це і спонукало суд у справі, яка наводиться вище, дійти висновку, що дозволити сторонам укласти угоду про продаж акцій позивача відповідачу не було б прийнятною альтернативою ліквідації компанії, це б не вирішило справу по суті. На підставі враження, яке суд сформував про їхні стосунки, він дійшов висновку, що здат-

ність учасників компанії досягати консенсусу з корпоративних питань назавжди приречена на поразку. Закон про неплатоспроможність 1986 року (Закон) передбачає, що компанія може бути ліквідована, якщо суд вважає це *справедливим і рівноправним* (Розділ 122(1) Закону). Отже, суд прийняв рішення про *розпуск* компанії на вимогу учасника, який володіє часткою в 50 % статутного капіталу, через *функціональний глухий кут,* в зв'язку з тим, що *«незворотне розірвання довіри та втрата впевненості»* між ними, повний розлад у відносинах один з одним, нездатність партнерів співпрацювати та управляти справами компанії призвели до неможливості функціонування останньої, та, як наслідок, паралічу бізнесу. Звернення сторони про завершення існування компанії на справедливій і рівній основі зазвичай є кульмінацією тривалого періоду суперечок і порушень, із якого рідко виходить якась сторона зі зразковою ввічливістю та розсудливістю. Суд зазначив, що очевидно, що Компанія фактично застрягла у тупику, оскільки сторони не могли досягти згоди щодо ведення її справ та управління в ній. Суд визнав, що примусова ліквідація може принести менший прибуток від продажу нерухомості, ніж у разі продажу директорами акцій один одному, але, незважаючи на це, він виснував, що альтернативного варіанта немає. Тому суд прийняв рішення про ліквідацію компанії [6].

Суд не повинен приймати рішення про ліквідацію, якщо позивач має доступний інший засіб захисту, проте діє необґрунтовано, прагнучи ліквідувати компанію замість того, щоб застосовувати інший засіб (Розділ 125(5) Закону) [7].

Ще однією особливістю британської системи є *ліквідація в публічних інтересах (public interest winding-up)* за позовом держави. Секретар з питань бізнесу (Secretary of State) уповноважений розпочати процедуру ліквідації компанії, якщо вважає, що це необхідно в інтересах суспільства (ст. 124A Insolvency Act). Суд під час цього також керується критерієм «just and equitable», але вже в контексті захисту суспільства. Цікаво, що компанію можуть ліквідувати, навіть якщо вона не вчинила формально незаконних дій, достатньо довести, що її діяльність суперечить публічним (суспільним) інтересам [8]. В українській правозастосовній практиці Верховний Суд надавав визначення суспільному (публічному) інтересу, зазначаючи, що він є оціночним поняттям, що охоплює широке і водночас чітко не визначене коло законних та таких, що ґрунтуються на моральних засадах, інтересів, які складають певну сукупність приватних інтересів або важливі для значної кількості фізичних і юридичних осіб потреби та відповідно до законодавчо встановленої компетенції забезпечуються суб'єктами владних повноважень. Суд акцентував, що це поняття не піддається однозначній кваліфікації (визначенню), а тому наявність суспільних (публічних) інтересів повинна бути предметом самостійної оцінки суду у кожному конкретному випадку [9]. Приклади того, що може в англійській судовій практиці вважатися поведінкою компа-

ній, що суперечить суспільним інтересам, можуть включати дії, які за своєю суттю є неприйнятними і, отже, суперечать суспільним інтересам. Поведінка може мати ознаки відсутності комерційної доброчесності, наприклад, це спонукання членів суспільства до укладення угод, які їм не приносять користі, можуть завдати шкоди. Такими порушниками можуть бути компанії, що займаються шахрайством з інвесторами, це фінансові піраміди, псевдо-благодійні організації. Якщо розслідування (за ст. 447 Companies Act) виявляє серйозну відсутність комерційної доброчесності у діяльності компанії (наприклад, агресивний маркетинг), державні органи можуть ініціювати її ліквідацію [8]. Водночас суд є судом права, а не судом моралі, і він має бути переконаний, що існують достатні вагомі підстави для виправдання дій щодо ліквідації компанії на справедливих і рівних засадах у суспільних інтересах.

Суд має дотримуватися балансу між питаннями суспільного інтересу та необхідністю прийняття рішення про ліквідацію. Суд має дискрецію вирішувати, чи задовільнить суспільний інтерес рішення про ліквідацію. Для дотримання балансу, коли клопотання базується на суспільному інтересі, «суд повинен мати змогу самостійно визначити аспект або аспекти суспільного інтересу, які, на думку суду, просуваються та задовольняються шляхом винесення рішення про ліквідацію у конкретній справі» [10].

Відтак порушення публічних (суспільних) інтересів та порушення законодавства є поширеною підставою примусової ліквідації компаній в інших країнах. Саме ліквідація застосовується судом за незаконну діяльність, загрозу громадському порядку чи санкційні порушення тощо (наприклад, у Польщі прокурор може вимагати розпуску компанії, якщо її діяльність загрожує суспільним інтересам, у Великій Британії – public interest winding-up може полягати в припиненні компанії за шахрайство чи обман споживачів, у Нідерландах ліквідація застосовується за порушення санкцій ЄС). В українському законодавстві відсутня підстава ліквідації – порушення публічних (суспільних) інтересів, порушення публічного порядку. Хоча, наприклад, для правочинів за порушення останнього положеннями ч. 2 ст. 228 ЦК України передбачена нікчемність, тому логічним вбачається передбачити відповідальність на аналогічні порушення і для юридичної особи у вигляді її примусової ліквідації.

У японському законодавстві наявне явище «Minashi kaisan» – де-факто *розпуск* «сплячих» компаній. Ст. 472 встановлює процедуру, коли щодо «сплячої» акціонерної компанії може бути прийнято рішення про *розпуск* без суду. Якщо протягом 12 років компанія не подавала жодних змін до комерційного реєстру (наприклад, не оновлювала склад директорів тощо), Міністерство юстиції публікує повідомлення: якщо протягом 2 місяців компанія не заявить, що продовжує діяльність, буде прийнято рішення про її розпуск автоматично. Це адміністр-

ративна міра очищення реєстру. Періодично Мін'юст Японії оголошує переліки подібних компаній: так, у 2021 р. було ініційовано *minashi kaisan* щодо понад 80 000 юросіб, які не оновлювали записи 12+ років. Якщо компанія помилково потрапила до такого списку, вона може заявити про здійснення нею господарської діяльності, і тоді рішення про розпуск прийнято не буде. Інакше реєстрація анулюється [11]. Ліквідують компанії за «неактивність» і в Нідерландах, зокрема на підставі відсутності директорів більше року, неподання звітів, несплати податків (ліквідація відбувається в адміністративному порядку за рішенням Торгової палати). Це ефективний спосіб для очищення ринку від «привидів» та від перенавантаження судів, чого в Україні бракує.

До того ж за законодавством Японії (п. 1 ст. 833 Закону про компанії) рішення про розпуск може прийняти суд. Прикладом є справа, де два позивача володіли половиною загальної кількості голосуючих акцій компанії-відповідача. Компанія-відповідач визнала, що сторони спору перебувають у ситуації розбіжностей і конфлікту, і що цей глухий кут не можна вирішити, а сама компанія не здатна приймати рішення з важливих питань, враховуючи принцип більшості, і що вона досягла «суттєво складної ситуації у ведені бізнесу». Компанія-відповідач визнала, що їй загрожують невідворотні збитки, оскільки продажі у неї майже відсутні, її основні активи зменшуються, а перспективи розвитку бізнесу в процесі досліджень і розробок також залишаються невизначеними. Конфлікт між сторонами глибинний і навряд чи вирішиться, тому механізм корпоративного управління за принципом більшості не працює, компанія практично не генерує доходу, «проїдає» свої резерви, і немає реальних ознак відновлення нормальної діяльності. Суд зазначив, що коли виконані формальні критерії ст. 833 (дисфункція управління + невідворотна шкода), є підстави для розпуску компанії, оскільки потреба подолати ситуацію нездатності приймати рішення переважає над необхідністю уникнути соціальних втрат, коли юридична особа не може бути збережена і в цьому випадку існують невикорінні причини для рішення про ліквідацію [12].

Висновки. Доведено, що ліквідація юридичної особи корпоративного типу в зарубіжних правопорядках може відбуватися шляхом її розпуску. Визначено, що підставами для розпуску компанії можуть бути (а) рішення учасників; (б) позов учасника до суду про розпуск, а також (в) неплатоспроможність юридичної особи.

Проаналізовано, що за глибинних конфліктів між учасниками, тупикових ситуацій (deadlock) чи зловживань мажоритаріями в правозастосовній практиці більшості іноземних країн (Німеччина, Франція, Польща, Велика Британія тощо) поширеним явищем є примусова ліквідація за принципом «just and equitable» (справедливо та обґрунтовано). Це не корелюється з національною правозасто-

совною практикою України, де в аналогічних випадках юридична особа просто знаходиться в паралізованому стані, з якого немає виходу (dedlock), оскільки суд не втручається в діяльність юридичної особи, а самостійно учасники це питання вирішити не можуть.

Визначено підстави форми примусової ліквідації юридичних осіб корпоративного типу в законодавстві зарубіжних країн, як-от розпуск компанії, а саме в:

- Німеччині: ліквідація можлива у формі *розпуску* за позовом учасників (мінімум 1/10 капіталу), якщо досягнення її мети стане неможливим або якщо наявні інші поважні причини для вирішення цього питання (в тому числі наявність глибинного конфлікту між учасниками через систематичне блокування зборів, відсутність доступу до документів, що зробило продовження роботи компанії з таким складом учасників неможливим, і який не може бути виправлений шляхом виключення учасника або конфіскації його частки бізнесу);
- Франції, Польщі: у Франції суд може *достроково розпустити* компанію у зв'язку з «juste motif» (поважними причинами), наприклад, неможливість повноцінного функціонування компанії через корпоративний конфлікт. Аналогічно в Польщі: процедура розпуску застосовується у разі неможливості досягнення мети через антагоністичні внутрішні відносини;
- Великій Британії: процедура *розпуску* «Just and equitable» застосовується у разі втрати довіри між учасниками компанії (як у справі Dosanjh v Balendran, (2025), де учасник з 50 % частки в статутному капіталі ініціював ліквідацію через глухий кут у внутрішньокорпоративних відносинах).

Ці гнучкі механізми, нові для вітчизняної правозастосовної практики форми примусової ліквідації юридичної особи дозволяють учасникам компанії, особливо міноритаріям, в належний та ефективний спосіб захистити свої права, чого в Україні вони практично позбавлені.

Доцільною представляється імплементація інституту розпуску компанії у добровільному або примусовому (за рішенням суду, реєстратора) порядку в національне законодавство. В законодавстві доцільно передбачити право суду на прийняття рішення про достроковий розпуск юридичної особи. Для можливості такого розпуску на вимогу учасника необхідна наявність поважної причини (наприклад, наявність дедлоку, що паралізує функціонування компанії). Примусова ліквідація юридичної особи у формі розпуску як вихід з корпоративного тупика вбачається безальтернативним способом за ефективністю захисту учасників та кредиторів товариства, проте пропонується застосовувати її в виняткових випадках, обачно, обережно та обґрунтовано, оскільки така радикальна міра тягне не тільки вирішення проблеми існування нежиттєздатної юридичної особи, й суттєві несприятливі наслідки. Зокрема, всі працівники від обслуговуючого персоналу до топменеджерів втрачають роботу, зачіпаються інтереси контрагентів

суб'єкта господарювання, учасники товариства втрачають ділову репутацію, майно та взагалі бізнес.

Список використаних джерел

1. Gesetz betreffend die Gesellschaften mit beschränkter Haftung – GmbHG. URL: https://datenbank.nwb.de/Dokument/83057_61/
2. Gerichtliche Auflösung einer Gesellschaft bei Gesellschafterstreit. URL: https://www.gvw.com/aktuelles/blog/detail/gerichtliche-aufloesung-einer-gesellschaft-bei-gesellschafterstreit#:~:text=Gerichtliche%20Aufl%C3%B6sung%20einer%20Gesellschaft%20bei,unm%C3%B6glich%20wird%2C%20oder%20wenn
3. Code civil Code civil – Légifrance Chapitre Ier: Dispositions générales. (Articles 1832 à 1844-17) – Légifrance.
4. Кодекс комерційних компаній. URL: https://arslege.pl/sadowe-orzeczenie-o-rozwiazaniu-spolki-z-o-o/k8/a1720/#:~:text=Poza%20przypadkami%2C%20o%20kt%C3%B3rych%20mowa,naruszaj%C4%85ca%20prawo%20zagra%C5%BCa%20interesowi%20publicznemu
5. Dutch Civil Code. URL: http://www.dutchcivillaw.com/civilcodebook022.htm
6. Case of *Dosanjh v Balendran* [2025] EWHC 507 (Ch).
7. UK: A remedy of last resort: High Court orders winding up of company on just and equitable ground. https://www.hoganlovells.com/en/publications/uk-a-remedy-of-last-resort-high-court-orders-winding-up-of-company-on-just-and-equitable-ground
8. Public Interest Winding Up Overview. URL: https://www.oliverelliot.co.uk/insolvency-guides-and-information/what-is-a-public-interest-winding-up/
9. Постанова Верховного Суду від 2 грудня 2021 року у справі № 320/10736/20 (адміністративне провадження № К/9901/37572/21). *Єдиний державний реєстр судових рішень.*
10. England and Wales High Court (Chancery Division) Decisions. Neutral Citation Number: [2022] EWHC 2734 (Ch). Справа Секретаря держави з питань бізнесу, енергетики та промислової стратегії проти Sentor Solutions Commercial Ltd & Ors [2022] EWHC 2734 (Ch).
11. Про комерційні організації: Закон Японії № 86 від 26.07.2005. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/15018
12. Рішення про розпуск корпорації відповідно до статті 833, пункту 1, пункту 1 Закону про компанії. Токійський окружний суд, філія Тачікава, 9 вересня, Рейва 4, Фінансові юридичні справи № 2200, с. 102. https://is.gd/jybpck

Lina Doroshenko, Andrii Fatieiev. Company Dissolution as a Form of Compulsory Liquidation of Legal Entities in Comparative Perspective

This article examines the application, in foreign jurisdictions, of company dissolution as a specific form of compulsory liquidation of corporate legal entities. It is established that the grounds for company dissolution typically include: (a) a resolution of the shareholders (participants); (b) a petition filed by a shareholder seeking a court-ordered dissolution; and (c) the insolvency of the legal entity.

The study demonstrates that, in situations involving irreconcilable shareholder disputes, corporate deadlock, or abuse by majority shareholders, the case law of most foreign jurisdictions – including Germany, France, Poland, and the United Kingdom – widely recognises compulsory liquidation on the basis of the "just and equitable" doctrine. This approach stands in contrast to domestic law enforcement practice, where, in analogous circumstances, legal entities often remain in a prolonged state of dysfunction (deadlock), as courts refrain from intervening in corporate affairs and the shareholders are unable to resolve the dispute autonomously.

The article systematises a non-exhaustive list of grounds for company dissolution as a form of compulsory liquidation under foreign legal frameworks. These include: the impossibility of achieving the company's objects or purpose; the existence of a serious and persistent conflict between shareholders rendering the continuation of the company impracticable, where such

circumstances cannot be remedied through the exclusion of a shareholder or the compulsory buyout or forfeiture of their interest; a breakdown of mutual trust and confidence among shareholders; and violations of law or public policy, among others.

It is argued that company dissolution, as a mechanism of compulsory liquidation, constitutes an effective legal remedy enabling shareholders – particularly minority shareholders – to safeguard their rights and legitimate interests. The paper further substantiates the desirability of incorporating the institution of company dissolution into domestic legislation, whether on a voluntary basis or through compulsory procedures (including by court order or administrative action by a registrar).

Keywords: *economic activity; corporate rights; dissolution of corporate legal entities; compulsory liquidation; court order; company dissolution; judicial practice; Supreme Court; corporate disputes; shareholder conflict; deadlock; corporate governance; justice and equity; public interest; judicial discretion; balance of interests; share capital; shares; equity interest; business; economy.*

Дата першого надходження статті до видання: 16.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026 р.

УДК 346.91
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.18

Клепікова Ольга Вікторівна
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри економічного права та економічного судочинства
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5166-215x

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ФОРМИ ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА

Статтю присвячено питанням форми господарського судочинства. Доведено, що поняття форми господарського судочинства пов'язане з діяльністю господарського суду щодо розгляду справ, які відносяться до його юрисдикції, тому є основною категорією господарського процесуального права. У статті наголошено на тому, що форми господарського судочинства наведено у Господарському процесуальному кодексі України, натомість поняття форми є предметом наукової дискусії. Автор узагальнює основні наукові підходи до визначення форми господарського судочинства та формулює положення, що є найбільш характерними для розкриття правової природи цієї категорії. Зокрема, стверджується, що незважаючи на свій спеціальний характер, зумовлений господарським процесуальним правом, поняття форми господарського судочинства походить від загального поняття процесуальної форми. Висвітлено наукову позицію, відповідно до якої форма господарського судочинства є сукупністю правил, що регулюють порядок здійснення господарського судочинства. Автор також наводить наукові підходи, відповідно до яких формою господарського судочинства є встановлений законом порядок діяльності господарського суду та осіб, які беруть участь у справі, тобто вчинення процесуальних дій. У статті доведено, що поняття форми судочинства пов'язується зі здійсненням правосуддя і може розглядатися як форма діяльності господарського суду з розгляду справ, віднесених до його компетенції. У статті висвітлено окремі аспекти спрощеного судочинства та проблематика наказного провадження.

Ключові слова: *господарське процесуальне право, господарське процесуальне законодавство, Господарський процесуальний кодекс України, господарський суд, господарське судо-*

чинство, форма господарського судочинства, позовне провадження, наказне провадження, господарські справи, господарська юрисдикція.

Постановка проблеми. Господарське судочинство здійснюється за правилами, передбаченими Господарським процесуальним кодексом України (далі – ГПК). Удосконалення господарського процесуального законодавства знаходить різний прояв та пов'язується із впровадженням заходів інтеграції до ЄС. Поняття форми господарського судочинства насамперед пов'язане з діяльністю господарського суду щодо розгляду справ, які відносяться до його юрисдикції, тому є основною категорією господарського процесуального права. Форми господарського судочинства наведено у ГПК, натомість поняття форми є предметом наукової дискусії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо визначення форми судочинства є предметом досліджень науковців, які представляють галузі цивільного процесуального права та господарського процесуального права. Щодо форми господарського судочинства, це питання висвітлюється науковцями з господарського процесуального права у підручниках, навчальних посібниках, коментарях та інших наукових працях, серед яких О. А. Беляневич, В. Е. Беляневич, І. А. Бутирська, Ю. А. Джепа, Н. В. Іванюта, В. В. Рєзнікова, Т. В. Степанова, В. С. Щербина та інші. Зокрема, наукові підходи І. А. Бутирської, Ю. А. Джепи, Н. В. Іванюти отримали окреме висвітлення у цій статті.

Метою статті є узагальнення основних наукових підходів щодо поняття форми господарського судочинства та формулювання положень, що є найбільш характерними для розкриття правової природи цієї категорії.

Виклад основного матеріалу. Поняття форми господарського судочинства пов'язане з діяльністю господарського суду. Однак, незважаючи на свій спеціальний характер, зумовлений господарським процесуальним правом, ця категорія походить від загального поняття процесуальної форми. Енциклопедичне визначення процесуальної форми дає змогу акцентувати на тому, що це сукупність правових приписів, що визначають підстави, умови і послідовність здійснення судочинства, інших нормативно передбачених видів провадження та їх документального оформлення [1]. Відповідно до загальноприйнятого поняття процесуальної форми, остання є частиною процесуальних правил, встановлених процесуальним законодавством. Тому цілком логічним є висновок про те, що правила, які не встановлені законом, не можуть регулювати порядок діяльності осіб, які беруть участь у судовому розгляді [2].

У юридичній літературі наведено різні наукові підходи до визначення форми господарського судочинства. По-перше, вони різняться з огляду на те, яку редакцію ГПК автори аналізують, оскільки змістовно новою є редакція ГПК 2017 року, і це однозначно треба враховувати. По-друге, наукові підходи різ-

няться за теоретичними висновками, узагальнення яких дає змогу змістовно розкрити поняття форми господарського судочинства так:

– як сукупність правил, що регулюють порядок здійснення господарського судочинства;

– як встановлений законом порядок діяльності господарського суду та осіб, які беруть участь у справі, тобто вчинення процесуальних дій;

– як форма діяльності господарського суду з розгляду справ, віднесених до його компетенції.

На думку О. В. Рожнова, формою господарського судочинства є врегульований законом порядок вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності чи розгляду інших справ, подібних за своєю матеріально-правовою природою, які обумовлюють певні процесуальні особливості їх судового розгляду та вирішення [3]. У наведеному визначенні автор поєднав положення, які якнайбільш розкривають поняття форми судочинства загалом і правову природу господарських спорів, щодо яких виникає безпосередньо питання про господарське судочинство. Також наведене визначення певною мірою вказує на те, що поняття «господарські справи» є ширшим за поняття «господарські спори».

У юридичній літературі наведено думку про те, що процесуальна форма господарського процесу визначає нормативно встановлений порядок здійснення правосуддя, відпрацьоване на підставі досвіду правозастосування [4, с. 13]. У такому широкому аспекті поняття форми судочинства пов'язується зі здійсненням правосуддя. Під здійсненням правосуддя розуміють виключну функцію судів щодо розгляду певної категорії справ. Згідно зі ст. 124 Конституції України та ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Законодавець унеможливлює делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами. Слушною є думка М. І. Смоковича про те, що в умовах дії правового режиму воєнного стану забезпечення здійснення правосуддя судами та уможливлення реальної доступності до правосуддя є складним багатоаспектним питанням, що передбачає широкий спектр заходів і засобів, завдяки яким: а) кожен має не лише реальну можливість звернутися до судових органів, а й дієво скористатися перевагами процедури судового розгляду та отримати належний захист своїх прав; б) забезпечується реалізація конституційної вимоги щодо сталої системності правового порядку в організації та діяльності органів державної влади, зокрема й судових органів як державних інституцій, наділених виключними владними повноваженнями у механізмі держави у сфері здійснення правосуддя [5]. Відтак маємо констатувати, що питання здійснення правосуддя за сучасних реалій розглядається у площині забезпечення здійснення правосуддя і пов'язується з можливістю реалізації права на судовий захист.

Поєднання понять «здійснення правосуддя», «господарські справи», «форма судочинства» є характерним для висвітлення статистичних даних щодо роботи господарських судів за відповідний звітній період. Зокрема, аналіз стану здійснення правосуддя під час розгляду господарських справ у 2024 році свідчить про те, що збільшується майнова заборгованість контрагентів у справах, і, як наслідок, зростає кількість справ про банкрутство та неплатоспроможність фізичних осіб, справ позовного провадження в межах справ про банкрутство, справ про розірвання, зміну договорів та визнання їх недійсними. Під час повномасштабної воєнної агресії рф з'явились нові категорії спорів: спори, пов'язані з відшкодуванням збитків, завданих рф; спори про конфіскацію майна (примусове вилучення) на користь сил оборони; спори про стягнення витрат, пов'язаних з розміщенням (розквартируванням) військових. Відтак можна стверджувати про те, що за сучасних реалій переважно у формі позовного провадження здійснюється господарське судочинство [6].

Заслуговує на підтримку висновок про те, що діяльність господарських судів щодо розгляду та вирішення господарських спорів має упорядкований правовий характер, тобто чітку процесуальну форму, встановлену законом. Процесуальна форма є важливою гарантією досягнення законності в судочинстві [7, с. 29].

Процесуальну форму визначають як інструментарій, за допомогою якого досягається законність у діяльності господарських судів [8, с. 24]. Окремо можна навести думку про те, що має йтися саме про процедуру організації розумового процесу розгляду та вирішення господарським судом справ, віднесених до його компетенції, спрямовану на забезпечення його справедливості та своєчасності [9, с. 727].

Поняття форми господарського судочинства логічно розглядати у контексті діяльності господарського суду, під якою науковці розуміють: 1) систему процесуальних дій, що здійснюються на підставі наданих законодавством повноважень, пов'язаних із розглядом господарських спорів, шляхом застосування певних процесуальних засобів, результат яких утілено у відповідному судовому акті, з метою захисту й відновлення прав та інтересів; 2) функцію правосуддя, яка є основною та відрізняє діяльність судів, зокрема господарських, від діяльності інших органів влади й полягає в розгляді та вирішенні судом справ, зарахованих до його компетенції; 3) функцію відтворення, що розкривається через постійну здатність суду виконувати покладений обсяг повноважень у результаті цілеспрямованої взаємодії всіх ланок інстанційної системи, яка проявляється в прийнятті якісних судових актів; 4) організаційну функцію, що характеризується процесуальною формою практичної реалізації діяльності господарського суду [10; 11]. На думку Н. В. Іванюти, особливості процесуальної форми розкриваються через її види в господарському судочинстві. Тому авторка окремо визна-

чає характеристики загального позовного провадження, спрощеного позовного провадження, а також наказного провадження [12].

На нашу думку, визначення форми господарського судочинства опосередковує такі положення. По-перше, форма господарського судочинства є правовою категорією. По-друге, форма господарського судочинства застосовується у зв'язку з реалізацією права на звернення до господарського суду та шляхом вчинення відповідних процесуальних дій. По-третє, форма господарського судочинства об'єктивно обумовлена спеціалізацією господарського суду щодо вирішення справ, віднесених до його компетенції та завданнями господарського судочинства. По-четверте, дотримання форми господарського судочинства є обов'язковим, вона визначена законом та щодо неї застосовується імперативний метод регулювання. По-п'яте, документальна ознака дає змогу різнити форми господарського судочинства, і відповідно до неї визначається процесуальний документ, із яким закон пов'язує звернення до господарського суду, а також вид судового рішення за результатами розгляду справи.

Згідно зі ст. 12 ГПК, законодавець визначає дві форми господарського судочинства: позовне провадження та наказне провадження.

Позовне провадження є основною формою господарського судочинства, у межах якої господарський суд вирішує справу за позовом позивача до відповідача щодо порушеного, невизнаного або оспорюваного права чи інтересу, пов'язаного з господарською діяльністю. Основними ознаками позовного провадження є такі: сторонами є позивач і відповідач, звернення до суду відбувається шляхом подання позовної заяви та сплати судового збору, розгляд справи здійснюється шляхом забезпечення змагальності сторін та забезпечення рівності їх процесуальних прав, за результатами розгляду справи суд ухвалює рішення.

Останнім часом певної критики з боку науковців отримало питання про наказне провадження. Зазначимо, що запровадження у національне законодавство спрощених форм судочинства зумовлено відповідними заходами у країнах ЄС. Зокрема, треба звернути увагу на Рекомендацію R (81) 7 від 14.05.1981 Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя [13], а також Регламент Європейського Парламенту і Ради ЄС від 12.12.2006 № 1896/2006 «Про введення Європейського наказного провадження» [14].

На підставі аналізу досвіду інших країн науковці виділяють дві основні моделі наказного провадження: документарну («evidence» model) та бездокументарну («no-evidence» model). Документарна передбачає подання заявником до суду письмових доказів на підтвердження його вимог, і за умови підтвердження підстав судом видається судовий наказ. За бездокументарної форми обґрунтованість вимог заявника не розглядається, а наказ видається, якщо заява є прийнятою та відповідає лише формальним вимогам. Документарна модель поширена у Бель-

гії, Франції, Греції, Люксембурзі, Італії та Іспанії, бездокументарна модель – в Австрії, Фінляндії, Німеччині, Швеції та Португалії [15]. У юридичній літературі йдеться про перспективу запровадження в Україні електронного наказного провадження відповідно до досвіду інших країн [16].

Згідно з нормами ГПК, наказне провадження – це окрема форма господарського судочинства, що передбачає стягнення грошової заборгованості на підставі судового наказу. Особливості наказного провадження зумовлені такими положеннями:

1) Характер вимог заявника, за якими може бути виданий судовий наказ. Згідно зі ст. 12 ГПК, наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо. Згідно зі ст. 148 ГПК, судовий наказ може бути видано тільки за вимогами про стягнення грошової заборгованості за договором, укладеним у письмовій (в тому числі електронній) формі, якщо сума вимоги не перевищує 100 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

2) Альтернативою наказному провадженню є спрощене позовне провадження.

3) Сторони у наказному провадженні: заявник і боржник.

4) Відсутність окремих правил юрисдикції.

5) За результатами розгляду суд видає рішення у формі судового наказу. Судовий наказ є особливою формою судового рішення. Судовий наказ підлягає виконанню за правилами, встановленими законом для виконання судових рішень.

6) Звернення до суду відбувається шляхом подання заяви про видачу судового наказу та сплати судового збору.

7) Розгляд заяви про видачу судового наказу проводиться без судового засідання і без повідомлення заявника та боржника.

8) Судовий наказ не підлягає перегляду, проте може бути скасований у зв’язку із реалізацією передбаченого ГПК права боржника на подачу заяви про скасування судового наказу.

Наведені вище положення дають змогу визначити не лише ознаки наказного провадження, а й можуть використовуватися для розмежування наказного і позовного провадження.

На думку І. А. Бутирської, наказне провадження є одним із проявів спрощення господарської процесуальної форми. Безспірність грошової вимоги у наказному провадженні презюмується, але не є обов’язковою умовою видачі судового наказу, оскільки господарський суд, вирішуючи питання про видачу судового наказу, має у своєму розпорядженні лише докази, надані заявником. Авторка слушно зазначає на проблему альтернативності застосування наказного провадження: заявник самостійно обирає процесуальний спосіб вирішення своєї пра-

вової проблеми – або шляхом подання позовної заяви, або шляхом звернення до господарського суду з заявою про видачу судового наказу. За умови обрання заявником форми наказного провадження та у разі відмові судом у захисті порушеного права останній має право на повторне звернення до господарського суду з тими самими вимогами, але вже у межах спрощеного позовного провадження, яке далі теоретично може трансформуватися ще й у загальне позовне провадження. Можна погодитися з думкою авторки про те, що наявність такої альтернативи у заявника затягує процес і перевантажує суддів, оскільки завдяки цьому одна і та сама справа може двічі розглядатися судом – спочатку за правилами наказного, а потім – за правилами спрощеного позовного провадження [17].

Заслуговує на підтримку думка Ю. А. Джепи про те, що головна відмінність наказного провадження від позовного в тому, що наказне провадження вирішує конфлікт у спрощеній формі, що дає змогу зекономити час та прискорити захист порушених прав. Ознака спрощеності полягає у тому, що це провадження є простішим за позовне. Також можна додати положення про швидкість розгляду справ. Згідно зі ст. 154 ГПК, заява про видачу судового наказу розглядається судом протягом п’яти днів з дня її надходження, тоді як у позовному провадженні суд протягом цього часу лише відкриває провадження у справі. Авторка справедливо зазначає на те, що у наказному провадженні не застосовується принцип змагальності, видача судового наказу відбувається шляхом оцінки належних доказів [18].

Узагальнені автором статті наукові підходи не мають виключний характер, можуть бути підставою для подальших наукових досліджень проблематики форми господарського судочинства.

Висновки. Форма господарського судочинства є правовою категорією, що застосовується у зв’язку з реалізацією права на звернення до господарського суду шляхом обов’язкового дотримання норм ГПК та вчинення відповідних процесуальних дій, об’єктивно зумовлена здійсненням правосуддя з огляду на спеціалізацію господарського суду щодо вирішення справ, віднесених до його компетенції та ухвалення судового рішення за результатами розгляду справи. Позовне провадження є основною формою господарського судочинства, наказне провадження є спрощеною формою господарського судочинства.

Список використаних джерел

1. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua
2. Перунова О. М., Леонтьєва Л. В. Поняття, значення та складники процесуальної форми цивільного судочинства. *Modern researches: progress of the legislation of Ukraine and experience of the European Union:* Collective monograph. Riga: Izdevniecība «Baltija Publishing». 2020. P. 2. С. 868–887. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/35/573/1181-1?inline=1

3. Рожнов О. В. Судочинство в господарських судах: навчальний посібник. Харків. 2023. URL: https://surl.li/zvsltj
4. Господарський процес. Практикум: навч. посіб. / кол. авт. Дніпро: Видавець Біла К. О. 2018. 192 с.
5. Смокович М. І. Здійснення правосуддя в умовах воєнного стану: до питання законодавчих змін. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2022. Вип. 70. С. 450–455.
6. Аналіз стану здійснення правосуддя при розгляді господарських справ за 2024 рік. *Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду.* URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Analiz_KGS_pravosud_2024.pdf
7. Господарський процес: навч. посіб. / В. А. Кройтор, О. Г. Бортнік, О. Л. Зайцев, Т. В. Степаненко; за заг. ред. В. А. Кройтера. Харків: ХНУВС. 2017. 320 с.
8. Боровик С. С., Джунь В. В., Мудрий С. М. Захист прав суб'єктів господарювання в арбітражних судах України: підручник. Київ: Оріяни. 2001. 228 с.
9. Таликін Є. А. Визначення поняття господарської процесуальної форми. *Форум права.* 2011. № 4. С. 723–728.
10. Іванюта Н. В. Методологічний аналіз діяльності господарського суду. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 1. С. 162–166.
11. Сулім В. Діяльність господарських судів у системі судоустрою України. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 8. С. 95–99.
12. Іванюта Н. В. Особливості господарсько-процесуальної форми у судочинстві. *Правові новели.* 2018. № 4. С. 301–307.
13. Рекомендація R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14.05.1981. URL: https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf
14. EC Regulation # 861/2007 of the European Parliament and of the Council of 11 July 2007 establishing a European Small Claims Procedure. Official Journal of the European Union. 2007. L. 199/1.
15. Нестерцова-Собакарь О. В., Свистак Ю. В. Правове регулювання інституту наказного провадження: зарубіжний досвід та вітчизняні особливості. *Науковий вісник ДДУВС.* 2017. № 3. С. 140–148.
16. Пальона А. В. Правова регламентація наказного провадження: історія та зарубіжний досвід. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики.* 2023. № 1(7). С. 33–37. URL: https://aplsp.stu.cn.ua/article/view/277550
17. Бутирська І. Наказне провадження у господарському судочинстві. *Право України.* 2020. № 7. С. 98–109.
18. Джепа Ю. А. Поняття та особливості наказного провадження за Господарським процесуальним кодексом України. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. Вип. 4, т. 1. С. 48–52.

Olga Klepikova. Theoretical approaches to determining the form of commercial proceedings

The article is devoted to the issues of the form of commercial proceedings. It is proved that the concept of the form of commercial proceedings is primarily related to the activities of the commercial court in considering cases that fall within its jurisdiction, therefore it is the main category of commercial procedural law. The article emphasizes that the forms of commercial proceedings are defined in the Commercial Procedural Code of Ukraine, but the concept of form is the subject of scientific discussion. The author summarizes the main scientific approaches to determining the form of commercial proceedings and formulates the provisions that are most characteristic for revealing the legal nature of this category. It is argued that, despite its special nature, determined by commercial procedural law, the concept of the form of commercial proceedings primarily derives from the general concept of procedural form. The scientific position is highlighted, according to which the form of commercial litigation is a set of rules that regulate the procedure for conducting commercial proceedings. The author also cites scientific approaches,

according to which the form of commercial proceedings is the legally established procedure for the activities of the commercial court and the persons participating in the case, that is, the performance of procedural actions. The article proves that the concept of the form of judicial proceedings is associated with the administration of justice and can be considered as a form of activity of a commercial court in considering cases within its jurisdiction. The forms of commercial proceedings are legal proceedings and injunctive proceedings. Legal proceedings is the main form of commercial proceedings, within which a commercial court decides a case based on a plaintiff's claim against a defendant regarding a violated, unrecognized, or disputed right or interest related to business activity. The article highlights certain aspects of simplified proceedings and the issues of injunctive proceedings. It was concluded that legal proceedings are the main form of commercial proceedings, and injunctive proceedings are a simplified form of commercial proceedings.

Keywords: *commercial procedural law, commercial procedural legislation, Commercial Procedural Code of Ukraine, commercial court, commercial proceedings, form of commercial proceedings, legal proceedings, injunctive proceedings, commercial cases, commercial jurisdiction.*

Дата першого надходження статті до видання: 27.01.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.02.2026 р.

УДК 346.2; 347.19
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.19

Мельник Андрій Павлович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-9835-3246

ОЦІНКА ЧАСТКИ ПРИ ПРИМУСОВОМУ ВИРІШЕННІ КОРПОРАТИВНИХ КОНФЛІКТІВ

Статтю присвячено комплексному дослідженню правових та економічних аспектів визначення вартості частки у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю в межах процедури примусового вирішення корпоративних конфліктів (judicial buyout). Обґрунтовано необхідність чіткого розмежування категорій «ринкова вартість» та «справедлива вартість» при примусовому відчуженні частки як автономного механізму захисту порушених прав учасника. У межах процедури judicial buyout об'єктом оцінки виступає саме частка, вартість якої має відображати реальний економічний еквівалент обсягу корпоративних прав учасника без несправедливого її зменшення через технічні дисконти.

Проаналізовано релевантну практику Великої Палати Верховного Суду щодо застосування концепції Fair Value та стандарту «еквівалентного відшкодування» у спорах щодо примусового викупу активів. Окрему увагу приділено фідуціарній природі відносин між учасниками, що дає змогу розглядати приватні товариства як «квазі-партнерства», де особиста довіра превалює над капіталом. Досліджено досвід судів правових систем загального права (США, Велика Британія) стосовно заборони застосування дисконту за міноритарність (DLOC) та дисконту за неліквідність (DLOM) у таких суб'єктах господарювання. Проаналізовано, що застосування ринкових дисконтів в умовах судового примусу є формою безпідставного збагачення та легалізацією недобросовісної поведінки агресивного (недружнього) партнера, який спровокував суперечку для здешевлення активів опонента.

Сформульовано пропозиції щодо надання суду широкої дискреції визначати дату оцінки ретроспективно (на момент виникнення патової ситуації), що є критично важливим для захисту від штучного знецінення активів та ініціювання стратегічного банкрутства. Об-

ґрунтовано, що оцінка бізнесу як діючого підприємства (going concern) на доконфліктну дату забезпечує дотримання принципу «справедливої рівноваги» та сприяє макроекономічній стабільності через збереження цілісності суб'єктів господарювання та захист інвестиційної привабливості корпоративного сектору України.

Ключові слова: *корпоративний конфлікт, примусовий викуп частки, справедлива та ринкова вартість, міноритарій, господарський суд, Верховний Суд, корпоративний спір, фідуціарні обов'язки, принцип добросовісності, захист права власності, корпоративний договір, економіка, бізнес.*

Постановка проблеми. Сучасна доктрина корпоративного права України перебуває у стані безперервного пошуку та вдосконалення ефективних механізмів подолання патових ситуацій (deadlock) у товариствах з обмеженою відповідальністю, передусім тих, що характеризуються паритетним розподілом часток (50 / 50). Вітчизняна судова практика дотримувалась усталено підходу щодо принципу невтручання у внутрішні справи товариства, однак така позиція в умовах жорстких корпоративних протистоянь часто призводить до паралічу господарської діяльності суб'єкта. Одним із найбільш обговорюваних інструментів вирішення таких конфліктів у площині матеріального права є запровадження інституту примусового викупу частки за рішенням суду (judicial buyout). Проте практична реалізація цього механізму стикається з фундаментальною перешкодою – відсутністю чітких, законодавчо закріплених та доктринально обґрунтованих критеріїв оцінки частки, яка підлягає відчуженню всупереч волі її власника. Відсутність єдиного методологічного підходу до встановлення ціни в умовах конфлікту створює пряму загрозу порушення балансу інтересів учасників та перетворює судове рішення з інструменту захисту на засіб безпідставного збагачення однієї зі сторін корпоративного спору.

Актуальність пошуку справедливих критеріїв оцінки частки зумовлена не лише приватними інтересами конкретних засновників чи акціонерів, а й значним публічним інтересом. Як слушно наголошує Л. М. Дорошенко у своїх дослідженнях, затяжні корпоративні конфлікти виходять далеко за межі внутрішньоорганізаційних спорів і чинять прямий деструктивний вплив на економічні інтереси держави, інвестиційний клімат та загальну стабільність бізнес-середовища [1, с. 15]. Компанія, що перебуває у стані корпоративного конфлікту, припиняє свій розвиток, що неминуче призводить до втрати робочих місць її працівниками, генерує податкові недоїмки та часто стає об'єктом штучних процедур банкрутства. Саме тому інститут примусового викупу частки треба розглядати не як неправомірне втручання чи порушення свободи підприємництва, а як необхідний захід захисту національної економіки від руйнівних наслідків корпоративних конфліктів, що вимагає розробки максимально точного, прозорого і справедливого правового врегулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правової природи корпоративних прав, частки у статутному капіталі та механізмів їх захисту система-

тично перебували у центрі уваги провідних українських фахівців з господарського права та цивілістів, серед яких О. Гарагонич, Л. Дорошенко, О. Кібенко, Р. Майданик, А. Смітюх, І. Спасибо-Фатєєва, Т. Шемета та інші. Зокрема, О. Кібенко ґрунтовно дослідила специфіку частки як особливого об'єкта права власності, що не зводиться до звичайного рухомого майна та потребує спеціальних режимів переходу права власності [2]. А. Смітюх у своїх фундаментальних монографічних дослідженнях здійснив глибокий теоретико-правовий аналіз корпоративних прав та корпоративних часток, розмежувавши їх речові та зобов'язальні елементи [3]. Р. Майданик сформував міцне доктринальне підґрунтя для розуміння фідуціарних відносин у приватному праві, що є критично важливим для кваліфікації дій учасників під час конфлікту [4]. Окремої уваги заслуговують дослідження Т. Шемети, яка у своїй дисертаційній роботі системно проаналізувала правовий режим переходу частки учасника в ТОВ, обґрунтувавши її статус як самостійного об'єкта права власності [5]. Серед зарубіжних науковців проблематику судового викупу та справедливої вартості досліджували П. Девіс (Paul Davies), С. Вортінгтон (Sarah Worthington), Р. Кракман (Reinier Kraakman) та Л. Бебчук (Lucian Bebchuk). Водночас, незважаючи на значний масив наукових праць, системна проблема встановлення критеріїв оцінки частки саме у контексті примусового викупу за рішенням господарського суду (на відміну від добровільного виходу учасника з товариства) залишається недостатньо розробленою та потребує комплексного доктринального осмислення.

Метою статті є здійснення правового аналізу критеріїв (правил) оцінки корпоративної частки під час примусового вирішення корпоративних конфліктів, а також обґрунтування необхідності імплементації концепції «справедливої вартості» (fair value) у практику вітчизняного господарського судочинства як ефективного способу захисту прав за порушення фідуціарних обов'язків та принципу добросовісності.

Виклад основного матеріалу. Під час дослідження механізмів оцінки корпоративних прав першочергового та фундаментального значення набуває з'ясування правової природи об'єкта такої оцінки. Частка у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю не є звичайною річчю чи індивідуально-визначеним майном у класичному розумінні речового права. Згідно з усталеними доктринальними підходами, артикульованими в працях О. Кібенко та О. Пелипенко, частка акумулює в собі складний комплекс майнових прав (зокрема право на отримання частини прибутку у вигляді дивідендів, право на ліквідаційну квоту у разі припинення товариства) та немайнових, організаційно-управлінських прав (право на участь в управлінні справами товариства, право на отримання вичерпної інформації про його фінансово-господарську діяльність) [2, с. 68]. Розвиваючи підходи до розуміння об'єкта корпоративних правовідносин, Т. Ше-

мета у своєму дисертаційному дослідженні аргументовано доводить, що частка у статутному капіталі ТОВ є повноцінним та самостійним об'єктом права власності. Вона виступає зовнішнім виразом вартості майна, переданого учасником, та акумулює в собі нерозривний зв'язок майнової цінності з обсягом організаційних повноважень [5, с. 37]. Визнання частки самостійним об'єктом права власності має вирішальне значення для нашого дослідження. Це означає, що примусове вилучення частки в межах процедури judicial buyout підпадає під жорсткі конституційні гарантії захисту права власності. Відповідно втручання держави через судове рішення у право власності на частку можливе лише за умови виплати її власникові абсолютно еквівалентної та справедливої компенсації. Застосування в цьому процесі будь-яких ринкових дисконтів (за міноритарність чи неліквідність) є фактичною частковою конфіскацією майна учасника без належного відшкодування, що є прямим порушенням європейських стандартів захисту права власності. До того ж, як доводить А. Смітюх, корпоративні права нерозривно пов'язані з діяльністю самої юридичної особи як живого організму [3, с. 142]. Враховуючи таку комплексну правову природу (поєднання майнових та організаційно-управлінських прав), відчуження корпоративної частки, особливо в примусовому порядку за рішенням суду, потребує застосування особливих компенсаційних механізмів. Вони мають враховувати не лише поточну ринкову кон'юнктуру чи балансову вартість майна, а й реальну економічну цінність участі особи у діючому підприємстві.

У сучасній українській правовій системі значний акцент робиться на розвитку договірних (превентивних) механізмів розв'язання корпоративних спорів. Зокрема, Л. М. Дорошенко у своїх працях аргументовано доводить високу ефективність корпоративного договору (shareholders' agreement) як інструменту запобігання патовим ситуаціям та ескалації конфліктів [6, с. 257]. Міжнародні договірні механізми, відомі як угоди про взаємне поглинання часток (cross-purchase agreements), дають змогу учасникам заздалегідь, ще на етапі створення бізнесу або до настання суперечки, погодити формулу та порядок виходу з товариства. За таких умов ринок самостійно регулює вартість, оскільки учасник, який пропонує ціну, повинен бути готовим як купити частку партнера за цю суму, так і продати свою. Однак, незважаючи на законодавчу легалізацію корпоративних договорів, на практиці переважна більшість українських товариств з обмеженою відповідальністю функціонують без їх укладення, покладаючись виключно на статути, що, як правило, мають типовий характер. У ситуаціях, коли превентивне договірне регулювання відсутнє або вичерпало свій потенціал через неможливість виконання, безальтернативним шляхом розв'язання дедлоку стає судове втручання. І саме на цьому етапі постає критична правова проблема вибору між застосуванням критерію «ринкової» та «справедливої» вартості.

Поточне корпоративне законодавство України, зокрема стаття 24 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [7], під час визначення розміру виплати колишньому учаснику оперує виключно категорією «ринкової вартості» (market value). Такий законодавчий підхід є цілком логічним, послідовним та виправданим у разі добровільного виходу учасника з товариства, коли він самостійно приймає рішення про припинення інвестиційної участі та згоден підкорятися законам ринкового ціноутворення. Проте механічна екстраполяція концепції ринкової вартості на процедуру примусового вирішення конфлікту (judicial buyout) призводить до суттєвих правових та економічних викривлень, що межують із порушенням гарантій захисту права власності.

Ринкова вартість за своєю суттю враховує особливості приватного товариства – насамперед низьку ліквідність часток та неможливість їх вільного обігу. Як наслідок, під час проведення судово-економічних експертиз оцінювачі, спираючись на міжнародну методологію (зокрема базові принципи Міжнародних стандартів оцінки IVS 200) [8], застосовують інструменти зниження вартості – дисконт за відсутність контролю та дисконт за неліквідність. Концептуальне підґрунтя таких дисконтів було закладено ще у світовому еталоні оцінки бізнесу – документі Revenue Ruling 59-60 (США) [9]. У його розділі 4.02(g) прямо визнається, що міноритарну частку в закритій компанії продати значно складніше, що впливає на її ціну.

Відповідно до цієї методології, зниження вартості може сягати 20–35 % лише через те, що відчужувана частка (наприклад, 49 % або паритетні 50 %) не забезпечує власнику контролю над підприємством. Проте у контексті примусового вирішення корпоративного конфлікту таке дисконтування є неприпустимим. Важливо підкреслити, що сам Revenue Ruling 59-60 містить застереження: примусові продажі (forced sales) зазвичай не відображають справедливу ринкову вартість. Відтак, спираючись на цей принцип та застосовуючи за аналогією конституційні гарантії «еквівалентного відшкодування» (сформовані Великою Палатою Верховного Суду у справі № 905/671/19), судове втручання, яке позбавляє особу власності всупереч її волі, вимагає розрахунку суворо пропорційної *(pro rata)* вартості всього бізнесу. Застосування технічних дисконтів у процедурі judicial buyout фактично перетворюється на некомпенсоване вилучення частини майна [10].

Застосування такого дисконту за міноритарність під час примусового викупу частки у ситуації корпоративного конфлікту є концептуально неприпустимим з погляду господарського права. Якщо господарський суд, керуючись принципом пропорційності та необхідністю захисту економічного правопорядку, зобов’язує одного учасника продати свою частку іншому з метою порятунку бізнесу від остаточного руйнування, використання дисконту означатиме, що учасник,

який залишається в бізнесі (а він нерідко є саме ініціатором утисків або винуватцем дедлоку), консолідує контроль над 100 % активів зі значною, економічно необґрунтованою знижкою. Це прямо суперечить фундаментальним засадам цивільного законодавства, закріпленим у ст. 3 Цивільного кодексу України [11], оскільки створює легальне підґрунтя для безпідставного збагачення та фактично преміює недобросовісну поведінку агресивного (недружнього) партнера, який спровокував суперечку для здешевлення активів опонента.

Для подолання цієї правової колізії та забезпечення ефективного судового захисту необхідний системний перехід до застосування категорії «справедливої вартості» (fair value). Вектор такого підходу вже намічений у правозастосовній практиці Великої Палати Верховного Суду щодо процедури примусового викупу акцій (squeeze-out).

Водночас треба чітко усвідомлювати неможливість прямої аналогії між сквіз-аутом в акціонерних товариствах та примусовим судовим викупом (judicial buyout) у ТОВ через принципово різну правову природу підстав їх застосування. Якщо сквіз-аут є нормативно закріпленим правом домінуючого акціонера (власника 95 % та більше акцій) на консолідацію капіталу, то інститут judicial buyout у ТОВ з паритетним володінням (наприклад, 50 / 50) може виступати екстраординарним судовим інструментом розв'язання дедлоку та збереження життєздатності бізнесу.

Проте, незважаючи на різні підстави застосування, обидві процедури мають спільний правовий наслідок: відбувається примусове позбавлення особи права власності на корпоративну частку всупереч її волі. Саме тому аналогія має стосуватися не порогових значень володіння (95 % + 1 акція), а виключно *стандарту гарантій захисту права власності*.

Обґрунтування абсолютної відмови від дисконтів знаходить надзвичайно потужну підтримку у доктрині та прецедентній практиці порівняльного корпоративного права, насамперед у юрисдикціях загального права. У Великій Британії Розділ 994 Закону про компанії 2006 року (Companies Act 2006) імперативно закріплює право учасника звернутися до суду за захистом від «несправедливого упередження» (unfair prejudice), що охоплює випадки утиску інтересів міноритаріїв або партнерів по бізнесу [12]. Найбільш поширеним правовим наслідком такого звернення стає судовий наказ про примусовий викуп акцій. Причому у знаковій справі Палати Лордів *O'Neill v Phillips* (1999) суддя Лорд Гофман (Lord Hoffmann) чітко розмежував звичайні комерційні корпорації та так звані «квазіпартнерства» (quasi-partnerships) [13]. До останніх належать закриті компанії, створені на засадах особистої довіри (часто родинні бізнеси або спільні стартапи), де всі учасники мають законні (легітимні) очікування брати безпосередню участь в управлінні компанією. Суд постановив, що у разі виключення учасника з квазі-

партнерства внаслідок порушення неформальних домовленостей або виникнення непереборного конфлікту застосування дисконту за міноритарність є категорично неприйнятним. Частка має викуповуватися виключно на пропорційній основі (pro rata value). Зважаючи на вітчизняні бізнес-реалії, де переважна більшість товариств із розподілом 50 / 50 є класичними квазі-партнерствами, імплементація британського підходу до справедливої оцінки є об'єктивною необхідністю для забезпечення життєздатності інституту judicial buyout в Україні.

Особливої уваги заслуговує досвід штату Делавер (США), правова система якого є світовим орієнтиром у регулюванні корпоративних відносин. У межах реалізації права на судову оцінку (appraisal rights), закріпленого у § 262 Delaware General Corporation Law [14] Канцлерський суд штату Делавер послідовно дотримується позиції щодо неприпустимості дисконтування вартості частки через її неконтрольний (міноритарний) характер під час визначення справедливої вартості. Зокрема, у справі Cavalier Oil Corp. v. Harnett було встановлено, що об'єктом оцінки є не окремий пакет акцій міноритарія, а його пропорційна частка у вартості корпорації як цілісного механізму [15]. Водночас, застосовуючи стандарт судового перегляду «повної справедливості» (entire fairness), вироблений у прецеденті Weinberger v. UOP, Inc., суд аналізує не лише фінансовий результат, а й добросовісність процесу підготовки транзакції, що корелюється з українською доктриною фідуціарних обов'язків [16].

Окрім позитивного міжнародного досвіду, міцний теоретичний фундамент для концепції справедливої вартості забезпечує вітчизняна доктрина фідуціарних правовідносин, яка наразі активно розвивається в межах рекодифікації цивільного законодавства. Заснування бізнесу у форматі 50/50 створює між партнерами не лише стандартні корпоративні та зобов'язальні зв'язки, а й особливі, високоінтегровані довірчі (фідуціарні) відносини. Досліджуючи доктрину фідуціарних відносин, академік Р. Майданик справедливо акцентує на тому, що фідуціарні відносини базуються на підвищеному стандарті лояльності та обов'язку діяти в найкращих інтересах партнера та спільної справи. Це обумовлює необхідність формування гнучкого правового інструментарію для захисту вразливої сторони у разі зловживання довірою [4, с. 29]. У контексті цього дослідження таким дієвим інструментом є надання господарському суду широкої дискреції щодо застосування критерію «справедливої вартості» (fair value) як специфічної приватноправової санкції за порушення фідуціарних обов'язків. Якщо партнер діє всупереч інтересам товариства, створює штучні перешкоди в управлінні, він порушує свій фідуціарний обов'язок, а отже, втрачає право розраховувати на придбання частки іншого учасника за дисконтованою (заниженою) ціною.

Окремим, надзвичайно складним процесуальним та матеріальним аспектом є визначення дати проведення оцінки. За період, поки триває досудове врегулю-

вання та безпосередній судовий розгляд корпоративного спору у кількох інстанціях, сторона, що зберігає фактичний контроль над виконавчим органом (директоратом) товариства, часто вдається до відверто недобросовісних дій: інтенсивного виведення ліквідних активів, штучного обтяження майна борговими зобов'язаннями, переведення вигідних клієнтських контрактів на афілійованих осіб або навіть ініціювання процедури фіктивного банкрутства. Якщо експертна оцінка корпоративної частки здійснюватиметься виключно на дату винесення судового рішення або на момент фактичної виплати, витіснений учасник зазнає колосальних збитків, ризикуючи отримати мізерну компенсацію за штучно знецінений бізнес («порожню оболонку»).

Спираючись на загальний принцип добросовісності та доктрину venire contra factum proprium (заборони суперечливої поведінки), стає очевидним: правопорушник не може отримувати переваги від власних недобросовісних дій. У контексті примусового викупу частки це означає, що для дотримання стандарту «справедливої рівноваги» (fair balance) між приватними інтересами учасників суд має бути наділений широкою дискрецією щодо встановлення ретроспективної дати оцінки.

Як зазначила Велика Палата Верховного Суду у справі № 908/137/18 [17], втручання у право власності є легітимним лише за умови дотримання принципу пропорційності та надання «повного та еквівалентного відшкодування». Відтак призначення оцінки на дату, що передувала першому акту блокування управління або виникненню стану дедлоку, є необхідним заходом для унеможливлення зловживання правом з боку агресивного партнера. Такий підхід гарантує оцінку бізнесу як діючого підприємства у його непорушеному стані, що повністю нівелює сенс процесуальних диверсій мажоритарія щодо штучного знецінення активів. Навіть більше, застосування критерію справедливої вартості (fair value) на ретроспективну дату дає змогу запобігти стратегічному банкрутству, забезпечуючи реальне відновлення балансу інтересів та збереження суб'єкта господарювання.

Відтак оцінка корпоративної частки в умовах конфлікту перетворюється з суто бухгалтерського чи фінансово-економічного завдання на складну комплексну правову процедуру, де математичні формули та стандарти оцінки жорстко коригуються правовими категоріями добросовісності, розумності та справедливості. Лише системний та комплексний підхід, що органічно поєднує нормативну відмову від міноритарних дисконтів із гнучкістю суду у виборі дати оцінки, здатен забезпечити належний та ефективний захист гарантованого Конституцією України права власності.

Висновки. Проведене дослідження дає змогу стверджувати, що чинна модель правового регулювання корпоративних конфліктів у товариствах з обмеже-

ною відповідальністю, особливо з паритетним розподілом часток, потребує суттєвого концептуального осмислення та вдосконалення в частині механізмів виходу з дедлоку. Єдиним ефективним системним вирішенням проблеми оцінки під час застосування інституту примусового вирішення корпоративних спорів є нормативне закріплення та визнання судом пріоритету критерію «справедливої вартості» над традиційною «ринковою вартістю».

Ключовими доктринальними та правозастосовними елементами такої справедливої оцінки мають стати такі критерії (положення):

1. Категорична нормативна заборона застосування будь-яких понижуючих дисконтів (за міноритарність, неліквідність, відсутність контролю) у разі примусового вилучення частки за рішенням суду, особливо в компаніях, що мають ознаки «квазі-партнерства». Виплата компенсації повинна здійснюватися пропорційно *(pro rata)* до економічної вартості всього підприємства.

2. Проведення оцінки підприємства виключно як діючого бізнесу (going concern valuation) з обов'язковим урахуванням усіх нематеріальних активів, ділової репутації та майбутнього потенціалу компанії, а не за її «ліквідаційною» чи балансовою вартістю.

3. Наділення господарського суду широкими дискреційними повноваженнями самостійно визначати ретроспективну дату оцінки корпоративних прав залежно від фактичних обставин справи. Цей механізм спрямований на нейтралізацію руйнівних наслідків недобросовісної поведінки учасників (виведення активів) та реалізацію функції захисту вразливої сторони у рамках фідуціарних правовідносин.

Імплементація запропонованих підходів у правозастосовну практику сприятиме ефективному розв'язанню затяжних корпоративних конфліктів та забезпеченню цивілізованого виходу учасників із бізнесу на умовах еквівалентного майнового відшкодування. Це не лише забезпечить захист прав інвесторів, а й гарантуватиме збереження робочих місць, макроекономічну стабільність і зміцнення інвестиційного клімату держави в умовах економічної відбудови.

Список використаних джерел

1. Дорошенко Л. М. Корпоративні конфлікти та їх вплив на економічні інтереси держави та бізнесу. *Journal of Eastern European Law*. 2025. № 131. С. 14–26.
2. Кібенко О. Р., Пелипенко О. О. Частка у статутному капіталі товариства як об'єкт права власності: окремі аспекти. *Право України*. 2021. № 5. С. 67–84.
3. Смітюх А. В. Корпоративні права та корпоративні паї (частки): теоретико-правові аспекти: монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 662 с.
4. Майданик Р. А. Фідуціарні правовідносини та фідуціарне управління майном в умовах рекодифікації цивільного права. *Приватне право і підприємництво*. 2025. Вип. 25. С. 25–41.
5. Шемета Т. М. Перехід частки учасника в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю та товариства з додатковою відповідальністю: дис. … д-ра філософії: 081 / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. 245 с.

6. Дорошенко Л. М. Корпоративний договір як правовий засіб запобігання корпоративним конфліктам. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 256–259.
7. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю: Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 13. Ст. 69.
8. International Valuation Standards (IVS). Effective 31 January 2025. London: International Valuation Standards Council (IVSC), 2024. 161 p.
9. Rev. Rul. 59-60, 1959-1 C.B. 237. Internal Revenue Service, Department of the Treasury, United States of America. URL: https://www.taxnotes.com/research/federal/irs-guidance/revenue-rulings/rev-rul-59-60/d30t
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 15 червня 2022 року у справі № 905/671/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104987465
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44, ст. 356.
12. Companies Act 2006. 2006 Chapter 46. *The National Archives*. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/part/30
13. O'Neill v Phillips [1999] 1 WLR 1092. House of Lords. URL: https://publications.parliament.uk/pa/ld199899/ldjudgmt/jd990520/neill01.htm
14. Delaware General Corporation Law. 8 Del. C. § 262. Appraisal rights. URL: https://delcode.delaware.gov/title8/c001/sc09/index.shtml#262
15. Cavalier Oil Corp. v. Harnett, 564 A.2d 1137 (Del. 1989). URL: https://law.justia.com/cases/delaware/supreme-court/1989/564-a-2d-1137-5.html
16. Weinberger v. UOP, Inc., 457 A.2d 701 (Del. 1983). URL: https://law.justia.com/cases/delaware/supreme-court/1983/457-a-2d-701-4.html
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 24 листопада 2020 року у справі № 908/137/18 (провадження № 12-106гс19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93336732

Andrii Melnyk. Fair Valuation of a Share in the Compulsory Resolution of Corporate Conflicts

The article is devoted to a comprehensive study of the legal and economic aspects of determining the value of a share in the charter capital of a limited liability company within the framework of the procedure for the compulsory resolution of corporate conflicts (judicial buyout). The necessity for a clear distinction between the categories of "market value" and "fair value" during the compulsory alienation of a share as an autonomous mechanism for protecting the violated rights of a participant is substantiated. Within the judicial buyout procedure, the object of valuation is the share itself, the value of which must reflect the real economic equivalent of the extent of the participant's corporate rights without its unfair reduction through technical discounts.

The relevant practice of the Grand Chamber of the Supreme Court regarding the application of the "Fair Value" concept and the "equivalent compensation" standard in disputes concerning the compulsory buyout of assets is analyzed. Particular attention is paid to the fiduciary nature of relations between participants, which allows for viewing private companies as "quasi-partnerships" where personal trust prevails over capital. The experience of the courts of common law legal systems (USA, UK) concerning the prohibition of the application of the discount for lack of control (DLOC) and the discount for lack of marketability (DLOM) in such business entities is examined. It is proven that the application of market discounts under judicial compulsion is a form of unjust enrichment and the legalization of the bad faith behavior of an aggressive partner who provoked the dispute to undervalue the opponent's assets.

The author's proposals regarding granting the court broad discretion to determine the valuation date retrospectively (at the moment the deadlock situation arose) are formulated, which is critically important for protection against the artificial devaluation of assets and the initiation of strategic bankruptcy. It is substantiated that valuing a business as a going concern at a pre-conflict

date ensures compliance with the principle of "fair balance" and contributes to macroeconomic stability through preserving the integrity of business entities and protecting the investment attractiveness of the corporate sector of Ukraine.

Keywords: *corporate conflict, compulsory share buyout, fair and market value, minority interest, commercial court, Supreme Court, corporate dispute, fiduciary duties, principle of good faith, protection of property rights, shareholders' agreement, economics, business.*

Дата першого надходження статті до видання: 05.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.02.2026 р.

УДК 346.543:330.341.1
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.20

Сичук Іван Володимирович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0230-3861

ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ІННОВАЦІЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

У статті досліджено систему законодавчого забезпечення державної підтримки інноваційного підприємництва в Україні. Актуальність дослідження зумовлена фрагментарністю правового регулювання, відсутністю єдиного визначення поняття «державна підтримка» та потребою систематизації механізмів стимулювання інноваційної діяльності. Метою статті є комплексний аналіз стану законодавчого забезпечення державної підтримки інноваційного підприємництва, визначення її сутності, систематизація елементів і засобів державної підтримки.

Проаналізовано конституційні засади, спеціальні закони, підзаконні акти та законопроєкт. Виявлено, що державна допомога є вужчою категорією фінансового характеру, тоді як державна підтримка охоплює комплекс правових, організаційних, інституційних та інформаційних інструментів. Систематизовано заходи державної підтримки: фінансові інструменти, податкові стимули, розвиток інноваційної інфраструктури, інформаційно-консультаційну підтримку, інституційні механізми.

Встановлено, що система правового забезпечення залишається фрагментарною та частково декларативною. Запропоновано авторське визначення державної підтримки інноваційного підприємництва як системи законодавчо визначених заходів державного впливу, спрямованих на стимулювання інноваційної діяльності та розвиток інноваційної інфраструктури.

Ключові слова: *інноваційне підприємництво, економіка, інновації, державне регулювання, державна політика, економічна конкуренція, законодавче забезпечення, суб'єкт господарювання, інтелектуальна власність.*

Постановка проблеми. Інноваційне підприємництво є ключовим фактором розвитку сучасної економіки й підвищення її конкурентоспроможності в умовах глобальних трансформацій та технологічних викликів. Перехід до інноваційної моделі економічного розвитку потребує формування ефективного правового механізму стимулювання інноваційної активності суб'єктів господарювання, оскільки висока ризикованість, непередбачуваність діяльності з розробки і впрова-

дження інноваційних рішень стримує мотивацію підприємців здійснювати таку діяльність. Тому стан функціонування інноваційного підприємництва значною мірою залежить від правового забезпечення та комплексної державної підтримки, що має охоплювати як фінансові, так і нефінансові інструменти впливу.

Актуальність дослідження вказаних питань зумовлена необхідністю аналізу стану законодавства у сфері державної підтримки інноваційного підприємництва, систематизації механізмів державної підтримки суб'єктів інноваційного підприємництва та пошуку способів удосконалення правового регулювання в умовах цифровізації економіки, глобалізації ринків, євроінтеграційних процесів, зростанні ролі інтелектуального капіталу.

Аналіз останніх наукових досліджень. У науковій літературі питання інноваційної діяльності та певні аспекти державної підтримки підприємництва досліджували такі провідні вчені: О. А. Вінник, Р. А. Джабраілов, Д. В. Задихайло, О. П. Подцерковний, В. С. Щербина, Д. В. Лічак, Я. В. Петруненко та інші. Їхні праці становлять важливий теоретичний фундамент для розуміння правової природи державної підтримки господарської діяльності загалом та інноваційної діяльності зокрема. Так, досліджується непряма державна підтримка та класифікація її засобів, аналізуються загальні аспекти державної підтримки як засобу державного регулювання, проводиться систематизація заходів підтримки інноваційної діяльності тощо. Проте, незважаючи на доробок вітчизняних науковців, недостатньо дослідженими залишаються питання комплексного аналізу законодавчого забезпечення державної підтримки інноваційного підприємництва, визначення її сутності, систематизації елементів і засобів державної підтримки інноваційного підприємництва, критеріїв оцінки ефективності інструментів підтримки, механізмів моніторингу й контролю та інше. Ці невирішені питання зумовлюють необхідність комплексного дослідження законодавчого забезпечення державної підтримки інноваційного підприємництва в Україні та похідних питань.

Метою статті є комплексний аналіз стану законодавчого забезпечення державної підтримки інноваційного підприємництва в Україні, визначення її сутності, систематизація елементів і засобів державної підтримки.

Виклад основного матеріалу. У національному законодавстві термін «державна підтримка» не має єдиного універсального визначення для всіх галузей, а зазвичай розкривається переважно через призму окремих галузей (аграрної, підприємницької тощо). Окремі аспекти державної підтримки відображено і в Законі України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [1], який визначає правові та економічні засади державної політики у відповідній сфері, однак не містить узагальненого дефінітивного поняття «державна підтримка». Споріднене поняття «державна допомога», закріплене у Законі України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» (ст. 1), ви-

значається як підтримка у будь-якій формі суб'єктів господарювання за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції, створюючи переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності [2].

Відсутність єдиного законодавчого визначення поняття «державна підтримка» зумовлює неоднорідність його тлумачення в різних галузях права. Законодавче регулювання має фрагментарний характер, оскільки визначення надаються через окремі інструменти або сфери застосування, а не через загальну категорію.

У науковій літературі містяться напрацювання щодо визначення державної підтримки. Так, Д. В. Лічак визначає поняття «непряма державна підтримка суб'єктів господарювання» як «сукупність економічних, організаційних та правових механізмів, завдяки яким суб'єктам господарювання надається державою через ринкову інфраструктуру необхідне сприяння правового, фінансового, організаційного, інформаційного та матеріально-технічного характеру, що виключає безпосередню передачу коштів та існує у формі створення стимулюючих умов для розвитку і підвищення ефективності діяльності суб'єктів господарювання відповідно до національної економічної політики» [3, с. 3–4]. Я. Петруненко, за результатами проведеного аналізу, державну підтримку суб'єктів господарювання визначає як «врегульовану законодавством діяльність уповноважених державних органів, що полягає в розробленні та реалізації цільових програм або наданні в індивідуальному порядку фінансової підтримки суб'єкту господарювання, який має важливе стратегічне значення або відповідає іншим критеріям, визначеним у програмі, за рахунок коштів державного бюджету у будь-якій формі та з метою забезпечення стабільності національної економіки, підвищення конкурентноздатності вітчизняного товаровиробника, оздоровлення окремих галузей економіки, забезпечення соціально-економічного добробуту в державі» [4, с. 114].

До того ж А. І. Шпомер, В. В. Пророченко зазначають, що державна підтримка суб'єктів господарювання – це «один із напрямів державного регулювання. Державна підтримка передбачає використання організаційних, адміністративних, інформаційних, матеріально-технічних та фінансових заходів щодо суб'єктів господарювання» [5, с. 160]. Також у дослідженні О. О. Лабунського зазначається, що державна підтримка характеризується таким: 1) являє собою сукупність організаційно-правових (наприклад: підготовка та підвищення кваліфікації кадрів), економічних (прийняття різних програм державного, регіонального та місцевого економічного розвитку), фінансових (надання кредитів, позик, гарантій, податкового стимулювання тощо), адміністративних та інших засобів регулюючого впливу; 2) має універсальний характер, тобто надається суб'єктам господарювання у різних сферах економіки на рівноправних засадах; 3) надається на різних етапах діяльності суб'єкта господарювання; 4) стимулює розвиток господарської діяльності на засадах «здорової конкуренції» [6, с. 303].

З наведеного вище заслуговує на увагу позиція Д. В. Лічак щодо непрямої державної підтримки як системи стимулюючих умов, що є релевантним для інноваційного підприємництва, однак дещо недооцінюється значення прямої фінансової підтримки (зокрема фінансування, гранти, державні програми). Підхід Я. Петруненка, орієнтований на стратегічно важливі суб'єкти та програмні механізми, виглядає дещо звуженим, оскільки у контексті інноваційного підприємництва – інноваційна діяльність нерідко здійснюється суб'єктами малого та середнього бізнесу, які не завжди мають формальний статус «стратегічно важливих», але є драйверами інноваційного розвитку. Позиції А. І. Шпомера, В. В. Пророченка та О. О. Лабунського є більш універсальними, однак їх загальний характер потребує конкретизації з урахуванням специфіки інноваційної діяльності.

Важливим є також підхід щодо розмежування понять «державна підтримка» та «державна допомога». Д. В. Лічак передбачає співвіднесення державної допомоги лише з прямою державною підтримкою, у рамках якої конкретно визначеному суб'єкту господарювання надаються державою бюджетні кошти для їх цільового використання [3, с. 17–18]. Також у літературі зазначається, що державна допомога суб'єктам господарювання насамперед передбачає надання прямих чи опосередкованих фінансових преференцій із державного чи місцевого бюджетів [5, с. 160]. Порівнюючи дані категорії, підкреслюється, що державна допомога є більш вузьким поняттям за змістом і передбачає лише фінансову допомогу – передачу коштів, акумульованих у відповідному бюджеті або за рахунок інших ресурсів держави чи місцевих ресурсів, а також втрати доходів відповідних бюджетів. Державна підтримка – більш широка категорія, нею охоплюється будь-яка підтримка суб'єктів господарювання, окрім фінансової. Зокрема, йдеться про інформаційну, консультативну та організаційно-управлінську підтримку [7, с. 83–84]. Також у дослідженнях робиться співвідношення досліджуваних категорій як частини (державна допомога) та цілого – більш ширшого, загального поняття (державна підтримка), – що містить державну допомогу, розмежування яких можна провести виключно на етапі конкретизації їх законодавчо встановлених характеристик [6, с. 303].

Із наведеними твердженнями загалом можна погодитися, проте такі положення є недостатніми для дослідження державної підтримки інноваційного підприємництва. Зокрема, поза увагою залишаються інституційні, інфраструктурні та галузеві аспекти, що є критично важливими для розуміння механізму стимулювання інноваційної діяльності суб'єктів підприємництва. Треба зазначити, що інноваційне підприємництво має особливу природу – підвищений ризик, тривалий інвестиційний цикл, складність оцінки результату, – що вимагає специфічних форм підтримки, які не охоплюються наведеною класифікацією.

Як зазначається в літературі, сьогодні в Україні триває активний процес модернізації інституту державної підтримки, що передбачає не тільки внесення

змін та доповнень до законодавства України у цій сфері, але й вироблення нових механізмів визначення критеріїв відбору суб'єктів господарювання, яким має надаватися така підтримка [4, с. 113]. О. П. Подцерковний підкреслює, що «по суті, розвиток і державна підтримка інноваційної сфери в Україні коливалися від підтримки інноваційної діяльності загалом, що може бути охарактеризовано як підтримка інноваційних структур, до підтримки конкретних інноваційних проектів» [8, с. 102].

Сфера інноваційного підприємництва потребує комплексного і багаторівневого характеру державної підтримки. Водночас «державну допомогу» треба розглядати як складник «державної підтримки», що пов'язана передусім із передачею публічних ресурсів, тоді як «державна підтримка» є ширшою системною категорією, яка охоплює також організаційні, інституційні, інформаційні та регуляторні механізми впливу на розвиток інноваційного підприємництва.

З урахуванням зазначеного вище, загалом державну підтримку інноваційного підприємництва можна охарактеризувати як комплексну систему прямих і непрямих заходів правового, фінансового, організаційного та інформаційного характеру, спрямованих на стимулювання і розвиток інноваційної активності та забезпечення конкурентоспроможності економіки країни.

Важливе значення набуває *законодавче забезпечення* державної підтримки інноваційного підприємництва, оскільки саме воно визначає правові засади, інструменти та межі реалізації відповідної державної політики.

Конституція України [9] не містить прямої норми щодо державної підтримки інноваційного підприємництва як окремого інституту, однак її положення формують конституційну основу такої підтримки. Зокрема, закріплюється право на підприємницьку діяльність, включаючи інноваційну, як гарантоване державою (ст. 42). Стаття 54 визначає обов'язок держави сприяти розвитку науки та захищати інтелектуальну власність, що є базисом інноваційної діяльності. Ці та інші положення дають змогу розглядати державну підтримку інноваційного підприємництва як конституційно обґрунтований обов'язок держави.

На рівні господарського законодавства раніше значення мали ст. 16 та ст. 48 Господарського кодексу України [10], які передбачали можливість надання державної підтримки суб'єктам господарювання, зокрема у формі дотацій та інших стимулюючих заходів. Водночас із втратою чинності Господарського кодексу України відповідні положення втратили чинність, що негативно впливає на якість і системність законодавчого забезпечення державної підтримки інноваційного підприємництва. Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [11] не містить положень щодо надання державної підтримки та не регулює відповідні відносини, що свідчить про зміну підходів законодавця до інструментів державного впливу на економіку.

Основним спеціальним законом у сфері інновацій та інноваційного підприємництва залишається Закон України «Про інноваційну діяльність» [12]. Закон передбачає, що основними принципами державної інноваційної політики, зокрема, є: підтримка підприємництва у науково-виробничій сфері, здійснення заходів на підтримку міжнародної науково-технологічної кооперації, фінансова підтримка у сфері інноваційної діяльності тощо (ст. 3 Закону). Певні аспекти державної підтримки інноваційного підприємництва опосередковано відображені в положеннях цього Закону через механізми державного регулювання інноваційної діяльності. Так, відповідно до ст. 6 Закону, державне регулювання інноваційної діяльності здійснюється, зокрема, шляхом визначення і підтримки пріоритетних напрямів інноваційної діяльності; формування нормативно-правової бази та економічних механізмів стимулювання інноваційної діяльності; надання фінансової підтримки реалізації інноваційних проєктів; сприяння функціонуванню та розвитку сучасної інноваційної інфраструктури.

До того ж ст. 17 Закону визначає основні види фінансової підтримки інноваційної діяльності, зокрема: повне або часткове безвідсоткове кредитування інноваційних проєктів, компенсацію відсотків за кредитами, надання державних гарантій та майнове страхування реалізації інноваційних проєктів. Стаття 18 Закону встановлює джерела такої підтримки, до яких належать кошти державного та місцевих бюджетів, кошти спеціалізованих інноваційних фінансово-кредитних установ, власні та залучені кошти суб'єктів інноваційної діяльності, інвестиції фізичних і юридичних осіб, а також інші незаборонені законом джерела. Водночас положення ст. 18 Закону, якими до джерел фінансової підтримки віднесено поряд із бюджетними ресурсами, також власні чи запозичені кошти суб'єктів інноваційної діяльності та інвестиції приватних осіб, викликають певні зауваження. Зокрема, включення таких коштів до системи державної фінансової підтримки виглядає дискусійним, оскільки за своєю економіко-правовою природою вони не є формою державного впливу, а відображають самофінансування або ринкові механізми залучення ресурсів.

У цьому контексті доцільно розмежовувати власне державну фінансову підтримку, яка здійснюється за рахунок публічних ресурсів, та інші джерела фінансування інноваційної діяльності, що лише доповнюють її, але не можуть вважатися формою державної підтримки у вузькому значенні.

Важливим елементом механізму державної підтримки інноваційної діяльності є інституційне забезпечення (ст. 19 Закону), яке передбачає створення Кабінетом Міністрів України спеціалізованих державних і комунальних небанківських інноваційних фінансово-кредитних установ. До них належать державна інноваційна фінансово-кредитна установа та відповідні комунальні структури. Їх створення спрямоване на формування спеціалізованої інфраструктури фінан-

сової підтримки інноваційного підприємництва та підвищення ефективності розподілу ресурсів у цій сфері.

Загалом Закон України «Про інноваційну діяльність» закладає правові рамки для державної підтримки інноваційного підприємництва, а саме: фінансової підтримки, проте його положення потребують уточнення понятійного апарату (зокрема розмежування джерел власне державної підтримки та інших джерел фінансування); конкретизації механізмів реалізації закріплених інструментів підтримки через підзаконні акти; забезпечення реального бюджетного фінансування передбачених заходів; моніторингу ефективності діяльності створених спеціалізованих фінансово-кредитних установ.

Важливе значення у досліджуваному контексті має Закон України «Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій» [13], який конкретизує інструменти державної підтримки інновацій. Зокрема, ст. 24 передбачає можливість надання державних гарантій щодо погашення кредитів, залучених для придбання технологій та їх складників підприємствами державного сектору, що виконують державне замовлення, за рішенням Кабінету Міністрів України та в межах бюджетних повноважень. Такий механізм свідчить про застосування державою інструментів непрямої фінансової підтримки, спрямованих на зниження ризиків інноваційної діяльності.

До того ж законодавець визначає трансфер технологій як один із пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, що зумовлює необхідність його цілеспрямованої підтримки з боку держави. Відповідно до ч. 3 ст. 6 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» [14], така підтримка реалізується через комплекс заходів, серед яких: розвиток інноваційної інфраструктури (технопарків, бізнес-інкубаторів, кластерів тощо), пряме бюджетне фінансування та співфінансування інноваційних проєктів, компенсація відсоткових ставок за кредитами, надання кредитів і грантів, а також застосування податкових, митних і валютних преференцій.

Водночас треба зауважити, що зазначені механізми переважно орієнтовані на підтримку окремих пріоритетних напрямів або визначених категорій суб'єктів, що може обмежувати доступ до державної підтримки для ширшого кола інноваційних підприємств. Це свідчить про необхідність подальшого вдосконалення законодавчого регулювання з метою забезпечення більш універсального та доступного механізму підтримки інноваційного підприємництва.

Стаття 66 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [15] передбачає, що держава забезпечує правові та економічні умови для розвитку міжнародного наукового і науково-технічного співробітництва, зокрема через участь у спільних дослідженнях, програмах, обміні інформацією та кадрами, а також інтеграцію до європейського дослідницького простору. Водночас держав-

на підтримка проявляється у сприянні участі суб'єктів у міжнародних проєктах і грантах, їх реєстрації, створенні сприятливих валютно-фінансових умов та забезпеченні належного фінансування відповідних заходів.

Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» [16] визначає стратегічні орієнтири державної науково-технічної політики, які формують селективний характер державної підтримки інноваційного підприємництва та її спрямування на ключові для економіки сфери. До пріоритетних напрямів віднесено, зокрема, національну безпеку і оборону, інформаційні та комунікаційні технології, енергетику та енергоефективність, раціональне природокористування, науки про життя, нові матеріали та фундаментальні дослідження. Реалізація цих пріоритетів здійснюється через державні цільові програми, державне замовлення на науково-технічну продукцію та підготовку наукових кадрів, що забезпечує зв'язок інноваційного підприємництва з програмно-цільовим фінансуванням і інноваційними проєктами.

Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» [17] закріплює спеціальний правовий режим (спеціальний режим інноваційної діяльності) як окрему форму державної підтримки інноваційного підприємництва, що реалізується через поєднання податкових, митних та організаційних стимулів. Його положення свідчать про селективний та проєктно-орієнтований характер державної підтримки, яка надається учасникам технологічних парків та спрямована на розвиток інноваційної інфраструктури. Водночас практика застосування цього механізму вказує на необхідність забезпечення стабільності та ефективності інструментів державної підтримки у сфері інновацій.

Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [1] (далі – МСП) передбачає державні програми кредитування, гарантії за кредитами, компенсацію відсоткових ставок, розвиток інфраструктури підтримки (бізнес-інкубатори, центри, консультаційні структури), а також інформаційну, консультаційну й освітню підтримку підприємців. Стаття 15 Закону охоплює фінансову, інформаційну та консультаційну підтримку МСП, у тому числі в інноваційній, науковій та експортній сферах. У сфері інновацій (ст. 20) державна підтримка здійснюється через фінансування інфраструктури (інкубатори, технологічні центри, центри трансферу технологій), розвиток венчурного підприємництва, економічні стимули для інновацій, передачу наукової продукції у виробництво, залучення МСП до субпідряду, стимулювання інвестицій та міжнародної співпраці, а також розвиток кооперації між малими та великими підприємствами. Варто зазначити, що положення цього Закону значною мірою мають загальний і програмний характер, що потребує подальшої конкретизації на рівні підзаконного регулювання та практичних механізмів реалізації. Водночас позитивним є закріплення інноваційного напряму підтримки

як окремого пріоритету державної політики, що створює нормативні передумови для розвитку інноваційного підприємництва.

Закон України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» [2] встановлює правові засади проведення моніторингу державної допомоги суб'єктам господарювання, здійснення контролю за допустимістю такої допомоги для конкуренції, а також спрямований на забезпечення захисту та розвитку конкуренції, підвищення прозорості функціонування системи державної допомоги та дотримання міжнародних зобов'язань України у сфері державної допомоги. Закон надає визначення державної допомоги суб'єктам господарювання як «підтримка у будь-якій формі суб'єктів господарювання за рахунок ресурсів держави чи місцевих ресурсів, що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції, створюючи переваги для виробництва окремих видів товарів чи провадження окремих видів господарської діяльності» (ст. 1). Стаття 4 Закону визначає державну допомогу як передачу державних або місцевих ресурсів суб'єктам господарювання чи втрати доходів бюджетів. Вона може надаватися, зокрема, у *формах* субсидій, грантів і дотацій, податкових пільг і відстрочок, списання боргів і компенсацій, надання гарантій та пільгових кредитів, зменшення фінансових зобов'язань, а також через операції з товарами, послугами чи державним майном на умовах, відмінних від ринкових, і збільшення державної участі у капіталі підприємств. У контексті інноваційного підприємництва зазначений Закон має важливе значення як інструмент правового забезпечення державної допомоги, зокрема для інноваційних проєктів, науково-дослідних робіт та розвитку технологій, водночас забезпечуючи її відповідність принципам рівних умов конкуренції та відкритості.

Закон України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [18] має значення для дослідження державної підтримки інноваційного підприємництва, оскільки він закріплює спеціальний правовий режим для розвитку цифрових технологій та інноваційних компаній (зокрема через інструменти за зразком правового режиму Дія Сіті). Закон спрямований на створення сприятливого регуляторного та податкового середовища для ІТ-бізнесу, стимулювання венчурних інвестицій, захисту інтелектуальної власності та залучення висококваліфікованих фахівців. Так, Закон визначає організаційні, правові та фінансові засади функціонування правового режиму Дія Сіті, що запроваджується з метою стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні шляхом створення сприятливих умов для ведення інноваційного бізнесу, розбудови цифрової інфраструктури, залучення інвестицій, а також талановитих спеціалістів (ст. 2 Закону). У межах теми дослідження цей Закон можна розглядати як приклад спеціалізованої форми державної підтримки інноваційного підприємництва, що переходить від загальних фінансових інструментів до створення цілісної інституційної екосистеми цифрової економіки.

Серед підзаконних актів значення має Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України до 2030 року (WINWIN 2030), затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31.12.2024 № 1351-р [19]. Вона визначає ключові напрями державної політики, зокрема розвиток людського капіталу, інноваційної інфраструктури (інкубатори, акселератори, парки), наукоємних технологій і захисту інтелектуальної власності. Реалізація Стратегії передбачає удосконалення нормативної бази, підтримку стартапів, розвиток трансферу технологій та інноваційної екосистеми, зокрема через оновлення форм державної підтримки та інституційної структури. Значення Стратегії полягає у формуванні комплексної моделі підтримки інноваційного підприємництва, орієнтованої на комерціалізацію розробок, розвиток стартап-екосистеми та створення ефективних правових і інституційних механізмів державної підтримки.

На виконання вищевказаної Стратегії подано проєкт Закону про підтримку та розвиток інноваційної діяльності № 13715 від 29.08.2025 [20], що є важливим етапом формування сучасної моделі державної підтримки інноваційного підприємництва в Україні. Цей проєкт загалом визначає правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інноваційної діяльності в Україні, встановлює форми стимулювання та підтримки державою інноваційної діяльності і спрямований на розвиток економіки України інноваційним шляхом. Відповідно до ст. 26 проєкту Закону, органи державної влади здійснюють стимулювання інноваційної діяльності за допомогою правових, інституційних, організаційних, цифрових і фінансових інструментів, зокрема через нормативне регулювання, координацію суб’єктів, реалізацію державних програм, розвиток інноваційної інфраструктури та надання підтримки.

Згідно зі ст. 28 проєкту Закону, передбачаються такі методи державної підтримки інноваційної діяльності: пільгове кредитування (повне безвідсоткове кредитування та/або часткове безвідсоткове кредитування до 50 відсотків суми кредиту, повна чи часткова компенсація відсотків, сплачуваних суб’єктами інноваційної діяльності комерційним банкам та іншим фінансово-кредитним установам за кредитування інноваційних проектів); державні гарантії, які надаються для забезпечення виконання боргових зобов’язань суб’єктів господарювання – резидентів України; інноваційні гранти; інноваційний ваучер; державне замовлення; фінансування інноваційно орієнтованих досліджень; інноваційне партнерство; премії та стипендії; залучення коштів урядів іноземних держав, міжнародних організацій, донорських установ; здійснення державно-приватного партнерства; фінансування в інших формах, передбачених законодавством. До того ж окремою нормою проєкту Закону передбачається питання фінансового забезпечення інноваційної діяльності (ст. 29).

Згалом проєкт Закону демонструє системний підхід до регулювання інноваційної діяльності, поєднуючи різноманітні інструменти державної підтримки

від фінансових (гранти, пільгове кредитування, гарантії) до інституційних та організаційних (інноваційна інфраструктура, партнерства, координація політики); проєкт формує концептуальну основу для посилення ролі держави як активного учасника інноваційного розвитку, створюючи передумови для ефективного функціонування інноваційного підприємництва через різні механізми підтримки.

У літературі пропоновано на законодавчому рівні визначити принципи державної підтримки суб'єктів господарювання, організаційно-правові основи діяльності бізнес-інкубаторів, визначити перелік органів, що здійснюють державну підтримку суб'єктів господарювання [3, с. 4].

Отже, чинне законодавство України у сфері державної підтримки інноваційного підприємництва формує окремі правові засади та механізми підтримки, які охоплюють фінансові, інституційні й регуляторні інструменти. Водночас її ключовими проблемами залишаються фрагментарність, декларативність окремих норм та недостатня ефективність практичної реалізації, що зумовлює необхідність подальшого вдосконалення правового регулювання з урахуванням принципів прозорості та орієнтації на результативність інноваційної діяльності.

Узагальнюючи нормативні та доктринальні підходи, державну підтримку інноваційного підприємництва треба розглядати як комплексний багаторівневий механізм публічного впливу, що включає систему правових, організаційних, інституційних, фінансових, інформаційних та регуляторних інструментів, спрямованих на стимулювання інноваційної діяльності суб'єктів господарювання. Така система не є однорідною за змістом, а формується через поєднання різних видів і форм впливу держави – від стратегічних цілей до безпосереднього фінансування та створення інноваційної інфраструктури. Її характерною рисою є поєднання прямих і непрямих заходів, що дає змогу забезпечувати як ресурсну підтримку інновацій, так і формування сприятливого середовища для їх розвитку.

У межах цієї системи найбільш типовими заходами (засобами) державної підтримки інноваційного підприємництва є: 1) фінансові інструменти (пільгове кредитування, гранти, компенсація відсоткових ставок, державні гарантії, державне замовлення); 2) податкові, митні та інші економічні стимули; 3) розвиток інноваційної інфраструктури (технопарки, бізнес-інкубатори, кластери, центри трансферу технологій); 4) інформаційно-консультаційна та освітня підтримка; 5) організаційно-управлінські заходи (координація суб'єктів, державні програми, стратегічне планування); 6) інституційні механізми (створення спеціалізованих фінансово-кредитних установ, інноваційних агенцій); 7) державно-приватне партнерство. У сукупності ці елементи формують цілісну модель державної підтримки, орієнтовану на забезпечення інноваційного розвитку економіки та підвищення конкурентоспроможності інноваційного підприємництва.

Висновки. На підставі проведеного дослідження з'ясовано, що у національному законодавстві відсутнє універсальне визначення поняття «державна під-

тримка», що зумовлює його фрагментарне та галузеве тлумачення. Це ускладнює формування цілісної правової моделі підтримки, зокрема у сфері інноваційного підприємництва.

Встановлено, що державна допомога є вужчою категорією, що охоплює передусім фінансові форми підтримки за рахунок публічних ресурсів і пов'язана з впливом на конкуренцію, тоді як державна підтримка має ширший, системний характер і включає також організаційні, інституційні та інформаційні інструменти.

Включення до джерел фінансової підтримки інноваційної діяльності (ст. 18 Закону України «Про інноваційну діяльність») власних чи запозичених коштів суб'єктів інноваційної діяльності та інвестицій приватних осіб є суперечливим, оскільки такі ресурси за своєю економіко-правовою природою не є проявом державного впливу, а становлять форми самофінансування та ринкового залучення капіталу, що виходять за межі змісту державної підтримки у вузькому значенні.

Попри наявність значної кількості нормативних актів, система правового забезпечення державної підтримки інноваційного підприємництва залишається фрагментарною, частково декларативною та недостатньо узгодженою, що знижує ефективність її практичної реалізації. Окремим негативним чинником є втрата чинності системоутворюючих норм (зокрема Господарського кодексу України) без належної компенсації у новому законодавстві.

Інноваційне підприємництво потребує багаторівневої, комплексної системи державної підтримки з урахуванням його специфіки (ризиковість, тривалий інвестиційний цикл, складність оцінки інноваційних результатів тощо). Це зумовлює потребу у вдосконаленні законодавства, чіткій конкретизації механізмів підтримки, розвитку інноваційної інфраструктури та впровадженні ефективних інструментів реалізації державної політики у цій сфері.

З огляду на наукові джерела та законодавчі положення *державна підтримка інноваційного підприємництва* – це система законодавчо визначених заходів державного впливу (фінансових, організаційних, інституційних та інформаційних), спрямованих на стимулювання інноваційної діяльності, розвиток інноваційної інфраструктури та комерціалізацію результатів науково-технічної діяльності.

Подальші наукові дослідження варто зосередити на аналізі окремих видів, форм і засобів державної підтримки інноваційного підприємництва та їх правового регулювання.

Список використаних джерел

1. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4618-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 3. Ст. 23.
2. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 01 лип. 2014 р. № 1555-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 34. Ст. 1173.

3. Лічак Д. В. Господарсько-правове забезпечення непрямої державної підтримки суб'єктів господарювання: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2011. 21 с.
4. Петруненко Я. Поняття державної підтримки суб'єктів господарювання як засобу забезпечення ефективного використання бюджетних коштів. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 110–115. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/6/20.pdf (дата звернення: 07.05.2026).
5. Шпомер А. І., Пророченко В. В. Правові проблеми визначення поняття, змісту та форм державної допомоги суб'єктам господарювання. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Вип. 4(44). С. 156–161.
6. Лабунський О. Щодо розмежування категорій «державна підтримка» та «державна допомога». *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2025. № 1. С. 298–307. DOI: https://doi.org/10.32782/2078-3566-2025-1-38 (дата звернення: 07.05.2026).
7. Дмитрик О. О., Токарєва К. О. Податкові пільги як форма державної допомоги суб'єктам підприємництва. *Право та інноваційне суспільство*. 2019. № 1(12). С. 80–86.
8. Правові засоби стимулювання інноваційного розвитку України в умовах євроінтеграції: монографія / О. П. Подцерковний, М. Д. Василенко, Д. В. Зятіна, Л. Д. Романадзе та ін.; за заг. ред. С. В. Ківалова, О. П. Подцерковного. Одеса: Фенікс. 2015. 270 с.
9. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.
11. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2025. № 29, ст. 94.
12. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04 лип. 2002 р. № 40-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 36. Ст. 266.
13. Про державне регулювання діяльності у сфері трансферу технологій: Закон України від 14 верес. 2006 р. № 143-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 45. Ст. 434.
14. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08 верес. 2011 р. № 3715-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19–20. Ст. 166.
15. Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 26 листоп. 2015 р. № 848-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 3. Ст. 25.
16. Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки: Закон України від 11 лип. 2001 р. № 2623-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 48. Ст. 253.
17. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16 лип. 1999 р. № 991-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 40. Ст. 363.
18. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 6–7, ст. 18.
19. Про схвалення Стратегії цифрового розвитку інноваційної діяльності України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 груд. 2024 р. № 1351-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-р (дата звернення: 07.05.2026).
20. Проєкт Закону про підтримку та розвиток інноваційної діяльності № 13715 від 29.08.2025. *Сайт ВРУ.* URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57219 (дата звернення: 07.05.2026).

Ivan Sychuk. Legislative provision of state support for innovative entrepreneurship

The article examines the system of legislative support for state support for innovative entrepreneurship in Ukraine. The relevance of the study is due to the fragmentation of legal regulation, the lack of a single definition of the concept of "state support" and the need to systematize mechanisms for stimulating innovative activity. The purpose of the article is a comprehensive analysis of the state of legislative support for state support for innovative entrepreneurship, determining its essence, systematizing the elements and means of state support.

The constitutional principles, special laws (on innovation, technology transfer, support for small and medium-sized enterprises, state aid, digital economy), by-laws and the draft law are analyzed. It is revealed that state aid is a narrower category of a financial nature, while state support covers a complex of legal, organizational, institutional and informational instruments. State support measures are systematized: financial instruments, tax incentives, development of innovation infrastructure, information and consulting support, institutional mechanisms.

It is established that the system of legal support remains fragmentary and partly declarative. The author's definition of state support for innovative entrepreneurship is proposed as a system of legislatively defined measures of state influence aimed at stimulating innovative activity and developing innovative infrastructure. The need to specify support mechanisms and create an effective system of state support for innovative entrepreneurship is substantiated.

Keywords: *innovative entrepreneurship, economy, innovation, state regulation, state policy, economic competition, legislative support, business entity, intellectual property.*

Дата першого надходження статті до видання: 09.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.02.2026 р.

УДК 346.26
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.21

Слободяник Тетяна Миколаївна,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1838-5781

Сосіна Каріна Вікторівна,
здобувачка першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету права, гуманітарних та соціальних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

РОЛЬ НАГЛЯДОВОЇ РАДИ В КОРПОРАТИВНОМУ УПРАВЛІННІ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена комплексному дослідженню правової природи, функцій та місця наглядової ради в системі корпоративного управління акціонерних товариств. Актуальність теми зумовлена процесами європейської інтеграції України, глобалізацією фінансових ринків та необхідністю підвищення прозорості й ефективності корпоративного управління.

У статті проаналізовано чинне законодавство України, зокрема Цивільний кодекс України та Закон України «Про акціонерні товариства», і зроблено висновки, що нормативна база встановлює дворівневу модель управління, закріплюючи за наглядовою радою виключну компетенцію. Розкрито основні функції наглядової ради: контрольну, стратегічну, захисну, призначальну та консультативну.

У роботі здійснено порівняльно-правовий аналіз двох основних моделей корпоративного управління – моністичної (англо-американської) та дуалістичної (континентальної), з детальним висвітленням досвіду Німеччини, Великої Британії та рекомендацій Принципів корпоративного управління G20/OECP (2023).

Особливу увагу приділено існуючим системним проблемам практичної реалізації інституту наглядової ради в Україні. Серед ключових недоліків автор виділяє: відсутність чітко-

го стандарту ділового рішення та механізму солідарної відповідальності членів ради, труднощі у доведенні причинно-наслідкового зв'язку при притягненні до цивільно-правової відповідальності, а також негативний вплив воєнного стану, запровадженого Указом Президента України, затвердженим Законом № 2102-IX від 24.02.2022, на ефективність роботи органів корпоративного управління.

На основі проведеного дослідження сформульовано конкретні пропозиції щодо вдосконалення законодавства, зокрема: запровадження стандарту належної поведінки та обов'язку лояльності, нормативне врегулювання дистанційних засідань і електронного голосування в умовах воєнного стану, а також поступове введення гендерних квот у складі наглядових рад.

Ключові слова: *корпоративне управління, наглядова рада, акціонерне товариство, дуалістична модель, солідарна відповідальність, воєнний стан, європейські стандарти.*

Постановка проблеми. Питання ефективності системи корпоративного управління набуває особливої актуальності в умовах інтеграції України до Європейського Союзу, глобалізації фінансових ринків та вимог до прозорості діяльності товариств.

Однак, незважаючи на значний обсяг змін у законодавстві, досі залишається проблема, пов'язана з невизначеністю механізму реального забезпечення незалежності наглядових рад, а також відповідністю української моделі до міжнародних стандартів. Отже, є необхідність аналізу діяльності наглядової ради в корпоративному управлінні, зокрема в межах акціонерних товариств в українському та міжнародному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо правової природи наглядового органу в системі корпоративного управління досліджувалися такими вченими: О. М. Вінник, В. С. Щербина, С. В. Артеменко та іншими провідними науковцями.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження правової природи та функцій наглядової ради в системі корпоративного управління на основі порівняльно-правового аналізу українського та міжнародного законодавства. Ціллю статті є вироблення науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання діяльності наглядового органу.

Для досягнення поставлених цілей необхідно вирішити такі завдання: з'ясувати правову природу та місце наглядової ради в системі органів управління акціонерного товариства; проаналізувати міжнародні стандарти корпоративного управління щодо наглядових рад та положення окремих держав; виявити основні проблеми правового регулювання та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Основу правового регулювання наглядової ради в Україні становлять такі нормативно-правові акти: Цивільний кодекс України, Закон України «Про акціонерні товариства», Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», а також Принципи корпоративного управління, схвалені Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Відповідно до частини першої статті 69 Закону України «Про акціонерні товариства», наглядова рада акціонерного товариства є колегіальним органом, що здійснює захист прав всіх акціонерів товариства і в межах компетенції, визначеної статутом акціонерного товариства та цим Законом, здійснює управління товариством, а також контролює та регулює діяльність його виконавчого органу [1].

Прийняття Закону України «Про акціонерні товариства» стало важливим кроком на шляху до вдосконалення національної корпоративної моделі до європейських стандартів. Зазначений Закон встановлює дворівневу структуру управління, за якої органами акціонерного товариства є загальні збори, орган, відповідальний за здійснення нагляду (наглядова рада), і виконавчий орган (колегіальний або одноосібний).

Рішення наглядової ради виступають безпосередньо рішеннями самого товариства та утворюють правові наслідки для нього. Членство в наглядовій раді є специфічним видом правовідносин, де член ради діє в інтересах товариства загалом, а не окремих груп акціонерів, які його обрали.

Стаття 71 Закону України «Про акціонерні товариства» визначає компетенцію наглядової ради як виключну, тобто таку, що належить виключно до її повноважень і не може бути передана іншим органам управління товариства.

В. І. Кравець, досліджуючи питання компетенції наглядової ради акціонерного товариства, доходить висновку, що «конструкція абз. 3 ч. 1 ст. 39 Закону України "Про акціонерні товариства" є цілком виваженою та збалансованою. З одного боку наглядова рада може зняти з себе відповідальність за прийняття найбільш доленосних рішень стосовно товариства, а можливість винесення на розгляд загальних зборів будь-якого питання, що відноситься до компетенції наглядової ради, ще раз підтверджує примат загальних зборів у відносинах корпоративного управління. Разом з тим за наглядовою радою залишено право, а не обов'язок передати на розгляд порядку денного загальних зборів певні питання. Таким чином, виключається будь-яке примусове втручання в діяльність даного органу управління» [2, с. 212].

Аналіз норм Закону України «Про акціонерні товариства» дає змогу виокремити такі основні функції наглядової ради: контрольну – нагляд за діяльністю виконавчого органу, стратегічну – участь у визначенні стратегії розвитку товариства, захисну – захист прав та законних інтересів акціонерів, призначальну – обрання та відкликання членів виконавчого органу та консультативну – надання рекомендацій виконавчому органу.

Отже, наглядова рада виступає як основний орган у вирішенні корпоративних спорів та забезпеченні прозорості в управлінні акціонерного товариства.

У доктрині корпоративного права традиційно виокремлюють дві основні моделі організації системи органів управління акціонерних товариств: моністичну (однорівневу) та дуалістичну (дворівневу).

Моністична модель, характерна для країн англо-американської правової традиції (США, Велика Британія, Канада тощо), передбачає створення єдиного колегіального органу управління – ради директорів (Board of Directors), який поєднує в собі як стратегічні, виконавчі, так і контрольні (наглядові) функції.

Дуалістична (дворівнева) модель, притаманна країнам континентальної правової системи (Німеччина, Австрія, Нідерланди, Франція, Польща та ін.), ґрунтується на чіткому розмежуванні управлінських і наглядових функцій. У цій моделі управлінські повноваження здійснює виконавчий орган (правління), а наглядові – незалежний спеціалізований орган – наглядова рада (Supervisory Board / Aufsichtsrat).

Глобальним еталоном корпоративного управління слугують «Принципи корпоративного управління G20/OECP» (далі – Принципи), що були суттєво оновлені у 2023 році з урахуванням пандемії COVID-19, кліматичних змін та розвитку цифрових технологій. Засади, покладені за основу цього документа, визначають наглядову раду як ключовий орган корпоративного управління, що несе відповідальність перед акціонерами за загальний нагляд за стратегічним напрямом товариства та формуванням організаційної культури.

Зокрема, такі принципи визначають, що система корпоративного управління повинна забезпечувати стратегічне керівництво компанією, ефективний нагляд ради за діяльністю менеджменту, а також підзвітність ради перед компанією та її акціонерами. Відповідно до змісту Принципів, наглядова рада несе основну відповідальність за контроль результатів діяльності та забезпечення належної прибутковості для акціонерів. Для ефективного виконання своїх обов’язків така рада повинна мати можливість здійснювати об’єктивне та незалежне судження.

Такий орган є підзвітним не лише компанії та її акціонерам, але й зобов’язаний діяти в їхніх найкращих інтересах. Зокрема, не менш важливим обов’язком ради є врахування інтересів заінтересованих сторін та забезпечування справедливе ставлення до них, наприклад, до працівників, кредиторів, клієнтів, постачальників і громад, на які впливає діяльність компанії. [3].

Правове регулювання наглядових рад суттєво відрізняється залежно від правового режиму та особливостей корпоративної діяльності конкретної країни.

Наприклад, Німеччина використовує дуалістичну систему в організації корпоративного управління. Акціонерний закон Німеччини (Aktiengesetz) є основним законодавчим актом, що регулює діяльність акціонерного товариства у Німеччині. Закон закріплює обов’язкову дворівневу систему корпоративного управління, яка передбачає чітке розмежування між двома органами: Vorstand (Правління) – виконавчий орган, що здійснює оперативне управління товариством; Aufsichtsrat (Наглядова рада) – орган нагляду і контролю за діяльністю Правління.

Особливістю такого управління є те, що наглядова рада представляє компанію в суді та поза судом у відносинах з членами правління. Зокрема, до членів на-

глядової ради застосовуються ті самі правила щодо обов'язку належної поведінки та відповідальності, що й до членів правління. У 2009 році до закону внесено доповнення: члени наглядової ради несуть особисту відповідальність за збитки, якщо вони встановлять невиправдано завищену винагороду членам правління.

Акціонери, які разом тримають щонайменше 10 % акцій або акцій на суму понад €1 000 000, можуть ініціювати позов проти директорів за порушення обов'язків. Для акціонерів, які тримають 1 % акцій або акцій на суму понад €100 000, передбачена окрема, більш сувора санкція [4].

На відміну від германської моделі, модель, яка використовується у Великій Британії, є моністичною: єдина рада директорів поєднує в собі як стратегічне управління, так і функцію нагляду й контролю. Наглядова функція зосереджена в інституті незалежних невиконавчих директорів.

Перша редакція Британського Кодексу корпоративного управління була опублікована у 1992 році Комітетом Кедбері. У ній корпоративне управління було визначено як «систему, за допомогою якої компанії скеровуються та контролюються. Ради директорів відповідають за управління своїми компаніями. Роль акціонерів в управлінні полягає у призначенні директорів та аудиторів і переконанні в тому, що відповідна структура управління існує».

Зазначений нормативно-правовий акт формує модель, у якій рада директорів через інститут незалежних невиконавчих директорів, чітко розмежований зі своїм головою, та три обов'язкові комітети виконує функцію, аналогічну наглядовій раді у континентальному праві, у межах єдиного колегіального органу, що поєднує стратегічне управління та нагляд [5].

Незважаючи на активне реформування правового регулювання корпоративного управління в Україні, практика функціонування наглядових рад акціонерних товариств досі характеризується низкою системних недоліків.

Одним із найбільш очевидних проявів таких недоліків є те, що притягнення членів наглядової ради до цивільно-правової відповідальності залишається винятковим, а не поширеною практикою. Головною причиною цього є суттєві труднощі у доведенні причинно-наслідкового зв'язку між діями (бездіяльністю) членів наглядової ради та завданими акціонерному товариству збитками.

До того ж ефективність діяльності органів корпоративного управління значно ускладнилася під впливом зовнішніх факторів. Окрему увагу варто приділити Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженому Законом № 2102-IX від 24.02.2022. Запровадження воєнного стану створило умови надзвичайних обставин, які суттєво перешкоджали нормальній організації роботи органів корпоративного управління акціонерних товариств.

З урахуванням результатів проведеного аналізу міжнародного та вітчизняного досвіду у межах даного дослідження доцільно комплексно розглянути

ключові проблеми практичної реалізації інституту наглядової ради та запропонувати науково обґрунтовані напрями вдосконалення правового регулювання її діяльності в національному законодавстві.

1. Діючий Закон України «Про акціонерні товариства» обмежується загальними формулюваннями і не містить ані чітко визначеного стандарту ділового рішення, ані деталізованого механізму солідарної відповідальності членів наглядової ради залежно від їхнього голосування.

Такий законодавчий недолік актуалізує проблему формування в українському корпоративному праві ефективного регулювання стандарту належної поведінки та обов'язку лояльності членів наглядової ради. Особливої уваги потребує запровадження норми, відповідно до якої члени наглядової ради, які підтримали рішення, що спричинило завданням шкоди товариству, та не скористалися правом фіксації особливої думки, нестимуть солідарну відповідальність за завдані збитки.

2. Через запровадження воєнного стану в України вбачається необхідність нормативного врегулювання таких питань: порядок проведення дистанційних (відео- чи аудіо-) засідань наглядової ради із забезпеченням ідентифікації учасників та фіксації ходу обговорення; правовий режим електронного голосування з використанням кваліфікованого електронного підпису як еквівалента особистого підпису в протоколі; вимоги до хмарних платформ, що використовуються для забезпечення роботи ради, у частині захисту конфіденційної корпоративної інформації; умови дійсності рішень, прийнятих у дистанційному форматі.

3. В Україні відсутність будь-яких нормативних вимог щодо гендерного складу наглядових рад акціонерних товариств надає перешкоди українському корпоративному праву до його вдосконалення рівня законодавчої бази до міжнародних стандартів. В умовах курсу на євроінтеграцію України поступове законодавче запровадження гендерних квот є необхідною умовою сталого розвитку корпоративного управління.

Висновки. Отже, наглядова рада відіграє ключову роль у системі корпоративного управління акціонерного товариства. Її основним призначенням є здійснення незалежного моніторингу діяльності виконавчого органу та забезпечення захисту прав і законних інтересів акціонерів. Правова природа наглядової ради характеризується поєднанням контрольних і певних управлінських функцій, що дає змогу ефективно мінімізувати ризики зловживань з боку виконавчих органів та забезпечувати баланс інтересів різних груп стейкхолдерів.

Хоча законодавче регулювання діяльності наглядових рад в Україні демонструє суттєвий розвиток, на практиці все ще існує комплекс системних перешкод, які перешкоджають забезпеченню належної прозорості та підвищенню ефективності функціонування цих органів корпоративного управління. У зв'язку з цим

на основі проведеного аналізу чинного законодавства України та вивчення позитивного міжнародного досвіду існує обґрунтована необхідність подальшого реформування правового регулювання діяльності наглядових рад з метою підвищення їх ролі та ефективності в системі корпоративного управління.

Список використаних джерел

1. Про акціонерні товариства: Закон України № 2465-IX від 27 липня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text
2. Кравець В. І. Компетенція наглядової ради акціонерного товариства. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Т. 1, № 5. С. 209–214. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.05.1.36.
3. OECD. G20/OECD Principles of Corporate Governance. 2023 Edition. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: 10.1787/ed750b30-en.
4. German Stock Corporation Act (Aktiengesetz) English translation as at May 10, 2016. URL: https://www.nortonrosefulbright.com/-/media/files/nrf/nrfweb/imported/german-stock-corporation-act.pdf
5. UK Corporate Governance Code. URL: https://www.hwa.uk.com/site/wp-content/uploads/2024/09/UK_Corporate_Governance_Code_2024.pdf

Tetiana Slobodianyk, Karina Sosina. The Role of the Supervisory Board in Corporate Governance of Joint Stock Companies: Ukrainian and International Experience

The article is devoted to a comprehensive study of the legal nature, functions, and place of the supervisory board in the corporate governance system of joint-stock companies. The relevance of the topic is determined by Ukraine's European integration processes, the globalization of financial markets, and the need to enhance transparency and efficiency of corporate governance.

The article analyzes the current legislation of Ukraine, in particular the Civil Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Joint-Stock Companies". It is concluded that the regulatory framework establishes a two-tier management model, granting the supervisory board exclusive competence. The main functions of the supervisory board are revealed: control, strategic, protective, appointive, and advisory.

The study conducts a comparative legal analysis of the two main models of corporate governance – the monistic (Anglo-American) and the dualistic (continental), with a detailed examination of the experience of Germany, the United Kingdom, and the recommendations of the G20/OECD Principles of Corporate Governance (2023).

Particular attention is paid to the existing systemic problems in the practical implementation of the supervisory board institute in Ukraine. Among the key shortcomings, the author highlights the absence of a clear business judgment rule and a mechanism of joint and several liability of board members, difficulties in proving the causal link when bringing members to civil liability, as well as the negative impact of martial law, introduced by the Decree of the President of Ukraine, approved by Law № 2102-IX of February 24, 2022, on the efficiency of corporate governance bodies.

Based on the conducted research, specific proposals for improving the legislation are formulated, including the introduction of standards of due care and duty of loyalty, the regulatory framework for remote meetings and electronic voting under martial law, and the gradual introduction of gender quotas in the composition of supervisory boards.

Keywords: *corporate governance, supervisory board, joint-stock company, dualistic model, joint and several liability, martial law, European standards.*

Дата першого надходження статті до видання: 20.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.04.2026 р.

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.22

Бахур Олександр Валерійович,
доктор філософії в галузі права
старший викладач кафедри
господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
адвокат
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5725-5210

РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ ДОВКІЛЛЯ ЯК СКЛАДОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

У статті здійснено науково-правовий аналіз реформування державної системи моніторингу довкілля в Україні в умовах сучасних екологічних викликів та євроінтеграційних процесів. Досліджено стан нормативно-правового регулювання, а також проблеми і перспективи реформування державної системи моніторингу довкілля в Україні. Зазначено, що реформування державної системи моніторингу довкілля в Україні є важливим та об'єктивно необхідним етапом удосконалення механізмів забезпечення охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів і гарантування екологічної безпеки в умовах реалізації концепції сталого розвитку.

Наголошено, що на сучасному етапі державна система моніторингу довкілля в Україні перебуває у процесі реформування.

Здійснено аналіз екологічного законодавства України та визначено основні зміни у правовому регулюванні, запроваджені в межах реформування державної системи моніторингу довкілля. Встановлено, що вагомим кроком у цьому напрямі стало прийняття Закону України від 20.03.2023 № 2973-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля», а також низки підзаконних нормативно-правових актів.

Акцентовано на тому, що у процесі реалізації реформи державної системи моніторингу довкілля необхідно враховувати низку ключових аспектів. Насамперед йдеться про забезпечення інформаційних потреб державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та належне інформування суспільства про стан довкілля. Важливим є також забезпечення органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських і міжнародних організацій обґрунтованою, об'єктивною та достовірною інформацією щодо стану довкілля, що є необхідною передумовою для прийняття ефективних управлінських рішень.

Досліджено зміни до екологічного законодавства щодо правового регулювання функціонування державної системи моніторингу довкілля. Проаналізовано законодавчі норми, спрямовані на вдосконалення правового регулювання інформації про стан довкілля та механізмів забезпечення доступу до неї.

Ключові слова: *державна система моніторингу довкілля, екологічний моніторинг, екологічна інформація, охорона навколишнього природного середовища, екологічна безпека, правове регулювання.*

Постановка проблеми. Сучасний стан навколишнього природного середовища в Україні характеризується значним зростанням антропогенного навантаження, виснаженням природних ресурсів, накопиченням відходів, негативними наслідками зміни клімату, а також масштабними екологічними ризиками, спричиненими воєнною агресією. Сукупність зазначених чинників становить загрозу стабільності функціонування природних екосистем, здоров'ю населення та екологічній безпеці держави, що зумовлює необхідність підвищення ефективності державної політики у сфері охорони довкілля та управління природними ресурсами.

Одним із ключових складників такого управління є система моніторингу навколишнього природного середовища, яка забезпечує збір, обробку та аналіз інформації про стан довкілля, фактори впливу на нього та потенційні екологічні ризики. Саме результати екологічного моніторингу становлять інформаційну основу для прийняття обґрунтованих управлінських рішень у сфері охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, запобігання екологічним правопорушенням та забезпечення реалізації екологічних прав громадян.

Водночас державна система моніторингу довкілля в Україні перебуває на етапі реформування. Необхідність її модернізації обумовлена низкою економічних, організаційних, технічних, кадрових та правових проблем, зокрема недосконалістю нормативно-правового регулювання, недостатньою узгодженістю між суб'єктами моніторингу, потребою у впровадженні сучасних методів і технологій спостереження та підвищенні рівня професійної підготовки фахівців. Важливим напрямом реформування є також адаптація національного законодавства у сфері моніторингу довкілля до стандартів і вимог Європейського Союзу.

У зв'язку з цим дослідження правових та організаційних засад функціонування державної системи моніторингу довкілля, визначення основних проблем її розвитку та шляхів удосконалення набуває особливої наукової і практичної значущості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблематики означених питань займалась значна кількість вчених з різних галузей науки, зокрема Г. В. Анісімова, А. П. Гетьман, М. В. Краснова, Ю. А. Краснова, С. В. Шарапова, О. Г. Васенко, А. А. Карлюк, О. В. Черба та інші. В їх наукових працях розглянуто теоретичні та практичні аспекти правового регулювання екологічного моніторингу, визначено його місце у системі державного управління у сфері охорони довкілля, а також окреслено проблеми функціонування відповідної системи в Україні.

Метою статті є комплексний аналіз правових та організаційних засад функціонування державної системи моніторингу навколишнього природного середовища в Україні, а також виявлення основних проблем її правового регулювання та практичної реалізації.

Виклад основного матеріалу. Формування сучасної державної системи моніторингу довкілля безпосередньо пов'язане зі становленням національного екологічного законодавства та запровадженням правових механізмів забезпечення охорони навколишнього природного середовища. Важливим етапом у цьому процесі стало прийняття Закону України від 25.06.1991 № 1264-XII «Про охорону навколишнього природного середовища», який заклав правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь [1].

Зокрема, відповідно до статті 22 зазначеного Закону з метою забезпечення збору, обробки, збереження та аналізу інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін та розробки науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних управлінських рішень в Україні створюється система державного моніторингу навколишнього природного середовища. Спостереження за станом навколишнього природного середовища, рівнем його забруднення здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, іншими спеціально уповноваженими державними органами, а також підприємствами, установами та організаціями, діяльність яких призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища.

У юридичній науці поняття моніторингу довкілля (екологічного моніторингу) розглядається як важливий елемент системи державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища. Зокрема, С. В. Шарапова визначає моніторинг довкілля як врегульовану законодавством наукову, інформаційно-аналітичну систему, що дає змогу визначити і прогнозувати зміни стану довкілля, контролювати та управляти ними.

На думку науковиці, одним з основних завдань екологічного моніторингу можна виділити своєчасне виявлення, оцінювання та опрацювання на цій основі рекомендацій та прогнозування дій щодо попередження й усунення негативних процесів, які відбуваються в навколишньому природному середовищі. Система моніторингу довкілля спрямована на: (а) підвищення рівня вивчення і знань про екологічний стан довкілля; (б) підвищення оперативності та якості інформаційного обслуговування користувачів на всіх рівнях; (в) підвищення якості обґрунтування природоохоронних заходів та ефективності їх здійснення; (г) сприяння розвитку міжнародного співробітництва у галузі охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки [2, с. 78–79].

Моніторинг довкілля в сучасному розумінні можна розглядати як аналітично-інформаційну систему, яка охоплює такі основні напрями: 1) спостереження за станом довкілля і за факторами, які впливають на окремі елементи довкілля; 2) оцінювання та аналіз фактичного стану всіх складових довкілля; 3) прогнозу-

вання стану довкілля і оцінювання цього стану; 4) забезпечення науково-інформаційної підтримки прийняття управлінських рішень [3, с. 13–14].

Порядок здійснення державного моніторингу навколишнього природного середовища визначається Кабінетом Міністрів України. Основні організаційні та правові засади функціонування відповідної системи закріплені у Положенні про державну систему моніторингу довкілля, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.1998 № 391 [4]. Відповідно до зазначеного нормативно-правового акта, державна система моніторингу довкілля визначається як система спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження та аналізу інформації про стан довкілля, прогнозування його змін і розроблення науково-обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень про запобігання негативним змінам стану довкілля та дотримання вимог екологічної безпеки. Система моніторингу є частиною національної інформаційної інфраструктури, сумісної з аналогічними системами інших країн.

З огляду на це Положення система моніторингу спрямована на: підвищення рівня вивчення і знань про екологічний стан довкілля; підвищення оперативності та якості інформаційного обслуговування користувачів на всіх рівнях; підвищення якості обґрунтування природоохоронних заходів та ефективності їх здійснення; сприяння розвитку міжнародного співробітництва у галузі охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Водночас у сучасних умовах відбувається поступове оновлення нормативно-правової бази, що регулює функціонування державної системи моніторингу довкілля. Суттєві зміни у цій сфері пов’язані з прийняттям Закону України від 20.03.2023 № 2973-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» [5].

Також законодавець передбачив відтермінування набрання чинності окремими положеннями зазначеного Закону. Відповідні норми почнуть діяти через шість місяців з дня припинення чи скасування воєнного стану, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022, затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України “Про введення воєнного стану в Україні”» від 24.02.2022 [6]. Одночасно з набранням чинності цим Законом застосовуватимуться й положення підзаконних нормативно-правових актів, зокрема постанови Кабінету Міністрів України від 13.06.2024 № 684, якою затверджено Порядок функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем [7].

Прийняття Закону України від 20.03.2023 № 2973-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу дов-

кілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля» стало важливим етапом реформування національної нормативно-правової бази у сфері екологічного моніторингу. Його положення спрямовані на вдосконалення правових засад організації та функціонування державної системи моніторингу довкілля, підвищення ефективності збору та оброблення екологічної інформації, а також забезпечення належного інформаційного супроводу процесу прийняття управлінських рішень у сфері охорони навколишнього природного середовища. До того ж зазначені законодавчі зміни мають на меті гармонізацію національного законодавства з європейськими підходами у сфері управління екологічною інформацією та розвитку сучасної системи екологічного моніторингу.

Зазначеним Законом внесено зміни до низки нормативно-правових актів України, зокрема до базового Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», а також до інших актів екологічного законодавства. Серед ключових нововведень Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» треба виокремити законодавче закріплення поняття державної системи моніторингу довкілля, підсистем, які вона включає, рівнів і режимів її функціонування.

Україна, відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля» № 832-XIV від 06.07.1999 [8], є стороною зазначеної Конвенції протягом 24 років. А з 2020 року Україна стала стороною Конвенції Ради Європи про доступ до офіційних документів.

Яскравим прикладом розробки, впровадження та експлуатації автоматизованих інформаційних систем у сфері захисту довкілля є Єдина екологічна платформа «ЕкоСистема». Положення про Єдину екологічну платформу «ЕкоСистема» затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 11.10.2021 № 1065 [9]. Її держателем є Мінекономіки, що здійснює методичне та методологічне забезпечення функціонування та, окрім того, забезпечує захист інформації в ЕкоСистемі та контроль за ним відповідно до Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах». Важливим інформаційним джерелом щодо водних ресурсів є Геопортал «Водні ресурси України» Держводагентства (тимчасово недоступний у зв’язку з військовою ситуацією в Україні). Зазначені автоматизовані інформаційні системи, окрім низки інших завдань, слугують цілям централізації збору даних та інформації та запобігання дублювання, синергії та відстеження непотрібного перевантаження даними.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері

довкілля», № 2973-IX від 20.03.2023, ввів як обов'язкову норму використання сучасних інформаційних технологій, зокрема автоматизовані інформаційні системи, як у сфері використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів так і інших підсистемах державної системи моніторингу довкілля. Він також вимагає забезпечення технологічної сумісності та інформаційної взаємодії автоматизованих інформаційних системи у сфері використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів з Єдиною екологічною платформою «ЕкоСистема».

Сьогодні поширеною є практика подання електронних звернень із використанням засобів «ЕкоЗагроза», у яких фіксуються факти заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу внаслідок надзвичайних ситуацій, подій, збройної агресії російської федерації та якими ініціюється проведення огляду (обстеження) місця заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу. Такий підхід знаходить своє відображення у судовій практиці, зокрема у рішеннях Вінницького окружного адміністративного суду від 17.04.2026 у справі № 120/15722/24 [10], Харківського окружного адміністративного суду від 15.04.2026 у справі № 520/10087/25 [11], Ріпкинського районного суду Чернігівської області від 10.10.2024 у справі № 743/1244/24 [12], Господарського суду Рівненської області від 24.02.2025 у справі № 918/1165/24 [13], Львівського окружного адміністративного суду від 23.05.2025 у справі № 380/16031/24 [14].

Такі зміни спрямовані на формування цілісної та ефективної системи спостереження за станом навколишнього природного середовища, що має забезпечувати отримання достовірної екологічної інформації, необхідної для здійснення державного управління у сфері охорони довкілля та забезпечення екологічної безпеки.

Зміни щодо функціонування державної системи моніторингу довкілля внесено також до Земельного кодексу України. Зокрема, частину п'яту статті 19-1 викладено у новій редакції (яка набере чинності у визначеному законодавством порядку) [15]. Відповідно до оновлених положень передбачено, що моніторинг земель і ґрунтів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, та іншими суб'єктами, на яких законом покладено повноваження зі здійснення моніторингу земель і ґрунтів, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Аналіз змісту зазначеної норми свідчить про чітке визначення кола суб'єктів, уповноважених на здійснення відповідних функцій, покликане усунути наявні раніше проблеми, пов'язані з розпорошенням повноважень між різними органами виконавчої влади, що нерідко призводило до дублювання їх діяльності. Водночас концентрація відповідних повноважень сприятиме підвищенню ефек-

тивності організації моніторингових спостережень, забезпеченню узгодженості дій уповноважених органів, а також формуванню єдиної інформаційної бази даних щодо стану земель і ґрунтів. Це створює передумови для більш об'єктивного порівняння отриманих даних, їх системного аналізу та прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень у сфері використання та охорони земель.

У процесі реформування законодавства, що визначає засади та механізм організації та функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем, було прийнято й низку підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на деталізацію відповідних законодавчих положень.

Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 13.06.2024 № 684 затверджено «Деякі питання функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем», постановою Кабінету Міністрів України від 12.07.2024 № 815 – Порядок інформаційної взаємодії між автоматизованими інформаційними системами органів державної влади та загальнодержавною екологічною автоматизованою інформаційно-аналітичною системою забезпечення прийняття управлінських рішень і доступу до екологічної інформації [16]. До того ж наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 23.12.2024 № 1720 затверджено Порядок створення регіональних центрів моніторингу довкілля [17] тощо.

Окрему групу актів становлять постанови Кабінету Міністрів України, якими затверджено порядки організації та здійснення моніторингу окремих підсистем державної системи моніторингу довкілля, зокрема моніторингу біологічного та ландшафтного різноманіття, геологічного середовища, земель і ґрунтів тощо.

Отже, ключовим завданням реформування державної системи екологічного моніторингу є формування ефективної та сучасної системи моніторингу довкілля, здатної забезпечувати інформаційні потреби державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища. У зв'язку з цим передбачається внесення відповідних змін до низки законодавчих актів України з метою удосконалення правового регулювання організації та функціонування державної системи моніторингу довкілля.

Метою реформування державної системи екологічного моніторингу виступає можливість отримання достовірних і співставних даних та інформації про стан довкілля для прийняття управлінських рішень у сфері охорони навколишнього природного середовища, для оперативного реагування та запобігання надзвичайним ситуаціям техногенного та екологічного характеру. Забезпечення вільного доступу до екологічної інформації громадськості та впровадження її обміну та взаємодії з системами держав-членів ЄС.

Наявна система моніторингу довкілля не може повною мірою забезпечити вирішення основних проблем у сфері охорони навколишнього природного сере-

довища, зокрема: неефективна взаємодія галузевих складників системи моніторингу довкілля; відсутність оперативного реагування на виникнення, попередження та мінімізацію ризиків пов'язаних із забрудненням довкілля та його шкідливим впливом на здоров'я людини; недостатня реалізація права доступу до екологічної інформації; відсутня взаємодія державної системи моніторингу довкілля України з аналогічними системами держав-членів ЄС [18].

У процесі реалізації реформи державної системи моніторингу довкілля необхідно враховувати низку ключових аспектів. Насамперед йдеться про забезпечення інформаційних потреб державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та належне інформування суспільства про стан довкілля. Важливим є також забезпечення органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських і міжнародних організацій обґрунтованою, об'єктивною та достовірною інформацією щодо стану довкілля, що є необхідною передумовою для прийняття ефективних управлінських рішень.

До того ж удосконалення системи моніторингу має сприяти підвищенню ефективності державного управління у сфері охорони довкілля, забезпеченню раціонального використання природних ресурсів, а також створенню умов для своєчасного прогнозування змін стану навколишнього природного середовища. Важливе значення має і забезпечення оперативного реагування центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування у разі виникнення надзвичайних екологічних ситуацій або загрози їх настання, а також здійснення належного контролю за їх розвитком і ліквідацією наслідків.

Водночас одним із ключових чинників успішної реалізації відповідної реформи є своєчасне набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля». Запровадження його положень має важливе значення для формування ефективної, прозорої та відкритої системи моніторингу довкілля, що відповідатиме сучасним вимогам екологічного управління та міжнародним стандартам у сфері доступу до екологічної інформації.

Висновки. Отже, реформування державної системи моніторингу довкілля в Україні є важливим і об'єктивно необхідним етапом удосконалення механізмів забезпечення охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів та гарантування екологічної безпеки в умовах реалізації концепції сталого розвитку. Вагомим кроком у цьому напрямі стало прийняття Закону України від 20.03.2023 № 2973-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля», а також низки нормативно-правових актів.

Водночас прийняття відповідних нормативно-правових актів, хоча й становить важливий етап реформування, саме по собі не забезпечує повноцінного функціонування державної системи моніторингу довкілля. Ефективна реалізація її завдань потребує належного матеріально-технічного забезпечення, впровадження сучасних технологій і технічних засобів, а також наявності кваліфікованих фахівців, що зумовлює необхідність належного та стабільного фінансування.

З метою підвищення ефективності функціонування державної системи моніторингу довкілля доцільним є вдосконалення нормативно-правового регулювання у цій сфері, зокрема шляхом подальшої гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу. Важливого значення також набуває модернізація матеріально-технічної бази системи моніторингу, впровадження сучасних інформаційних та цифрових технологій збору й оброблення екологічних даних. Необхідним є забезпечення належного фінансування відповідних заходів, посилення міжвідомчої взаємодії між суб'єктами моніторингу, а також розвиток кадрового потенціалу у сфері екологічного моніторингу. Реалізація зазначених напрямів сприятиме формуванню ефективної та інтегрованої державної системи моніторингу довкілля, здатної забезпечити своєчасне отримання достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та підвищити якість управлінських рішень у сфері охорони довкілля.

Список використаних джерел

1. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1991. № 41. Ст. 546. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення 25.04.2026).
2. Шарапова С. В. Правові засади екологічного моніторингу. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення: монографія / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. 448 с.
3. Моніторинг довкілля: підручник за ред. В. М. Боголюбова, Т. А. Сафронова. Стереотип. вид. Херсон: Олді-Плюс, 2020. 530 с.
4. Положення про державну систему моніторингу довкілля: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 року № 391. *Офіційний вісник України.* 1998. № 13. Ст. 495. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/391-98-%D0%BF#Text (дата звернення 25.04.2026).
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля, інформації про стан довкілля (екологічної інформації) та інформаційного забезпечення управління у сфері довкілля: Закон України від 20 березня 2023 р. № 2973-IX. *Відомості Верховної Ради.* 2023. № 63. Ст. 208. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2973-20#Text (дата звернення 25.04.2026).
6. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 24 лютого 2022 р. № 2102-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text (дата звернення 25.04.2026).
7. Деякі питання функціонування державної системи моніторингу довкілля та її підсистем: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2024 р. № 684. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-п#Text (дата звернення 25.04.2026).
8. Про ратифікацію Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: Закон

України від 06.07.1999 № 832-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/832-14#Text (дата звернення 25.04.2026).
9. Положення про Єдину екологічну платформу «ЕкоСистема»: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.10.2021 № 1065. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-2021-%D0%BF#Text (дата звернення 25.04.2026).
10. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 17 квітня 2026 р. у справі № 120/15722/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/135851530 (дата звернення: 27.04.2026).
11. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 15 квітня 2026 р. у справі № 520/10087/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/135703136 (дата звернення: 26.04.2026).
12. Рішення Ріпкинського районного суду Чернігівської області від 10 жовтня 2024 р. у справі № 743/1244/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122228195 (дата звернення: 04.04.2026).
13. Рішення Господарського суду Рівненської області від 24 лютого 2025 р. у справі № 918/1165/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125525628 (дата звернення: 04.04.2026).
14. Рішення Львівського окружного адміністративного суду від 23 травня 2025 р. у справі № 380/16031/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127621319 (дата звернення: 04.04.2026).
15. Земельний кодекс України № 2768-III від 25.10.2001. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 3–4. Ст. 27. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення 25.04.2026).
16. Порядок інформаційної взаємодії між автоматизованими інформаційними системами органів державної влади та загальнодержавною екологічною автоматизованою інформаційно-аналітичною системою забезпечення прийняття управлінських рішень та доступу до екологічної інформації та її мережі: постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2024 р. № 815. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2024-п#Text (дата звернення 25.04.2026).
17. Порядок створення регіональних центрів моніторингу довкілля: наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України 23 грудня 2024 р. № 1720. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0156-25#Text (дата звернення 25.04.2026).
18. Комплексний моніторинг довкілля. Інформація з вебсайта Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: https://mepr.gov.ua/diyalnist/reformy/kompleksnyj-monitoryng-dovkillya/ (дата звернення 25.04.2026).

Oleksandr Bakhur. Reforming the State Environmental Monitoring System as a Component of Ensuring the Environmental Security of the State

The article provides a scientific and legal analysis of the reform of the state environmental monitoring system in Ukraine in the context of contemporary environmental challenges and European integration processes. The study examines the current state of regulatory and legal framework, as well as the problems and prospects for reforming the state environmental monitoring system in Ukraine. It is noted that the reform of the state environmental monitoring system in Ukraine is an important and objectively necessary stage in improving the mechanisms for ensuring environmental protection, the rational use of natural resources, and the guarantee of environmental safety within the framework of the implementation of the concept of sustainable development.

It is emphasized that at the present stage the state environmental monitoring system in Ukraine is undergoing a process of reform.

An analysis of the environmental legislation of Ukraine has been carried out and the main changes in legal regulation introduced within the framework of the reform of the state environmental monitoring system have been identified. It has been established that a significant step in this direction was the adoption of the Law of Ukraine of March 20, 2023 № 2973-IX "On

Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the State Environmental Monitoring System, Information on the State of the Environment (Environmental Information), and Information Support for Environmental Governance", as well as a number of subordinate regulatory legal acts.

Attention is focused on the fact that in the process of implementing the reform of the state environmental monitoring system a number of key aspects should be taken into account. First of all, this concerns meeting the information needs of public administration in the field of environmental protection and ensuring proper public awareness of the state of the environment. It is also important to provide public authorities, local self-government bodies, public and international organizations with well-founded, objective and reliable information on the state of the environment, which is a necessary prerequisite for making effective managerial decisions.

The changes to environmental legislation concerning the legal regulation of the functioning of the state environmental monitoring system have been examined. Legislative provisions aimed at improving the legal regulation of information on the state of the environment and the mechanisms for ensuring access to such information have been analyzed.

Keywords: *state environmental monitoring system, environmental monitoring, environmental information, environmental protection, environmental safety, legal regulation.*

Дата першого надходження статті до видання: 26.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС. КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 343.2/7+344
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.23

Мовчан Роман Олександрович,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2074-8895

Гель Андрій Павлович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри судової медицини та права
Вінницького національного медичного
університету імені М. І. Пирогова
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2612-4530

ПРОБЛЕМИ КАРАНОСТІ НЕСАНКЦІОНОВАНОГО ПОШИРЕННЯ ВІЙСЬКОВО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ (СТ. 114-2 КК)[1]

Статтю присвячено дослідженню (на підставі вивчення матеріалів актуальної судової практики) проблем караності несанкціонованого поширення військово значущої інформації і формулюванню на цій основі пропозицій, спрямованих на вдосконалення Кримінального кодексу України і практики його застосування.

Зокрема, послідовно розглянуто проблеми, пов'язані з призначенням «реального» покарання особам, засудженим за ст. 114-2 Кримінального кодексу України, а також звільненням останніх від відбування призначеного їм покарання з випробуванням.

Підтверджено недосконалість санкцій відповідних кримінально-правових норм. В оновленій ст. 114-2 Кримінального кодексу України запропоновано вказати на альтернативні до позбавлення волі на певний строк покарання у виді: 1) штрафу та виправних робіт (для «звичайних» громадян); 2) та службового обмеження для військовослужбовців.

Водночас обґрунтовано, що проблеми караності несанкціонованого поширення військово значущої інформації пов'язані не лише з недосконалістю відповідних санкцій (помилками у пеналізації), але й із систематичними випадками формально законного, однак сутнісно неправильного застосування кримінального закону судами. Зокрема, критикується звільнення від відбування покарання та використання передбачених ст. 69 Кримінального кодексу України «пільгових» механізмів до осіб, які належать до категорії «зрадників» та «недоведених зрадників», а найчастіше також і «ждунів». Так само негативно оцінена і поширена практика призначення «зрадникам» найменш суворих покарань, передбачених ст. 114-2 КК.

Визначено, що перспективним напрямом подальших наукових досліджень у відповідній сфері є встановлення конкретних розмірів штрафів та строків позбавлення волі, які мають фігурувати в санкціях оновленої норми про несанкціоноване поширення військово значущої інформації.

[1] Статтю підготовлено за підтримки Національного фонду досліджень України в межах реалізації проєкту з виконання наукових досліджень і розробок «Кримінально-правова протидія злочинам проти основ національної безпеки України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення: правотворчі та правозастосовні проблеми» (реєстраційний номер 2025.02/0038).

Ключові слова: *покарання, звільнення від відбування покарання з випробуванням, штраф, позбавлення волі, службові обмеження для військовослужбовців, санкція, несанкціоноване поширення військово значущої інформації, державна зрада, виправдовування російської агресії проти України, кримінальна відповідальність.*

Постановка проблеми. Як слушно зазначає Н. Загребельна, основною проблемою недосконалості сучасної правової системи в питанні кібербезпеки є те, що ця галузь розвивається блискавично, а консервативна бюрократична машина інституту правової відповідальності не встигає за цими змінами. Продовжуючи свою думку, дослідниця підкреслює, що правові інститути не можуть розробити чітких ефективних правил поведінки для охоплення всього розмаїття кіберзлочинів, оскільки розроблені раніше правила вже не є дієвими, оскільки нині інший бік таких правопорушень вийшов на новий рівень, що випереджає всі попередні напрацювання правових інституцій [1, с. 229]. Зважаючи на викладені положення, без подиву сприймаються наведені В. Киричком відомості про те, що в умовах воєнного стану до Кримінального кодексу України (далі – КК) першочергово були внесені доповнення, якими було передбачено кримінальну відповідальність одразу за дванадцять окремих різновидів т. зв. «інформаційних» дій [2, с. 142–144]. Зокрема, 24 березня 2022 р. парламентом було ухвалено Закон № 2160-IX, головним результатом набрання чинності яким стало доповнення КК новою ст. 114-2, у якій передбачено відповідальність за несанкціоноване поширення інформації, яку один із авторів цих рядків для зручності та лаконічності у своїх працях послідовно йменує «військово значущою» [3, с. 326; 4, с. 95–116].

У наших попередніх публікаціях зверталась увага на те, що за передбачені будь-якою частиною ст. 114-2 КК діяння Верховною Радою України було встановлено єдине безальтернативне покарання у виді позбавлення волі на різні строки. На перший погляд може скластися враження про логічність передбачення таких суворих покарань, наявність яких, за задумом законодавця, вочевидь, мала б забезпечити ефективнішу кримінально-правову протидію відповідним суспільно небезпечним проявам. Та заразом припускалося, що такі наміри, ймовірніше за все, не будуть реалізовані, а замість очікуваних парламентарії отримають протилежний результат, який вже сьогодні спостерігається під час аналізу багатьох інших подібних випадків, коли народні депутати України намагалися боротися з тими чи іншими кримінальними правопорушеннями за допомогою встановлення максимально суворих санкцій – це фактичне уникнення реальної відповідальності багатьма особами, які вчинили діяння, передбачені ст. 114-2 КК. Передусім таке авторське переконання базувалося на оцінці характеру (відсутність мети заподіяння шкоди державі) та ступеня (відсутність передбачених ч. 3 наслідків) суспільної небезпеки діянь, про які йдеться у ч. 1 та ч. 2 аналізованої

статті, як таких, що в переважній більшості випадків не вимагають застосування у разі їх вчинення покарання у виді позбавлення волі.

Але чи справдилися ці доволі песимістичні прогнози? І чи дійсно санкції досліджуваних кримінально-правових норм є недосконалими? Видається, що науково обґрунтовані відповіді на ці питання, які, зокрема, стосуються пеналізації досліджуваних злочинів (покарання «у статиці»), можна отримати лише за наслідком здійснення скрупульозного аналізу безпосередньо пов'язаної з нею діяльності судів щодо реалізації кримінальної відповідальності за розглядувані діяння (покарання «у динаміці»).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти кримінальної відповідальності за несанкціоноване поширення військово значущої інформації висвітлювались у працях М. Акімова, В. Бондаря, О. Будяченко, П. Бурди, З. Загиней-Заболотенко, Д. Євтєєвої, В. Киричка, А. Лапкіна, Н. Нетеси, К. Новікової, Є. Письменського, Ю. Пономаренка, А. Сердечної, С. Сороки, О. Старко, Л. Тімофєєвої, О. Тугарової, В. Фєдосєєва, М. Хавронюка, Н. Ярмиш та деяких інших науковців. Водночас варто зазначити, що у працях названих авторів основна увага приділялась кримінально-правовій характеристиці складів відповідних злочинів та дискусійним питанням їх кваліфікації. Натомість проблеми карано-сті діянь, передбачених ст. 114-2 КК, у роботах згаданих науковців або не досліджувалися взагалі, або розглядалися лише фрагментарно.

Відповідно **метою статті** є дослідження (на підставі вивчення матеріалів актуальної судової практики) проблем караності несанкціонованого поширення військово значущої інформації і формулювання на цій основі пропозицій, спрямованих на вдосконалення КК і практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши 317 обвинувальних вироків, які були винесені за ст. 114-2 КК протягом 2022–2025 рр., можна констатувати, що:

1) у 206 випадках винним призначалося покарання, яке реально відбувалося;

2) натомість ще в 111 – засуджені звільнялися від відбування призначеного їм покарання з випробуванням на підставі статей 75–76 КК.

Розпочинаючи дослідження проблем призначення «реального» покарання за вчинення злочинів, передбачених ст. 114-2 КК, варто зауважити, що із 206 таких випадків:

а) у 74 – застосовувалося мінімальне покарання, передбачене санкцією відповідної частини аналізованої статті;

б) у 27 – покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої у відповідних санкціях, або більш м'який вид покарання, не зазначений у цих санкціях;

в) у решті 105 – покарання у діапазоні санкцій (але не мінімальне).

Як бачимо, доволі часто винним у вчиненні аналізованих злочинів призначається **мінімальне покарання,** передбачене санкціями відповідних норм. Водно-

час, якщо у ситуації з ч. 1 (3 випадки) та ч. 2 (44 випадки) до наявності цієї тенденції потрібно ставитись із розумінням, то перманентні прояви (27 випадків) призначення мінімального покарання особам, які вчинили передбачене ч. 3 ст. 114-2 КК несанкціоноване поширення військово значущої інформації з метою передачі її ворогу, – навряд. Зокрема, важко збагнути мотиви призначення мінімального покарання суб'єктам(-у) («зрадникам»), які(-ий), наприклад:

– передавши спецслужбам рф інформацію про розташування ЗСУ, потім «радіє, оскільки він пів року домагався обстрілу території гаражів по вул. Валентинівській, де базувалися підрозділі ЗСУ, та врешті-решт це місце було атаковано 11-ма ракетами» [5];

– писали повідомлення наступного змісту: «Троллейбусный парк который за Колосом забит техникой и вояками, может пора денафицировать?» [6] тощо.

Ще більше занепокоєння продемонстрована тенденція викликає з огляду на те, що, приймаючи відповідні сумнівні рішення, суди або взагалі не покликаються на жодні пом'якшувальні обставини, або згадують лише про «щире каяття» чи «активне розкриття злочину», якого зазвичай насправді не існує. Водночас зазначимо, що в окремих справах за наслідком розгляду відповідних скарг прокурорів апеляційні суди змінювали призначене судами перших інстанцій мінімальне покарання на більш суворе, зокрема, вказуючи на високий ступінь суспільної небезпеки аналізованих злочинів, їх умисний характер, а також необхідність посилення превентивної та виховної ролі покарання в умовах воєнного стану.

Завершуючи розгляд відповідного блоку питань, звернемо увагу на те, що в деяких кримінальних провадженнях: 1) обставиною, яка пом'якшує покарання, поруч з іншими, визнається добровільний переказ коштів на потреби ЗСУ [7]; 2) натомість обставиною, що обтяжує покарання, суди визнають скоєння несанкціонованого поширення військово значущої інформації *з використанням умов воєнного стану* (п. 11 ч. 1 ст. 67 КК) [5].

Водночас, навіть критикуючи продемонстровану вище і характерну для багатьох випадків невиправдану м'якість покарань, призначених за вчинення аналізованих деліктів, другий із наведених правозастосовних підходів, вочевидь, варто визнавати помилковим. Адже, беручи до уваги відповідний чинник, суди фактично ігнорують положення ч. 4 ст. 67 КК, в якій зазначено, що якщо будь-яка з обставин, яка обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини КК як ознака кримінального правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує. Власне, на противагу попереднім рішенням, саме на ці положення і покликаються інші суди різних рівнів, які: а) або первинно вказують на відсутність підстав для визнання розглядуваної обставини обтяжуючою (суди першої інстанції) [8]; б) або підтверджують правомірність відповідних рішень судів

нижчих інстанцій [9; 10]; в) або скасовують ті з них (зокрема, і згадані вище), в яких відображена протилежна позиція [11].

Наведена раніше інформація засвідчує, що, попри умови воєнного стану та тяжкість досліджуваних злочинів, під час застосування ст. 114-2 КК суди доволі часто звертаються до положень ст. 69 КК. Як відомо, остання надає можливість призначати: 1) основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК; 2) або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті Особливої частини КК за відповідне кримінальне правопорушення. Зокрема, у 14 випадках особам, які вчинили несанкціоноване поширення військово значущої інформації, призначалися ***строки позбавлення волі, які є нижчими за ті, що передбачені у санкціях відповідних частин ст. 114-2 КК:*** у 12 – ч. 2, ще у 2 – ч. 3. На нашу думку, до вирішення питання про виправданість такої «гуманності» судів у цих випадках необхідно підходити диференційовано і з урахуванням особи та мотивів злочинця, а також усіх інших обставин справи. Власне, йдеться ні про що інше, як про неухильне дотримання законодавчого імперативу щодо того, що суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК). Наприклад, вважаємо, що якщо йдеться про передбачене ч. 2 ст. 114-2 КК несанкціоноване поширення військово значущої інформації, скоєне «випадковими очевидцями», «горе-патріотами», «блогерами» та інколи навіть «дрібними хабарниками» і «незадоволеними ТЦК», то, враховуючи суворість [надмірну суворість] передбаченого ч. 2 ст. 114-2 КК покарання, до відповідного правозастосовного підходу необхідно ставитися принаймні з розумінням. Скажімо, йдеться про справу, під час розслідування якої було встановлено, що Особа-1 у приватному порядку, без отримання жодних завдань, повідомив іншій особі про розташування особового складу ЗСУ на території навчального закладу в смт Малинівка Чугуївського району [12].

Водночас значно стриманіша оцінка має надаватися рішенням тих судів, які покликаються на ст. 69 КК під час призначення покарання:

1) по-перше, «недоведеним зрадникам» – тобто особам, які цілеспрямовано, протягом тривалого терміну, із дотриманням серйозних заходів конспірації збирають та передають точні координати розташування позицій СОУ (як і відповідних товарів військового призначення), заразом супроводжуючи це текстовими чи голосовими коментарями наступного змісту, які майже не залишають сумнівів у меті дій винних: а) «Вся техника, и грады, точки У, РЗК, че ток нету … Через деревню мою ездят падлы … Потарохтели обратно ушлепаны, 2 точки У проехало, может через село может к нам, мляаа» [13]; б) «В элемент закинул он опять тупит, тут сузил круг мои подсказали, откуда ПВО работала … С этой точки видели выходы неоднократно» [14] тощо;

2) по-друге, «ждунам» – тобто особам, які, крім вищевказаного, ще й щиро чекають на прихід рф, радіючи її успіхам, та водночас украй негативно висловлюються щодо України та її військових формувань, що, зокрема, виявляється у виправдовуванні російської агресії та розпалюванні національної ворожнечі, які дістають додаткову (крім ст. 114-2) кримінально-правову оцінку з покликанням на ст. 436-2 та ст. 161 КК [15].

Принагідно зазначимо, що, мотивуючи звернення до ст. 69 КК, в усіх цих випадках суди майже під копірку покликалися на такі пом'якшувальні обставини, як: щире каяття обвинуваченого та активне сприяння ним розкриттю кримінального правопорушення, а також те, що він готовий понести покарання і запевняв, що більше нічого протиправного вчиняти не буде; факт притягнення винного до кримінальної відповідальності вперше; позитивна характеристика за місцем роботи та проживання; не перебування на обліку у лікарів психіатра чи нарколога; визнання обвинуваченим вини; міцність соціальних зв'язків тощо.

Водночас варто визнати, що в окремих випадках представники Феміди демонструють принципову позицію щодо відповідного питання, приклад чого можна спостерігати у справі стосовно Особи-1, яка під час телефонних розмов зі своїм рідним дядьком, який перебував на території рф, поширила останньому інформацію про розташування ЗСУ. Враховуючи «вагомі» фактори, як-от відсутність обставин, які обтяжують покарання; виключно позитивну характеристику особи підсудної, її щире каяття, повне визнання своєї вини, відсутність попередніх судимостей, а також те, що тяжких наслідків від вчиненого посягання не настало, місцевий суд, визнавши Особу-1 винною у вчинені злочину, передбаченого ч. 2 ст. 114-2 КК, із покликанням на ст. 69 КК призначив їй покарання «нижче нижчого» – позбавлення волі на строк 1 рік та 2 місяці [16]. Водночас прокурор оскаржив це рішення до суду апеляційної інстанції. Зокрема, у скарзі зазначалося, що місцевий суд не врахував: тяжкість вчиненого; те, що Особа-1 упродовж дня кілька разів телефонувала своєму дядьку та повідомляла про переміщення та розташування позицій ЗСУ у прикордонній зоні; те, що працівникам правоохоронних органів вдалося зафіксувати лише незначну кількість розмов обвинуваченої щодо поширення вказаної вище інформації. Внаслідок розгляду скарги прокурора відповідна колегія суддів її підтримала, зокрема резонно згадавши про те, що суд першої інстанції не навів, які саме встановлені обставини істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, оскільки *визнання вини, щире каяття та відсутність судимостей є недостатніми для призначення покарання «нижче нижчого».* Як наслідок, апеляційний суд скасував згаданий вирок (у частині призначеного покарання) та ухвалив новий, призначивши Особі-1 покарання у виді позбавлення волі строком на 5 років [17].

Натомість взагалі жодних компромісів не може допускатися стосовно оцінки доцільності застосування ст. 69 КК до категорії «зрадників». Гадаємо, що та-

кі суб'єкти загалом, так би мовити, мали б бути «задоволені» вже тим, що їхня поведінка неправомірно кваліфікована не за ч. 2 ст. 111 [як і мала б кваліфікуватися], а за ч. 3 ст. 114-2 КК. Звичайно, використання передбачених ст. 69 КК «пільгових» механізмів до таких найбільш небезпечних злочинців не може бути підтримане та виправдане жодними міркуваннями. Зокрема, показовим прикладом безпідставного застосування ст. 69 КК є справа стосовно Особи-1, який, передаючи *співробітнику УФСБ рф* інформацію про розташування військових об'єктів, зазначав, що, по-перше, розуміє, що вона буде використана для нанесення ударів по цих об'єктах, по-друге, що йому шкода лише школи, дитячі садки та училища, а на державні установи йому байдуже *(«а государствені учрєждєнія я не против. В принципі мені на них без разніци»).* З'ясувавши відповідні обставини справи, суд кваліфікував дії обвинуваченого за ч. 3тст. 114-2 КК та з покликанням на ст. 69 КК призначив йому покарання у виді 7 років позбавлення волі [18].

Водночас принципову та, головне, обґрунтовану позицію зайняв Київський апеляційний суд під час розгляду скарги Особи-2 та її захисника. Вимагаючи скасувати вирок суду першої інстанції, яким обвинувачена була визнана винною у вчинені злочину, передбаченого ч. 3 ст. 114-2 КК, з призначенням їй покарання у виді позбавлення волі строком на 8 років, апелянти наполягали на тому, що за наявності обставин, які пом'якшують покарання, а саме того, що підсудна правдиво, детально розповіла про обставини вчинення нею кримінального правопорушення, щиро розкаялась, і за відсутності обставин, які обтяжують покарання, суд повинен був призначити їй менш суворе покарання із застосуванням ст. 69 КК. Водночас, ретельно вивчивши обставини справи, колегія суддів умотивовано вказала на те, що: а) по-перше, захисником не зазначено, які саме дії Особи-2 можуть бути розцінені як активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення, оскільки в матеріалах кримінального провадження відомості про такі дії відсутні, як і не вказані вони в апеляційній скарзі; б) по-друге, резонно підкреслила, що *саме лише визнання вини під тиском зібраних доказів і підтвердження обставин, вже встановлених компетентними органами з інших джерел, не є активним сприянням розкриттю кримінального правопорушення.* Внаслідок цього рішення суду першої інстанції було залишено в силі [19].

Крім призначення покарання «нижче нижчого», у 5 випадках судами було використано ще один «пільговий» механізм, який надається ст. 69 КК, – ***перехід до іншого, більш м'якого виду основного покарання,*** не зазначеного в санкції ст. 114-2 КК. Зокрема, в абсолютній більшості випадків (4) таким більш м'яким видом покарання був штраф. Загалом такий правозастосовний підхід ми розцінюємо як абсолютно виправданий. Водночас уважаємо за доцільне чітко окреслити свою позицію стосовно того, що головною передумовою для такого висновку

є зовсім не наявність констатованих у відповідних справах все тих же типових пом'якшувальних обставин (вчинення злочину вперше, щирого каяття, активного сприяння розкриттю злочину, молодого віку обвинуваченої, щирого жалю про скоєння злочину та засудження своєї протиправної поведінки, відсутність матеріальної шкоди та інших негативних наслідків, а також обставин, які обтяжують покарання), адже всі ці обставини, як і здійснене у двох випадках справді корисне перерахування коштів на потреби Української армії, самі по собі не є свідченням необхідності переходу до м'якшого покарання. Натомість переконані, що визначальним фактором, який доводить доцільність призначення винним не позбавлення волі, а штрафу, є те, що в усіх цих справах несанкціоноване поширення військово значущої інформації вчиняли не «зрадники» («недоведені зрадники») чи «ждуни», а «випадкові очевидці» та «несвідомі "горе-патріоти"», які ситуативно, без отримання жодних завдань, переважно одноразово повідомляли загальні відомості (але без точних координат) про помічений рух військової техніки та озброєння, про роботу ППО, а так само в електронній системі публічних закупівель «ProZorro» розміщували договір, в якому через недбалість вказували адреси розміщення СОУ. Вважаємо цілком очевидним той факт, що призначення відповідним обвинуваченим покарання у виді штрафу є набагато ефективнішим та доцільнішим за реальне відбування ними безальтернативно передбаченого у ст. 114-2 КК (усіма її частинами) покарання у виді позбавлення волі, застосування якого в цих ситуаціях виглядало безпідставним.

Вище розглядалися проблеми, пов'язані з призначенням особам, які вчинили несанкціоноване поширення військово значущої інформації, або покарання «нижче нижчого», або покарання, яке є м'якшим за безальтернативно передбачене в санкціях ст. 114-2 КК позбавлення волі. Водночас варто зазначити, що під час призначення покарання одній категорії суб'єктів панує практика одночасного використання судами обох згаданих «пільгових» можливостей, які надає ст. 69 КК. Йдеться про «представників СОУ» (переважно військовослужбовців ЗСУ), які поширюють військово значущу інформацію або для того, щоб «похизуватися» певним озброєнням чи успіхами на фронті, або для того, щоб повідомити близьким (друзям) про теперішнє та/або майбутнє місце знаходження підрозділів, у яких вони несуть службу. Під час призначення покарання відповідній категорії правопорушників суди переважно затверджують угоди про визнання винуватості (6 з 8 виявлених випадків), відповідно до яких: а) по-перше, винним *із покликанням на ст. 69 КК* спочатку призначається покарання у виді позбавлення волі на строк, який є нижчим від строків, передбачених у санкціях відповідних частин ст. 114-2 КК; б) а вже далі *із покликанням на ст. 58 КК* «зменшене» покарання у виді позбавлення волі замінюється на остаточне покарання у виді ***службового обмеження для військовослужбовців.*** Враховуючи характер

описаних дій, особливості відповідного типу осіб, які вчиняють несанкціоноване поширення військово значущої інформації, вважаємо, що такий підхід є абсолютно виправданим і таким, який максимально враховує вимоги до призначення покарання, передбачені статтями 65–67 КК.

Раніше з наших вуст критичні зауваження лунали на адресу багатьох рішень судів, які без достатніх на те підстав застосовували «пільгові» механізми, передбачені ст. 69 КК, до осіб, які вчинили несанкціоноване поширення військово значущої інформації. Водночас варто укотре навести інформацію про те, що у 111 випадках винні у скоєні аналізованих злочинів взагалі не несли жодного «реального» покарання, адже їм хоча й призначалося покарання (позбавлення волі), яке передбачене санкціями різних частин ст. 114-2 КК (у 9 випадках – ч. 1, в одному – ч. 3, в усіх інших – ч. 2) і в їхніх межах, однак надалі вони ***звільнялися від його відбування з випробуванням*** на підставі статей 75–76 КК.

Вважаємо, що, як і в досліджуваній вище ситуації із застосуванням ст. 69 КК, оцінка таких проявів має бути диференційованою і враховувати як характер відповідних діянь, так і осіб, які їх вчинили, зокрема їхні висловлювання. Так, якщо не брати до уваги те, що загалом покликання на статті 75–76 КК повинно мати характер винятку, то з розумінням можна поставитися до рішення тих судів, які застосовували відповідні механізми до осіб, котрі відповідно до запропонованої типологізації правопорушників необхідно відносити до «випадкових очевидців» та «несвідомих “горе-патріотів”». Наприклад, йдеться про звільнення від покарання з випробуванням суб’єкта, який під час телефонної розмови з братом повідомив останньому інформацію про переміщення в період з 20 серпня до 23 серпня 2022 р. залізничним транспортом в Україну і по території України зброї та озброєння [20].

Значно стриманішою має бути оцінка рішення суду, який звільнив від відбування покарання жителя м. Харків, який у додатку «Вконтакте» поширив публікацію у вигляді зображення карти місцевості з координатами розташування військової техніки ЗСУ і такою текстовою частиною: *«Примерно 30–40 нациков разместились с тремя артиллерийскими пушками в моем районе по … (около здания патрульной полиции), ждите прилета:) Видимо ситуация с разрушенными зданиями СБУ и полиции ничего не научила. Народ, кто живет в Киевском районе будьте осторожней и бдительней, не игнорируйте сигнал воздушной тревоги, прячьтесь в укрытиях, укропы тоже бьют по своим, а потом списывают на страну “агрессора” Россию»* [21]. Видається, що суд, по-перше, мав навести більш вагомі аргументи для застосування статей 75–76 КК, аніж одне лише «щире каяття» особи, в яке, відверто кажучи, з урахуванням змісту відповідного повідомлення, складно повірити, по-друге, ретельно оцінити поведінку обвинуваченого на предмет наявності у ній ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 436-2 КК.

Ще критичніше необхідно оцінювати факт звільнення від відбування покарання обвинуваченої, яка, будучи проросійськи налаштованою та водночас публічною особою – матушкою регіональної громади Української православної церкви при храмі Святої блаженної Ксенії Петербурзької, розташованої у смт Кам'яне Запорізького району Запорізької області – спочатку здійснила несанкціоноване поширення військово значущої інформації, а потім переслала іншому користувачу месенджеру «Telegram» повідомлення, де містились такі огидні висловлювання: а) *«… Не будем наивны: внутренняя суть укро-режима есть война против Православия. Их не Россия спровоцировала, они всегда были такими, просто война сбрасывает маски и заставляет торопиться»;* б) *«… Украинская независимость это галицийская (а значит и греко-католическая) экспансия на Восток, туда, гле их отродясь не бывало …»* тощо [22].

Водночас, якщо звільнення від покарання «ждунів» ще можна якось пояснити та зрозуміти, то «зрадників» та «недоведених зрадників» – за жодних умов. Зокрема, прикладами того, коли, формально не порушуючи закон, суди водночас допускали змістовно неправильне його застосування, є дві наступні справи.

Особа-1 встановив контакт та розпочав листування з громадянкою, яка виїхала за кордон України та по теперішній час перебуває на території держави агресора – рф (Бєлгородська область), та протягом майже 6 місяців (з 24 березня 2023 р. по 2 вересня 2023 р.) передавав указаній особі голосові повідомлення, в яких містилась інформація про розташування особового складу, військової техніки та озброєння СОУ на території с. Устинівка та с. Івашкине Куп'янського району Харківської області, зокрема координати відповідних позицій [23].

Подібні дії вчинила і Особа-2, яка, перебуваючи у м. Харкові, зробила скріншот з додатку «Google maps», на якому було зображено місце розташування ДП «Завод "Електроважмаш"» та потім надіслала його невстановленій судом особі в месенджері «Telegram», попередньо зробивши дописи із розшифруванням відмічених позицій. Зокрема, на надісланому зображенні відмічено три точки у вигляді кольорових квадратів: жовтий, синій та червоний. Під фотографією містились такі повідомлення, які надіслала Особа-2: «Их много» та «Красный оцеплено, не подпускают. Жёлтый там базируются уже не первую неделю. Синий вроде пусто, но таблички "Мины" и ходят туда» [24].

Мотивуючи звільнення відповідних осіб від відбування покарання, суди знову покликалися лише на такі пом'якшуючі обставини, як щире каяття та засудження своєї поведінки, активне сприяння розкриттю злочину, визнання своєї вини. Зважаючи на це, а також всі інші вищевикладені фактори, без подиву сприймається той факт, що обидва зазначені рішення судів першої інстанції в підсумку були скасовані Харківським апеляційним судом, який і Особі-1, і Особі-2 призначив «реальне» покарання у виді позбавлення волі строком на 5 років [25; 26].

Висновки і пропозиції. Проведений аналіз тенденцій призначення покарання за вчинення злочинів, передбачених ст. 114-2 КК, дає змогу зробити кілька основних висновків.

По-перше, висунуте раніше твердження щодо недосконалості санкцій відповідних кримінально-правових норм, вочевидь, є небезпідставним. Зокрема, більш ніж красномовним свідченням помилковості рішення законодавця про вказівку в цих санкціях лише на один такий суворий вид покарання, як позбавлення волі на певний строк, виступає інформація про аномально високі показники призначення винним покарання «нижче нижчого» чи більш м'якого покарання, ніж передбачене санкціями ст. 114-2 КК (9 %), та, особливо, звільнення їх від відбування покарання з випробуванням (35 %). Видається, що у такий спосіб представники суддівської гілки влади чітко артикулюють свою позицію стосовно того, що далеко не у всіх випадках особам, які вчинили несанкціоноване поширення військово значущої інформації, доцільно призначати згадане безальтернативне суворе покарання з його реальним відбуванням.

Розмірковуючи над напрямами вдосконалення санкцій ст. 114-2 КК, висловимо припущення, що в цій ситуації науковцям не варто «вигадувати велосипед», адже вони (напрями) лежать на поверхні і продиктовані практикою. Зокрема, зважаючи на те, що в багатьох випадках аналізовані злочини вчиняються «випадковими очевидцями», «несвідомими "горе-патріотами"», «представниками СОУ», «блогерами» та деякими іншими особами, які не мали на меті заподіяти шкоду національній безпеці України та справді просто не усвідомлювали (чи усвідомлювали не повною мірою) суспільну небезпеку несанкціонованого поширення військово значущої інформації, доцільною виглядає вказівка в оновленій ст. 114-2 КК на альтернативні до позбавлення волі на певний строк покарання у виді: 1) штрафу та виправних робіт (для «звичайних» громадян); 2) та службового обмеження для військовослужбовців.

По-друге, варто зазначити, що проблеми караності несанкціонованого поширення військово значущої інформації пов'язані не лише з недосконалістю відповідних санкцій (помилками у пеналізації), але й із систематичними випадками формально законного, однак сутнісно неправильного застосування кримінального закону судами. Зокрема, на відміну від зазначених вище випадків, не можна підтримати звільнення від відбування покарання та використання передбачених ст. 69 КК «пільгових» механізмів до осіб, які належать до категорії «зрадників» та «недоведених зрадників», а найчастіше також і «ждунів», дії яких нерідко кваліфікуються за сукупністю зі ст. 436-2 та ст. 161 КК. Так само негативно необхідно оцінювати і поширену практику призначення «зрадникам» найменш суворих покарань, передбачених ст. 114-2 КК.

Перспективним напрямом наукових досліджень у відповідній сфері є визначення конкретних розмірів штрафів та строків позбавлення волі, які мають фігу-

рувати в санкціях оновленої норми про несанкціоноване поширення військово значущої інформації.

Список використаних джерел

1. Загребельна Н. А. Поширення юридичної відповідальності за правопорушення в мережі Інтернет в умовах воєнного стану в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 2. С. 28–32.
2. Киричко В. М. Обмеження конституційних прав на інформацію під час воєнного стану шляхом внесення змін до Кримінального кодексу України. *Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки:* матеріали VI міжнар. наук.-практ. конференції (м. Харків, 12 трав. 2022 р.) / редкол.: Л. М. Демидова (голов. ред.) та ін.; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права». Харків: Право, 2022. С. 142–148.
3. Мовчан Р. О. Аналіз кримінально-правової новели про несанкціоноване поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 Кримінального кодексу України). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 4. С. 326–330.
4. Мовчан Р. О «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2022. 241 с.
5. Вирок Основ'янського районного суду м. Харкова від 10 червня 2025 р. у справі № 643/6925/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127999232
6. Вирок Ленінського районного суду м. Миколаїв від 8 червня 2023 р. у справі № 489/2355/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111397628
7. Вирок Соснівського районного суду м. Черкаси від 4 липня 2025 р. у справі № 712/9892/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128620497
8. Вирок Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 31 липня 2024 р. у справі № 644/5613/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120710636
9. Вирок Харківського апеляційного суду від 16 січня 2025 р. у справі № 644/5613/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124482465#
10. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12 грудня 2024 р. у справі № 587/3259/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123851300#
11. Ухвала Полтавського апеляційного суду від 13 травня 2024 р. у справі № 587/3259/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119172365
12. Вирок Чугуївського міського суду Харківської області від 16 серпня 2024 р. у справі № 636/6238/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121048858
13. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 7 жовтня 2022 р. у справі № 953/3948/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106682043
14. Вирок Близнюківського районного суду Харківської області від 13 червня 2024 р. у справі № 612/439/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119707564
15. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 5 жовтня 2022 р. у справі № 953/4383/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106625152
16. Вирок Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 30 січня 2024 р. у справі № 576/3421/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116622296
17. Ухвала Полтавського апеляційного суду від 8 серпня 2024 р. у справі № 576/3421/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120924379#
18. Вирок Обухівського районного суду Київської області від 10 листопада 2023 р. у справі № 372/2509/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114823130
19. Ухвала Київського апеляційного суду від 31 липня 2023 р. у справі № 759/13037/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113128288#
20. Вирок Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 14 листопада 2022 р. у справі № 159/4287/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107304499

21. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 3 серпня 2022 р. у справі № 953/3911/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105546638
22. Вирок Вільнянського районного суду Запорізького області від 26 лютого 2024 р. у справі № 314/341/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117255446
23. Вирок Чугуївського міського суду Харківської області від 29 січня 2025 р. у справі № 636/8553/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124785375
24. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 14 грудня 2022 р. у справі № 953/5792/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107950263
25. Вирок Харківського апеляційного суду від 29 жовтня 2025 р. у справі № 636/8553/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131363354#
26. Вирок Харківського апеляційного суду від 23 березня 2023 р. у справі № 953/5792/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109762845#

Roman Movchan, Andrey Hel. Problems of Punishment for Unauthorized Dissemination of Military Significant Information (Art. 114-2 of the Criminal Code)

The article is devoted to clarifying (based on the study of current judicial practice) the problems of punishability of unauthorized dissemination of military-significant information and formulating on this basis proposals aimed at improving the Criminal Code of Ukraine and the practice of its application.

In particular, the problems associated with the imposition of a "real" punishment on persons convicted under Art. 114-2 of the Criminal Code of Ukraine, as well as the release of the latter from serving their sentence with probation, are consistently considered.

The imperfection of the sanctions of the relevant criminal law norms is confirmed. It is proposed in the updated Art. 114-2 of the Criminal Code of Ukraine to indicate alternative punishments to imprisonment for a certain period in the form of: 1) a fine and corrective labor (for "ordinary" citizens); 2) and service restriction for military personnel.

At the same time, it is substantiated that the problems of punishability of unauthorized dissemination of military-significant information are associated not only with the imperfection of the relevant sanctions (errors in penalization), but also with systematic cases of formally legal, but essentially incorrect application of criminal law by courts. In particular, the exemption from serving a sentence and the use of "preferential" mechanisms provided for in Article 69 of the Criminal Code of Ukraine for persons belonging to the category of "traitors" and "unproven traitors", and most often also "waiters", are criticized. The practice of assigning "traitors" the least severe punishments provided for in Article 114-2 of the Criminal Code is also negatively assessed and widespread.

It is determined that a promising direction for further scientific research in the relevant field is the establishment of specific amounts of fines and terms of imprisonment, which should appear in the sanctions of the updated norm on unauthorized dissemination of military-significant information.

Keywords: *punishment; release from serving a sentence with probation; fine; imprisonment; service restrictions for military personnel; sanction; unauthorized dissemination of militarily significant information; treason; justification of Russian aggression against Ukraine; criminal liability.*

Дата першого надходження статті до видання: 05.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.02.2026 р.

УДК 343.341
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.24

Саско Олена Іванівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3919-2233

ВТЯГНЕННЯ У ВЧИНЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНОГО АКТУ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Входження України у міжнародне співтовариство передбачає наявність певних зобов'язань щодо розробки ефективних заходів протидії терористичним проявам. Законодавець Кримінальний кодекс України доповнив ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту», що стало результатом законодавчих умов для забезпечення виконання положень цієї Конвенції в Україні. Запровадження змін до Кримінального кодексу України мало на меті виконання положень статей 5, 6 і 7 Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму в Україні.

У статті розглянуто форми та способи вчинення втягнення у вчинення терористичного акту. Визначено, що використанням обману, шантажу, уразливого стану особи – це способи вчинення даного діяння, однак вони одночасно виступають і оціночними поняттями, що породжує проблеми під час застосування цієї норми на практиці.

Ключові слова: *терористичний акт, терористичний злочин, терористична діяльність, втягнення у вчинення терористичного акту, примушування до вчинення терористичного акту, способи вчинення злочину, обман, шантаж, уразливий стан, застосування насильства, психологічне насильство, фізичне насильство.*

В умовах глобалізації суспільства спостерігається зростання у світі терористичної активності та намагання міжнародної спільноти ефективно протидіяти цьому суспільно небезпечному явищу, яке набуває рис глобальної загрози. Особливої уваги дослідження даної проблеми заслуговує зараз, коли спостерігається всесвітня ескалація тероризму. Саме тому розробка ефективних механізмів забезпечення боротьби з тероризмом та запровадження цих механізмів до національного законодавства є запорукою громадської та національної безпеки держави.

Протидія тероризму є складним завданням для держави. Забезпечення ефективної реалізації державної політики у сфері боротьби з тероризмом шляхом розроблення та впровадження комплексу заходів, спрямованих на виявлення та усунення умов і причин, що можуть призвести до проявів тероризму, є важливим аспектом у протидії тероризму.

Питанням кримінально-правової характеристики втягнення у вчинення терористичного акту та вчинення терористичного акту присвячено праці В. П. Ємельянова, А. Е. Ізетова, В. С .Канцір, А. О. Конончук, В. Я Конопельський, І. В. Самощенко, В. Н. Кубальського, М. В. Семикіна, В. П. Тихого, О. В. Шамари, І. М. Чекмарьової та ін.

Метою статті є дослідження втягнення у вчинення терористичного акту через призму проблемних питань теорії та практики.

Основний виклад матеріалу. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму, яка була підписана Україною 16.05.2005 та ратифікована Україною (ратифікована з заявами і застереженнями Законом № 54-V (54-16) від 31.07.2006) [1], передбачила певні зобов'язання нашої держави перед міжнародною спільнотою. Згідно з ч. 7 ст. 9 Закону України «Про міжнародні договори України», якщо на ратифікацію подається міжнародний договір, виконання якого потребує прийняття нових або внесення змін до чинних законів України, проекти таких законів подаються на розгляд Верховної Ради України разом з проектом закону про ратифікацію і приймаються одночасно. У зв'язку з цим Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму» від 21.09.2006 [2], який став запорукою створення законодавчих умов для забезпечення виконання положень згаданої Конвенції в Україні. Внесення запропонованих змін до Кримінального кодексу мало на меті виконання положень статей 5, 6 і 7 Конвенції, які передбачили встановлення кримінальної відповідальності за публічне підбурювання до вчинення терористичного злочину (ст. 5), залучення до тероризму (ст. 6) та навчання тероризму (ст. 7 Конвенції).

З прийняттям цього Закону регламентація кримінальної відповідальності за вчинення терористичних злочинів суттєво змінилася. Так, Кримінальний кодекс України доповнено ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту», що стало результатом законодавчих умов для забезпечення виконання положень Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму в Україні. Однак, чи запровадження кримінальної відповідальності за втягнення у вчинення терористичного акту є ефективним кримінально-правовим засобом боротьби з тероризмом, – питання дискусійне. Встановлення кримінальної відповідальності за втягнення у вчинення терористичного акту призвело до виникнення нових проблемних питань щодо кваліфікації кримінально протиправних дій на практиці, що викликало потребу у своєчасному вдосконаленні теоретичних засад застосування цієї норми.

Аналізуючи встановлення кримінальної відповідальності за втягнення у вчинення терористичного акту, звертаємо увагу на те, що законодавець сконструював дану норму так, що назва ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту» не зовсім відповідає її змісту. Диспозиція статті закріплює відповідальність за втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства. По-суті формами втягнення особи у вчинення терористичного акту є втягнення і примушування до вчинення терористичного акту. Втягнення у вчинення злочину проявляється в діях особи, пов'язаних з безпосереднім впливом на волю іншої особи (психічним або фізичним) впливом і вчинених з метою викликати в неї праг-

нення взяти участь у вчиненні нею злочину – терористичного акту. І тут ще один проблемний момент, який перешкоджає правозастосуванню цієї норми, а саме: у ч. 1 ст. 258-1 Кримінального кодексу України використовується доволі вузьке поняття «терористичний акт», а у Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму закріплено поняття «залучення до тероризму», «терористичний злочин», «тероризм».

У національному законодавстві під поняттям «тероризм» розуміють суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [3]. Згідно зі ст. 6 Конвенції термін «залучення до тероризму» означає спонукання іншої особи до вчинення чи участі у вчиненні терористичного злочину або до вступу до об'єднання чи групи з метою сприяння вчиненню ними одного чи більш ніж одного терористичних злочинів [1].

У науковій літературі давно вже визнано, що терміном «терористичний акт» в українському законодавстві охоплюються лише ті дії, ознаки яких передбачено в диспозиції ст. 258 Кримінального кодексу України; а також зазначено, що поняття «терористичний акт» є складовою частиною більш широкого поняття – «злочини терористичної спрямованості», яке охоплюється ще більш широким поняттям – «терористична діяльність». Терористична діяльність передбачає як здійснення злочинів терористичної спрямованості, так і сприяння таким діянням у будь-якому вигляді: створення терористичної групи чи терористичної організації; фінансування терористичної діяльності; підготовка терористів; пропаганда і поширення ідеології тероризму тощо. З огляду на це виникає питання, чи є «терористичний акт» «терористичним злочином»? Для того, щоб дати відповідь на це запитання, доречно знову звернутися до Конвенції, де термін «терористичний злочин» означає будь-який із злочинів, викладених і визначених в одному з договорів, перелік яких наведено в Додатку. Аналізуючи Конвенції, які закріплені в Додатку до Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, звернемо увагу на те, що у цих документах відсутнє міжнародно-правове визначення «терористичний акт», однак передбачено деякі форми його вчинення, які закріплені у ч. 1 ст. 258 Кримінального кодексу України та у Законі України «Про боротьбу з тероризмом». З огляду на це «терористичний акт» потрібно розглядати як «терористичний злочин», який закріплений у кримінальному законодавстві України як результат виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань на шляху боротьби з тероризмом.

Поняття «терористичний акт» у національному законодавстві закріплене у ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та ч. 1 ст. 258 Кримінально-

го кодексу України. У законі визначено, що терористичний акт – злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена ст. 258 Кримінального кодексу України. Натомість у ч. 1 ст. 258 Кримінального кодексу України закріплене більш ґрунтовне визначення, яке є надто об'ємним і важким для сприйняття та з неодноразовою вказівкою на мету вчинення такого суспільно небезпечного діяння.

За своєю природою втягнення у вчинення терористичного акту є, по суті, підбурюванням до вчиненого посягання, передбаченого ст. 258 КК України. Враховуючи те, що законодавцем таке підбурювання закріплене в окремій статті Особливої частини, і саме вона підлягає застосуванню у разі вчинення суспільно небезпечних діянь, які становлять втягнення у вчинення терористичного акту. Втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту полягає у діях, внаслідок яких інша особа, попри свою волю, повинна вчинити терористичний акт. Диспозиція статті передбачає, що втягнення або примушування до вчинення терористичного акту може бути здійснене з використанням обману, шантажу, уразливого стану особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства. Незважаючи на те, що законодавцем не зроблено вказівку про те, що потрібно розуміти під такими способами у разі втягнення у вчинення терористичного акту, на нашу думку, їх потрібно розглядати як наскрізні кримінально-правові поняття, що характеризують діяння та спосіб його вчинення як ознаки складу кримінального правопорушення.

Термін «обман» (від лат. *dolus*) у кримінальному законодавстві зустрічається доволі часто, однак законодавче визначення цього поняття не надається. Для того, щоб краще зрозуміти, за яких умов можливе втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням обману, нам потрібно звернутися до етимології поняття «обман». Обман – неправдиві слова, вчинки, дії і т. ін. // Невідповідність істині, те, чого немає насправді, брехня [4]. Обман, по суті, є інформаційним впливом на особу, який полягає у доведенні до особи неправдивих відомостей або у приховуванні таких відомостей. Однак про обман як кримінально-правову категорію можна говорити лише тоді, коли на особу покладено відповідний юридичний обов'язок. Тому, як вважає професор В. О. Навроцький, для злочинного обману характерною є його протиправність – повідомляти неправдиву інформацію чи ухилятися від повідомлення правдивих даних заборонено чинними нормативно-правовими актами [5, с. 205]. У судовій практиці обман розглядають як вид психічного впливу на потерпілу особу під час вчинення кримінального правопорушення [6]. На практиці доведення цього психічного впливу на особу є вкрай складним процесом, тому і вказівка на обман, який використовується під час втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного

акту з використанням є зайвою у диспозиції цієї норми, бо ускладнює її правозастосування.

Поруч з обманом шантаж є альтернативним способом вчинення кримінально караного діяння, передбаченого ст. 258-1 Кримінального кодексу України. Шантаж (з фр. *chantage* – «вимагання, здирництво») полягає у погрозі розголосити відомості, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти у таємниці. Його також потрібно розглядати як вид психічного впливу на потерпілу особу під час вчинення цього кримінального правопорушення. Про втягнення особи у вчинення терористичного акту або примушування до вчинення терористичного акту з використанням шантажу можна говорити лише у тому випадку, якщо для досягнення бажаної мети спостерігається причинно-наслідковий зв'язок між здійсненням шантажу і настання кримінально-протиправного наслідку, а саме вчинення терористичного акту. Відсутність такого зв'язку не дає підстав вважати, що шантажист мав на меті здійснити втягнення особи у вчинення терористичного акту або примусити особу до вчинення терористичного акту .

Окремої уваги заслуговує кримінально-правове поняття «уразливий стан». Законодавцем цей стан віднесений до способу втягнення особи у вчинення терористичного акту.

Відповідно до п. 2 примітки до ст. 149 КК України, у статтях 149 та 303 під уразливим станом особи треба розуміти зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан особи, який позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин [7]. На нашу думку, поняття «уразливий стан» є наскрізним кримінально-правовим поняттям, тому і зміст поняття «уразливого стану осіб» поширюється на ст. 258-1 КК України.

Законодавець, закріплюючи поняття «уразливий стан», акцентує на тому, що це є певний стан особи, що може бути обумовлений як суб'єктивними, внутрішніми («фізичними чи психічними») властивостями особи, так і об'єктивними, «зовнішніми обставинами», що склалися навколо неї. Причому законодавець у поняття «уразливий стан особи» вкладає й «збіг тяжких обставин», як-от особисті або сімейні [8, с. 104]. Уразливість як законодавче поняття, хоча і віднесене до певної категорії осіб, визначає лише потенційний стан уразливості, реальність якої ще належить доводити під час правозастосування цієї норми.

Враховуючи те, що обман, шантаж, уразливий стан особи, диспозиції описані як своєрідні оціночні поняття, то і застосування цієї норми на практиці суттєво ускладняється, бо їх зміст та наявність у конкретній ситуації має встановлюється правозастосувачем на основі власної оцінки обставин справи та правосвідомості.

Усе зазначене вище породжує питання про дієвість цієї норми на практиці. Встановлення кримінальної відповідальності за втягнення у вчинення терористичного акту визнавати позитивними та дієвим для національного кримінального законодавства нам видається сумнівним. Під час досконалого ознайомлення з формами і способами вчинення даного кримінального правопорушення ми помітили, що вони не відповідають повною мірою ні Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, ні іншим конвенціям; до того ж вони не тільки не усувають ті протиріччя, які існували раніше в антитерористичному законодавстві, але й породили нові суперечності та неузгодженості як із кримінально-правовими нормами, так і з нормами інших галузей права [9]. Ще одним аргументом на користь такої позиції є те, що незважаючи на суттєве розширення кримінально-правових норм, спрямованих на запобігання тероризму, застосування ст. 258-1 Кримінального кодексу України на практиці є незначним. Так, у період з 2007 до 2019 року за ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту» кількість зареєстрованих злочинів – 12 (з них у 2014 – 7, 2015 – 1, 2016 – 2, 2017 – 1, 2019 – 1 [10, с. 124]. У період із 2020 до квітня 2026 року зареєстровано 3 злочини (з них у 2021 – 1, 2022 – 1, 2025 – 1) [11].

З огляду на це можна констатувати, що прийняття та реалізація даної норми не покращила стан боротьби з тероризмом, оскільки, на нашу думку, розуміння і застосування відповідних положень кримінального закону на практиці істотно ускладнюється. Тому криміналізація втягнення у вчинення терористичного акту не тільки не усуває суперечності, які існували раніше в антитерористичному законодавстві, але і породжує нові протиріччя, відносячи дану норму до «сплячих норм» кримінального законодавства.

Висновки. Запровадження кримінальної відповідальності за втягнення у вчинення терористичного акту мало на меті забезпечити належну реалізацію Україною зобов’язань, встановлених Конвенцією Ради Європи про запобігання тероризму, а також мало створити додаткові умови для підвищення ефективності боротьби з тероризмом як на національному, так і на міжнародному рівнях. Однак наповнення кримінального закону даною нормою в процесі гармонізації кримінального законодавства України з міжнародними стандартами у сфері протидії тероризму, на нашу думку, є лише прагненням законодавця продемонструвати ефективну протидію нововстановленим суспільно небезпечним проявам.

Запровадження таких безсистемних та науково необґрунтованих змін до КК України було супроводжено допущенням низки концептуальних помилок, що ще більше ускладнило як розуміння, так і застосування ст. 258-1 «Втягнення у вчинення терористичного акту», а це знизило її ефективність як кримінально-правового засобу боротьби з цим ганебним і суспільно небезпечним явищем. Значним недоліком є й те, що запровадження кримінальної відповідальності за

втягнення у вчинення терористичного акту можна розглядати як зайву криміналізацію, а не оптимальну модель кримінально-правового регулювання протидії тероризму.

Список використаних джерел

1. Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму: ратифікована з заявами і застереженнями Законом № 54-V (54-16) від 31 липня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_712#Text (дата звернення: 03.05.2026).
2. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо запобігання тероризму: Закон України від 21 вересня 2006 р. № 170-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/170-16#Text (дата звернення: 04.03.2026).
3. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text (дата звернення: 08.05.2026).
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ, «Перун», 2005. 1728 с.
5. Навроцький В. О. Наскрізні кримінально-правові поняття: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 376 с.
6. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 року № 2. *Офіційний вебсайт Верховної Ради України.* URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-04
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1716 (дата звернення: 09.05.2026).
8. Саско О. І. Використання уразливого стану особи як форма впливу за ст. 149 КК України. *Історико-правовий часопис* 2023. № 2(21). DOI: https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-2/10. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/902e2491-c52c-4ba1-bbfc-a6f00acaaa7f/content
9. Проблеми систематизації та комплексного розвитку антитерористичного законодавства України: моногр. / кол. авт.: В. С. Зеленецький, В. П. Ємельянов, В. Я. Настюк та ін. Харків: Право, 2008. 96 с.
10. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали) / М. В. В'юник, М. В. Карчевський, О. Д. Арланова; упоряд. Ю. В. Баулін. Харків: Право, 2020. 212 с.
11. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування 2013–2024 роки. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/posts/2013-2024-roki-pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya (дата звернення: 03.05.2026).

Olena Sasko. Involvement in the Commission of a Terrorist Act: Issues of Theory and Practice

Ukraine's integration into the international community entails certain obligations regarding the development of effective measures to counter terrorist activities. One of the primary and most effective measures to combat this socially dangerous phenomenon is the creation of clear and effective counterterrorism legislation; in particular, recent international conventions on counterterrorism reflect a trend toward expanding criminal law protections against terrorist acts. The amendments to the Criminal Code of Ukraine were intended to implement the provisions of Articles 5, 6, and 7 of the Convention, specifically establishing criminal liability for public incitement to commit a terrorist offense (Article 5), involvement in terrorism (Article 6), and training for terrorism (Article 7 of the Convention).

With the adoption of this law, the regulation of criminal liability for committing terrorist crimes has changed significantly. Thus, the Criminal Code of Ukraine was supplemented with

Article 258-1, "Involvement in the Commission of a Terrorist Act", which resulted from the legislative conditions necessary to ensure compliance with the provisions of the Council of Europe Convention on the Prevention of Terrorism in Ukraine. However, whether the introduction of criminal liability for involvement in the commission of a terrorist act is an effective criminal law tool for combating terrorism remains a matter of debate. The establishment of criminal liability for involvement in the commission of a terrorist, This is a matter of debate. The establishment of criminal liability for incitement to commit a terrorist act has also given rise to new challenges regarding the classification of criminal acts in practice, which, in turn, has necessitated the timely refinement of the theoretical foundations for applying this provision.

Keywords: *terrorist act, terrorist crime, terrorist activity, involvement in a terrorist act, coercion to commit a terrorist act, methods of committing a crime, deception, blackmail, vulnerable state, use of violence, psychological violence, physical violence.*

Дата першого надходження статті до видання: 20.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 29.04.2026 р.

УДК 343.37:349.3
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.25

Сирота Дмитро Іванович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0389-5240

Висоцька Аліса Євгеніївна,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
факультету права, гуманітарних і соціальних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9376-7352

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА НЕВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЩОДО ВИПЛАТИ ПЕНСІЙ

У статті здійснено комплексний аналіз проблеми невиконання судових рішень у сфері пенсійного забезпечення в Україні крізь призму кримінально-правового регулювання. Досліджено нормативно-правові засади обов'язковості виконання судових рішень, закріплені на законодавчому рівні, а також проаналізовано практичні аспекти їх реалізації. Особливу увагу приділено впливу підзаконних нормативно-правових актів, зокрема актів Кабінету Міністрів України, на фактичне відтермінування виконання судових рішень щодо виплати пенсій. Встановлено, що запроваджені механізми фінансування пенсійних виплат, призначених або перерахованих за рішеннями суду, ставлять їх виконання у залежність від бюджетних асигнувань, що суперечить принципу верховенства права та нівелює обов'язковість судових рішень.

Проаналізовано положення статті 382 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за умисне невиконання судового рішення, та з'ясовано причини її обмеженої ефективності у справах, пов'язаних із невиплатою пенсій. Зокрема, сформована судова практика визнає відсутність бюджетного фінансування обставиною, яка виключає склад кримінального правопорушення, що унеможливлює притягнення посадових осіб до відповідальності. Водночас наведено позицію Європейського суду з прав людини, відповідно до якої держава не може посилатися на брак коштів як підставу для невиконання судових рішень.

Окремо досліджено роль бюджетного планування у формуванні заборгованості за судовими рішеннями та доведено, що існуюча модель фінансування не забезпечує пріоритетності виконання зобов'язань держави. За результатами дослідження запропоновано напрями вдосконалення законодавства, зокрема щодо забезпечення належного фінансування пенсійних виплат за рішеннями суду, усунення можливості їх відтермінування та підвищення ефективності кримінально-правових гарантій виконання судових рішень. Зроблено висновок про необхідність комплексного підходу до вирішення проблеми, що включає зміни у пенсійному, бюджетному та законодавстві про кримінальну відповідальність з метою забезпечення реального захисту прав громадян.

Ключові слова: *судове рішення, невиконання судового рішення, виплата пенсій, пенсійне забезпечення, кримінальна відповідальність.*

Постановка проблеми. Однією з найбільш болючих та водночас мало вирішуваних проблем у сфері соціального захисту в Україні є невиконання судових рішень у спорах щодо призначення та перерахунку пенсій. Попри те, що право на пенсійне забезпечення гарантоване Конституцією, а судове рішення є обов'язковим до виконання, особи, які захистили своє право в суді, роками не можуть отримати належні їм виплати у повному обсязі.

Особливої гостроти ця проблема набула після затвердження Постановою Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 821 Порядку здійснення з бюджету Пенсійного фонду України видатків на виплату пенсій (щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці), призначених (перерахованих) на виконання судових рішень. Такі механізми фактично легалізували відтермінування виконання судових рішень, що суперечить фундаментальним засадам правової держави та принципу верховенства права.

У цьому контексті особливої уваги потребує питання кримінальної відповідальності за невиконання судового рішення, передбачене статтею 382 Кримінального кодексу України. Однак формальне посилання на відсутність бюджетного фінансування фактично унеможливлює притягнення посадових осіб до кримінальної відповідальності. Унаслідок цього невиконання судових рішень у сфері пенсійного забезпечення набуває системного характеру, а кримінально-правові механізми залишаються недієвими.

Актуальність теми дослідження. Актуальність обраної теми зумовлена значним соціальним поширенням проблеми невиконання судових рішень у сфері пенсійного забезпечення. По-перше, пенсія для більшості осіб похилого віку є основним або єдиним джерелом існування, а її неналежна виплата безпосередньо впливає на гідний рівень життя. По-друге, кількість судових спорів з органами Пенсійного фонду України щодо призначення та правильності перерахунку пенсій щороку зростає, що свідчить про системні порушення у сфері пенсійного забезпечення. По-третє, прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 821, а також затвердження бюджету Пенсійного фонду України на 2026 рік постановою Кабінету Міністрів України від 05.02.2026 № 127 засвідчи-

ли подальше нормативне закріплення практики відтермінування виконання судових рішень у солідарній системі пенсійного страхування. Як слушно зазначає І. О. Хомич у своєму дослідженні, запроваджені механізми фактично формують «бюджетні черги», що ставить виконання судових рішень у залежність від фінансових можливостей бюджету та нівелює їх обов'язковий характер [2].

Водночас у вітчизняній правовій науці практично відсутні комплексні дослідження, присвячені кримінально-правовому аспекту невиконання рішення суду щодо виплати пенсії, призначеної або перерахованої за рішенням суду, що і зумовлює необхідність даного дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз проблем виконання судових рішень щодо виплати призначених або перерахованих пенсій, оцінка ефективності кримінально-правового механізму забезпечення їх виконання, передбаченого статтею 382 Кримінального кодексу України, з'ясування причин його обмеженої практичної дієвості, а також визначення можливих шляхів удосконалення законодавства та усунення прогалин.

Виклад основного матеріалу. Право на пенсійне забезпечення є складником конституційного права на соціальний захист. Відповідно до змісту статті 46 Конституції України, громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Пенсії, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом [1].

У разі порушення права на пенсійне забезпечення особа має право на судовий захист. Згідно зі статтею 129-1 Конституції України, суд ухвалює рішення іменем України, а судове рішення є обов'язковим до виконання. Держава зобов'язана забезпечити виконання судового рішення у визначеному законом порядку, а контроль за його виконанням покладається на суд.

Згідно з інформацією, наданою Департаментом пенсійного забезпечення, страхових виплат, соціальних послуг, субсидій та пільг Пенсійного фонду України у відповідь на інформаційний запит станом на 01.02.2026 в органах Пенсійного фонду України перебуває на виконанні вже 793 499 рішень судів. Причому залишок коштів, необхідних на їх виконання, становить 91 844 429 410,20 грн.

Наведені статистичні дані свідчать про значний масштаб судових спорів у сфері пенсійного забезпечення та про суттєвий обсяг невиконаних або тривалий час невиконуваних судових рішень.

Тобто наявність судового рішення, яке набрало законної сили, не гарантує особі своєчасного отримання належних їй пенсійних виплат, що фактично робить судовий захист ілюзорним.

У науковій літературі вже зверталася увага на дискримінаційний характер окремих практик у сфері пенсійного забезпечення. Так, Л. Ю. Тімофєєва обґрунтовано зазначає, що невиплата пенсій внутрішньо переміщеним особам суперечить міжнародним стандартам та практиці Європейського суду з прав людини, оскільки ставить таких осіб у гірше правове становище, порівняно з іншими пенсіонерами [3].

Як виявилось, нерівність проявляється не лише за ознакою статусу особи, а й за способом підтвердження пенсійного права. Пенсіонери, яким пенсія призначена або перерахована органами Пенсійного фонду України без звернення до суду, отримують виплати своєчасно та безперешкодно, тоді як особи, право яких встановлене судом, опиняються у гіршому правовому становищі та змушені роками чекати пенсійні виплати.

Держава намагається врегулювати порядок виконання судових рішень у сфері пенсійного забезпечення шляхом прийняття підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, постановою Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 821 затверджено Порядок здійснення з бюджету Пенсійного фонду України видатків на виплату пенсій (щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці), призначених (перерахованих) на виконання судових рішень [4].

Аналіз положень Порядку № 821 свідчить, що фактичне виконання судових рішень поставлено у пряму залежність від наявності бюджетних асигнувань Пенсійного фонду України. Виплата сум, присуджених судом, здійснюється не в повному обсязі, а пропорційно до коштів, передбачених у бюджеті Пенсійного фонду на відповідний місяць.

Київський окружний адміністративний суд рішенням у справі № 320/51895/25 від 04.03.2026 визнав протиправною та нечинною постанову Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 821 «Про затвердження Порядку здійснення з бюджету Пенсійного фонду України видатків на виплату пенсій (щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці), призначених (перерахованих) на виконання судових рішень».

До того ж суд зазначив, що ані Конституцією України, ані означеними законами Уряд не наділено повноваженнями з визначення порядку виконання судових рішень, зокрема в яких боржниками є органи ПФУ [5]. Поки рішення суду законної сили не набрало.

Щодо відтермінування виконання судових рішень, то такий підхід інституційно закріплено й у бюджеті Пенсійного фонду України на 2026 рік, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 05.02.2026 № 127 [6]. Бюджет враховує видатки на виплату пенсій (щомісячного довічного грошового утримання), призначених (перерахованих) на виконання судових рішень, що розподілені за джерелами їх виплати (фінансування) з урахуванням постанови Кабінету Міністрів № 821 на загальну суму 2,0 млрд грн.

За словами Міністра соціальної політики, сім'ї та єдності України Дениса Улютіна: «Бюджет Пенсійного фонду на 2026 рік – збалансований, бездефіцитний та забезпечує своєчасне фінансування всіх передбачених законодавством соціальних виплат» [7].

Однак на погашення заборгованості за судовими рішеннями передбачено фіксований та обмежений обсяг коштів, який не відповідає реальному розміру вже існуючої заборгованості. За таких умов постає питання про ефективність кримінально-правових механізмів застосування статті 382 Кримінального кодексу України, яка покликана забезпечити обов'язкове виконання судового рішення.

Відповідно до частини 1 статті 382 Кримінального кодексу України, кримінальна відповідальність настає за умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкоджання їх виконанню. Таке умисне діяння карається штрафом від 500 до 1 тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років [8]. Законодавець диференціює відповідальність залежно від суб'єкта злочину, передбачаючи посилену відповідальність у разі вчинення такого діяння службовою особою, або особою, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище, або особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або якщо вони заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам і свободам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб.

Колегія суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду у справі № 554/10478/15-к від 26.02.2019 [9] надала роз'яснення щодо умов притягнення особи до кримінальної відповідальності за умисне невиконання судового рішення. Зокрема, суд зазначив, що обов'язковою умовою настання кримінальної відповідальності за статтею 382 КК України є наявність у судовому рішенні вимоги зобов'язального чи забороняючого характеру. Причому така вимога повинна стосуватися конкретного зобов'язаного суб'єкта, до відома якого своєчасно було доведено відповідний обов'язок за рішенням суду.

Колегія суддів наголосила, що залежно від характеру такої вимоги невиконання судового рішення може проявлятися як у формі бездіяльності, тобто нездійснення зобов'язаною особою передбачених законом або визначених судом заходів, спрямованих на виконання цього рішення, так і у формі дій, які прямо заборонені у судовому рішенні.

Важливе значення має з'ясування питання про наявність у зобов'язаної особи реальної можливості виконати судове рішення. За відсутності такої можливості склад кримінального правопорушення відсутній.

Натомість умисне невиконання судового рішення характеризується наявністю вини у формі прямого умислу, тобто особа усвідомлює покладений на неї судовим рішенням обов'язок, передбачає наслідки його невиконання та свідомо ухиляється від його виконання.

Складність доведення прямого умислу зумовлена прийняттям постанов Кабінету Міністрів України, які фактично створюють уявлення про його відсутність у діях органів Пенсійного фонду України. Однак насправді умисел є, що підтверджується спочатку безпідставними відмовами у призначенні пенсії або ж її належній індексації, а після ухвалення судового рішення – подальшим посиланням на ці ж постанови та відсутність бюджетних коштів як підставу для невиконання. Відтак це істотно ускладнює застосування статті 382 КК України у справах, пов'язаних із невиконанням судових рішень щодо виплати пенсій.

Судова практика також, на жаль, підтверджує наявність системних проблем у сфері соціального забезпечення громадян. У Єдиному державному реєстрі судових рішень переважають рішення, якими штрафні санкції або інші заходи відповідальності визнаються протиправними з огляду на відсутність в органах Пенсійного фонду України реальної можливості виконати судове рішення через бюджетні обмеження.

Непоодиноким прикладом є Постанова Верховного Суду від 13.11.2025 у справі № 260/9788/23. Так, КАС ВС погоджується з висновками судів попередніх інстанцій про те, що виплата перерахованих сум пенсії за відсутності виділення ПФУ коштів для їх виплати та без фактичного перерахування коштів боржнику не може вважатися невиконанням рішення суду без поважних причин, а відтак невиплата позивачу боржником у виконавчому провадженні виплат пенсії на виконання рішення суду у даній справі зумовлена не недбалістю боржника чи неналежним виконанням ним обов'язків, а сталася з незалежних від боржника причин (за відсутності відповідного фінансового забезпечення та фактичної відсутності коштів), які є поважними в розумінні статей 63 та 75 Закону № 1404-VIII. Тому накладення штрафу у такому випадку жодним чином не захищає право особи на отримання бюджетних коштів [10].

Водночас сформована на національному рівні практика не узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини. Зокрема, у справі «Шмалько проти України» (рішення від 20.07.2004) суд констатував, що орган державної влади не має права посилатися на брак коштів, щоб виправдати невиконання судового рішення про виплату боргу. Невиконання рішення державного суду не може бути виправдане і відсутністю бюджетних видатків [11].

У результаті формується правова ситуація, за якої з одного боку, судове рішення є обов'язковим і підлягає виконанню, а з іншого – його тривале невиконання фактично не тягне за собою жодних кримінально-правових наслідків для посадових осіб, відповідальних за реалізацію пенсійних виплат. За таких умов стаття 382 КК України втрачає свою превентивну функцію та набуває декларативного характеру у сфері пенсійного забезпечення.

Затримки у виконанні судових рішень значною мірою зумовлені особливостями бюджетного планування Пенсійного фонду України. Відповідно до під-

пункту 4 пункту 4 Положення про Пенсійний фонд України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 № 280, Пенсійний фонд України відповідно до покладених на нього завдань розробляє проект бюджету Пенсійного фонду України та подає його Міністрові соціальної політики, сім'ї та єдності для внесення в установленому порядку на розгляд Кабінетові Міністрів України [12].

За таких умов посилання органів Пенсійного фонду України на об'єктивну неможливість виконання судових рішень зумовлене насамперед не фінансовими труднощами, а особливостями нормативно визначеної моделі бюджетного планування, яка не передбачає пріоритетності виконання судових зобов'язань держави у сфері соціального забезпечення.

З метою подолання зазначених проблем доцільним є запровадження комплексу взаємопов'язаних змін як у пенсійному та бюджетному законодавстві, так і у законодавстві про кримінальну відповідальність.

Насамперед потребує законодавчого врегулювання порядок фінансування пенсій, призначених або перерахованих на виконання судових рішень, а також визначення чітких критеріїв формування видатків на їх виконання під час планування бюджету Пенсійного фонду України.

Окремої уваги потребує питання відповідальності суб'єктів, які беруть участь у плануванні бюджету Пенсійного фонду України. Враховуючи, що саме на стадії формування бюджету Пенсійного фонду України визначається обсяг коштів, необхідних для виконання судових рішень, доцільним є удосконалення кримінально-правового механізму відповідальності посадових осіб за умисне формування або затвердження бюджету, який свідомо не передбачає достатнього фінансування для виконання судових рішень, що набрали законної сили.

Оскільки виключно законами визначаються джерела формування коштів, що спрямовуються на пенсійне забезпечення, доцільним є внесення змін до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень», якими передбачити, що пенсійні виплати, присуджені на виконання судових рішень, не можуть бути обмежені або відтерміновані з підстав відсутності бюджетних асигнувань. Закріплення на законодавчому рівні обов'язку виконання судових рішень у сфері пенсійного забезпечення унеможливить посилання на обмежене фінансування як на поважну причину їх невиконання та створить правові передумови для можливості притягнення до кримінальної відповідальності за статтею 382 Кримінального кодексу України.

Водночас важливим напрямом вирішення проблеми виникнення заборгованості за судовими рішеннями є усунення прогалин у пенсійному законодавстві, які зумовлюють значну кількість судових спорів.

Висновки. Отже, проблема невиконання судових рішень щодо виплати призначених або перерахованих пенсій в Україні має системний характер. Незважаючи на обов'язковість судових рішень, закріплену Конституцією України, на практиці їх виконання часто залежить від наявності бюджетних асигнувань, що призводить до тривалого відтермінування виплат та фактичного нівелювання права особи на ефективний судовий захист. За таких умов застосування статті 382 КК України істотно ускладнюється, оскільки відсутність фінансового забезпечення визнається судами обставиною, що виключає наявність складу кримінального правопорушення.

Водночас аналіз законодавства та судової практики дає підстави стверджувати, що вирішення зазначеної проблеми потребує комплексного підходу, а саме удосконалення механізмів фінансування судових рішень у сфері пенсійного забезпечення, внесення змін до законодавства, забезпечення належного бюджетного планування відповідних видатків, а також підвищення ефективності кримінально-правових гарантій обов'язковості виконання судових рішень. Реалізація зазначених заходів сприятиме зміцненню принципу верховенства права, підвищенню довіри до судової влади та забезпеченню реального захисту соціальних прав громадян.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 25.04.2026).
2. Хомич І. О. Постанови Кабінету Міністрів України від 14.07.2025 № 821 та від 17.09.2025 № 1152 як інструмент чи бар'єр у виконанні рішень суду щодо призначення і перерахунку пенсій. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2025. Вип. 92, ч. 2. С. 258–264.
3. Тімофєєва Л. Ю. Кримінальна відповідальність за невиплату пенсій та практика Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 5. С. 206–209.
4. Про затвердження Порядку здійснення з бюджету Пенсійного фонду України видатків на виплату пенсій (щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці), призначених (перерахованих) на виконання судових рішень: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 липня 2025 р. № 821. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-2025-%D0%BF#Text (дата звернення: 28.04.2026).
5. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 04.03.2026 у справі № 320/51895/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134778755 (дата звернення: 29.04.2026).
6. Про затвердження бюджету Пенсійного фонду України на 2026 рік: Постанова Кабінету Міністрів України від 05.02.2026 № 127. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/127-2026-п (дата звернення: 29.04.2026).
7. Уряд затвердив бездефіцитний бюджет Пенсійного фонду України на 2026 рік. *Урядовий портал*. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/kabinet-ministriv-ukrainy-skhvalyv-biudzhet-pensiinoho-fondu-ukrainy-na-2026-rik-zahalnyi-obsiah-dokhodiv-i-vydatkiv-stanovytyme-1-2633-mlrd-hrn (дата звернення: 29.04.2026).
8. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 30.04.2026).

9. Постанова Верховного Суду від 26.02.2019 у справі № 554/10478/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80235406 (дата звернення: 30.04.2026).
10. Постанова Верховного Суду від 13.11.2025 у справі № 260/9788/23. https://reyestr.court.gov.ua/Review/131779745 (дата звернення: 30.04.2026).
11. Шмалько проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 20.07.2004, заява № 60750/00. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_226#Text (дата звернення: 02.05.2026).
12. Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 № 280. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-%D0%BF (дата звернення: 02.05.2026).

Dmytro Syrota, Alisa Vysotska. Criminal liability for failure to execute court decisions regarding pension payments

The article provides a comprehensive analysis of the problem of non-enforcement of court decisions in the field of pension provision in Ukraine through the prism of criminal law regulation. The study examines the legal framework governing the binding nature of court decisions established at the legislative level and analyzes the practical aspects of their implementation. Particular attention is paid to the influence of subordinate normative legal acts, in particular acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine, on the actual postponement of the enforcement of court decisions concerning pension payments. It is established that the introduced mechanisms for financing pension payments assigned or recalculated pursuant to court decisions make their execution dependent on budget appropriations, which contradicts the principle of the rule of law and undermines the binding nature of court decisions.

The provisions of Article 382 of the Criminal Code of Ukraine, which establishes liability for the intentional non-enforcement of a court decision, are analyzed, and the reasons for its limited effectiveness in cases related to non-payment of pensions are clarified. In particular, established judicial practice recognizes the absence of budget financing as a circumstance excluding the corpus delicti of a criminal offense, which makes it impossible to hold officials liable. At the same time, the position of the European Court of Human Rights is presented, according to which the state cannot rely on a lack of funds as grounds for non-enforcement of court decisions.

Special attention is also paid to the role of budget planning in the formation of debt arising from court decisions, and it is proved that the existing financing model does not ensure the priority of fulfilling the state's obligations. Based on the results of the study, the author proposes directions for improving legislation, in particular with regard to ensuring proper financing of pension payments under court decisions, eliminating the possibility of postponing their execution, and increasing the effectiveness of criminal law guarantees for the enforcement of court decisions. The article concludes that a comprehensive approach is necessary to resolve the problem, including amendments to pension, budgetary, and criminal legislation in order to ensure effective protection of citizens' rights.

Keywords: *court decision, non-enforcement of a court decision, pension payments, pension provision, criminal liability.*

Дата першого надходження статті до видання: 13.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.04.2026 р.

УДК 341.645:[343.13:343.98.06]
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.26

Щербак Ірина Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9202-0759

Кавун Сергій Миколайович,
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-3954-584X

МІЖНАРОДНІ ПРИНЦИПИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ І КРИМІНАЛІСТИЧНІ МЕТОДИКИ

Стаття присвячена висвітленню актуальних питань розслідування кримінальних правопорушень у світлі міжнародних принципів кримінального провадження. Показано значення адаптації криміналістичних методик до міжнародних і європейських стандартів, а також наголошено на необхідності їх вдосконалення для ефективності розслідування кримінальних правопорушень.

Звернуто увагу на необхідність удосконалення і розвитку законодавства щодо судово-експертної діяльності. Зазначено, що одним з ефективних шляхів реформування є запровадження в Україні єдиної системи акредитації експертних установ за міжнародними стандартами ISO/IEC 17025, що дасть змогу гармонізувати національні підходи до експертної діяльності з передовими практиками Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки.

Акцентовано, що успіх попередження та розкриття кримінально протиправної поведінки значною мірою залежить від ефективності взаємодії між усіма учасниками правоохоронної діяльності. В цьому контексті важливим є вдосконалення процесуальної і криміналістичної організації взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів з підвищенням стандартів керованості й перевірюваності доказування.

Підтверджено, що європейські стандарти під час розслідування кримінальних правопорушень у контексті практики ЄСПЛ (у широкому значенні) – це закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод положення та визначені в практиці ЄСПЛ принципи, які є обов'язковими до виконання їх державами, що ратифікували відповідний міжнародний договір. Європейськими стандартами тактики і методики розслідування у контексті практики ЄСПЛ (у вузькому значенні) є система криміналістичних рекомендацій, які сформовано внаслідок аналізу правозастосування міжнародного й національного законодавства, рішень ЄСПЛ, спрямованих на реалізацію міжнародних принципів кримінального провадження.

Ключові слова: *міжнародні принципи кримінального провадження, розслідування, кримінальне провадження, кримінальне правопорушення, досудове розслідування, криміналістична методика, взаємодія.*

Постановка проблеми. Під час побудови сучасної демократичної та правової держави особливої актуальності для кримінальної процесуальної науки та

правозастосовчої сфери набуває проблема дотримання міжнародних принципів кримінального провадження, в яких відображаються сучасний стан та тенденції розвитку системи кримінального процесу, його функціональне призначення.

Важливим питанням стала відповідність національних засад кримінального провадження міжнародним та європейським стандартам. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу (далі – ЄС) була і залишається пріоритетним складником процесу інтеграції України до ЄС, що є також пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. Суттєві кроки у цьому напрямі передбачені Законом України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18.03.2004 № 1629-IV [1]. Це фундаментальний документ, який визначив правові засади, мету та пріоритети наближення українського законодавства до стандартів ЄС (acquis communautaire).

Кримінальним процесуальним кодексом України від 13.04.2012 (далі – КПК України) надано особливе значення формуванню системи засад кримінального провадження, їх нормативному змісту, співвідношенню положень окремих засад між собою, а також їх реалізація у криміналістичних методиках. Практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) є новим джерелом кримінального процесуального права України, стимулює розвиток науки криміналістики, що засвідчує цілеспрямований процес адаптації національного законодавства до законодавства ЄС, формування спільних засад правозастосування та забезпечення євроінтеграційного напряму розвитку держави.

Різні аспекти засад (принципів) кримінального процесуального права, як і їх безпосередня реалізація у криміналістичних методах розслідування, досліджували такі вчені: О. В. Александренко, Р. І. Благута, Д. М. Бусов, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевой, О. В. Жовтюк, О. П. Кучинська, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, О. Р. Михайленко, В. В. Назаров, М. А. Погорецький, Є. В. Пряхін, В. М. Тертишник, І. В. Тирічев, Ю. М. Чорноус, В. П. Шибіко, О. Г. Шило, М. Є. Шумило та інші. У надскладних умовах сьогодення, враховуючи воєнний контекст, рівень технологічності та складності злочинності, значення ефективності досудового розслідування набуває все більшої актуальності, особливо в частині забезпечення захисту прав і свобод на підставі міжнародних принципів. У цьому контексті окремі науковці зауважують на необхідності розробки і реалізації нових криміналістичних методик [2], пропонують усунення прогалин у нормативно-правовому забезпеченні судово-експертної діяльності, що створює ризики неоднозначного тлумачення експертних висновків і зниження рівня їх доказової значущості [3]. Водночас внесення до КПК України численних змін і доповнень викликають необхідність звернутися до відповідних міжнародних стандартів кримінального процесу і особливо їх відображенню у

криміналістичних методиках розслідування (щоб визначити відповідність цим стандартам окремих положень чинного законодавства України).

Постановка завдання. Стаття присвячена висвітленню актуальних питань, пов'язаних із забезпеченням загальновизнаних міжнародних принципів кримінального провадження при застосуванні криміналістичних методик під час розслідування.

Виклад основного матеріалу. Загальна декларація прав людини (1948), Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966), Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах (1959) та інші міжнародно-правові акти містять у собі основні загальноприйняті положення щодо забезпечення і подальшого здійснення прав людини та основних свобод. Це положення, до яких, зокрема, належать: право на життя; право на свободу та особисту недоторканність; право на справедливий і відкритий розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом; право на повагу до приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції; право на ефективний засіб правового захисту; презумпція невинуватості; право на апеляцію тощо, прийнято називати «європейськими стандартами демократії», «європейськими стандартами прав людини», чи просто «європейськими стандартами» [4, с. 40].

Процес додержання цих стандартів тісно переплітається з кримінальним провадженням. Сама проблема забезпечення принципів кримінального провадження була і залишається однією з центральних у науці кримінального процесу. Тому закріплення засад кримінального впровадження в окремій главі КПК України має «виключно важливе значення, оскільки засади кримінального провадження – це визначальні, фундаментальні, імперативні положення щодо закономірностей і найбільш суттєвих властивостей кримінального процесу, які обумовлюють їх значення як засобу для захисту прав і свобод людини і громадянина, а також для врегулювання діяльності органів та посадових осіб, які ведуть кримінальне провадження. Вони є керівними положеннями для закріплення завдань кримінального провадження, побудови його стадій, окремих проваджень, інститутів» [5, с. 16–17].

У межах кримінального процесуального права деталізуються конкретні національні процесуальні механізми гарантій основоположних особистих природних прав та свобод людини (право на життя, здоров'я, повагу до гідності, людяне ставлення, належні умови існування, право на приватну власність, свободу пересування, вільного вибору місця проживання тощо). На міжнародному рівні захист основоположних прав людини забезпечується шляхом закріплення норм процесуального характеру, що мають гарантійну спрямованість [6, с. 89].

Поняття «загальновизнані, міжнародні, основоположні стандарти та принципи» є порівняно новим для вітчизняної правозастосовної практики, але для

практики зарубіжних країн воно відоме вже давно, і навіть є усталеним міжнародно-правовим терміном, який отримав широке розповсюдження в міжнародних документах і внутрішньодержавних правових актах. Прийнято вважати, що такі принципи і норми позначаються як принципи і норми загального міжнародного права (визнання державами різних соціально-економічних систем; визнання всіма або переважною більшістю держав).

На думку О. П. Кучинської та інших науковців, найбільш суттєвими ознаками загальновизнаних стандартів та принципів, які повною мірою відображають суть цього поняття, є такі: 1) загальновизнана норма є правилом поведінки, зміст якого встановлено у міжнародному договорі в результаті власного, добровільного та узгодженого волевиявлення держав; 2) загальновизнані норми є нормами права, загального для держав різних соціально-економічних систем; 3) загальновизнані норми є елементами правової системи, яка охоплює чи має охоплювати всі держави. Інакше кажучи, це норми загального для всіх держав міжнародного права, що можуть універсально застосовуватися до всіх цих держав. Універсальна прийнятність загальновизнаних стандартів та принципів у галузі прав людини обумовлена всезагальним інтересом багатьох держав світової спільноти до встановлення єдиного загальноприйнятного правового статусу людини і громадянина, який ґрунтуватиметься на ідеалах свободи, рівності, справедливості тощо [7, с. 20–21].

Автори монографії «Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини» виокремлюють такі загальновизнані міжнародні стандарти та принципи кримінального провадження в галузі прав людини: 1) право на те, щоб не бути утримуваним в рабстві чи підневільному стані; 2) право на те, щоб не піддаватися катуванню або жорстокому, нелюдському чи принижуючому гідність поводженню чи покаранню; 3) право на рівність усіх перед законом та право на рівний захист закону; 4) право на ефективне відновлення в правах компетентним національним судом у випадках порушення основних прав, наданих Конституцією чи законом; 5) право на свободу та особисту недоторканність; 6) право на справедливий судовий розгляд; 7) право на призначення покарання виключно на підставі закону; 8) право на повагу до особистого та сімейного життя; 9) право на власність; 10) право не бути позбавленим свободи за невиконання будь-якого договірного зобов’язання [7, с. 22].

Отже, основоположні, загальновизнані міжнародні (зокрема європейські) стандарти та принципи у галузі прав людини – це визнані більшістю держав, що широко представляють різні соціально-економічні системи та континенти, обов’язкові правила поведінки у сфері забезпечення прав, свобод та законних інтересів, які закріплюють досягнутий рівень розвитку світової спільноти у встановленні правового статусу людини і громадянина, зокрема у кримінальному процесі.

Поряд із цим залишається необхідність розслідування кримінальних правопорушень, як на стадії досудового розслідування, так і на стадії судового розгляду, оскільки це єдиний шлях встановлення істини та реалізації принципу верховенства права. Основним та незмінним інструментарієм у цьому напрямі були та залишатимуться криміналістичні методи розслідування кримінальних правопорушень, що являють собою цілісну систему науково обґрунтованих рекомендацій щодо організації та здійснення процесу розслідування конкретних видів кримінальних правопорушень. Їх мета – забезпечити всебічне, повне, об'єктивне та неупереджене дослідження всіх обставин справи, викриття винних та притягнення їх до відповідальності, із неухильним дотриманням загальновизнаних міжнародних стандартів та принципів у галузі прав людини.

Основними характеристиками криміналістичних методів є:

1) наукова обґрунтованість, тобто методи ґрунтуються на даних криміналістики, інших наук та передовому досвіді слідчої практики;

2) системність, що означає те, що методи утворюють систему, яка охоплює всі етапи розслідування;

3) варіативність, тобто методи залежать від виду кримінального правопорушення, конкретних обставин справи та інших факторів;

4) рекомендаційний характер, тобто методи не є жорсткими правилами, а слугують рекомендаціями для фахівців [8, с. 65].

Ефективне досудове розслідування залишається основним складником кримінального процесу, оскільки на визначеному етапі, з використанням максимального спектра криміналістичних методів, формується майбутня доказова база обвинувачення, визначаються усі обставини злочину, встановлюється коло причетних осіб та, що є особливо визначальним, – забезпечуються процесуальні гарантії прав учасників. Якісне проведення досудового розслідування, результати застосування криміналістичних методів слугують надійним фундаментом, базуючись на якому, суд має можливість об'єктивно оцінити усі обставини провадження та ухвалити законне і справедливе рішення, що формує рівень довіри суспільства до системи правосуддя загалом. Визначений етап характеризується взаємопов'язаністю процесуальних та криміналістичних аспектів, оскільки законодавча регламентація дій як слідчого, так і прокурора зобов'язані відповідати криміналістичним методикам сучасного періоду, і навіть більше, – мають забезпечити об'єктивність, точність і доказове значення інформації.

Результат та ефективність досудового розслідування варто розглядати одночасно з кількох позицій: по-перше – досягнення прогнозованого результату, під яким треба розуміти підсумкове процесуальне рішення у досудовому кримінальному провадженні; по-друге – дотримання конвенційних вимог та вимог кримінального процесуального законодавства; по-третє – необхідність неухильного

дотримання принципів, притаманних демократичному суспільству та пропорційності обмеження прав людини у межах кримінального провадження. Базуючись на практиці ЄСПЛ, ефективність досудового розслідування стосується не тільки процесуальних зобов'язань держави за статтями 2, 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а мають більш широку сферу дії. Мета розслідування, трактована ЄСПЛ, відображена і у завданнях кримінального провадження, викладених у статті 2 КПК України.

У контексті зазначених позицій ефективності досудового розслідування варто звернути увагу на міжнародні стандарти судово-експертної діяльності. Основні складники судово-експертної діяльності: 1) організація і проведення експертиз (виявлення, фіксація, аналіз доказів); 2) наукова достовірність (використання криміналістичних методів для об'єктивізації розслідування). Незалежна та кваліфікована експертиза забезпечує захист прав громадян і забезпечує принцип невідворотності покарання.

Сучасне регулювання судово-експертної діяльності (СЕД) в Україні спрямоване на євроінтеграцію, адаптуючи норми до стандартів ЄС (зокрема ISO/IEC 17025) та впроваджуючи нові законодавчі ініціативи (проєкт закону «Про судово-експертну діяльність» від 04.11.2021 № 6284) [9]. Метою розробки цього проєкту закону є удосконалення нормативно-правової основи сучасної системи експертного забезпечення правосуддя з метою забезпечення правосуддя незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, яка б відповідала вимогам міжнародних стандартів та викликам сучасності. У пояснювальній записці до проекту закону зазначено, що «потребують законодавчого закріплення основоположні терміни, серед яких «методика проведення судової експертизи»; існує необхідність удосконалення положень, які закріплюють основні засади здійснення судово-експертної діяльності; передбачається розширення видів експертиз, систематизація норм, встановлення граничних строків, уніфікація методів доказування з міжнародними практиками (ООН, ЄС). Особлива увага приділяється функціонуванню експертизи в умовах війни, регулюванню строків та вдосконаленню атестації експертів. Також заплановано створення незалежного органу акредитації, запровадження міжнародного контролю якості (ISO/IEC 17025) та цифровізація процедур. У рішеннях ЄСПЛ неодноразово зазначав проблему, що призводить до порушення розумного строку розгляду судової справи – це надмірна тривалість судових експертиз. Одним із прикладів є справа Проскурников проти України (Proskurnikov v. Ukraine, № 18010/11), де ЄСПЛ зазначив, що відомча судова експертиза не повинна порушувати право на справедливий суд через її необґрунтовану тривалість або нерівність сторін [10]. Для усунення проблеми проектом закону передбачено встановлення граничних строків проведення експертиз (сьогодні регулюються підзаконними нормативно-правовими актами).

Про необхідність адаптації до міжнародних стандартів законодавства про судово-експертну діяльність наголошують і дослідники. Так, В. В. Бондаренко-Берегович звертає увагу на існування прогалин у нормативно-правовому забезпеченні судово-експертної діяльності, що створює ризики неоднозначного тлумачення експертних висновків і зниження рівня їх доказової значущості в судовому процесі. Також акцентовано на недостатньо ефективному міжнародному співробітництві у сфері судових експертиз. У більшості розвинених країн функціонують єдині бази даних експертних методик. Аналізуючи можливості імплементації міжнародних стандартів, зокрема ISO/IEC 17025, а також створення незалежного органу судово-експертної акредитації, зазначається, що одним із ефективних шляхів реформування є запровадження єдиної системи акредитації експертних установ за міжнародними стандартами ISO/IEC 17025, що дасть змогу гармонізувати національні підходи до експертної діяльності з передовими практиками ЄС та США [3, с. 40].

Варто зазначити, що практика ЄСПЛ: а) є джерелом формування тактичних прийомів на підставі досвіду іноземних держав; б) на підставі аналізу конкретної ситуації та її тлумачення ЄСПЛ можна сформувати відповідні тактичні прийоми та криміналістичні рекомендації, які будуть корисними під час здійснення заходів з метою виявлення, розслідування, попередження кримінальних правопорушень.

Ефективне досудове розслідування передбачає також взаємодію з іншими державними інституціями, зокрема судом, органами місцевої влади, міжнародними правоохоронними структурами, експертними установами та органами захисту прав людини. Прикладом такої взаємодії є міжнародні слідчі групи, спільне використання криміналістичних баз даних, передача інформації Interpol чи Europol, виконання міжнародних запитів. У глобалізованому суспільстві розслідування злочинів часто виходить за межі однієї держави, що вимагає високого рівня процесуальної гармонізації та криміналістичної сумісності процедур [11, с. 17]. Варто підкреслити, що успіх дотримання міжнародних принципів і стандартів у кримінальному провадженні залежить від стандартизації процесу розслідування, організаційно врегульованої взаємодії між правоохоронними органами і підрозділами, врахування зарубіжного досвіду розслідування та інших чинників.

Міжнародні стандарти також враховують ситуації спільних розслідувань, коли докази передають між різними державами або міжнародними органами. У таких випадках застосовують протоколи взаємної правової допомоги, що передбачають уніфіковані форми документування кожного передання доказів, та забезпечують прозорість і контроль на всіх етапах. У підсумку безперервний ланцюг збереження доказів виконує не лише технічну функцію, а й є фундамен-

тальною правовою гарантією того, що докази воєнних злочинів будуть визнані допустимими та придатними для використання в процесі міжнародного кримінального переслідування.

Сучасне співробітництво правоохоронних органів України з відповідними міжнародними органами неможливе без належно організованої взаємодії подібних внутрішньодержавних інституцій. Так, Р. О. Кропивка звертає увагу на основні напрями вдосконалення процесуальної і криміналістичної організації взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів із підвищенням стандартів керованості й перевірюваності доказування. На думку дослідника, криміналістична організація взаємодії має спиратися на стандартизоване планування, тактичну узгодженість дій і належне документування, яке забезпечує збереження контексту отриманих даних та можливість їх подальшої перевірки. Цифровізація доказування потребує узгоджених правил збору, фіксації та збереження цифрових даних, щоб унеможливити втрату цілісності, маніпуляції контекстом і непропорційні втручання у права людини. У підсумку вдосконалення взаємодії має бути спрямоване на перехід від відомчо-організаційної моделі координації до криміналістично орієнтованої моделі управління доказовими процесами, в якій ефективність розслідування забезпечується через законність, перевірюваність і процесуальну доброчесність доказування як базові умови справедливого результату [12, с. 390]. Р. О. Кропивка зазначає, що в літературі міститься значна кількість наукових напрацювань щодо окремих елементів взаємодії, однак у сучасних умовах зберігається потреба в їх інтеграції у цілісну криміналістично орієнтовану модель взаємодії прокурора, слідчого та оперативних підрозділів, яка б одночасно забезпечувала ефективність доказування, процесуальну доброчесність і дотримання стандартів прав людини в умовах цифровізації та воєнного стану [12, с. 391; 13; 14; 15; 16].

Ще одним актуальним аспектом є фіксація місця кримінального правопорушення. Значення міжнародних стандартів у цьому контексті полягає у встановленні єдиних правил поводження з доказами, що дають змогу забезпечити їх автентичність, цілісність і допустимість для міжнародних та національних судових органів [17, с. 47]. Міжнародне право вимагає, щоб під час розслідування фіксацію місця злочину здійснювали з дотриманням прав людини, зокрема права на повагу до гідності загиблих та постраждалих, недопущення незаконного розголошення персональних даних. Справедливим є твердження, що міжнародні стандарти заохочують використання сучасних криміналістичних та цифрових технологій, включно з 3D-моделюванням, супутниковими знімками та геолокаційними даними, які підвищують точність та об’єктивність фіксації. Наголошують на важливості розроблення спеціалізованих підвидових методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Особливості розслідування у цифро-

ву епоху зумовлені: широкими можливостями користувачів смартфонів, інших засобів із функціями фото- та відеофіксації документувати правопорушення тощо; поступовою трансформацією моделі кримінального провадження від паперової до електронної, що вже на етапі перехідної паперово-електронної моделі суттєво впливає на процес доказування [2, с. 54].

Отже, на сучасному етапі розвитку кримінального процесуального права в Україні та приведення національного законодавства відповідно до законодавства ЄС адаптація має ґрунтуватися на принципі доцільності, тобто в процесі адаптації насамперед треба враховувати наслідки впровадження необхідних норм з погляду їх впливу на економічний, соціальний та політичний розвиток України.

Викладене вище підтверджує, що норми міжнародного права активно впливають на здійснення кримінального провадження в нашій державі.

Міжнародні стандарти криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень являють собою сукупність норм, принципів і правил, вироблених міжнародним правом і практикою міжнародного кримінального правосуддя, які регламентують порядок виявлення, фіксацію, вилучення, збереження, оброблення та використання доказів, отриманих у встановленому законом порядку.

Отже, криміналістичні методики в умовах сучасного кримінального процесу не можуть розглядатися лише як техніко-тактичні прийоми. Вони функціонують у тісному взаємозв'язку із загальновизнаними міжнародними принципами кримінального провадження, які базуються на захисті прав людини та забезпеченні справедливості.

Основні аспекти застосування криміналістичних методик у світлі міжнародних стандартів:

Принцип верховенства права та законності. Криміналістичні методики (розслідування крадіжок, шахрайств тощо) повинні базуватися на законі, а не лише на доцільності. Будь-який технічний засіб чи тактичний прийом має бути законним.

Право на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ). Методики збору доказів повинні гарантувати їх допустимість, достовірність та достатність. Це означає, що використання криміналістичної техніки не повинно порушувати право на захист або право не свідчити проти себе.

Заборона катування та нелюдського поводження. Криміналістичні методики, особливо тактика допиту, повинні повністю виключати фізичний чи психологічний тиск, використання «сироваток правди» чи інших неприйнятних методів.

Принцип об'єктивності та неупередженості. Методика розслідування має спрямовуватися на всебічне вивчення обставин справи, досліджуючи як обвинувальні, так і виправдувальні докази (принцип об'єктивної істини).

Наукова обґрунтованість. Міжнародні стандарти вимагають, щоб методи, які використовуються для ідентифікації чи діагностики, були апробовані, надійні та визнані науковим співтовариством.

Повага до приватного життя (ст. 8 ЄКПЛ). Застосування методик, пов'язаних із втручанням у приватне життя (обшук, негласні слідчі дії), має бути пропорційним, санкціонованим та обґрунтованим.

Отже, всі криміналістичні методики є інструментом, який, відповідаючи сучасним науковим вимогам, повинен дотримуватися меж, встановлених міжнародними принципами прав людини.

В умовах сьогодення процес приведення законодавства України до міжнародних стандартів є безперервним. Еволюція вітчизняного кримінального процесуального законодавства, як і криміналістичних методів розслідування, свідчить про закономірний результат непростого пошуку і трансформації правової системи. У цій трансформації держава поступово відходить від застарілих уявлень та переходить до більш чітких і гуманних норм, спрямованих на захист прав і інтересів людини. Водночас важливо зберегти баланс між інтересами суспільства і інтересами окремої людини.

Список використаних джерел

1. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 (зі змінами). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1629-15 (дата звернення: 10.03.2026).
2. Жовтюк О. В. Міжнародні стандарти криміналістичного забезпечення розслідування воєнних злочинів. *Наука і правоохоронна діяльність.* 2025. Вип. 4(70). С. 202–209.
3. Бондаренко-Берегович В. В. Судово-експертна діяльність у світі: інституційні особливості та перспективи для України. Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика. 2025. № 1(13). С. 36–42.
4. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: монографія. Київ: Юрінком-Інтер, 2005. 512 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація та ін. Харків: Право, 2012. 768 с.
6. Шило О. Г., Новожилов В. С. Міжнародне право в системі джерел кримінального процесуального права України. *Вісник кримінального судочинства.* 2017. № 3. С. 89–98.
7. Кучинська О. П., Фулей Т. І., Бараннік Р. В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво "АспектПоліграф"», 2013. 228 с.
8. Чорноус Ю. М. Методологічні засади криміналістичного забезпечення розслідування злочинів. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2017. Вип. 1. С. 63–75.
9. Про судово-експертну діяльність: Проєкт Закону № 6284 від 05.11.2021. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73154 (дата звернення: 20.03.2026).
10. Огляд рішень Європейського суду з прав людини. *Верховний Суд.* 66 с. 2025. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/Oglyad_ESPL_02_2025.pdf (дата звернення: 27.03.2026).
11. Бусов Д. М. Предмет і межі доказування у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені на тимчасово окупованих територіях. *Особливості процесуального доказування у*

кримінальних провадженнях про злочини, вчинені на тимчасово окупованих територіях: матеріали круглого столу (26 липня 2016 р.). Київ: Національна академія прокуратури України, 2016. С. 16–19.
12. Кропивка Р. О. Взаємодія прокурора, слідчого та оперативного підрозділу у досудовому розслідуванні: криміналістичний аспект. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне законодавство».* 2026. Вип. № 01, ч. 3. С. 388–400.
13. Дульський О. Л. Криміналістичне забезпечення збирання доказів сторонами кримінального провадження: міжнародні, європейські, національні стандарти: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. 458 с.
14. Погорецький М. А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32, № 3. С. 275–299.
15. Погорецький М. А. Забезпечення прав людини в цифровому доказуванні як умова реалізації принципу верховенства права та постановлення справедливого вироку. *Право України*. 2025. № 9. С. 60–74.
16. Погорецький М. А., Меленті Є. О. Документування атак держави-агресора на об'єкти критичної інфраструктури України: методика інтелектуального аналізу мультисенсортних даних та використання його результатів у кримінальному процесуальному доказуванні. *Право і суспільство*. 2025. № 4. С. 251–274.
17. Dufeniuk O. Investigation of War Crimes in Ukraine: Challenges, Standards, Innovations. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences.* 2022. № 1. P. 46–56.

Iryna Shcherbak, Sergey Kavun. International Principles of Criminal Procedure and Forensic Methods

This article examines current issues in the investigation of criminal offenses in light of international principles of criminal procedure. It highlights the importance of aligning forensic methods with international and European standards and emphasizes the need to improve these methods to enhance the effectiveness of pretrial investigations.

Attention has been drawn to the need to improve and develop legislation governing forensic expert activities. It is noted that one effective way to reform the system is to introduce in Ukraine a unified accreditation system for expert institutions based on the international ISO/IEC 17025 standards, which will allow the harmonization of national approaches to forensic activities with the best practices of European Union and the United States of America.

It is emphasized that the success of preventing and investigating of criminal conduct depends to a large extent on the effectiveness of cooperation among all the participants in law enforcement activities. In this context, it is important to improve the procedural and forensic organization of cooperation between prosecutors, investigators, and operational units, while raising standards for the manageability and verifiability of evidence.

It has been concluded that European standards for the investigation of criminal offenses, as understood in the context of the practice of the European Court of Human Rights (in the broad sense), are the provisions enshrined in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the principles established in the practice of the ECHR, which are binding on the states that have ratified the relevant international treaty. European standards of investigative tactics and methodology in the context of ECHR case law (in the narrow sense) constitute a system of forensic recommendations developed through the analysis of the application of international and national legislation, as well as ECHR decisions, aimed at implementing international principles of criminal proceedings.

Keywords: *international principles of criminal proceedings, investigation, criminal proceedings, pre-trial investigation, criminal offenses, forensic methodology, cooperation.*

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026 р.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 349.6:343.2
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.27

Барабаш Алла Григорівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5299-9149

Тимченко Захар Михайлович,
студент юридичного факультету
Національного університету «Чернігівська політехніка»

ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ТВАРИНАМИ ЯК ЗАКОНОДАВЧА ДЕФІНІЦІЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНОЇ КОНСТРУКЦІЇ

У статті здійснено теоретико-правовий аналіз законодавчої дефініції «жорстокого поводження з тваринами», закріпленої у законодавстві України, з урахуванням особливостей її нормативної конструкції. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення змісту зазначеного поняття як складного правового явища, що формується на перетині екологічного, кримінального та адміністративного права, а також недостатнім рівнем його дослідження у вітчизняній юридичній науці саме як дефінітивної норми.

У роботі встановлено, що норма-дефініція «жорстоке поводження з тваринами», викладена у Законі України «Про захист тварин від жорстокого поводження», виконує передусім інформативно-узагальнюючу функцію та спрямована на розкриття змісту правової категорії. Виявлено, що структура дефініції поєднує загальні ознаки жорстокого поводження, пов'язані із заподіянням тваринам болю, страждань, тілесних ушкоджень або загибелі, з казуїстичним переліком окремих форм такої поведінки, зокрема нацьковування тварин, залишення їх напризволяще, а також порушення правил утримання, поводження та транспортування.

Обґрунтовано, що норма-дефініція «жорстоке поводження з тваринами» має бланкетний характер, оскільки її зміст конкретизується через інші нормативно-правові акти, які встановлюють відповідні правила поводження з тваринами. Окрему увагу авторами приділено аналізу включення до дефініції суб'єктивного елементу – мотиву правопорушення, зокрема хуліганського або корисливого, що є нетиповим для екологічно-правових норм, які традиційно зосереджені на об'єктивних характеристиках діяння.

Встановлено, що хуліганський мотив відображає демонстративну та соціально деструктивну спрямованість жорстокого поводження з тваринами, тоді як корисливий мотив характеризує його інструментальний характер, за якого тварина розглядається як засіб отримання матеріальної вигоди. Доведено, що включення мотиву до законодавчої дефініції зумовлене прагненням законодавця відмежувати протиправне жорстоке поводження від правомірного впливу на тварин, пов'язаного з господарською, ветеринарною чи іншою об'єктивно необхідною діяльністю.

Зроблено висновок, що законодавча дефініція «жорстокого поводження з тваринами» є складною нормативною конструкцією, яка поєднує елементи різних галузей права та відображає процеси міжгалузевої взаємодії і трансформації правових категорій.

Ключові слова: *жорстоке поводження з тваринами, норма-дефініція, казуїстична складова, хуліганський мотив, корисливий мотив.*

Постановка проблеми. Становлення правового регулювання захисту тварин від жорстокого поводження має тривалу еволюцію. Одними з перших нормативних актів у цій сфері вважається Закон Мартіна або Закон про запобігання жорстокому та неналежному поводженню з худобою, який був прийнятий у Великій Британії в 1822 році. Більш ранні прецеденти можна знайти в Ірландії, зокрема в «Законі проти оранки тейлами та здирання вовни з живих овець» від 1635 року та у положенні 92 Массачусетського корпусу свобод 1641 року: «Жодна людина не повинна чинити тиранії чи жорстокості до будь-якої нерозумної істоти, яка зазвичай утримується для використання людиною» [1, p. 3].

Із розвитком правового регулювання захисту тварин простежується складність не лише встановлення заборон, а й формулювання самого поняття жорстокого поводження з тваринами. Зміст такого поняття історично визначався поєднанням етичних уявлень про гуманність та практичних інтересів використання тварин у господарській, науковій чи розважальній діяльності. Це зумовлює певну суперечливість правового підходу: з одного боку, тварини виступають об'єктом правової охорони, з іншого, – залишаються об'єктом експлуатації, що ускладнює вироблення універсальних критеріїв жорстокого поводження.

У цьому контексті особливої уваги потребує законодавче визначення жорстокого поводження з тваринами, закріплене в українському праві. Дефінітивні норми, як відомо, характеризуються високим ступенем наукової узагальненості та спрямовані передусім на інформування і систематизацію правових знань, а не лише на регламентацію поведінки. Вони покликані перенести результати теоретичного осмислення відповідного явища у сферу нормативного регулювання. Водночас саме у випадку визначення жорстокого поводження з тваринами постає проблема адекватного поєднання інтелектуального (описового) елементу дефініції з її нормативною функцією. Зазначене зумовлює необхідність дослідження законодавчої дефініції жорстокого поводження з тваринами як складної правової конструкції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика жорстокого поводження з тваринами та їх захисту є предметом значної уваги вітчизняної юридичної науки. Зокрема, численні наукові праці присвячені кримінально-правовій та адміністративно-правовій характеристиці жорстокого поводження з тваринами. Такі дослідження протягом останніх років здійснювали О. І. Баїк, С. Я. Лихова, Р. Г. Пєсцов, О. І. Ющик, Н. М. Ярмищ. На рівні дисертацій та монографій юридичну відповідальність за жорстоке поводження з тваринами опрацювали І. А. Головко, А. О. Данилевський, Д. О. Калмиков, В. С. Селюков, В. О. Турська. Окрему групу становлять сучасні кримінологічні дослідження, у яких аналізу-

ється динаміка та соціальні передумови жорстокого поводження з тваринами. Зокрема, це праці А. М. Бабенко, О. М. Бєлоусової, О. Ф. Пірго.

Водночас аналіз наведених наукових джерел дає підстави стверджувати, що більшість досліджень має галузеву спрямованість у межах кримінального або адміністративного права, зосереджуючись переважно на питаннях відповідальності, кваліфікації правопорушень та правозастосовної практики. Натомість екологічно-правовий аспект, а також проблеми нормативного закріплення поняття жорстокого поводження з тваринами як законодавчої дефініції, її змісту та структурних особливостей залишаються недостатньо дослідженими. Отже, існує потреба у теоретико-правовому аналізі жорстокого поводження з тваринами як легітимної дефініції, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

Метою даного дослідження є аналіз «жорстокого поводження з тваринами» як легітимної дефініції в праві України.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження», «жорстоке поводження з тваринами – знущання над тваринами, у тому числі безпритульними, що спричинило їх мучення, завдало їм фізичного болю, страждань, у тому числі спричинило тілесні ушкодження, каліцтво чи загибель, нацьковування тварин одна на одну та на інших тварин, вчинене з хуліганських чи корисливих мотивів, залишення тварин напризволяще, а також інші порушення правил утримання, поводження та транспортування тварин» [2]. Ця норма є насамперед нормою-дефініцією. Загальною характеристикою категорії «жорстокого поводження з тваринами» є те, що таке поводження: 1) проявляється у знущанні над тваринами, що потягло за собою мучення, біль і страждання тварин; 2) спричинило тілесні ушкодження, каліцтво чи загибель тварини.

Казуїстичною складовою норми є зазначення переліку окремих форм жорстокого поводження з тваринами: нацьковування, залишення напризволяще, порушення правил утримання, поводження та транспортування тварин. Досліджуючи класифікацію проявів жорстокого поводження з тваринами, Т. А. Орлова зазначає, що змістом нацьковування тварин одна на одну «є активна форма дій, що свідомо спрямована на те, щоб викликати у однієї або кількох тварин бажання нападати і битися між собою. Жорстокість виражається у тому, що правопорушник усвідомлює, що результатом його дій стане агресія тварини з наступним взаємним спричиненням ушкоджень, включаючи смерть» [3, с. 287].

Незважаючи на термінологічні розбіжності, науковий підхід Т. А. Орлової є важливим для тлумачення законодавчої категорії «залишення тварин напризволяще». З погляду дослідниці, залишення в умовах небезпеки для життя та здоров’я тварини є проявом злочинної бездіяльності власника тварини. «Наслідком може бути стан крайньої виснаженості вихованця, хвороба та смерть. Жорс-

токим поводженням слід вважати поміщення тварини у наступні небезпечні умови: залишення без їжі та доступу до води; залишення у клітках, коробках, контейнерах, що унеможливлюють рухи тварини; залишення в закритому салоні автомобіля за відсутності в ньому людини за температури повітря більше +20 °С та менше +5 °С; залишення без ветеринарної допомоги хворої або травмованої тварини; замуровування у підвальних приміщеннях; залишення домашніх собак на прив'язі, довжина якої становить менше 20 метрів, або залишення сторожових собак на прив'язі, довжина якої становить менше 10 метрів; залишення без можливості сховатися у приміщення чи споруду, прив'язаною під дією прямого сонячного проміння за температури повітря більше +20 °С або менше 0 °С» [3, с. 286–287].

Щодо порушення правил утримання, поводження та транспортування тварин, ця частина легітимної норми є бланкетним елементом норми-дефініції, який не розкриває змісту жорстокого поводження самостійно, а відсилає до інших нормативно-правових актів. Загальні правила утримання та поводження з тваринами, що виключають жорстокість, встановлені статтями 7, 9, 18 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження». Місцеві правила утримання домашніх тварин затверджуються органами місцевого самоврядування.

Суттєву роль у конкретизації змісту положення про «порушення правил утримання, поводження та транспортування тварин» відіграє Закон України «Про ветеринарну медицину та благополуччя тварин» від 04.02.2021. Положення Закону визначають поняття та стандарти благополуччя тварин, основні вимоги до забезпечення благополуччя тварин, в тому числі при їх утриманні, умертвінні, транспортуванні (ст. 1, ст. 36).

Норми транспортування тварин деталізуються у Правилах транспортування тварин, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 16.11.2011 № 1402. Виходячи з положень Постанови, транспортування тварин розглядається не як суто технічний процес їх переміщення, а як діяльність, що повинна здійснюватися з урахуванням біологічних, видових та індивідуальних особливостей тварин, забезпеченням належних умов утримання, доступу до корму і води, а також із застосуванням засобів, які унеможливлюють травмування та мінімізують стрес.

Нетиповим для законодавчих дефініцій в екологічному праві є часткове включення до норми *мотиву* правопорушення. Згідно з ч. 1 ст. 296 Кримінального кодексу, хуліганством є «грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом» [4]. Відповідно до ст. 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення, дрібним хуліганством є «нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушу-

ють громадський порядок і спокій громадян» [5]. Із визначень КК та КУпАП слідує, що хуліганські мотиви поведінки завжди пов'язані з порушенням громадського порядку та неповагою до суспільства. На думку вчених, у «загальному розумінні хуліганський мотив вбачають в грубо зневажливому відношенні до всього суспільства в цілому, в бажанні протиставити себе суспільній думці, нормам моралі, продемонструвати своє "перевершення", грубу силу тощо» [6, с. 50].

Прикладами жорстокого поводження з тваринами з хуліганських мотивів є такі: група підлітків у дворі записує на телефон, як вони знущаються з безпритульної тварини, після чого викладають відео в соціальні мережі «для лайків» і коментарів (мотив: привернення уваги, самоствердження); особа, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, у громадському місці починає жорстоко поводитися з твариною, реагуючи на зауваження оточуючих ще більш агресивно (мотив: демонстративна неповага до суспільства); особа, роздратована побутовими обставинами, безпричинно зриває агресію на тварині, яка опинилася поруч, не переслідуючи жодної практичної мети (мотив: емоційна розрядка за відсутності раціональної цілі). Наведені приклади свідчать, що хуліганський мотив у жорстокому поводженні з тваринами характеризується демонстративною неповагою до суспільства, прагненням до самоствердження через насильницьку поведінку та відсутністю будь-якої конструктивної чи об'єктивно необхідної мети.

З погляду Н. І. Устрицької, «корисливий мотив – це мотив отримання наживи, прагнення збагачення завдяки вчиненню кримінального правопорушення» [7, с. 190]. Типовими прикладами жорстокого поводження з тваринами, вчиненого з корисливих мотивів, є: організація собачих, півнячих боїв (отримання прибутку від ставок, плати за перегляд або участь), надання фотопослуг з використанням тварин (отримання оплати від клієнтів), експлуатація коней або циркових тварин з перевищенням їх фізіологічних можливостей (систематичне позбавлення відпочинку, ненадання належного лікування з метою мінімізації витрат і максимізації прибутку), незаконне розведення тварин у неволі (утримання без ветеринарного контролю, в неналежних умовах з метою отримання доходу від продажу), використання тварин для жеребкування (навмисне виснаження тварини чи каліцтво з метою отримання грошових коштів від перехожих). У наведених випадках визначальною є спрямованість поведінки на отримання матеріальної вигоди, що зумовлює системний характер експлуатації тварин та ігнорування їх благополуччя.

Показово, що навіть у державах із високим рівнем нормативного забезпечення благополуччя тварин, зокрема в межах Європейського Союзу, повністю усунути жорстоке використання тварин з корисливою метою не вдається. Так, корида й надалі дозволена в Португалії, окремих регіонах Іспанії та на півдні Франції, що супроводжується системним заподіянням шкоди тваринам [8]. Про-

довжує використовуватись практика примусового годування гусей для виробництва фуа-гра, хоча зі ст. 14 Директиви Ради 98/58/ЄС від 20.07.1998 щодо захисту тварин, що утримуються для сільськогосподарських цілей, слідує: свобода пересування тварини, виходячи з її виду та у відповідності з накопиченим досвідом та науковими знаннями, не повинна обмежуватись таким чином, щоб завдавати тварині непотрібні страждання чи шкоду (ст. 7); жодну тварину не можна годувати чи напувати таким чином, щоб це спричиняло непотрібні страждання чи шкоду (ст. 14) [9]. Нагадаємо, що в процесі відгодівлі гусей для отримання жирної печінки вони утримуються у спеціальних клітках, які обмежують рухи та дозволяють птиці рухати лише головою. Протягом кількох тижнів птахів піддають примусовому годуванню великою кількістю зерна через спеціальну трубку, яку 2–3 рази на день вводять безпосередньо у горло. Попри загальні заборони заподіяння тваринам страждань, примусове вигодовування гусей фактично зберігається у низці держав-членів ЄС, зокрема у Франції, що пояснюється апеляцією до культурних традицій та положень про повагу до національної спадщини, закріплених у Лісабонському договорі (Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007). Отже, навіть у межах розвинених правових систем економічні інтереси та традиційні практики нерідко превалюють над вимогами забезпечення благополуччя тварин, що свідчить про складність подолання жорстокого поводження з ними, зумовленого корисливими мотивами.

Якщо хуліганський мотив відображає демонстративну, соціально деструктивну природу жорстокості, то корисливий мотив характеризує її інструментальний характер, за якого тварина розглядається як засіб отримання економічної вигоди.

Включення мотиву до екологічно-правової дефініції є нетиповим явищем, що потребує окремого пояснення. Як правило, дефініції в екологічному праві мають об’єктивний характер, тобто описують зовнішні прояви поведінки, стан об’єктів або їх властивості і не охоплюють ознак суб’єктивної сторони. Основною причиною введення мотиву до визначення жорстокого поводження з тваринами, на наш погляд, є бажання законодавця відмежувати жорстоке поводження з тваринами від правомірного впливу на них, зумовленого господарською, ветеринарною або іншою об’єктивно необхідною діяльністю. Наприклад, забій тварини допускається з метою харчування, але визнається жорстокістю, якщо здійснюється заради розваги.

Включення мотиву до легітимного визначення жорстокого поводження з тваринами водночас свідчить про міжгалузеву природу відповідного правового регулювання, зокрема запозичення кримінально-правових конструкцій, що мають психологічну основу. На прикладі введення мотиву (категорії кримінально-

го права) до екологічної дефініції «жорстокого поводження з тваринами» можна спостерігати таке явище, як трансформація змісту правових понять, проникнення правових категорій з однієї галузі в іншу, формування міжгалузевих правових інститутів. Жорстоке поводження з тваринами є одночасно категорією екологічного права і складом кримінального діяння. Тому законодавець «запозичує» категорії кримінального права до екологічного права.

Висновки. За результатами проведеного дослідження встановлено, що визначення жорстокого поводження з тваринами, закріплене у законодавстві України, є нормою-дефініцією, спрямованою на розкриття змісту відповідного правового явища. Дефініція поєднує загальні ознаки жорстокого поводження (заподіяння тварині болю, страждань, тілесних ушкоджень або загибелі) із казуїстичним переліком окремих форм такої поведінки (нацьковування, залишення напризволяще, порушення правил утримання, поводження та транспортування тварин), який не є вичерпним.

Встановлено, що зазначена норма має бланкетний характер, оскільки її зміст конкретизується через систему спеціального законодавства. Особливістю законодавчої дефініції є включення до її структури суб'єктивного елементу – мотиву (хуліганського або корисливого), що є нетиповим для екологічно-правових норм, які традиційно мають об'єктивний характер. Хуліганський мотив відображає демонстративну та соціально деструктивну спрямованість поведінки, тоді як корисливий мотив характеризує її інструментальний характер, за якого тварина розглядається як засіб отримання економічної вигоди.

Обґрунтовано, що включення мотиву до законодавчого визначення жорстокого поводження з тваринами зумовлене прагненням законодавця відмежувати протиправне жорстоке поводження від правомірного впливу на тварин, пов'язаного з господарською, ветеринарною або іншою об'єктивно необхідною діяльністю. Водночас така конструкція свідчить про міжгалузевий характер відповідного правового регулювання та поєднання у ньому елементів екологічного і кримінального права.

Проведене дослідження дає змогу глибше осмислити зміст відповідного поняття та може бути використане для подальшого вдосконалення правового регулювання у сфері захисту тварин від жорстокого поводження.

Список використаних джерел

1. Sabine Brels. The UN-iversalization of Animal Welfare Law. The Global Journal of Animal Law. 2022. Vol. 10, № 2. P. 1–22. URL: https://www.wellbeingintlstudiesrepository.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=eth_law
2. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України від 21.02.2006. № 3447-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2006. № 27. Ст. 230.
3. Орлова Т. А. Щодо питання про класифікацію та характеристику проявів жорстокого поводження з тваринами. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального*

процесу в умовах воєнного стану: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2022 р.). Харків, 2022. С. 284–288. DOI: 10.5281/zenodo.7339681. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi71/0052090.pdf (дата звернення: 08.05.2026).
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25–26. Ст. 131.
5. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон УРСР від 07.12.1984 № 8073-X. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
6. Галемін О. А., Терещенко А. І., Шаблистий В. В. Особливості кваліфікації хуліганства поєднаного із опором працівнику поліції під час охорони громадського порядку / за заг. ред. В. В. Шаблистого. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2019. 63 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/3125/1/%D0%A5%D1%83%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B0%D0%BD__%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82%20%D0%B2%20%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B0%D1%82%D1%8C.pdf
7. Устрицька Н. І. Корисливий мотив у складах кримінальних правопорушень проти власності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2025. Вип. 91, ч. 4. С. 189–193. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.25. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/11/27-3.pdf
8. Eight-year analysis of bullfighting injuries in Spain, Portugal and southern France / A. Reguera-Teba, I. Martínez-Casas, P. Torné-Poyatos et al. *Scientific Reports.* 2021. Vol. 11. Article 16006. DOI: https://doi.org/10.1038/s41598-021-94524-7. URL: https://doi.org/10.1038/s41598-021-94524-7 (accessed: 08.04.2026).
9. Council Directive 98/58/EC of 20 July 1998 concerning the protection of animals kept for farming purposes. Official Journal of the European Communities. 1998. L 221. P. 23–27. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1998/58/oj/eng (accessed: 08.04.2026).

Alla Barabash, Zakhar Tymchenko. Cruelty to animals as a legislative definition: theoretical and legal characteristics and features of the normative construction

The article provides a theoretical and legal analysis of the legislative definition of "cruelty to animals" as enshrined in Ukrainian law, with due regard to the specific features of its normative construction. The relevance of the study stems from the need to conceptualize this notion as a complex legal phenomenon situated at the intersection of environmental, criminal, and administrative law, as well as from the insufficient attention paid to it in Ukrainian legal scholarship specifically as a definitional norm.

The purpose of the study is to analyze "cruelty to animals" as a legitimate legal definition in Ukrainian law. It is established that the definitional norm "cruelty to animals", as set out in the Law of Ukraine "On the Protection of Animals from Cruelty", primarily performs an informative and generalizing function and is aimed at revealing the content of the relevant legal category. It is found that the structure of the definition combines general characteristics of cruelty, associated with causing animals pain, suffering, bodily injuries or death, with a casuistic list of specific forms of such conduct, including incitement of animals against each other, abandonment, as well as violations of rules of keeping, handling and transportation of animals.

It is substantiated that the definitional norm "cruelty to animals" has a blanket character, since its content is specified through other regulatory legal acts establishing relevant rules for the treatment of animals. Particular attention is paid to the inclusion of a subjective element in the definition, namely the motive of the offense (hooligan or mercenary), which is atypical for environmental law norms that traditionally focus on the objective characteristics of conduct.

It is established that the hooligan motive reflects the demonstrative and socially destructive nature of cruelty to animals, whereas the mercenary motive characterizes its instrumental nature, where the animal is treated as a means of obtaining material benefit. It has been proven that the inclusion of the motive in the legislative definition is due to the legislator's desire to distinguish unlawful cruel treatment from lawful impact on animals related to economic, veterinary, or other objectively necessary activities.

It is concluded that the legislative definition of "cruelty to animals" constitutes a complex normative construction that combines elements of different branches of law and reflects the processes of intersectoral interaction and transformation of legal categories.

Keywords: *cruelty to animals, definitional norm, casuistic component, hooligan motive, mercenary motive.*

Дата першого надходження статті до видання: 07.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.04.2026 р.

УДК 342.9:347.951
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.28

Краковська Анжеліка Євгеніївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0577-8909

Сушко Олег Олександрович,
доктор філософії у галузі права, старший викладач
кафедри господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
Суддя Сьомого апеляційного адміністративного суду
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1127-5398

Антонюк Софія Русланівна,
здобувачка вищої освіти
Донецького національного університету імені Василя Стуса

СУДОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ВИКОНАННЯМ СУДОВИХ РІШЕНЬ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Стаття присвячена актуальним проблемним питання судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві України та його ефективності. У статті досліджено актуальний стан та перспективи розвитку судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві України, проаналізовано чинне законодавство та практика його застосування. Наголошено, що реальне та своєчасне виконання судового рішення є невід'ємною складовою права на судовий захист і завершальною стадією адміністративного судочинства, без якої правосуддя втрачає свій практичний зміст. Виявлено ключові причини низької ефективності судового контролю, серед яких диспозитивний характер відповідних повноважень суду, відсутність чітких критеріїв оцінки звітів про виконання судових рішень, формалізм таких звітів, обмежена результативність штрафних санкцій, а також фінансово-організаційні чинники виконання рішень. Проаналізовано чинний механізм контролю через призму статей Конституції України, КАС України та інших актів. Особливу увагу приділено новелам закону 2024 року, які запровадили штрафні санкції керівників суб'єктів владних повноважень, членів колегіального органу та обов'язковість встановлення судового контролю у резолютивній частині рішення.

За результатами дослідження запропоновано напрями вдосконалення, спрямовані на підвищення практичної ефективності судового контролю за виконанням судових рішень, усунення формалізму та забезпечення реального виконання судових рішень в адміністративному судочинстві як завершальної стадії судового захисту. Сформульовано пропозиції та рекомендації щодо підвищення ефективності судового контролю за виконанням судових рішень, забезпечення реального відновлення порушених прав та інтересів приватних осіб, а саме: щодо необхідності удосконалення механізму оцінки виконання судового рішення (через внесення змін і доповнень до КАС України з приводу уточнення вимог до змісту звіту про виконання; обов'язку підтвердження суб'єктом владних повноважень виконання судового рішення не лише поясненнями, а й належними доказами фактичних дій, реєстрами здійснених виплат, актами прийнятих рішень тощо), що дозволить усунути імітацію виконання судових рішень; дисциплінувати суб'єктів владних повноважень через персональну участь тощо.

Ключові слова: *адміністративне судочинство, судовий захист, судовий контроль, виконання судового рішення, публічно-правові справи, соціальні, пенсійні та земельні спори, публічна служба, адміністративні суди, відповідальність, звіт про виконання, штраф, суб'єкт владних повноважень, принципи адміністративного судочинства.*

Постановка проблеми. Незважаючи на конституційне закріплення обов'язковості судових рішень (стаття 129^1 Конституції України [1]) та положення статей 14 та 370 Кодексу адміністративного судочинства України (КАС України) [2], якими встановлено обов'язок їх виконання всіма суб'єктами на території України, проблема реального виконання судових рішень в адміністративному судочинстві залишається однією з найбільш гострих у сфері публічно-правових відносин. Починаючи з 2024 року, з метою забезпечення виконання судових рішень, законодавець передбачив спеціальний процесуальний механізм судового контролю, закріплений у статтях 381^1, 382–382^3 КАС України, який надає суду повноваження зобов'язувати суб'єктів владних повноважень подавати звіти про виконання судових рішень, встановлювати строки для їх подання та застосовувати штрафні санкції. Однак аналіз правозастосовної практики свідчить, що зазначені норми реалізуються переважно формально та не завжди забезпечують належний вплив на поведінку суб'єктів владних повноважень.

Проблемність застосування судового контролю зумовлена, зокрема, диспозитивним характером відповідних повноважень адміністративного суду, відсутністю законодавчо визначених критеріїв оцінки звіту про виконання судового рішення та обмеженістю процесуальних наслідків невиконання судового рішення. В результаті судовий контроль часто зводиться до фіксації факту невиконання рішення без реального забезпечення його виконання. До того ж у справах, боржником за якими є держава або інші суб'єкти владних повноважень, виконання судових рішень ускладнюється фінансовими та організаційними чинниками, що виходять за межі суто процесуального регулювання та перебувають на перетині адміністративного та інших галузей права.

Отже, проблема судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві України та його ефективності полягає у формально-

му застосуванні статей 381^1, 382–382^3 КАС України, відсутності дієвих процесуальних механізмів впливу на суб'єктів владних повноважень та системному невиконанні судових рішень, що суперечить статті 129^1 Конституції України та нівелює право особи на ефективний судовий захист.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві України досліджується у працях вчених-адміністративістів та представників суддівського корпусу. У наукових роботах О. Брусакової, Н. Писаренко, В. Кузьмича проаналізовано нормативно-правові засади та процесуальні форми судового контролю. Д. Воронов у своїх дослідженнях акцентує на системному характері проблеми невиконання судових рішень та концептуальних підходах до її вирішення. Фінансово-організаційні аспекти виконання судових рішень розкрито у працях Т. Мінки. Водночас у публікаціях суддів адміністративних судів, зокрема О. Сасевича та Н. Стасіва, висвітлено практичні проблеми застосування судового контролю та накладення штрафів за невиконання судових рішень, особливо у пенсійних спорах. Водночас більшість наукових досліджень зосереджується на описі правового регулювання або окремих інструментів судового контролю, залишаючи недостатньо дослідженим питання їх фактичної ефективності та впливу на реальне виконання судових рішень з урахуванням змін законодавства 2024 року та сучасної судової практики.

Мета статті – дослідження проблем ефективності судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві України, аналіз чинного правового регулювання та судової практики його застосування, а також обґрунтування основних напрямів удосконалення механізму судового контролю з метою забезпечення реального виконання судових рішень.

Виклад основного матеріалу. Однією з ключових гарантій ефективного судового захисту прав, свобод та інтересів особи у публічно-правових відносинах є не лише ухвалення судового рішення, а й його реальне та своєчасне виконання. У системі адміністративного судочинства виконання судового рішення виступає завершальною стадією судового захисту, без якої правосуддя втрачає свій практичний зміст [3, с. 330–333]. Саме тому обов'язковість судових рішень закріплена на конституційному рівні та розглядається як імперативна засада правової держави. До того ж Конституційний Суд України (КСУ), аналізуючи норми статей 3, 8, 55 та 129^1 Конституції України у їх системному взаємозв'язку, наголосив, що обов'язкове виконання судового рішення є необхідною умовою реалізації конституційного права кожного на судовий захист. У цьому контексті КСУ підкреслив, що держава не може ухилятися від виконання свого позитивного обов'язку щодо забезпечення виконання судових рішень, оскільки лише повне і своєчасне виконання судового рішення забезпечує реальне віднов-

лення порушених прав і свобод [4]. У зв'язку з цим позитивний обов'язок держави щодо виконання судових рішень включає не лише формальне визнання їх обов'язковості, а й створення ефективних організаційно-правових механізмів, здатних гарантувати реальне здійснення права на виконання судового рішення. Без наявності таких механізмів принцип обов'язковості судових рішень втрачає своє практичне значення та перетворюється на декларативну норму. Зазначені конституційні положення знайшли свій розвиток у процесуальному законодавстві. Відповідно до частини другої статті 14 та статті 370 КАС України судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, а також фізичними та юридичними особами на всій території України. Невиконання судового рішення тягне за собою відповідальність, встановлену законом [2].

Водночас сама лише наявність загального процесуального обов'язку виконання судових рішень не гарантує його фактичної реалізації, що зумовлює необхідність запровадження спеціальних механізмів судового контролю. Саме з цією метою у КАС України передбачено окремий інститут судового контролю за виконанням судових рішень [5]. Зокрема, спеціальне процесуальне регулювання судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах зосереджене у Розділі IV КАС України, до якого було внесено зміни у 2024 році і КАС України було доповнено статтею 381^1 «Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративних справах», а також статтями 382^1–382^3, які деталізують порядок подання та розгляду звіту про виконання судового рішення, а також процесуальні наслідки його неналежного виконання.

Аналіз зазначених норм дає змогу виокремити основні форми здійснення судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві, зокрема: зобов'язання суб'єкта владних повноважень подати звіт про виконання судового рішення; розгляд судом такого звіту; ухвалення рішення про його прийняття або відмову у прийнятті; накладення штрафу та встановлення нового строку для подання звіту [6, с. 208]. Отже, законодавець сформував спеціальний процесуальний механізм, спрямований на забезпечення реального виконання судових рішень. Аналогічний підхід послідовно простежується і в практиці Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду (КАС ВС), який наголошує, що статті 382 та 383 КАС України передбачають спеціальні способи судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративних справах, зокрема до них належать: зобов'язання суб'єкта владних повноважень надати звіт про виконання судового рішення, накладення штрафу за невиконання судового рішення тощо. Натомість позивач, на користь якої ухвалено постанову суду, має право подати до суду першої інстанції заяву про визнання протиправними

рішень, дій чи бездіяльності, вчинених суб'єктом владних повноважень – відповідачем на виконання такої постанови суду або порушення прав позивача, підтверджених такою постановою суду. Тобто КАС України встановлено порядок виконання судових рішень в адміністративних справах та визначено певну послідовність дій, які необхідно вчинити для того, щоб зобов'язати відповідача в належний спосіб виконати рішення суду. До того ж зазначені вище правові норми КАС України мають на меті забезпечення належного виконання судового рішення, а підставами їх застосування є саме невиконання судового рішення, ухваленого на користь позивача, та обставини, що свідчать про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, пов'язаних з невиконанням судового рішення у відповідній справі. Варто зазначити, що такий порядок судового контролю за виконанням судових рішень спрямований на забезпечення належного виконання судового рішення, однак виключає можливість застосування загального судового порядку захисту прав та інтересів стягувача шляхом подання окремого позову, предметом якого є спонукання відповідача до виконання судового рішення [7; 8].

Водночас, попри детальне нормативне закріплення форм судового контролю та їх підтвердження у судовій практиці адміністративних судів, аналіз реального застосування зазначених процесуальних механізмів свідчить про обмежену ефективність такого контролю. Як зазначається у практиці КАС ВС, здійснення судового контролю відповідно до статті 382 КАС України є правом, а не обов'язком суду, що зумовлює його застосування переважно за ініціативою сторін або за власним розсудом суду та не має імперативного характеру [9; 10].

Ця проблема також розглядається і в наукових джерелах як комплексна, що охоплює інституційні, правозастосовні, фінансово-економічні та інші аспекти. Зокрема, серед адміністративістів обґрунтовується підхід, відповідно до якого ефективність механізмів виконання судових рішень залежить від узгодженості дій суду та суб'єктів владних повноважень, а також від наявності реальних бюджетних гарантій виконання таких рішень [11, с. 57]. На системний характер проблеми невиконання судових рішень звертають увагу й самі судді адміністративних судів, які зазначають у своїх дослідженнях, що в Україні відбувається поступове зміщення фокусу з вирішення публічно-правового спору по суті на стадію виконання судового рішення, оскільки саме на цій стадії право особи найчастіше залишається нереалізованим. Водночас підкреслюється, що механізми судового контролю демонструють різну ефективність залежно від категорії справ, зокрема залишаються малоефективними у пенсійних спорах [12, с. 31–33].

Ще однією з ключових проблем щодо ефективності виконання рішень адміністративних судів є формальний характер звіту про виконання судового рішення. У наукових дослідженнях підкреслюється, що звіти, які подаються суб'єкта-

ми владних повноважень, нерідко містять загальні формулювання, посилання на внутрішні процедури або бюджетні обмеження, що не підтверджує фактичного виконання рішення адміністративного суду, проте формально дає змогу уникнути застосування санкцій [13, с. 63–64]. Показовою у цьому контексті є постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 28.10.2025 у справі № 520/8464/24, у якій суд наголосив, що оскарження ухвали про накладення штрафу не звільняє суб'єкта владних повноважень від обов'язку виконати судове рішення або довести вжиття реальних заходів для цього. Верховний Суд підкреслив, що організаційні труднощі та неналежна організація роботи суб'єкта владних повноважень є суб'єктивними причинами та не можуть виправдовувати невиконання судового рішення.

Обмеженою залишається й ефективність заходу процесуального примусу, як-от накладення штрафу на керівника суб'єкта владних повноважень. Попри надання цьому заходу компенсаційно-превентивного характеру, на практиці штраф нерідко використовується не як стимул до реального виконання судового рішення, а як формальна санкція, що не усуває сам факт невиконання, особливо у справах, де боржником виступає суб'єкт владних повноважень.

Однією з основних перешкод ефективності штрафу є намагання суб'єктів владних повноважень виправдати невиконання судового рішення посиланням на організаційні, технічні або фінансові труднощі, які не підтверджуються належними доказами та не свідчать про вжиття реальних заходів для виконання судового рішення. У таких випадках саме по собі накладення штрафу не призводить до відновлення порушеного права, а судовий контроль фактично зводиться до фіксації факту бездіяльності. Показовою у цьому контексті є постанова КАС ВС, в якій суд наголосив, що право на апеляційне оскарження ухвали про накладення штрафу, передбачене частиною сьомою статті 382^3 КАС України, не звільняє суб'єкта владних повноважень від обов'язку виконати судове рішення або принаймні довести вжиття реальних заходів для цього. Також КАС ВС чітко відмежував об'єктивні перешкоди виконання від суб'єктивних організаційних труднощів, зазначивши, що неналежна організація роботи суб'єкта владних повноважень (включаючи забезпечення належною технікою та переміщенням документів), є суб'єктивною причиною і не звільняє особу від обов'язку вчинити процесуальну дію вчасно. До того ж суд чітко встановив, що подані докази, які підтверджують несправність двох ноутбуків, не свідчать про об'єктивну неможливість подання скарги, а несправність техніки та наявність документів з різними адресами тощо, не можуть виправдовувати тривале невиконання судового рішення [14]. Водночас КАС ВС звернув увагу, що законодавець передбачив для добросовісного суб'єкта владних повноважень спеціальні альтернативні механізми захисту від необґрунтованого штрафу, зокрема можливість зменшення його розміру або

звільнення від сплати за умови доведення вчинення дій, спрямованих на виконання судового рішення (частина п’ята статті 382^3 КАС України). Невикористання цих інструментів, як підкреслив Верховний Суд, свідчить про відсутність належної процесуальної добросовісності та не може компенсуватися апеляційним оскарженням ухвали про накладення штрафу.

Водночас у судовій практиці наявні численні приклади, коли накладення штрафу на керівника суб’єкта владних повноважень не призводить до фактичного виконання судового рішення, а судовий контроль зводиться до багаторазового встановлення нових строків та формального прийняття звітів про виконання. У таких випадках суб’єкти владних повноважень обмежуються повторним посиланням на відсутність бюджетного фінансування, складність бюджетних процедур або необхідність дотримання черговості виконання судових рішень, що фактично унеможливлює відновлення порушеного права особи у розумні строки. Показовими у цьому контексті є ухвали Луганського окружного адміністративного суду 2025 року, якими встановлено, що рішення суду про поновлення та виплату пенсії, ухвалене ще у 2020 році, залишається невиконаним у частині виплати заборгованості протягом понад п’яти років [15; 16]. Незважаючи на відкриття виконавчого провадження, неодноразове подання звітів, накладення штрафів у межах виконавчого провадження та їх подальше скасування судами, фактична виплата заборгованості так і не була здійснена, а суд змушений був обмежитися черговим новим строком для подання звіту. Аналогічні підходи простежуються і в інших адміністративних справах [9; 14], де адміністративні суди, визнаючи об’єктивні бюджетні обмеження, утримуються від накладення штрафів або скасовують їх як такі, що не сприяють захисту права особи. Існують й інші приклади адміністративних справ, де крім встановлення нового строку подання звіту про виконання рішення суду, також на відповідну особу було накладено штраф у зв’язку з невиконанням судового рішення у розмірі двадцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб [17]. Така практика наочно демонструє, що штраф у подібних категоріях справ виконує переважно каральну, а не стимулюючу функцію, не завжди забезпечуючи досягнення основної мети судового контролю – реального та своєчасного виконання судового рішення. І в більшості аналогічних випадків судовий контроль трансформується з ефективного механізму впливу на суб’єкта владних повноважень у формальну процесуальну процедуру фіксації факту невиконання судового рішення без реальних правових наслідків для боржника.

Системність проблеми неефективності судового контролю підтверджується і на рівні державної політики, зокрема, у Національній стратегії розв’язання проблеми невиконання рішень судів [18] недосконалий механізм здійснення судового контролю за виконанням судових рішень, визначено однією з причин ви-

никнення та тривалого існування проблеми невиконання судових рішень, що зумовило продовження строку реалізації Національної стратегії до 2027 року.

Висновки. Попри істотне розширення нормативного регулювання судового контролю за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві України, чинний механізм все ще стикається з проблемою низької ефективності через формалізм, відсутність чітких критеріїв оцінки виконання судових рішень, обмежену результативність санкцій тощо. З урахуванням проведеного дослідження пропонуємо такі пропозиції та рекомендації, спрямовані на ефективність цього інституту та забезпечення реального відновлення порушених прав та інтересів приватних осіб: по-перше, необхідно удосконалити механізм оцінки виконання судового рішення через внесення змін і доповнень до КАС України щодо уточнення вимог до змісту звіту про виконання (наприклад, суб'єкт владних повноважень повинен підтверджувати виконання не лише поясненнями, а й належними доказами фактичних дій, реєстрами здійснених виплат, актами прийнятих рішень тощо), що дасть змогу усунути імітацію виконання судових рішень; по-друге, дисциплінувати суб'єктів владних повноважень через персональну участь (наприклад, процедуру накладення штрафу за статтею 382^3 КАС України доцільно здійснювати у судовому засіданні із обов'язковим викликом керівника відповідного органу) тощо. Запропоновані напрями сприяють підвищенню практичної ефективності судового контролю за виконанням судових рішень, усуненню формалізму та забезпеченню реального виконання судових рішень в адміністративному судочинстві як завершальної стадії судового захисту.

Список використаних джерел

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text
3. Адміністративне судочинство: підручник / за ред. Н. Писаренко. Київ: К.І.С., 2024. 336 с. URL: https://er.ucu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b05b7dea-ed4e-4d1a-b257-65423b769ecd/content
4. У справі за конституційною скаргою Хліпальської Віри Василівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 26 Закону України «Про виконавче провадження» (щодо забезпечення державою виконання судового рішення): Рішення КСУ від 15.05.2019 № 2-р(II)/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-19#Text
5. Кузьмич В. В. Судовий контроль за виконанням судових рішень в адміністративному судочинстві України. *Академічні візії.* 2025. Вип. 43. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17579654
6. Адміністративне судочинство (у схемах): навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Сокуренка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2023. 239 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/819c8d52-84e7-4ce3-bf60-d0925a6ca2fd/content
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 30.04.2025. Справа № 420/24590/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127001035

8. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 29.04.2025. Справа № 520/23251/24/. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127001004
9. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 10.07.2025. Справа № 520/4975/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128776180
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17.09.2025. Справа № 240/19384/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130291134
11. Воронов Д. О. Концепції вирішення проблеми невиконання рішень адміністративних судів. *Juris Europensis Scientia*. 2025. Вип. 4. С. 53–58. DOI: https://doi.org/10.32782/chern.v4.2025.10
12. Сасевич О., Стасів Н. Умови накладення штрафу на пенсійний орган за невиконання рішення суду в адміністративній справі. *Адміністративне право і процес.* 2023. № 3(42). DOI: https://doi.org/10.17721/2227-796X.2023.3.03
13. Воронов Д. О. Особливості звіту про виконання судового рішення як елементу контролю за виконанням судових рішень адміністративних судів. *Актуальні проблеми держави і права.* 2025. С. 58–66. DOI: https://doi.org/10.32782/apdp.v107.2025.8
14. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 28.10.2025. Справа № 520/8464/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131341351
15. Ухвала Луганського окружного адміністративного суду від 30.04.2025. Справа № 360/3259/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126989334
16. Ухвала Луганського окружного адміністративного суду від 05.11.2025. Справа № 360/3259/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131550034
17. Ухвала Чернівецького окружного адміністративного суду від 23.10.2024. Справа № 600/2141/22-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122609791
18. Про продовження строку реалізації Національної стратегії розв'язання проблеми невиконання рішень судів, боржниками за якими є державний орган або державне підприємство, установа, організація, на період до 2025 року та плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження КМУ від 21.01.2025 № 47-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47-2025-%D1%80#Text

Anzhelika Krakovska, Oleg Sushko, Sofiia Antoniuk. Judicial Control over the Implementation of Court Decisions in the Administrative Judiciary of Ukraine: Problems and Directions for Improvement

The article is devoted to the current problematic issues of judicial control over the execution of court decisions in the administrative justice of Ukraine and its effectiveness. The article examines the current state and prospects for the development of judicial control over the execution of court decisions in the administrative justice of Ukraine, analyzes the current legislation and the practice of its application. It is emphasized that the real and timely execution of a court decision is an integral part of the right to judicial protection and the final stage of administrative justice, without which justice loses its practical meaning. The key reasons for the low effectiveness of judicial control are identified, including the dispositive nature of the relevant powers of the court, the lack of clear criteria for evaluating reports on the implementation of court decisions, the formalism of such reports, the limited effectiveness of penalties, as well as financial and organizational factors of the implementation of decisions. The current control mechanism is analyzed through the prism of the articles of the Constitution of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other acts. Particular attention is paid to the amendments to the law of 2024, which introduced penalties for heads of government entities, members of a collegial body and the mandatory establishment of judicial control in the operative part of the decision.

As a result of the study, areas of improvement were proposed aimed at increasing the practical effectiveness of judicial control over the execution of court decisions, eliminating formalism and ensuring the real execution of court decisions in administrative proceedings as the final stage of judicial protection. Proposals and recommendations have been formulated to increase the effectiveness of judicial control over the execution of court decisions, to ensure the real restoration

of violated rights and interests of private individuals, namely: on the need to improve the mechanism for assessing the execution of a court decision (through amendments and additions to the CAP of Ukraine regarding the clarification of the requirements for the content of the execution report; regarding the obligation of the subject of authority to confirm the execution of the court decision not only with explanations, but also with proper evidence of actual actions, registers of payments made, acts of decisions made, etc.), which will eliminate the imitation of the execution of court decisions; to discipline subjects of authority through personal participation, etc.

Keywords: *administrative proceedings, judicial protection, judicial control, enforcement of a court decision, public law cases, social, pension and land disputes, public service, administrative courts, liability, enforcement report, fine, subject of authority, principles of administrative proceedings.*

Дата першого надходження статті до видання: 02.03.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026 р.

УДК 342.7:35.072.2
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.29

Пузирна Наталія Станіславівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7297-0829

ІНСТИТУЦІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ ЯК ОДИН ІЗ КРИТЕРІЇВ ФОРМ ВЗАЄМОДІЇ ОМБУДСМАНА З ІНШИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ГРОМАДСЬКІСТЮ

У статті розглянута інституційна спрямованість як один із критеріїв форм взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю в Україні. Зазначено, що дослідження форм та механізмів співпраці омбудсмана з органами державної влади та громадськістю потребує проведення науково-теоретичного розмежування безпосередніх форм діяльності омбудсмана та форм його взаємодії з іншими суб'єктами, де останню треба розглядати як специфічну систему правової комунікації, спрямовану на консолідацію зусиль у превентивній сфері. Проаналізовано поняття правової комунікації, під якою розуміється: діалог з органами публічної влади; прямий контакт з громадянами; спільні моніторинги та партнерство; процесуальна та міжнародна координація. Охарактеризована взаємодія омбудсмана з громадськістю та громадянським суспільством, що є фундаментом демократичного контролю, яка реалізується завдяки: створенню консультативних рад при омбудсмані, до яких входять правозахисники, експерти та представники громадських організацій; залученню представників громадськості до спільних моніторингових візитів, що дає змогу зробити перевірки більш незалежними та прозорими; представленню щорічних та спеціальних доповідей, які обговорюються з експертним середовищем та медіа. Наголошено, що співпраця з міжнародними інституціями та омбудсманами інших країн створює додаткові гарантії захисту прав українських громадян за кордоном та сприяє імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство. Запропоновано авторське визначення інституційної спрямованості як форми взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю ми розуміємо здатність омбудсмана виконувати свої функції через цільове забезпечення належного

рівня нормативно-правового регулювання, системно-структурної та функціональної організації його діяльності орієнтовану на взаємодію омбудсмана з державними та недержавними інституціями. У статті також зроблено висновок про те, що інституційна спрямованість як форма взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю, включає в себе вертикальну (державно-владну) та горизонтальну (суспільну) взаємодію, а також транскордонну (міжнародну) координацію.

Ключові слова: *інституційна спрямованість, форма взаємодії, омбудсман, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, громадськість.*

Постановка проблеми. Дослідження форм та механізмів співпраці омбудсмана з органами державної влади та громадськістю потребує проведення науково-теоретичного розмежування безпосередніх форм діяльності омбудсмана та форм його взаємодії з іншими суб'єктами, де останню треба розглядати як специфічну систему правової комунікації, спрямовану на консолідацію зусиль у превентивній сфері.

Для того, щоб чітко розмежувати поняття «форми діяльності» та «форми взаємодії», важливо визначити їх природу: форми діяльності – це те, що саме робить омбудсман у межах своїх повноважень (інструментарій), а форми взаємодії – це те, як він комунікує та об'єднує зусилля з іншими суб'єктами для досягнення спільної мети. Наприклад, факти взаємодії омбудсмана з органами влади в процесі обміну інформацією та ресурсами, моніторингів з представниками громадськості, механізм розгляду рекомендацій омбудсмана органами влади та зворотний зв'язок щодо їх виконання.

Під правовою комунікацією та реагуванням розуміється: діалог з органами публічної влади, результатом якого є спільний пошук шляхів вирішення проблем; завдяки соціально-правовій взаємодії відбувається прямий контакт із громадянами через розгляд їх скарг та факти перевірок на місцях і діалог з потерпілими та представниками влади; спільні моніторинги та партнерство забезпечують реалізацію спільних зусиль омбудсмана та громадськості; процесуальна та міжнародна координація дає змогу на рівні глобальних стандартів взаємодії з різними міжнародними інституціями. Одним із критеріїв форм взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю виступає інституційна спрямованість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження форм взаємодії омбудсмана з іншими державними інституціями знайшло відображення в роботах учених-юристів: В. І. Озель [1], М. І. Зелінська, К. О. Рубанова [2], А. А. Багмет [3] тощо. Питанням форм взаємодії омбудсмана з недержавними інституціями приділили увагу дослідники Ю. Л. Бєлоусов, В. С. Пивоваров, С. П. Швець [4], Ю. В. Христова, Ю. В. Кеню [5] тощо. Водночас питання критеріїв класифікації форм взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю в Україні, у тому числі в умовах воєнного стану, залишаються недостатньо вивченими.

Метою наукової статті є дослідження інституційної спрямованості як одного з критеріїв форм взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю, з'ясування її сутності та особливостей.

Виклад основного матеріалу. Інституційну спрямованість ми розглядаємо як один із критеріїв форм взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю, яка поділяється на: 1) вертикальну (державно-владну) взаємодію; 2) горизонтальну (суспільну) взаємодію; 3) транскордонну (міжнародну) координацію.

Розглядаючи вектор інституційної спрямованості, треба чітко розмежовувати процеси вертикальної та горизонтальної взаємодії.

Вертикальна (державно-владна) модель ґрунтується на реалізації контрольних повноважень омбудсмана щодо органів виконавчої влади та силових структур, де ключовим є механізм актів реагування.

У 2023 році Уповноважений Верховної Ради України з прав людини звертався до Голови Верховної Ради України щодо прискорення розгляду законопроєкту «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо боротьби з проявами дискримінації» [6, с. 14].

Взаємодія з органами державної влади та місцевого самоврядування спрямована на контроль за дотриманням прав людини посадовими особами: надання пропозицій до законопроєктів щодо покращення стандартів захисту прав людини; оприлюднення рекомендацій та подання до органів влади для вжиття заходів щодо усунення виявлених порушень; участь у засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, міністерств та місцевих рад; доступ до необхідної інформації, документів, матеріалів та пояснень від держслужбовців на його запит протягом встановленого терміну; спрямування запитів омбудсмана до органів місцевої влади; надання обов'язкових до розгляду рекомендацій, моніторинг виконання рішень на предмет дискримінації чи порушення прав внутрішньо переміщених осіб.

Ефективність діалогу з виконавчою гілкою влади чи судами прямо залежить від кваліфікації та кількості персоналу, який залучений до підготовки звернень. Статистика свідчить, що 68 % скаржників на органи влади звертаються саме до омбудсмана. Вважається, що омбудсман є незалежним, але його спроможність реального захисту прав потребує зміцнення. Омбудсману бракує персоналу, спостерігається постійна висока плинність кадрів. Хоча у 2020 році омбудсман отримав утричі менше скарг на порушення права на доступ до інформації, ніж у 2019 році, протоколи, складені у 2020 році, становили 5 % від загальної кількості отриманих скарг. Отже, показник складених протоколів свідчить про реальний рівень адміністративного реагування на порушення [7, с. 82].

На противагу цьому, горизонтальна (суспільна) взаємодія базується на партнерських засадах із правозахисними організаціями та громадськістю, що дає змогу залучати експертний потенціал громадянського суспільства до процесів демократичного контролю.

Взаємодія з громадськістю та громадянським суспільством є фундаментом демократичного контролю, яка реалізується завдяки: створенню консультативних рад при омбудсмані, до яких входять правозахисники, експерти та представники громадських організацій; залученню представників громадськості до спільних моніторингових візитів, що дає змогу зробити перевірки більш незалежними та прозорими; представленню щорічних та спеціальних доповідей, які обговорюються з експертним середовищем та медіа.

Зокрема, якісно новий формат співпраці Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини з громадськістю з метою найбільш ефективного проведення заходів у межах відкритих проваджень з використанням можливостей громадських приймалень неурядових організацій, експертний та правозахисний потенціали інститутів громадянського суспільства [4, с. 100–102]. Результати співпраці із зазначеними громадськими організаціями під час проведення заходів у межах відкритих спеціальних проваджень засвідчили її ефективність. Тому за результатами зустрічі з представниками правозахисних організацій Асоціації українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів (УМДПЛ), Асоціації незалежних моніторів (АНМ) і Харківським інститутом соціальних досліджень (ХІСД) Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини було запропоновано створити механізм спільних із громадськістю проваджень.

З-поміж проблем реалізації такої взаємодії, як зазначають дослідники, є відсутність у організацій громадянського суспільства змоги впливати на висування кандидатів на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, закриті перевірки замість відкритого конкурсу на посаду негативно позначаються на незалежності та неупередженості Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, його політичній незаангажованості, а отже, і на можливості ефективно захищати права людини в Україні [6, с. 10].

Критика діяльності омбудсмана наявна й у звіті за 2024 рік глобальної мережі організацій громадянського суспільства «UNCAC Coalition» [7, с. 10, 82] щодо потреби у зміцненні інституційної спроможності омбудсмана, відсутності механізмів та гарантій обов’язкового виконання рекомендацій органами влади, проблем зі структурованістю та способами подання інформації у щорічних звітах Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Під час систематичної взаємодії омбудсмана з громадськими організаціями, задля забезпечення демократичного контролю, виявлено низку критичних для

суспільства проблем, зокрема, це питання захисту прав внутрішньо переміщених осіб та ефективність реагування на порушення з боку територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) України в контексті того, що фіксація порушень не завжди призводить до реального покарання винних посадовців.

Так, під час засідання Тимчасової слідчої комісії омбудсман заявив, що у 2022 році, коли почалося повномасштабне російське вторгнення, лише 18 громадян звернулися до Офісу омбудсмана щодо можливого порушення їхніх прав під час проведення мобілізації, але у 2023 році омбудсман отримав 514 звернень, у 2024 – 3 312, а у 2025 – 6 127 [8]. Найбільш поширеними скаргами є незаконне обмеження свободи пересування під час затримання, доставляння до ТЦК та СП України, поверхневе проведення медичних оглядів військово-лікарською комісією (ВЛК), порушення під час розгляду питань надання відстрочки від призову та незаконне утримання у приміщеннях ТЦК та СП України. Серед інших випадків, які, за словами омбудсмана, були зафіксовані у 2025 році – закриття облич військових ТЦК та СП України, перевірка документів без фізичної присутності поліції та невідповідність збірних пунктів стандартам людської гідності.

До офісу омбудсмана надходить безліч скарг від внутрішньо переміщених осіб через: позбавлення соціальних виплат від держави, ненадання додаткових послуг у громадах. Омбудсман звертався з цих питань до уряду з вимогою негайного перегляду змін у механізмі виплат допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам [9].

Водночас громадські організації зазначають, що дії омбудсмана мають суто рекомендаційний характер і далі звернень до уряду справа не йде, тобто вказують на недостатній вплив омбудсмана на уряд щодо збереження виплат для переселенців.

У Щорічній доповіді про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році омбудсман наголошує на необхідності ухвалити державну програму, яка б розв’язувала питання фінансування, розподілу ресурсів та задоволення потреб внутрішньо переміщених осіб. Для вивчення умов проживання внутрішньо переміщених осіб в місцях тимчасового проживання протягом 2024 року секретаріат омбудсмана провів 1 262 моніторингові візити до 23 областей України та міста Києва. За результатами візитів офіс омбудсмана надав органам влади 3 156 рекомендацій щодо покращення умов проживання в місцях тимчасового проживання та погодження їх з мінімальними вимогами для життєзабезпечення внутрішньо переміщених осіб. Повідомляється, що з цієї кількості рекомендацій органи влади виконали 29 %, але 66 % перебувають у статусі виконання [10].

На завершення зазначимо, що міжнародна координація діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в межах системної роботи з

інституціями Організації Об'єднаних Націй та Організації з безпеки і співробітництва в Європі демонструє високу ефективність у питаннях гуманітарного посередництва.

Співпраця з міжнародними інституціями та омбудсманами інших країн створює додаткові гарантії захисту прав українських громадян за кордоном та сприяє імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство.

У Щорічній доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини за 2023 рік [11, с. 17–18] було висвітлено низку заходів омбудсмана на міжнародній арені, зокрема участь у сесіях Ради Організації Об'єднаних Націй з прав людини для інформування світової спільноти про ганебну практику кричущих порушень прав людини, які використовує росія під час збройної агресії проти України, а також консолідації зусиль держав-учасників довкола позиції щодо спонукання агресора до виконання норм міжнародного права, недопущення росії до участі в Ради Організації Об'єднаних Націй з прав людини та інших організаціях до повного припинення збройної агресії проти України, а також питання повернення українських дітей під час зустрічей зі спеціальним представником Ватикану та Міністерства закордонних справ Об'єднаних Арабських Еміратів.

Міжнародна акредитація (рівень А), визнання та рівень співпраці з міжнародними партнерами вважаються сьогодні сильними сторонами інституту омбудсмана [2, с. 6].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є членом у Міжнародному інституті омбудсмана, а також у Європейському інституті омбудсмана, основними напрямами діяльності якого є поширення та сприяння розвитку ідеї омбудсмана у Європі, підтримка наукових досліджень у цій сфері, сприяння обміну досвідом на національному, європейському й міжнародному рівнях [1, с. 102].

У жовтні 2023 року Уповноважений Верховної Ради України з прав людини став членом Європейської мережі органів з питань рівності (EQUINET) – об'єднання, яке сприяє забезпеченню рівності в Європі [13].

У 2024 році Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини обрано членом правління Європейської мережі національних інституцій з прав людини (ENNHRI) та альтернативним членом Бюро Глобального альянсу національних інституцій з прав людини (GANHRI). Омбудсман взяв участь в ініціюванні приєднання України до Агенції ЄС з основоположних прав (European Union Agency for Fundamental Rights) як спостерігач, що сприятиме поглибленню нашої інтеграції до європейського правозахисного простору [11, с. 12].

Висновки. Узагальнюючи викладене, нами запропонований один із критеріїв форм взаємодії омбудсмана з владними організаціями та громадянським суспільством – інституційна спрямованість. Під інституційною спрямованістю як

формою взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю ми розуміємо здатність омбудсмана виконувати свої функції через цільове забезпечення належного рівня нормативно-правового регулювання, системно-структурної і функціональної організації його діяльності орієнтовану на взаємодію омбудсмана з державними та недержавними інституціями. До інституційної спрямованості як форми взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськістю, на наш погляд, належать: 1) вертикальна (державно-владна) взаємодія; 2) горизонтальна (суспільна) взаємодія; 3) транскордонна (міжнародна) координація.

Список використаних джерел

1. Озель В. І. Тенденції розвитку інституту омбудсмена. *DICTUM FAKTUM.* 2020. № 3(8). С. 98–106.
2. Зелінська М. І., Рубанова К. О. Омбудсман як інститут публічної політики: роль, функції та перспективи розвитку. *Інвестиції: практика та досвід.* 2025. № 16. С. 345–351. URL: https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/view/7236/7356 (дата звернення: 13.05.2026).
3. Багмет А. А. Аналіз міжнародного досвіду взаємодії омбудсманів з органами публічної адміністрації та перспективи для України. *Київський часопис права*. 2025. № 4. С. 70–77.
4. Бєлоусов Ю. Л., Пивоваров В. С., Швець С. П. Посібник з проведення проваджень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у справах про катування та неналежне поводження у взаємодії з представниками неурядових організацій. Київ: BAITE, 2014. 112 с. URL: https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/2/3/368881.pdf (дата звернення 13.05.2026).
5. Христова Ю. В., Кеню Ю. В. Взаємодія омбудсмена з недержавними правозахисними організаціями та юридичними вузами: зарубіжний досвід. *Право і суспільство.* 2012. № 4. С. 23–27.
6. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році. URL: https://zmina.ua/publication/tinovyj-zvit-do-rozdilu-23-pravosuddya-ta-fundamentalni-prava-zvitu-yevropejskoyi-komisiyi-shhodo-ukrayiny-u-2023-roczi/ (дата звернення 13.05.2026).
7. CIVIL SOCIETY REPORT on the implementation of Chapter II (Prevention) & Chapter V (Asset Recovery) of the *United Nations Convention against Corruption in Ukraine* by Institute of Legislative Ideas. Kyiv, 2024. UNCAC Coalition. 145 p. URL: https://uncaccoalition.org/wp-content/uploads/Final-%E2%80%93-Civil-Society-Parallel-Report-on-UNCAC-Implementation-in-Ukraine-%E2%80%93-Institute-of-Legislative-Ideas-%E2%80%93-UNCAC-Coalition-%E2%80%93-12-June-2024.pdf (дата звернення 13.05.2026).
8. Лаврук Ю. «Системна криза». Лубінець заявив про зростання кількості скарг на ТЦК та запропонував змінити підхід до мобілізації. *hromadske.ua.* 2026. URL: https://hromadske.ua/viyna/259163-systemna-kryza-lubinets-zaiavyv-pro-zrostannia-skarh-na-ttsk-ta-zaproponuvav-zminyty-pidkhid-do-mobilizatsiyi (дата звернення 13.05.2026).
9. Омбудсмен отримує безліч скарг щодо скасування виплат переселенцям. *i-visti.com.* 2024. URL: https://i-visti.com/news/14634-ombudsmen-otrimuye-bezlch-skarg-schodo-skasuvannya-viplat-pereselencyam.html (дата звернення 13.05.2026).
10. Омбудсман вимагає від уряду ухвалити Державну програму забезпечення житлом ВПО. *zmina.info.* 2025. URL: https://zmina.info/news/ofis-ombudsmana-napolyagaye-na-pryjnyatti-derzhavnoyi-programy-zabezpechennya-zhytlom-vpo/ (дата звернення 13.05.2026).

11. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. *ombudsman.gov.ua.* 340 с. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Щорічна_доповідь_Уповноваженого_за_2023_рік.pdf (дата звернення 13.05.2026).
12. Про затвердження Стратегії діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на період до 2027 року: Наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 01.09.2023 № 97.15/23. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Наказ%2097.15.23.pdf (дата звернення 13.05.2026).
13. Члени Європейської мережі органів рівності (EQUINET) одноголосно, 42 голосами підтримали членство інституції Уповноваженого в організації. Омбудсман України. *ombudsman.gov.ua.* 2023. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/chleni-yevropejskoyi-merezhi-organiv-rivnosti-equinet-odnogolosno-42-golosami-pidtrimali-chlenstvo-instituciyi-upovnovazhenogo-v-organizaciyi (дата звернення 13.05.2026).

Natalia Puzyrna. Institutional orientation as of the criteria for the forms of interaction of the ombudsman with other state authorities, local self-government bodies and the public

The article examines institutional orientation as one of the criteria for the forms of interaction of the Ombudsman with other state authorities, local self-government bodies and the public in Ukraine. It is noted that the study of the forms and mechanisms of cooperation between the Ombudsman, state authorities and the public requires a scientific and theoretical distinction between the direct forms of the Ombudsman's activity and the forms of the Ombudsman's interaction with other actors. The latter should be considered as a specific system of legal communication aimed at consolidating efforts in the preventive sphere. The concept of legal communication is analyzed. It is understood as: dialogue with public authorities; direct contact with citizens; joint monitoring and partnership; procedural and international coordination. The interaction of the Ombudsman with the public and civil society is characterized as the foundation of democratic control. Such interaction is implemented through: the establishment of advisory councils under the Ombudsman, which include human rights defenders, experts and representatives of civil society organizations; the involvement of public representatives in joint monitoring visits, which makes inspections more independent and transparent; and the presentation of annual and special reports that are discussed with the expert community and the media. It is emphasized that cooperation with international institutions and ombudsmen of other countries creates additional guarantees for the protection of the rights of Ukrainian citizens abroad and contributes to the implementation of international standards into national legislation. The article proposes the author's definition of institutional orientation as a form of interaction of the Ombudsman with other state authorities, local self-government bodies and the public. Institutional orientation is understood as the Ombudsman's ability to perform his or her functions through the targeted provision of an appropriate level of legal regulation, as well as the systemic, structural and functional organization of the Ombudsman's activities, focused on interaction with state and non-state institutions. The article also concludes that institutional orientation as a form of interaction of the Ombudsman with other state authorities, local self-government bodies and the public includes vertical interaction, namely state-authority interaction; horizontal interaction, namely social interaction; and cross-border, or international, coordination.

Keywords: *institutional orientation, form of interaction, Ombudsman, state authorities, local self-government bodies, public.*

Дата першого надходження статті до видання: 25.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.05.2026 р.

УДК 342.9
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.30

Шаповал Валерій Дмитрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6535-3216

Рашавець Єгор Артемович,
здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
факультету права, гуманітарних та соціальних наук
Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС І СТАНДАРТИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Стаття присвячена аналізу процесу адаптації адміністративно-процесуального законодавства України до стандартів Європейського Союзу в контексті євроінтеграційних прагнень держави. Особлива увага приділена ролі acquis communautaire як динамічної правової системи ЄС, що включає установчі договори, вторинне законодавство, судову практику, загальні принципи права та «м'яке право». Підкреслюється верховенство acquis над національним правом, що було сформовано ключовими рішеннями Суду ЄС (Costa v. ENEL, 1964; Internationale Handelsgesellschaft, 1970).

Центральне місце в роботі займає право на належне управління, закріплене в статті 41 Хартії основних прав ЄС. Автор розглядає його зміст, а також пов'язані європейські стандарти, викладені в Європейському кодексі належної адміністративної поведінки, рекомендаціях Ради Європи та практиці ЄСПЛ. Зокрема, аналізується справа Öztürk v. Germany (1984), яка розширила гарантії статті 6 Європейської конвенції з прав людини на певні категорії адміністративних санкцій.

У статті досліджується механізм адаптації українського законодавства відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС 2014 року. Розкривається мета, етапи та інституційне забезпечення цього процесу, зокрема роль Міністерства юстиції та Офісу реформ Кабінету Міністрів.

Ключовим досягненням реформи названо прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» (2022), який запровадив сучасні, прозорі та уніфіковані правила провадження адміністративних справ. Окремо розглядаються новели закону та зміни до Кодексу адміністративного судочинства України, спрямовані на посилення судового контролю за діяльністю публічної адміністрації.

Водночас у роботі констатуються наявні проблеми: колізії галузевого законодавства, недостатня підготовка державних службовців, неповна цифровізація послуг та перевантаженість адміністративних судів. Автор пропонує конкретні заходи щодо подолання цих викликів, зокрема гармонізацію нормативної бази, підвищення кваліфікації посадовців та активне впровадження цифрових технологій.

У висновку зазначається, що успішна адаптація адміністративного процесу до європейських стандартів є не лише юридичною вимогою, а й необхідною передумовою модернізації державного управління, підвищення його ефективності та рівня довіри громадян.

Ключові слова: *адміністративний процес, адміністративна процедура, acquis communautaire, право на належне управління, адаптація законодавства, європейські стандарти.*

Постановка проблеми. Європейська інтеграція України вимагає глибокої трансформації системи публічного управління, зокрема приведення адміністративного процесу у відповідність до стандартів Європейського Союзу. Незважаючи на прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» та певні зміни до Кодексу адміністративного судочинства, вітчизняна система адміністративних процедур залишається фрагментарною, надмірно формалізованою та недостатньо орієнтованою на права людини. Значна частина норм спеціального законодавства досі не узгоджена з європейськими принципами належного врядування, а практика їх застосування часто не відповідає вимогам прозорості, мотивованості рішень та розумних строків розгляду справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адаптації адміністративного процесу України до стандартів Європейського Союзу активно досліджується вітчизняними правознавцями, особливо після підписання Угоди про асоціацію 2014 року та початку повномасштабного процесу європейської інтеграції. Значний внесок у розроблення теоретичних засад цієї проблематики зробили відомі українські вчені.

Теоретичні основи адміністративної процедури та її європейські стандарти висвітлені у працях В. Б. Авер'янова, Р. С. Мельника, І. П. Голосніченка, О. В. Кузьменко та Ю. П. Битяка. Зокрема, В. Б. Авер'янов одним із перших обґрунтував необхідність запровадження в Україні загального закону про адміністративну процедуру як ключового елементу європейської моделі публічного управління.

Сучасним аспектам реформи адміністративного процесу присвячені дослідження О. М. Бандурки, Д. М. Лук'янця, Т. О. Коломоєць, А. В. Матвєєва та В. С. Циганкова. У роботах Т. О. Коломоєць детально проаналізовано принцип належного врядування (good administration) та його імплементацію в національне законодавство. Д. М. Лук'янець дослідив проблеми співвідношення адміністративної процедури та адміністративного судочинства в умовах євроінтеграції.

Значну увагу питанням адаптації законодавства України до acquis communautaire приділяють О. Р. Дашковська, І. Д. Шутак, Н. М. Пархоменко та С. В. Ківалов. У наукових працях останніх років активно вивчається вплив статті 41 Хартії основних прав ЄС на національне адміністративне право, а також практика Європейського суду з прав людини щодо адміністративних процедур (зокрема, у працях М. І. Сірий та А. П. Рябченко).

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження процесу адаптації адміністративного процесу України до стандартів Європейського Союзу та розроблення пропозицій щодо підвищення ефективності цього процесу в умовах європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Європейська інтеграція України є стратегічним пріоритетом держави, який передбачає не лише політичне та економічне

зближення, а й комплексну трансформацію національної правової системи відповідно до acquis communautaire – правової системи Європейського Союзу. До змісту acquis відносять: усі установчі договори, вторинне законодавство ЄС, рішення Суду ЄС, загальні принципи і доктрини права ЄС, міжнародні угоди, «м'яке» право (soft law) ЄС. Тобто acquis communautaire охоплює всі рішення в межах першої (Співтовариства), другої (спільна політика у сфері закордонних справ і безпеки) та третьої (співпраця поліції й органів юстиції у кримінальних справах) опор ЄС (pillars). Рівень інтеграції національних правових систем у межах ЄС і тлумачення основних принципів права ЄС, зокрема принципу верховенства acquis над національним законодавством (сформульовано в рішенні Суду ЄС у справі № 6/64 Costa v. ENEL, 1964), зокрема над національними конституціями (справа № 11/70 Internationale Handelsgesellschaft, 1970), дає змогу зробити висновок, що acquis communautaire набуло рис правової системи ЄС [1, с. 639].

Ця система має динамічний характер, постійно розвивається та адаптується до нових викликів. Поняття «acquis communautaire» було офіційно закріплене в Маастрихтській угоді 1992 року і розглядається як основа інституційної системи ЄС та обов'язкова умова для вступу нових держав.

У сфері адміністративного процесу acquis communautaire проявляється насамперед через статтю 41 Хартії основних прав Європейського Союзу, яка закріплює фундаментальне право на належне управління (Right to good administration) [3]. Це право гарантує кожній особі справедливий, неупереджений, прозорий і своєчасний розгляд її справи органами влади. До ключових елементів належать: право бути вислуханим до прийняття рішення, доступ до матеріалів справи, обов'язок мотивувати адміністративні акти, розгляд справ у розумні строки та ефективні механізми оскарження.

Ці стандарти детально розвинені в Європейському кодексі належної адміністративної поведінки (2001 рік, оновлений 2010), рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи CM/Rec(2007)7, принципах програми SIGMA (ОЕСР/ЄС) та багатій судовій практиці. Особливе значення має практика Європейського суду з прав людини. У справі Öztürk v. Germany (1984) ЄСПЛ визнав, що адміністративні санкції, які суттєво впливають на права особи (навіть «дрібні» штрафи), можуть мати характер «кримінального обвинувачення» за статтею 6 Європейської конвенції з прав людини. Суд дійшов висновку, що до таких справ мають застосовуватися повний обсяг гарантій справедливого судового розгляду, включаючи право на публічний розгляд, право на захист, принцип презумпції невинуватості та інші елементи справедливого процесу [3].

Це рішення стало знаковим для всього європейського адміністративного права, оскільки воно значно розширило сферу застосування конвенційних гарантій на численні види адміністративної відповідальності, які передбачають штрафні санкції, позбавлення спеціальних прав чи інші обтяжливі заходи.

Адаптація українського законодавства до цих міжнародних стандартів відбувається в рамках Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 року. Україна взяла на себе зобов'язання поступово привести національне законодавство у відповідність до acquis communautaire. Метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України acquis communautaire з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом до держав, які мають намір вступити до нього. Державна політика України щодо адаптації законодавства формується як складова частина правової реформи в Україні та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до нормопроєктування, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроєктування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроєктного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України. Адаптація законодавства України є планомірним процесом, що включає декілька послідовних етапів, на кожному з яких повинен досягатися певний ступінь відповідності законодавства України acquis communautaire. Для забезпечення відповідності законодавства України законодавству ЄС у процесі провадження нормотворчої діяльності враховуються основні положення актів законодавства ЄС настільки, наскільки це доцільно та необхідно (обов'язково) для України з огляду на економічні, політичні та соціальні наслідки прийняття відповідних правових норм, адаптованих до вимог законодавства ЄС [4].

Процес адаптації законодавства України до стандартів Європейського Союзу має системний і поетапний характер. Він включає кілька ключових стадій: детальний аналіз європейських норм та acquis communautaire, підготовку відповідних законопроєктів і змін до чинного законодавства, безпосередню імплементацію прийнятих норм у правову систему та постійний моніторинг ефективності їх застосування на практиці.

Координацію всього процесу здійснюють провідні державні інституції. Міністерство юстиції України відповідає за проведення правової експертизи нормативно-правових актів, забезпечення їх гармонізації з правом ЄС, підготовку висновків щодо відповідності проєктів законодавчих актів європейським стандартам, а також за методологічну підтримку нормотворчої діяльності.

Офіс реформ Кабінету Міністрів України виконує функції загальної координації, стратегічного планування реформ, моніторингу виконання зобов'язань у рамках Угоди про асоціацію та оцінки якості впровадження змін на практиці. До того ж важливу роль відіграють профільні міністерства та відомства, які безпосередньо відповідають за адаптацію законодавства у своїх сферах (наприклад, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство цифрової трансформації, Міністерство охорони здоров'я тощо).

Така інституційна модель дозволяє поєднувати експертний аналіз, політичну волю та оперативний моніторинг, хоча на практиці ще існує потреба у більш чіткому розмежуванні функцій та посиленні координації між органами влади.

Ключовим практичним результатом євроінтеграційних зусиль стало прийняття Закону України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022, який набрав чинності 15.12.2023 [5]. Закон запровадив єдині, прозорі та сучасні правила провадження для всіх органів публічної влади. Серед його найважливіших новел:

- чітке визначення прав та обов'язків учасників адміністративної процедури;
- обов'язковість мотивування адміністративних рішень із зазначенням фактів, правових підстав і доказів;
- гарантія права особи на доступ до матеріалів своєї справи;
- встановлення розумних строків розгляду звернень;
- принцип «мовчання адміністрації = згода» в передбачених законом випадках;
- посилення механізмів досудового оскарження;
- можливість провадження процедури в електронній формі.

Паралельно з реформою адміністративної процедури активно відбувалося реформування судового контролю за діяльністю органів публічної влади. Зміни до Кодексу адміністративного судочинства України (КАС) відбуваються з урахуванням євроінтеграційних зобов'язань, що суттєво підвищує стандарти розгляду публічно-правових спорів.

Зміни були спрямовані на максимальне врахування практики Європейського суду з прав людини щодо застосування статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, значно посилено принципи змагальності сторін, рівності процесуальних можливостей, гласності та обов'язковості належного мотивування судових рішень. Законодавець чітко закріпив обов'язок суду не лише перевіряти формальну законність оскаржуваних дій чи рішень, а й оцінювати їх обґрунтованість, доцільність та відповідність принципам пропорційності й належного врядування.

Завдяки цьому адміністративні суди отримали значно ширші повноваження. Тепер вони можуть здійснювати повний судовий контроль за дискреційними повноваженнями органів влади, перевіряти дотримання процедури прийняття рішень, а також оцінювати, чи не було допущено зловживання владними повноваженнями. Такі нововведення суттєво наблизили українське адміністративне судочинство до європейських стандартів справедливого судового розгляду та посилили реальний механізм захисту прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб від неправомірних дій публічної адміністрації.

Висновки. Незважаючи на значний прогрес, процес адаптації стикається з низкою системних викликів.

По-перше, зберігається фрагментарність і колізійність спеціального законодавства (податкового, митного, ліцензійного, земельного), норми якого не завжди узгоджені із загальними положеннями Закону про адміністративну процедуру.

По-друге, недостатній рівень підготовки державних службовців призводить до формального застосування нових норм.

По-третє, повна цифровізація адміністративних послуг ще не завершена, а якість електронних сервісів потребує суттєвого покращення.

По-четверте, адміністративні суди працюють в умовах високого навантаження, що впливає на строки розгляду справ.

Отже, адаптація адміністративного процесу до стандартів Європейського Союзу є складним, багатогранним і тривалим процесом. Вона виходить далеко за межі формальної зміни законодавчих норм і вимагає кардинальної трансформації адміністративної культури – переходу від закритої бюрократичної моделі до відкритої, сервісної та людиноцентричної системи публічного управління.

Успішна реалізація цих реформ стане не лише важливою передумовою набуття Україною повноправного членства в ЄС, а й реальним внеском у підвищення ефективності державного управління, захист прав і свобод громадян, а також у зміцнення довіри суспільства до влади.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право та адміністративний процес. Повний курс: підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, А. Берлач та ін.; за заг. ред. В. Галунька, В. Фелика. Вид. 5-те. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. 700 с.
2. Хартія основних прав Європейського Союзу. *Європейське право.* 2013. № 1–2. С. 294–304. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpr_2013_1-2_25
3. Справа Öztürk v. Germany. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57553%22]}
4. Постанова КАС ВС від 31.05.2021 по справі 640/8656/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97284144
5. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

Valerii Shapoval, Yehor Rashavets. The Administrative Process and EU Standards: Adaptation of Ukrainian Legislation

The article is devoted to the analysis of the process of adapting Ukraine's administrative procedural legislation to the standards of the European Union in the context of the country's European integration aspirations. Particular attention is paid to the role of acquis communautaire as a dynamic legal system of the EU, which includes founding treaties, secondary legislation, case law, general principles of law, and "soft law". The supremacy of acquis communautaire over national law, established by the key judgments of the Court of Justice of the EU (Costa v. ENEL, 1964; Internationale Handelsgesellschaft, 1970), is emphasized.

The central focus of the paper is the right to good administration, enshrined in Article 41 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union. The author examines its content as well

as related European standards set out in the European Code of Good Administrative Behaviour, recommendations of the Council of Europe, and the case law of the European Court of Human Rights. In particular, the case Öztürk v. Germany (1984) is analyzed, which extended the guarantees of Article 6 of the European Convention on Human Rights to certain categories of administrative sanctions.

The article explores the mechanism of adapting Ukrainian legislation in accordance with the EU-Ukraine Association Agreement of 2014. The purpose, stages, and institutional support of this process are revealed, including the role of the Ministry of Justice of Ukraine and the Reform Office of the Cabinet of Ministers.

The adoption of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" (2022) is highlighted as a key achievement of the reform. It introduced modern, transparent, and unified rules for administrative proceedings. The novelties of the Law and the amendments to the Code of Administrative Procedure of Ukraine aimed at strengthening judicial control over public administration are examined separately.

At the same time, the paper identifies existing problems: conflicts in sectoral legislation, insufficient training of public officials, incomplete digitalization of services, and overload of administrative courts. The author proposes specific measures to overcome these challenges, including harmonization of the regulatory framework, advanced training of officials, and active implementation of digital technologies.

The article concludes that the successful adaptation of the administrative process to European standards is not only a legal requirement but also a necessary precondition for the modernization of public administration, increasing its efficiency, and strengthening citizens' trust in the state.

Keywords: *administrative process, administrative procedure, acquis communautaire, right to good administration, adaptation of legislation, European standards, good governance.*

Дата першого надходження статті до видання: 25.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.05.2026 р.

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 346.9; 347.7
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.31

Коваль Ірина Федорівна,
доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
провідний науковий співробітник відділу
промислової власності і комерціалізації
об'єктів інтелектуальної власності
НДІ інтелектуальної власності НАПрН України
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9348-3061

КОМПЛАЄНС У СФЕРІ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

У статті досліджено стан визначення в національному законодавстві і науковій літературі поняття комплаєнсу. Встановлено, що тематика комплаєнсу у сфері інтелектуальної власності досліджується переважно представниками економічних та технічних наук. Для юридичного обігу поняття комплаєнсу, в тому числі щодо інтелектуальної власності, є новим і ще не отримало належного застосування та обґрунтування. В дослідженнях автори вживають різні поняття поряд із комплаєнсом, як-то: «комплаєнс система», «комплаєнс-контроль», «комплаєнс підхід» без чіткого визначення їх змісту і співвідношення.

Проведене дослідження свідчить, що в сучасних умовах комплаєнс, зокрема у сфері комерціалізації інтелектуальної власності, має важливе значення для бізнесу. Комплаєнс у сфері комерціалізації інтелектуальної власності визначено як систему заходів і механізмів ефективного управління та контролю всередині суб'єкта господарювання, що спрямована на попередження і запобігання ризиків порушення керівництвом і співробітниками законодавства, локальних актів, договорів, правил корпоративної етики щодо створення об'єктів інтелектуальної власності і інновацій, набуття, здійснення, передання і захисту прав інтелектуальної власності. До такої системи запропоновано включати такі заходи і механізми: ідентифікація і аудит всіх інтелектуальних розробок, їх патентоздатності, обрання найбільш ефективної форми їх правової охорони (режим нерозголошення комерційної таємниці, патент, свідоцтво), за потреби проведення державної реєстрації відповідних прав, отримання охоронних документів; проведення оцінки прав на об'єкти інтелектуальної власності, постановка їх на облік як нематеріальних активів; перевірка наявності договорів щодо набуття, здійснення, розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, стану їх виконання, продовження; розробка політики попередження і виявлення корупційних проявів в процесі створення об'єктів інтелектуальної власності і їх комерціалізації; розробка стратегії попередження порушень прав на об'єкти інтелектуальної власності та захисту прав.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, комплаєнс, комерціалізація, управління ризиками, бізнес, господарська діяльність, суб'єкти господарювання, господарський договір, інноваційне підприємництво.*

Постановка проблеми. Ефективна комерціалізація інтелектуальної власності в інноваційному підприємництві не обмежується лише створенням результатів інтелектуальної діяльності й оформленням прав на них. Перетворення ін-

телектуальних рішень та розробок на інновації передбачає вчинення суб'єктами господарювання цілого комплексу взаємопов'язаних кроків фінансового, економічного, юридичного, управлінського, технічного характеру, які супроводжують і забезпечують процеси комерціалізації. Ця сфера діяльності пов'язана з багатьма фінансовими і репутаційними ризиками, що зумовлює необхідність постійного внутрішнього контролю за відповідністю цих процесів вимогам законодавства, етичним нормам, положенням договорів, недопущенням зловживань і порушень прав авторів, інших правовласників, працівників, ліцензіатів, корупційних діянь, шахрайства тощо.

Для вирішення вказаних завдань фахівці пропонують впроваджувати в діяльність юридичних осіб комплаєнс програми, які дають змогу управляти відповідними ризиками і здійснювати контроль за перебігом провадження інновацій, забезпечувати законність діяльності, уникати санкцій з боку контролюючих органів, суду, а також репутаційних втрат.

Про розуміння важливості зазначеної проблематики свідчить, наприклад, проведення 31 березня 2026 р. Національного комплаєнс-форуму, організованого ГО «Українська комплаєнс асоціація», в межах якого учасники обговорювали питання дотримання законодавства та етичних стандартів, управління ризиками, а також створення безпечного інформаційного середовища всередині компаній, в тому числі і в контексті інтелектуальної власності. Начальник відділу розвитку креативних секторів економіки УКРНОІВІ (ІР офісу) Д. Дорошенко слушно зазначив, що «Право інтелектуальної власності – це не тільки можливості для бізнесу, але також і зона ризику для тих, хто тільки починає свою справу» [1].

Аналіз досліджень і публікацій. У наукових колах тематика комплаєнсу у сфері інтелектуальної власності досліджується переважно представниками економічних та технічних наук. Для юридичного обігу поняття комплаєнсу, в тому числі щодо інтелектуальної власності, є новим і ще не отримало належного застосування та обґрунтування. До аналізу цього поняття звертались, зокрема, М. Дубіцький, А. Коршун, М. Можаровський та інші. Причому в дослідженнях автори вживають різні поняття поряд із комплаєнсом, як-то: «комплаєнс система», «комплаєнс-контроль», «комплаєнс підхід» без чіткого визначення їх змісту і співвідношення. Відсутність усталених підходів до поняття комплаєнсу загалом ускладнює його розробку і щодо сфери комерціалізації інтелектуальної власності. Спеціальні дослідження цього поняття є поодинокими.

Метою цієї статті є обґрунтування змістовного наповнення поняття «комплаєнс у сфері комерціалізації інтелектуальної власності».

Виклад основного матеріалу. Процедури комплаєнсу запозичені із зарубіжного досвіду, де вони вже є давно усталеними. У загальному розумінні комплаєнс пов'язують із дотриманням законодавства, етичних норм, стандартів.

Наявність комплаєнсу означає, що юридична особа здійснює свою діяльність законно, чесно, прозоро, відповідально.

Термін «комплаєнс» походить від англійського «compliance», що означає відповідність будь-яким внутрішнім або зовнішнім вимогам чи нормам.

Застосування в Україні поняття комплаєнсу розпочалося з банківського законодавства, в якому було передбачено таке визначення: «дотримання вимог законодавства та внутрішніх процедур (комплаєнс) – необхідність знати, розуміти та дотримуватися всіх вимог законодавства України, нормативів, положень і правил, внутрішніх політик, стандартів та кодексів з питань діяльності банку» (Постанова Правління Національного банку України від 28.03.2007 № 98 «Про схвалення Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України») [2]. У наведеному визначенні комплаєнс розуміється фактично як обов'язок дотримуватись встановлених правил, що вочевидь обмежує сутність цієї категорії.

У Законі України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» [3] термін «комплаєнс» визначено як «регламентований внутрішніми документами надавача фінансових послуг, а якщо це передбачено спеціальним законом – надавача супровідних послуг, постійний процес, що здійснюється з метою виявлення та запобігання ризикам, які можуть виникати під час здійснення зазначеною особою діяльності, передбаченої законом, внаслідок невідповідності такої діяльності вимогам законодавства та/або іншим вимогам (правилам, стандартам, принципам) щодо здійснення такої діяльності, та являє собою:

а) спостереження та контроль за відповідністю внутрішніх документів, що описують усі внутрішні процеси, пов'язані з діяльністю особи, …, вимогам законодавства та/або іншим вимогам (правилам, стандартам, принципам), передбаченим документами об'єднання учасників ринку фінансових послуг, членом якого є надавач фінансових послуг, а також, якщо це передбачено спеціальним законом, за відповідністю таких внутрішніх документів бізнес-плану (бізнес-стратегії), ухваленого (ухваленої) наглядовою радою або іншим органом управління такої особи, відповідальним за здійснення нагляду за її діяльністю;

б) контроль за дотриманням та виконанням працівниками особи, …, внутрішніх документів такої особи, вимог законодавства та інших вимог, передбачених підпунктом "а" цього пункту».

У вище наведених законодавчих визначеннях комплаєнс розглядається як дотримання вимог, постійний процес у формі спостереження та контролю за внутрішніми документами юридичної особи і за їх виконанням працівниками з метою виявлення і запобігання ризикам.

Водночас поняття комплаєнсу застосовується в законодавстві і для опису зовнішніх контрольних функцій. Так, у Податковому кодексі України комплаєнс

розуміється як «система заходів та процедур, що здійснюються контролюючими органами, визначеними підпунктом 41.1.1 пункту 41.1 статті 41 цього Кодексу, з метою підвищення рівня добровільного виконання податкових та інших обов'язків платниками податків відповідно до вимог податкового та іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, та зменшення ймовірності настання податкового ризику (комплаєнс-ризику)» [4].

На слушну думку М. Дубіцького, наведене визначення не відображає суті комплаєнсу, а також призводить до диференціації його розуміння. Науковець пропонує вилучити цю дефініцію терміна «комплаєнс» з вказаного кодексу. Він зауважує, що система заходів та процедур, що здійснюються контролюючими органами, з метою підвищення рівня добровільного виконання податкових та інших обов'язків платниками податків відповідно до вимог податкового й іншого законодавства і зменшення ймовірності настання податкового ризику повинна бути частиною системи заходів податкового контролю та/або адміністрування [5, с. 60].

У науковому колі також немає єдності поглядів на сутність комплаєнсу. Так, фахівці вважають, що комплаєнс – це свого роду ідеологія компанії, внутрішній сет її правил, якими повинні керуватися всі трудові ланки компанії, незалежно від займаної посади. Реалізація такої комплаєнс-ідеології передбачає формування умов, за яких представники компанії здійснюють певні дії, керуючись правилами, які передбачає комплаєнс-контроль [6].

У розрізі сфери господарювання А. Коршун розглядає комплаєнс як «діяльність суб'єкта господарювання із попередження правопорушень, вчинених ним або його уповноваженими особами при здійсненні господарської діяльності, та забезпечення відповідності власної господарської діяльності вимогам законодавства України, положенням міжнародно-правових актів екстериторіальної дії, нормативно-правових актів, локальних актів суб'єкта господарювання, стандартів саморегульованих організацій у певній сфері». Причому вчена зазначає, що комплаєнс забезпечується шляхом здійснення контролю комплаєнс-ризиків, які можуть призвести до застосування до такого суб'єкта господарювання юридичних, фінансових санкцій, а також ризиків втрати ділової репутації або настання іншої шкоди, що може бути спричинена їх недотриманням [7, с. 63].

Із наведених законодавчих і наукових формулювань можна виокремити наступні ознаки комплаєнсу: 1) діяльність або процес; 2) забезпечується суб'єктом господарювання власними силами на постійній основі; 3) має на меті виявлення і запобігання ризикам порушення законодавства, локальних актів тощо, заподіяння шкоди, втрати ділової репутації; 4) передбачає формування правил і умов для виявлення та запобігання ризиків, дотримання всередині юридичної особи вимог законодавства, локальних актів, договорів, етичних норм тощо, та здійснення контролю за дотриманням вказаних правил.

Отже, можна стверджувати, що комплаєнс – це певна система заходів і механізмів ефективного управління та контролю всередині суб'єкта господарювання, що спрямована на попередження і запобігання ризиків порушення керівництвом і співробітниками законодавства, локальних актів, договорів, правил корпоративної етики тощо. Ця система передбачає створення всередині кампанії середовища, яке унеможливлює вчинення порушень і зловживань.

М. Дубіцький наводить детальний перелік заходів та активних дій суб'єкта щодо комплаєнсу: а) створення відповідального підрозділу або призначення відповідальних працівників, покладаючи на останніх завдання забезпечити таку відповідність діяльності організації вимогам; б) розроблення внутрішніх політик, процедур та процесів для формалізації правил і вимог, яких повинні дотримуватися суб'єкт та працівники; в) контроль (покладає виконання такого контролю на відповідальний підрозділ) виконання суб'єктом та його працівниками тих чи тих вимог; г) підвищення обізнаності працівників щодо потреби в неухильному виконанні таких вимог; ґ) відстежування внесення змін у законодавство, оновлення інших вимог тощо; д) управління комплаєнс-ризиком; е) розроблення механізмів звітності та реагування на невідповідності; є) формування комплаєнс-культури; ж) запобігання вчиненню працівниками порушень внутрішніх і зовнішніх вимог тощо [5, с. 57]. Наведена деталізація комплаєнсу допомагає в розкритті його змісту, проте кожен із зазначених заходів вимагає подальшої конкретизації, адже не вказує на конкретні дії.

М. Ю. Можаровський пропонує виділяти такі види комплаєнсу, поділивши їх на два типи: 1. Види комплаєнсу необхідні для будь-якого суб'єкта господарювання: антикорупційний комплаєнс; податковий комплаєнс; корпоративний комплаєнс; трудовий комплаєнс. 2. Види комплаєнсу залежно від специфіки підприємницької діяльності: комплаєнс у сфері протидії легалізації (відмиванню) доходів, що одержані злочинним шляхом; комплаєнс у сфері протидії фінансування тероризму; комплаєнс у сфері фінансової та банківської діяльності; комплаєнс у сфері інтелектуальної власності та інновацій; екологічний комплаєнс; антимонопольний комплаєнс; страховий комплаєнс; комплаєнс у сфері ринку цінних паперів; комплаєнс у сфері лістингу та бірж; інші види залежно від специфіки здійснення підприємницької діяльності [8, с. 142]

Серед запропонованих видів цілком виправдано виокремлено і комплаєнс у сфері інтелектуальної власності.

Дослідники цього поняття щодо сфери інтелектуальної власності зазначають, що він включає в себе дотримання всіх законодавчих вимог, правил та норм, що стосуються охорони та захисту інтелектуальної власності, патентів, авторських прав тощо. До того ж компанії повинні розробляти та впроваджувати власні політики та процедури щодо захисту інновацій та власних розробок,

щоб запобігти їх незаконному використанню або копіюванню. Відповідальність щодо комплаєнсу у сфері інтелектуальної власності лежить на керівництві компанії, яке повинно забезпечити відповідну освіту та навчання працівників, а також встановити механізми контролю та внутрішнього аудиту для виявлення порушень [9].

Як свідчить проведений аналіз, обов'язковою складовою в структурі комплаєнсу в будь-якій сфері є дотримання всіма особами, які пов'язані з суб'єктом господарювання трудовими або корпоративними відносинами (учасниками, керівництвом, працівниками), вимог законодавства. Система законодавства про інтелектуальну власність будується з норм Цивільного кодексу України, спеціальних законів про охорону прав на об'єкти інтелектуальної власності, законів про особливості здійснення інноваційної діяльності, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та ін. Поряд із законодавством, нормативну основу комплаєнсу становлять і локальні акти. У сфері інтелектуальної власності до них можуть належати, зокрема, Положення про охорону комерційної таємниці, Положення про політику у сфері інтелектуальної власності та інші.

Важливе місце серед заходів комплаєнсу належить виявленню ризиків і їх запобіганню. Водночас треба зауважити, що категорія ризиків у сфері інтелектуальної власності недостатньо розроблена серед фахівців. Зокрема, науковці відзначають такі ризики: порушення прав інтелектуальної власності третіми особами; використання позначень які можуть ввести в оману щодо послуги, товару чи виробника або продавця; визнання недійсними свідоцтв на знаки для товарів і послуг; відсутність патентоздатності винаходу; визначення початку перебігу строку позовної давності у справах про визнання недійсними свідоцтв [9].

Беручи за основу життєвий цикл об'єкта права інтелектуальної власності, доцільно виокремлювати наступні види ризиків у цій сфері, починаючи від створення результату інтелектуальної діяльності до припинення правової охорони: 1) ризик створення результату інтелектуальної діяльності, який за результатами перевірки (експертизи уповноваженим органом) не відповідає умовам правової охорони; 2) ризик на етапі набуття прав на об'єкти промислової власності, що є чинним після державної реєстрації; 3) ризик визнання патенту / свідоцтва недійсним; 4) ризик порушення прав та інтересів в межах договірних відносин; 5) ризик втрати комерційної привабливості інноваційної розробки та ризик від невдалої комерціалізації; 6) ризик позадоговірного порушення прав інтелектуальної власності; 7) ризик дострокового припинення правової охорони прав на об'єкти промислової власності, що є чинним після державної реєстрації [10, с. 255–256].

Управління ризиками у сфері інтелектуальної власності має розпочинатись з ідентифікації і аудиту всіх інтелектуальних розробок, обрання найбільш ефектив-

ної форми їх правової охорони (режим нерозголошення комерційної таємниці, патент, свідоцтво), за потреби державної реєстрації відповідних прав і отримання охоронних документів. Як слушно зазначає Н. Макарова, заступниця начальника департаменту захисту прав інтелектуальної власності Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій, «Підхід має бути ґрунтовним: чим ширше коло охоронних документів, тим сильніше позиції бізнесу» [11].

Важливе значення для управління ризиками у досліджуваній сфері має проведення оцінки об'єктів інтелектуальної власності, постановка їх на облік як нематеріальних активів.

Наступний вид комплаєнс заходів пов'язаний з договірною роботою, що передбачає перевірку наявності всіх договорів щодо набуття, здійснення, розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, чинності таких договорів, стану їх виконання, продовження.

Обов'язковою складовою комплаєнсу мають бути також політики попередження і виявлення корупційних проявів у процесі комерціалізації інтелектуальної власності. Дослідники комплаєнсу наводять такі негативні прояви при отриманні, комерціалізації та споживанні позитивних результатів роботи в сфері інтелектуально-інноваційної діяльності:

– корупційні прояви при розподілі замовлень на виконання інтелектуально-інноваційних за рахунок державних, регіональних та місцевих бюджетних коштів, грантів міжнародних організацій, засобів приватних осіб, власних коштів підприємств та організацій; корупційні прояви при формуванні творчих колективів, намагання ввести в їх склад некомпетентних осіб або осіб з низьким рівнем професійних навичок; несправедливий розподіл фінансування окремих етапів інтелектуально-інноваційних розробок;

– порушення справедливості при розподілі та закріпленні за окремими науковими групами матеріальних носіїв, які дозволяють більш ефективно та більш результативно вести наукові дослідження;

– елементи шахрайства при формуванні списку авторів публікацій у відкритому друці найбільш визначних наукових досягнень, які було отримано в процесі виконання НДДКР, введення до авторського колективу непричетних осіб в силу їх адміністративного положення та фінансових можливостей (фінансово-адміністративний ресурс);

– порушення наукової етики при патентуванні найбільш значущих наукових досягнень, отриманих при виконанні наукових розробок, використання фінансово-адміністративного ресурсу при формуванні авторського колективу;

– порушення справедливості при розподілі винагороди за отримані результати інтелектуально-інноваційної діяльності;

– корупційні прояви при проведенні процесів комерціалізації результатів інтелектуально-інноваційної діяльності підприємства;

– свідоме порушення або нечесна політика відносно правил споживання технологічного продукту [6].

Не менш важлива складова комплаєнс заходів має бути пов'язана з розробкою стратегії попередження порушень прав на об'єкти інтелектуальної власності та захисту прав. Кожен суб'єкт господарювання зацікавлений у розробці і впровадженні заходів, які унеможливлюють порушення прав контрагентами, третіми особами, а у випадку вчинення порушень, – дають змогу ефективно захистити права (шляхом своєчасного звернення до порушника з претензією, звернення до суду, антимонопольних органів тощо).

Висновки. Отже, проведене дослідження свідчить, що в сучасних умовах комплаєнс, у тому числі у сфері комерціалізації інтелектуальної власності, має важливе значення для бізнесу.

Комплаєнс у сфері комерціалізації інтелектуальної власності – це система заходів і механізмів ефективного управління та контролю всередині суб'єкта господарювання, що спрямована на попередження і запобігання ризиків порушення керівництвом і співробітниками законодавства, локальних актів, договорів, правил корпоративної етики щодо створення об'єктів інтелектуальної власності і інновацій, набуття, здійснення, передання і захисту прав інтелектуальної власності.

До такої системи належать, зокрема, такі заходи і механізми:

- ідентифікація і аудит всіх інтелектуальних розробок, їх патентоздатності, обрання найбільш ефективної форми їх правової охорони (режим нерозголошення комерційної таємниці, патент, свідоцтво), за потреби проведення державної реєстрації відповідних прав, отримання охоронних документів;
- проведення оцінки прав на об'єкти інтелектуальної власності, постановка їх на облік як нематеріальних активів;
- перевірка наявності договорів щодо набуття, здійснення, розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, стану їх виконання, продовження;
- розробка політики попередження і виявлення корупційних проявів в процесі створення об'єктів інтелектуальної власності і їх комерціалізації;
- розробка стратегії попередження порушень прав на об'єкти інтелектуальної власності та захисту прав.

Запровадження комплаєнсу дасть змогу підвищити рівень охорони інтелектуальної власності національних суб'єктів господарювання, сприятиме залученню інвестицій в українську економіку і захист інтересів всіх учасників відносин у сфері комерціалізації інтелектуальних продуктів.

Список використаних джерел

1. ШІ, ІР і бізнес: УКРНОІВІ доєднався до Національного комплаєнс-форуму 2026. URL: https://nipo.gov.ua/ukrnoivi-komplaiens-forum-2026/
2. Про схвалення Методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України: Постанова Правління Національного банку України від 28.03.2007 № 98.
3. Про фінансові послуги та фінансові компанії: Закон України від 14 грудня 2021 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 3–4. Ст. 10.
4. Податковий кодекс України: Закону України від 02 грудня 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112.
5. Дубіцький М. Поняття «комплаєнс»: загальна характеристика підходів до визначення. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2025. № 16. С. 54–62. URL: https://nrplaw.ukma.edu.ua/article/view/347722/336410
6. Ткачов М. М., Кобєлєва Т. О., Перерва П. Г. Дослідження комплаєнс-порушень в сфері інтелектуально-інноваційної діяльності. Управління проєктами. *Перспективи розвитку проєктного та нейроменеджменту, інформаційних технологій управління, технологій створення та використання об'єктів права інтелектуальної власності, трансферу технологій:* зб. наук. пр. за матеріалами 5-ї Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (23–24 березня 2023 р.) / редкол.: Ю. С. Пройдак та ін.; Укр. держ. ун-т науки і технологій та ін. Дніпро: Юрсервіс, 2023. С. 299–304. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/ab6460b4-01dd-4f48-b2f9-7a07af0d7cd4/content
7. Коршун А. Щодо визначення поняття «комплаєнс» і його характерних ознак у сфері господарювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2022. № 5(124). С. 55–60. URL: https://legal.bulletin.knu.ua/uk/article/view/534
8. Можаровський М. Ю. Теоретико-правовий аналіз визначення поняття «комплаєнс» та його видів. *Право.ua.* 2021. № 2. С. 139–148. URL: https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/09/139-_Mozharovskyj.pdf
9. Опенько Д. А., Петренко В. О., Черкашин М. О. Комплаєнс-ризики у сфері інтелектуальної власності. *Створення, охорона, захист і комерціалізація об'єктів права інтелектуальної власності:* матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, присвяченої Міжнародному дню інтелектуальної власності (м. Київ, 26 квітня 2024 р.). Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2024. URL: https://crust.ust.edu.ua/server/api/core/bitstreams/942c938d-7081-480c-a553-c73e30716c02/content
10. Коваль І. Ф. Проблеми страхування ризиків у сфері інтелектуальної власності. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 1. С. 251–257. URL: https://jpchdnu.donnu.edu.ua/
11. Алгоритми належного захисту інтелектуальної власності як бізнес-активу – виступ представниці УКРНОІВІ на X Міжнародному форумі із захисту бізнесу. *IP OFFICE.* URL: https://nipo.gov.ua/zakhyst-iv-biznes-aktyv/

Iryna Koval. Compliance in the field of commercialization of intellectual property

The article examines the state of definition of the concept of compliance in national legislation and scientific literature. It has been established that the topic of compliance in the field of intellectual property is studied mainly by representatives of economic and technical sciences. For the legal turnover, the concept of compliance, including regarding intellectual property, is new and has not yet received proper application and justification. In the studies, the authors use different concepts along with compliance, such as: "compliance system", "compliance control", "compliance approach" without clearly defining their content and relationship.

The conducted research shows that compliance, including in the field of commercialization of intellectual property, is important for business in modern conditions. Compliance in the field of commercialization of intellectual property is defined as a system of measures and mechanisms of effective management and control within the enterprise, aimed at prevention and prevention of risks

of violations by management and employees of legislation, local acts, contracts, rules of corporate ethics regarding the creation, acquisition, implementation, and transfer of intellectual property objects and innovations.

It is proposed to include the following measures and mechanisms in such a system: identification and audit of all intellectual developments, their patentability, selection of the most effective form of their legal protection (regime of non-disclosure of commercial secrets, patent, certificate), if necessary, state registration of relevant rights, obtaining of protection documents; carrying out an assessment of rights to objects of intellectual property, registering them as intangible assets; verification of the existence of agreements on the acquisition, implementation, disposal of property rights of intellectual property, the status of their implementation, extension; development of a policy of prevention and detection of corruption manifested in the process of creating objects of intellectual property and their commercialization; development of a strategy for preventing violations of intellectual property rights and protecting rights.

Keywords: *intellectual property, compliance, commercialization, risk management, business, economic activity, economic entities, economic contract, innovative entrepreneurship.*

Дата першого надходження статті до видання: 23.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.03.2026 р.

УДК 347.77:347.9
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.32

Оверковський Костянтин Володимирович,
адвокат, доктор філософії в галузі права,
доцент кафедри цивільного права і процесу
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6226-3699

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем захисту прав інтелектуальної власності в цивільному процесі України. Метою статті є аналіз та визначення процесуальних особливостей захисту прав інтелектуальної власності в цивільному процесі. Увага приділена аналізу доказового забезпечення у справах даної категорії, зокрема застосуванню загальних та спеціальних процесуальних інструментів, передбачених ЦПК України. Розкрито значення інституту витребування доказів, огляду доказів за їх місцезнаходженням, забезпечення позову та спеціального механізму, передбаченого ст. 84-1 ЦПК України, який дає змогу отримувати інформацію про походження та мережу розповсюдження контрафактної продукції. Доведено, що зазначена норма є ключовим процесуальним інструментом у справах про контрафакцію, оскільки забезпечує можливість встановлення повного ланцюга виробництва та збуту незаконної продукції. Проаналізовано проблематику розмежування юрисдикції у спорах щодо інтелектуальної власності, визначено критерії віднесення таких справ до цивільного судочинства. Окремо досліджено співвідношення процесуальних і матеріально-правових способів захисту, передбачених Цивільним кодексом України, зокрема вилучення та знищення контрафактної продукції, а також застосування разової грошової виплати.

Ключові слова: *інтелектуальна власність, контрафакція, підприємництво, інновації, торговельна марка, цивільний процес, доказування, судовий захист.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку цифрової економіки та креативних індустрій право інтелектуальної власності (далі – ІВ) набуває особливого значення як один із ключових об'єктів цивільно-правової охорони. Водночас ефективність такого захисту значною мірою залежить не лише від матеріально-правового регулювання, а й від належних процесуальних механізмів, що забезпечують справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд спорів у порядку цивільного судочинства. Особливої актуальності набувають питання протидії контрафакції, незаконному використанню об'єктів авторського права, торговельних марок, патентів та іншим порушенням у сфері інтелектуальної власності, які часто потребують оперативного судового реагування і належного доказового забезпечення. У зв'язку з цим дослідження процесуальних особливостей захисту прав інтелектуальної власності в цивільному процесі є важливим як для розвитку правозастосовної практики, так і для вдосконалення законодавства.

Актуальність зазначеної проблематики зумовлена поширенням контрафактної продукції в цивільному обороті, що охоплює як товари повсякденного вжитку, так і високотехнологічні вироби, для яких питання якості, безпеки та відповідності правовим вимогам є критично важливими. Такі порушення не лише створюють ризики для споживачів, але й завдають істотної шкоди правоволодільцям у вигляді втрати прибутків та підриву ділової репутації, а в умовах воєнного стану можуть набувати й підвищеного стратегічного значення. З огляду на це дослідження механізмів протидії контрафакції в цивільному процесі є особливо важливим у системі захисту прав інтелектуальної власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти захисту прав інтелектуальної власності та протидії контрафакції досліджували у своїх працях О. В. Бахур, І. Ф. Коваль, В. І. Микитин, С. Г. Ткачук, О. О. Штефан та інші науковці. У наукових працях, зокрема, аналізуються питання захисту прав інтелектуальної власності у судовому порядку, застосування способів доказування, підходи до кваліфікації контрафакції як правопорушення та інші питання. Водночас більшість наукових досліджень не приділяє достатньої уваги комплексному аналізу спеціальних процесуальних механізмів та їх ролі у формуванні ефективної системи захисту прав інтелектуальної власності в цивільному процесі, у тому числі щодо захисту прав та законних інтересів у сфері контрафакції.

У зв'язку з наведеним виникає потреба в науковому аналізі процесуальних особливостей захисту прав інтелектуальної власності в цивільному судочинстві, а також у визначенні напрямів удосконалення відповідних механізмів судового захисту.

Метою статті є аналіз процесуальних особливостей захисту прав інтелектуальної власності у спорах щодо контрафакції в цивільному процесі.

Виклад основного матеріалу. Захист прав інтелектуальної власності має важливе значення для забезпечення розвитку інноваційної діяльності, творчості,

добросовісної конкуренції та стабільності цивільного обороту. Найпоширенішими порушеннями у зазначеній сфері є контрафакція, незаконне використання засобів індивідуалізації, порушення авторських та суміжних прав, а також неправомірне використання інших об'єктів ІВ.

Права інтелектуальної власності можуть захищатися в різних видах судочинства, зокрема в господарському та цивільному, причому значна частина відповідних спорів розглядається саме господарськими судами. Водночас не менш важливе значення має цивільне судочинство, у межах якого забезпечується захист прав фізичних осіб, авторів, спадкоємців та інших учасників цивільно-правових відносин у сфері інтелектуальної власності.

Розмежування юрисдикції між цивільними та господарськими судами у справах про порушення прав інтелектуальної власності має важливе значення. Визначення підвідомчості справ про захист прав інтелектуальної власності цивільним або господарським судам здійснюється відповідно до загального правила, встановленого ст. 19 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [1] та ст. 20 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [2]: ключовим є суб'єктний склад учасників спірних правовідносин.

Велика Палата Верховного Суду зазначила, що критеріями відмежування справ цивільної юрисдикції від інших є, по-перше, наявність спору щодо захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів позивача у будь-яких правовідносинах, крім випадків, коли такий спір вирішується за правилами іншого судочинства, а по-друге, спеціальний суб'єктний склад цього спору, у якому однією зі сторін є, як правило, фізична особа. Отже, у порядку цивільного судочинства за загальним правилом можна розглядати будь-які справи, у яких хоча б одна зі сторін зазвичай є фізичною особою, якщо їх вирішення не віднесено до інших видів судочинства [3].

Для сфери захисту прав інтелектуальної власності наведене означає, що якщо хоча б одна зі сторін є фізичною особою, яка не є суб'єктом господарювання, справа підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства. Так, вимога про визнання недійсним свідоцтва на торговельну марку, власником якої є фізична особа, не підлягає розгляду за правилами господарського судочинства. Верховний Суд дійшов висновку про відсутність правових підстав для розгляду зазначеної вимоги за правилами господарського судочинства. Ця вимога підлягає вирішенню в загальному суді (враховуючи необхідність розгляду справи за участю фізичної особи – власника спірного свідоцтва) [4].

Тобто визначальними критеріями віднесення таких справ до цивільного судочинства є насамперед суб'єктний склад спору (участь фізичної особи, яка не є суб'єктом господарювання), а також характер спірних правовідносин, які мають

цивільно-правову природу та не пов'язані безпосередньо зі здійсненням господарської діяльності.

Розмежування правомірної та протиправної поведінки учасників цивільного обороту у сфері інтелектуальної власності є необхідною передумовою для ефективного застосування механізмів судового захисту, зокрема у спорах щодо контрафакції та інших порушень прав інтелектуальної власності. У цьому контексті ключове значення має розуміння змісту базових категорій, як-от «оборот у сфері інтелектуальної власності» та «контрафакція», оскільки саме вони визначають правову кваліфікацію відповідної поведінки та межі легального використання об'єктів права інтелектуальної власності.

У дослідженнях присвячених обороту прав інтелектуальної (промислової) власності обґрунтовується, що в господарському обороті у сфері промислової власності слід розрізняти: 1) введення в оборот прав промислової власності як реалізацію правомочності розпорядження цими правами; 2) введення в оборот матеріальних благ як реалізацію правомочності використання об'єкта промислової власності, тобто першого введення у оборот продукту, виготовленого із застосуванням об'єкта промислової власності [5, с. 194]. Характеристика цивільного обороту передбачає його розгляд як сукупність відносин, врегульованих нормами права, щодо переходу цивільних прав на ті або інші блага. Цивільному обороту притаманні всі елементи правовідносин: об'єкт обороту, суб'єкти обороту, зміст обороту [5, с. 32].

У сфері ІВ треба розрізняти господарський оборот (у межах підприємницької діяльності) та цивільний оборот як ширшу категорію переходу прав між суб'єктами. Це пояснює можливість розгляду спорів щодо ІВ не лише господарськими, а й цивільними судами.

Класично класифікацію порушень майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності поділяють на договірні та позадоговірні правопорушення. Водночас серед позадоговірних порушень особливе місце посідає контрафакція як один із найбільш поширених і суспільно небезпечних проявів неправомірного використання об'єктів інтелектуальної власності. Це зумовлює необхідність з'ясувати зміст поняття «контрафакція».

Законодавство не містить єдиного визначення контрафакції, однак пов'язує її з незаконним використанням об'єктів ІВ у товарах чи продукції. Так, Митний кодекс України не дає безпосереднє визначення контрафакції, проте визначає, що до «контрафактних товарів» належать товари, що є предметами порушення прав інтелектуальної власності на торговельну марку чи географічне зазначення в Україні, на яких без дозволу міститься позначення (назва чи термін для географічного зазначення), а також упаковка, етикетка, наліпка, брошура, інструкція з експлуатації, гарантія чи інший документ такого типу, навіть якщо вони пред-

ставлені окремо, які є предметами порушення прав інтелектуальної власності на торговельну марку або географічне зазначення тощо [6]. Термін «контрафактна продукція» означає продукцію або примірник, які випускаються, відтворюються, публікуються, розповсюджуються, реалізуються тощо з порушенням майнових прав інтелектуальної власності [7].

О. В. Бахур пропонує таке поняття «контрафакції у сфері промислової власності у як неправомірне використання з комерційною метою учасником господарських відносин охоронюваного об'єкту промислової власності у процесі виробництва, виготовлення, перевезення, збуту, продажу, ввезення контрафактних товарів» [8, с. 88].

Узагальнено контрафакцію треба розуміти як незаконне виготовлення, використання, введення в цивільний оборот або розповсюдження продукції з неправомірним використанням об'єктів ІВ без згоди правоволодільця.

У літературі вказано, що «…контрафактні дії розгруповуються на загальні та спеціальні. До загальних дій слід віднести: виготовлення (застосування) виробу (продукту) та/або надання послуги із застосуванням певного об'єкта промислової власності; пропонування для продажу, в тому числі через Інтернет; продаж; імпорт – ввезення на митну територію України; експорт – вивезення за межі митної території України; зберігання. Спеціальні дії залежатимуть від специфіки об'єкта промислової власності» [9, с. 142].

Щодо ознак контрафакції вказано, що «… такі ознаки: умисні дії правопорушника; комерційна (корислива) мета; незаконне введення в оборот матеріальних благ, виготовлених із використанням об'єкта промислової власності; зовнішня схожість товару з оригіналом; відсутність згоди правоволодільця майнових прав промислової власності на виробництво таких товарів; наявність чинної правової охорони об'єкта промислової власності» [10, с. 145].

Отже, в контексті захисту прав інтелектуальної власності в цивільному процесі контрафакцію доцільно розглядати як одну з найбільш поширених форм порушення майнових прав, що проявляється у незаконному виготовленні, використанні чи введенні в цивільний оборот продукції з неправомірним використанням охоронюваних об'єктів ІВ. Саме встановлення ознак контрафакції, способів її вчинення та факту відсутності згоди правоволодільця має вирішальне значення для визначення предмета доказування і застосування ефективних цивільно-правових способів захисту.

У правопорушеннях в сфері ІВ має значення саме судовий процес, оскільки він забезпечує механізми встановлення факту порушення, оцінки доказів та захисту порушених прав як фізичних осіб, так і інших учасників цивільних правовідносин.

З огляду на це доцільним є подальший аналіз процесуальних особливостей розгляду справ про порушення прав інтелектуальної власності в порядку цивіль-

ного судочинства, зокрема інструментів, спрямованих на оперативне та ефективне припинення контрафактних дій.

Загальні засади доказування в цивільному процесі визначені главою 5 ЦПК України «Докази та доказування», норми якої, зокрема ст. 76 (визначення та види доказів), ст. 81, 83 (подання доказів), ст. 84 (витребування доказів), ст. 89 (оцінка доказів), звісно, є основоположними для будь-якої категорії цивільних справ. Проте для справ про порушення прав інтелектуальної власності законодавець передбачив спеціальну норму, а саме ст. 84-1 ЦПК України, яка встановлює особливий порядок витребування окремих доказів у справах про порушення прав інтелектуальної.

Варто зазначити, що відповідна норма ЦПК України була введена Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності» від 20.03.2023 № 2974-IX [11], яким одночасно була передбачена аналогічна норма і для господарського судочинства ст. 81-1 ГПК України, що свідчить про системний підхід законодавця до врегулювання питань витребування доказів у справах про порушення прав інтелектуальної власності незалежно від юрисдикції.

Стаття 84-1 ЦПК України, зокрема, передбачає право суду за вмотивованим клопотанням учасника справи витребувати докази у вигляді інформації про походження та мережі розповсюдження товарів чи послуг, що порушують права інтелектуальної власності або щодо яких є підстави вважати таке порушення. Така інформація може бути витребувана від імовірного порушника, осіб, які з комерційною метою володіли, використовували чи реалізовували відповідні товари або послуги, а також інших осіб, залучених до їх виробництва чи розповсюдження.

Клопотання може стосуватися лише відомостей, необхідних для встановлення походження та каналів збуту такої продукції чи послуг, зокрема даних про виробників, постачальників, продавців, інших попередніх володільців, а також інформації про кількість і вартість товарів чи послуг (ч. 2 ст. 84-1 ЦПК).

До того ж корисним для побудови тактики захисту є можливість витребування вищевказаних доказів до подання позову, як захід забезпечення доказів (ст. 116–118 ЦПК України).

Отже, у справах щодо контрафакції стаття 84-1 ЦПК України запроваджує важливий процесуальний механізм виявлення джерел походження та каналів розповсюдження контрафактної продукції. Це дає можливість правоволодільцю отримати через суд інформацію про виробників, постачальників, продавців, обсяги товару та його вартість, що суттєво полегшує доведення факту порушення, тобто дає змогу встановити повний ланцюг виробництва та розповсюдження контрафактної продукції.

До того ж процесуальний механізм, передбачений ст. 84-1 ЦПК України, є більш характерним саме для такої категорії спорів, як контрафакція, та порушень пов'язаних із незаконним виготовленням, використанням чи введенням у цивільний оборот продукції з неправомірним використанням охоронюваних об'єктів права інтелектуальної власності.

У юридичній літературі зазначено, що «…інформація, що може бути витребувана на підставі ст. 84-1 ЦПК України пов'язана лише з товарами, які повинні містити або самі є об'єктами права інтелектуальної власності. В усіх інших спорах (наприклад, спори про авторство, спори між співавторами, спори щодо спадкування тощо) стосовно права інтелектуальної власності будуть діяти загальні процесуальні правила щодо витребування доказів» [12, с. 32–33].

Із наведеними позиціями автора можна погодитися частково. Дійсно, процесуальний механізм, передбачений ст. 84-1 ЦПК України, є дещо вузькоспеціалізованим. Однак саме така спеціалізація норми не є її недоліком, а навпаки, свідчить про цільове призначення законодавчого механізму. Ефективним цей інструмент є у справах саме щодо контрафакції, незаконного виготовлення, постачання та введення у цивільний оборот продукції з неправомірним використанням об'єктів ІВ. Можливість витребування відомостей про походження товару, мережу його розповсюдження, кількість та вартість продукції підсилює позицію правоволодільця.

До того ж, як зазначає автор: «… загальний висновок стосовно доцільності введення спеціальної процесуальної норми, закріпленої у ст. 84-1 ЦПК України, … є достатньо сумнівним, … ці норми не містять процесуальних додаткових (окремих) вимог щодо подання заяви про витребування таких доказів, вимог до суду щодо їх розгляду та змісту відповідної ухвали суду… Убачається за доцільне і логічне включити положення ст. 84-1 ЦПК України та ст. 81-1 ГПК України у спеціальне матеріальне законодавство у сфері інтелектуальної власності та виключити положення зазначених норм із процесуального законодавства» [12, с. 32–33].

Твердження про доцільність виключення ст. 84-1 ЦПК України із процесуального законодавства видається спірним. Перебування цієї норми саме у процесуальному кодексі забезпечує її безпосереднє застосування судом як процесуального інструменту. Перенесення ж процесуальної норми до матеріального законодавства може спричинити ускладнення її практичного застосування, оскільки суд керується саме процесуальним законодавством.

Поряд із загальним та спеціальним механізмом витребування доказів (ст. 84, 84-1 ЦПК) значення має «огляд доказів за їх місцезнаходженням» (ст. 85 ЦПК України). У справах про контрафакцію суд за необхідності може оглянути товари, етикетки, упаковку, виробниче обладнання в місці їх фактичного знахо-

дження для встановлення та фіксації ознак порушення. Це актуально, коли необхідно зафіксувати кількість продукції, умови її зберігання чи технологію виробництва до можливого знищення або приховування правопорушником контрафактних товарів. Також важливим процесуальним інструментом є положення ч. 7 ст. 85 ЦПК України, яке дає змогу суду за заявою учасника справи чи з власної ініціативи оглянути вебсайт, сторінку або інші місця збереження даних в мережі Інтернет з метою встановлення та фіксування їх змісту. Ця норма набуває особливого значення в умовах цифровізації контрафакції, коли незаконна реалізація продукції здійснюється переважно через онлайн-платформи, інтернет-магазини та соціальні мережі.

Інститут забезпечення позову (глава 10 ЦПК України) у справах про контрафакцію становить критично важливий превентивний механізм, що дає змогу запобігти подальшому розповсюдженню контрафактної продукції та збереженню доказової бази до вирішення спору по суті. Відповідно до ст. 152 ЦПК України, суд може вжити таких заходів забезпечення позову, як: арешт контрафактних товарів та обладнання, що унеможливлює їх подальшу реалізацію; заборона вчиняти певні дії (зокрема виробляти, імпортувати, реалізовувати продукцію з неправомірним використанням об’єктів права інтелектуальної власності); зупинення митного оформлення товарів чи предметів, що перебувають під митним контролем. Оперативність застосування цих заходів має вирішальне значення, оскільки затримка може призвести до повної реалізації контрафактної партії, що зробить подальше судове рішення неефективним.

Також треба звернути увагу на можливість альтернативного забезпечення позову (заміна заходу забезпечення), передбачену ч. 4 ст. 156 ЦПК України. У разі вжиття судом заходів забезпечення позову про стягнення грошової суми чи позову майнового характеру про порушення прав інтелектуальної власності відповідач може за своєю ініціативою забезпечити позов шляхом внесення на депозитний рахунок суду грошових коштів у розмірі вимог позивача або надання банківської гарантії на таку суму. Це положення створює баланс між інтересами правовласника (який отримує грошове забезпечення своїх вимог) та відповідача (який може уникнути арешту обладнання чи товарів, що може паралізувати його господарську діяльність). Водночас застосування такої можливості у справах про контрафакцію має враховувати необхідність не лише компенсації збитків, але й фізичного усунення контрафактної продукції з цивільного обороту, що не може досягатися виключно грошовим забезпеченням.

Щодо питання способів захисту прав ІВ від контрафакції, окрім загальних способів захисту (ст. 16 ЦК України), треба враховувати специфіку спеціальних способів захисту, передбачених ст. 432 ЦК України. Відповідно до ч. 2 ст. 432 ЦК України, в контексті захисту від контрафакції суд може постановити рішен-

ня, зокрема, про: вилучення з цивільного обороту товарів, виготовлених або введених у цивільний оборот з порушенням права інтелектуальної власності, та знищення таких товарів за рахунок особи, яка вчинила порушення (п. 3); вилучення з цивільного обороту матеріалів та знарядь, які використовувалися переважно для виготовлення товарів з порушенням права інтелектуальної власності, або вилучення та знищення таких матеріалів та знарядь за рахунок особи, яка вчинила порушення (п. 4); застосування разової грошової виплати замість застосування вищевказаних способів захисту (п. 4-1).

Стосовно способу захисту як застосування разової грошової виплати (п. 4-1 ч. 2 ст. 432 ЦК України) варто зазначити таке. Цей спосіб захисту може створювати ризик системного ослаблення захисту від контрафакції, оскільки фактично дає зсогу порушнику уникнути реальних наслідків через грошову компенсацію, розмір якої не перевищує звичайної ліцензійної винагороди. Це суперечить принципу ефективного захисту, захист має бути не лише формальним, але й практично ефективним. Можливість «відкупитися» через разову виплату нівелює каральну та превентивну функції цивільно-правової відповідальності. Формула розрахунку виплати, як «розмір винагороди, яка була б сплачена за надання дозволу», створює парадоксальну ситуацію: правопорушник отримує те саме, що отримав би ліцензіат. Буде відсутній додатковий негативний наслідок за порушення, тоді економічно раціональніше спершу порушити, а потім заплатити, ніж отримувати ліцензію заздалегідь.

Умова щодо «ненавмисності та без недбалості» є дискусійною, правопорушник може свідомо посилатися, що порушення сталося ненавмисно. Проте такі обставини треба оцінювати критично, оскільки було з’ясовано вище – однією з ознак контрафакції є саме умисні дії правопорушника.

Способи захисту, передбачені п. 3-4 ч. 2 ст. 432 ЦК, є більш ефективними у боротьбі з контрафакцією, оскільки фізично усувають контрафактні товари з ринку, ліквідують виробничу базу порушника, створюють превентивний ефект для потенційних порушників та відповідають міжнародним стандартам (TRIPS, Директива ЄС 2004/48/ЕС від 29.04.2004 [13]).

Зазначається, що «при визначенні способу захисту права інтелектуальної власності у межах реалізації цивільної диспозиції суд має обирати визначений чинним законодавством як універсальний, так і спеціальний спосіб захисту порушеного права інтелектуальної власності» [14, с. 100].

У літературі вбачаються різні погляди щодо конфіскаційних способів захисту. Так В. І. Микитин зазначає, що «дослідження конфіскаційних заходів захисту права інтелектуальної власності, що застосовуються до контрафактних матеріальних носіїв, у яких виражені результати інтелектуальної діяльності або засоби індивідуалізації, дало змогу обґрунтувати неприпустимість законодавчо-

го закріплення можливості передачі власникам інтелектуальних прав на їх прохання матеріальних носіїв, визнаних контрафактними, в рахунок відшкодування збитків, оскільки подібна можливість вступає в протиріччя з основними принципами цивільно-правової відповідальності… Водночас передбачена законом можливість звернення в дохід держави обладнання, устаткування та матеріалів, використаних для порушення виключних прав, обумовлена тим, що ці матеріальні об'єкти не є незаконними (контрафактними), а лише використовувалися в цілях, що суперечать закону, і, будучи у власності держави, можуть бути використані в законних і корисних цілях або бути передані державою будь-яким особам для подібного легального використання» [15, с. 131–132].

Позиція автора викликає певні заперечення. Заборона передачі контрафактних товарів правовласнику може створювати ситуацію, коли якісна продукція підлягає обов'язковому знищенню навіть за наявності бажання правовласника отримати її для легалізації, що особливо неефективне у випадках високовартісних товарів (фармацевтика, електроніка тощо). Диспозитивність цивільного права дозволяє правовласнику самостійно обирати оптимальний спосіб сатисфакції, а передача товарів може бути ефективнішою, ніж грошове відшкодування, особливо якщо правопорушник є неплатоспроможним. Аргумент щодо передачі обладнання державі є спірним: якщо конфіскаційні санкції не можуть зараховуватися в рахунок відшкодування, то й обладнання має знищуватися або передаватися правовласнику, а не державі, інакше держава безпідставно збагачується за рахунок приватного спору. Проте з цього положення можливі винятки, зокрема у випадках воєнного стану, надзвичайної ситуації, стихійного лиха чи інших обставин суспільної необхідності.

О. В. Бахур пропонує доцільним надання суду права передавати контрафактні товари правовласнику в рахунок відшкодування за його згодою; також запропоновано конкретизувати у виконавчому законодавстві порядок, особливості вилучення, конфіскації і знищення контрафактних товарів, матеріалів і знаряддя, що використовувалися для їх виготовлення [8, с. 172].

Пропозиція автора заслуговує на часткову підтримку, але з застереженнями щодо сфери застосування та процедурних гарантій. Передача контрафактних товарів правовласнику може бути виправдана виключно у випадках високовартісних товарів, де знищення створює непропорційні економічні втрати для суспільства – наприклад, контрафактні ліки, які після перевірки якості можуть врятувати життя, або запчастини для військової техніки в умовах воєнного стану, коли альтернативні джерела постачання обмежені. Однак важливо, щоб така передача не замінювала, а лише доповнювала інші санкції. Без детальної регламентації надання суду дискреційного права передачі може створити ризик системних зловживань та послабить превентивну функцію захисту від контрафакції.

Висновки. Визначальними критеріями віднесення спорів у сфері інтелектуальної власності до цивільного судочинства є суб'єктний склад правовідносин, зокрема участь фізичної особи, яка не є суб'єктом господарювання, а також цивільно-правовий характер спірних відносин.

Розгляд справ про контрафакцію в порядку цивільного судочинства свідчить про формування комплексної системи процесуального захисту, що поєднує загальні механізми (витребування доказів, огляд, забезпечення позову) та спеціальний інструмент витребування інформації про мережі розповсюдження контрафактної продукції (ст. 84-1 ЦПК України). Результативність захисту забезпечується їх послідовним і взаємопов'язаним застосуванням. Запровадження ст. 84-1 ЦПК України стало важливим кроком у посиленні процесуальних гарантій захисту прав інтелектуальної власності та протидії контрафакції. Спеціалізація цієї норми дає змогу отримувати інформацію про повний ланцюг виробництва і збуту контрафактної продукції, що має істотне значення для доведення порушення та визначення розміру збитків.

Переміщення контрафакції у цифрове середовище зумовлює необхідність адаптації процесуальних засобів захисту. Особливого значення набувають огляд вебсайтів і електронних даних, витребування інформації про канали розповсюдження та забезпечення позову.

Дієвість процесуальних механізмів захисту від контрафакції залежить від їх узгодженості зі способами захисту, передбаченими ст. 432 ЦК України. Вилучення та знищення контрафактних товарів можливе за умови своєчасного виявлення, фіксації та забезпечення доказів. Разова грошова виплата (п. 4-1 ст. 432 ЦК України) має застосовуватися як виняток, щоб не послаблювати превентивну функцію захисту прав інтелектуальної власності.

Перспективним напрямом подальших наукових досліджень є порівняльно-правовий аналіз процесуальних механізмів протидії контрафакції в іноземних державах з метою адаптації найкращих практик до національного законодавства.

Список використаних джерел

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. *Офіційний вісник України.* 2004. № 16. ст. 1088.
2. Господарський процесуальний кодекс України (ред. з 15.12.2017) від 06.11.1991. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 6. ст. 56.
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.10.2022 у справі № 183/4196/21 (провадження № 14-36цс22). *ЄДРСР.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140909 (дата звернення: 12.03.2026).
4. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17.06.2025 у справі № 910/4461/23. *ЄДРСР.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128275685 (дата звернення: 11.03.2026).

5. Оверковський К. В. Правове забезпечення введення прав промислової власності в господарський оборот: дис. … д-ра філософії: 081 Право. Вінниця, 2020. 238 с. URL: https://abstracts.donnu.edu.ua/issue/view/309 (дата звернення 12.03.2026).
6. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2012. № 44–45, № 46–47, № 48, ст. 552.
7. Про затвердження Національного стандарту № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності»: постанова Кабінету Міністрів України № 1185 від 03.10.2007. *Офіційний вісник України.* 2007, № 7.75 (15.10.2007), ст. 2792.
8. Бахур О. В. Судовий захист прав інтелектуальної власності у сфері господарювання: дис. … д-ра філософії: 081 Право. Вінниця, 2022. 242 с. URL: https://abstracts.donnu.edu.ua/issue/view/445 (дата звернення 12.03.2026).
9. Ткачук С. Г. Види контрафакції в сфері промислової власності та їх класифікація. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса.* 2022. № 1. С. 133–145. DOI 10.31558/2786-5835.2022.1.13 (дата звернення 12.03.2026).
10. Ткачук С. Г. Поняття контрафакції у сфері промислової власності. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Вип. 32. С. 138–146. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.6570173 (дата звернення 12.03.2026).
11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності: Закон України від 20.03.2023 № 2974-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 63. ст. 209.
12. Штефан О. Посилення захисту права інтелектуальної власності: новації процесуального законодавства. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2024. № 1. С. 25–30.
13. Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council on the enforcement of intellectual property rights. URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/1457 (дата звернення: 11.03.2026).
14. Комарницька І. І. Теоретичні та практичні аспекти цивільно-правового захисту права інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 98–100. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-10/21 (дата звернення 12.03.2026).
15. Микитин В. І. Деякі особливості цивільно-правових способів захисту майнових прав інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 128–131.

Kostiantyn Overkovskyi. Procedural Features of Protection of Intellectual Property Rights in Civil Proceedings

The article examines the procedural features of intellectual property rights protection in disputes over counterfeiting in civil proceedings in Ukraine. It is substantiated that the effectiveness of such protection is determined not only by substantive legal norms, but also by the proper functioning of procedural mechanisms aimed at timely detection, recording and termination of violations. Particular attention is paid to the analysis of evidentiary support in cases of this category, in particular, the application of general and special procedural instruments provided for by the Civil Procedure Code of Ukraine.

The significance of the institution of evidence retrieval, examination of evidence by location, securing the claim and the special mechanism provided for in Article 84-1 of the Civil Procedure Code of Ukraine, which allows obtaining information about the origin and distribution network of counterfeit products, is revealed. It is proven that the specified norm is a key procedural tool in cases of counterfeiting, as it provides the possibility of establishing the full chain of production and sale of illegal products.

The issues of jurisdictional delimitation in intellectual property disputes are analysed, and the criteria for attributing such cases to civil proceedings are determined. The correlation between procedural and substantive legal methods of protection provided for by the Civil Code of Ukraine is separately investigated the seizure and destruction of counterfeit products, as well as the application of a one-time cash payment.

The conclusion is made about the need for further improvement of procedural mechanisms for the protection of intellectual property rights, considering the digitalization of counterfeiting activities and international standards of law enforcement.

Keywords: *intellectual property, counterfeiting, entrepreneurship, innovation, trademark, civil process, evidence, judicial protection.*

Дата першого надходження статті до видання: 25.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026 р.

ОСВІТНЄ ПРАВО

УДК 340.13:349.2
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.33

Литвиненко Валентина Миколаївна,
завідувачка кафедри публічного та приватного права
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4206-0266

Кулікова Дарина Андріївна,
здобувачка вищої освіти
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-3731-6116

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАЖУВАННЯ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу нормативно-правової основи для здійснення стажування в Україні. Зроблено аналіз тлумачення поняття «стажування» як у словниках, так і в нормативно-правових актах, які регулюють порядок здійснення стажування для різних категорій осіб. Встановлено, що стажування не є тотожним поняттю «випробування», але за умови успішного проходження особою стажування при прийнятті на роботу згідно із законодавством до неї не застосовується випробувальний строк. Зосереджено увагу на тому, що стажування може бути для різних категорій осіб, зокрема для здобувачів професійної, фахової передвищої, вищої освіти, які здобули відповідний ступінь освіти та продовжують здобувати освіту на наступному рівні з метою набуття досвіду та удосконалення професійних знань, для державних службовців з метою підвищення рівня професійної компетентності, для молоді, тобто осіб віком від 14 до 18 років, з метою ознайомлення з особливостями здійснення державної служби, отриманням рекомендацій за результатами проходження стажування та створенням відповідного резерву кадрів. Встановлено, що порядок проходження стажування молоді з метою ознайомлення з державною службою врегульовується різними підзаконними актами, залежно від виду державного органу, попри те, що порядок проходження стажування є схожим. До того ж розглянуто такі види стажування: стажування у державних органах, зокрема для тих, які претендують на державну службу, а також згадано стажування, яке є передумовою для отримання права займатися певною діяльністю або обіймати певні посади, наприклад, стажування адвокатів та прокурорів. Окремим видом стажування є стажування службовців місцевого самоврядування. Нормативно-правовий акт, яким врегульовано порядок його проходження, набуде чинності не раніше, ніж через шість місяців з дня припинення або скасування воєнного стану. Проаналізовано, що стажування, залежно від його виду, може бути оплатним, безоплатним, а також таким, під час якого зберігається посада та заробітна плата за основним місцем роботи. Встановлено, що строк стажування варіюється від одного до шести місяців.

Ключові слова: *стажування, договір про стажування, випробувальний строк, здобувачі вищої освіти, працівники, державні службовці, стажист, керівник стажування.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку ринку праці стажування посідає важливе місце серед форм набуття практичного досвіду та професійної підготовки. Воно широко застосовується як у приватному секторі економіки, так і в діяльності державних органів, а також є невід’ємним складником процесу

підготовки здобувачів освіти. Завдяки стажуванню особи мають можливість отримати практичні навички, адаптуватися до вимог професійного середовища та підвищити свою конкурентоспроможність на ринку праці. Враховуючи широке коло сфер і напрямів, у яких використовується стажування, суб'єктів, стосовно яких і з якою метою воно застосовується, є необхідність у дослідженні правової основи його застосування в Україні.

Аналіз наукових досліджень. Питанню стажування тією чи іншою мірою приділялася увага як з погляду характеристики його правової природи, так і з позиції регулювання в різних сферах діяльності, такими дослідниками: С. В. Венедіктов, О. Є. Луценко, О. С. Прийменко, С. В. Селіванов. Однак комплексний і водночас диференційований підхід у дослідженні цього питання, а також систематична зміна законодавства, викликає потребу у продовженні його дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правової основи застосування стажування в Україні.

Виклад основного матеріалу. Під стажуванням в одних джерелах розуміється проходження іспитового терміну (після закінчення спеціального ЗВО) перед зарахуванням до штату підприємства, установи і т. ін. Проходження тими, хто навчається, виробничої практики для набуття досвіду й оволодіння фахом [1], в інших – проходження випробного терміну (після закінчення спеціального ЗВО) перед зарахуванням до штату підприємства, установи і т. ін. [2]. Утім, попри схожість з іншим поняттям, характерним для трудового права, – випробувальним строком, – ці терміни не є тотожними. Згідно з наведеними трактуваннями, стажування направлене на набуття досвіду за відповідною посадою. Навіть більше, відповідно до Кодексу законів про працю (далі – КЗпП), випробування не застосовується до тих осіб, які під час прийняття на роботі пройшли стажування [3]. Тобто укладенню трудового договору може передувати стажування, після якого особу можуть взяти на роботу, якщо є бажання обох сторін, але вже без випробувального строку.

Поняття «стажування» в українському законодавстві закріплюється в різних нормативних актах, і його тлумачення залежить від того, до якої категорії осіб воно застосовується. Тобто є стажування здобувачів вищої освіти (студентів), а є стажування працівників (тих, хто вже працює за трудовими договором (контрактом)). Зокрема, згідно з Законом України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI (далі – Закон № 5067-VI), однією з форм реалізації права на професійне навчання є стажування у закладах професійної, фахової передвищої, вищої освіти та закладах післядипломної освіти, безпосередньо на робочих місцях на виробництві чи у сфері послуг з метою здобуття особою відповідної кваліфікації або приведення її рівня у відповідність із вимогами сучасного виробництва та сфери послуг. Так, здобувачі професійної, фахової перед-

вищої, вищої освіти, які здобули професію (кваліфікацію) за освітньо-кваліфікаційним рівнем кваліфікованого робітника, спеціальність за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста, освітньо-професійний ступінь фахового молодшого бакалавра, ступінь вищої освіти молодшого бакалавра або бакалавра та продовжують здобувати освіту на наступному рівні освіти, з метою набуття досвіду з виконання професійних завдань та обов'язків, удосконалення професійних знань, навичок та умінь, вивчення та засвоєння нових технологій, техніки, набуття додаткових компетентностей мають право у вільний від навчання час проходити стажування за професією (спеціальністю), за якою здобувається освіта, у роботодавця на умовах, визначених договором про стажування, строк якого не може перевищувати шести місяців. До того ж стажування здійснюється на підставі договору між здобувачем освіти та роботодавцем, а під час виконання ним відповідних завдань роботодавець зобов'язаний здійснювати оплату праці за встановленими системами оплати праці, також відомості про проходження стажування вносяться до реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування [4]. Тобто, попри відсутність трудового договору, але згідно з договором про стажування під час виконання професійних робіт здійснюється їх оплата.

Процедура укладення договору про стажування здобувача освіти регламентується Постановою Кабінету Міністрів України від 16.01.2013 № 20 (далі – Постанова № 20), дія якої не поширюється на стажування в державних органах, лікарів-інтернів та деяких інших осіб. Так, відповідно до Постанови № 20, визначено поняття «роботодавець», «стажисти» і «керівник стажування», якими відповідно є: «юридична особа (підприємство, установа, організація) або фізична особа-підприємець, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб», «здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти, які здобули професію (кваліфікацію) за освітньо-кваліфікаційним рівнем кваліфікованого робітника, спеціальність за освітньо-кваліфікаційним рівнем молодшого спеціаліста, освітньо-професійний ступінь фахового молодшого бакалавра, ступінь вищої освіти молодшого бакалавра або бакалавра та продовжують здобувати освіту на наступному рівні освіти і проходять стажування у роботодавця за професією (спеціальністю), за якою здобувається освіта, на визначених договором про стажування умовах у вільний від навчання час», «відповідальний за проведення стажування працівник юридичної особи (підприємства, установи, організації) або фізичної особи – підприємця, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб» [5]. Постанова № 20 передбачає за роботодавцем обов'язок створити належні умови праці, забезпечити оплату праці стажиста, дотримання правил і норм охорони праці, безпеки праці та виробничої санітарії, а також призначити керівника стажування, який розроб-

ляє індивідуальну програму стажування. Як і згідно із Законом № 5067-VI, так і згідно з Постановою № 20, строк стажування здобувачів освіти не може перевищувати 6 місяців, а після завершення стажування стажисту видається висновок про результати стажування із зазначенням інформації про виконані роботи, оцінку якості їх виконання, а також дається характеристика професійної компетентності, особистих та ділових якостей стажиста. Результат стажування може вплинути на подальше працевлаштування у цього ж роботодавця через укладення трудового договору або ж в іншого роботодавця, оскільки про набутий досвід з виконання професійних завдань свідчить виданий висновок.

Практичне значення Постанови № 20 полягає в тому, що вона встановлює чіткі вимоги до форми договору, обов'язкові умови (спеціальність, строк, права та обов'язки сторін).

На противагу стажуванню здобувачів у вільний від навчання час, іншим видом стажування є стажування працівників, наприклад, стажування державних службовців. Правовою основою цього виду стажування є Закон України «Про державну службу» від 10.12.2015 № 889-VIII (далі – Закон № 889-VIII). Зокрема, стаття 48 Закону № 889-VIII з метою підвищення рівня професійної компетентності державного службовця може проводитися його стажування з відривом від служби строком від одного до шести місяців на іншій посаді державної служби в іншому державному органі або за кордоном відповідно до законодавства. На строк стажування за державним службовцем зберігаються його посада та заробітна плата [6]. У цьому випадку мета стажування – не отримання досвіду за певною професією, посадою, а підвищення рівня професійної компетентності.

Детальна регламентація особливостей проходження стажування державних службовців, крім Закону «Про державну службу», здійснюється Порядком стажування державних службовців, що затверджено Наказом Національного агентства України з питань державної служби 03.03.2016 № 48 (далі – Порядок № 48). Основними положеннями щодо стажування державних службовців, крім того, що зазначено вище, є: дотримання правил внутрішнього службового розпорядку, наявність керівника стажування, допуск до стажування на підставі наказу керівника органу, де відбувається стажування, подача звіту про результати стажування своєму керівнику стажування. За результатами проходження стажування на основі поданого державним службовцем звіту керівник стажування оформляє висновок про результати стажування із вказівкою негативної, позитивної або відмінної оцінки виконання індивідуального плану стажування з її обґрунтуванням. Результат проходження стажування оформлюється виданням довідки [7]. У такому випадку стажування передбачається для державних службовців для підвищення професійної компетентності та зі збереженням посади і середнього заробітку.

Згідно із Законом № 889-VIII передбачено, що у державних органах з метою ознайомлення з функціонуванням державної служби може здійснюватися стажування громадян з-поміж молоді, які не перебувають на посадах державної служби, строком до шести місяців у порядку, визначеному керівником державної служби [6]. Згідно з нормою Закону № 889-VIII, яка закріплює таку можливість, таке стажування здійснюється відповідно до Порядку № 48.

Спеціальними нормативними актами, які врегульовують порядок стажування осіб з числа молоді, які не перебувають на посадах державної служби, є Порядок стажування громадян з числа молоді, які не перебувають на посадах державної служби, у Бюро економічної безпеки України, затверджений Наказом Бюро економічної безпеки України 04.05.2023 № 131 [8], та Порядок стажування громадян з числа молоді, які не перебувають на посадах державної служби, в апараті Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України та центральних органах виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра економіки, довкілля та сільського господарства України, затверджений Наказом Міністерства економіки України 07.09.2021 № 497-21 [9]. В обох випадках стажування передбачене для молоді, тобто для осіб віком від 14 до 35 років, на безоплатній основі у вільний від роботи чи навчання час строком до 6 місяців з метою ознайомлення з тим чи іншим напрямом державної служби, набуття досвіду та з акумуляцією довідок про стажування зазначених осіб у службі управління персоналом.

Однак, крім згаданих нормативних актів, є ще нормативний акт, який визначає алгоритм проведення стажування тих осіб, які претендують на посаду державного службовця, та державних службовців. Таким актом є Положення про порядок стажування у державних органах, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 01.12.1994 № 804 (далі – Положення № 804). Положенням № 804 встановлено, що стажування є формою набуття практичного досвіду, перевірки професійного рівня і ділових якостей осіб, які претендують на зайняття посад державних службовців. Строк стажування у державних органах зазвичай становить до двох місяців. На період стажування за особою, яка проходить стажування, зберігається основне місце роботи та заробітна плата. За результатами стажування в державному органі стажисту видається довідка для подання за основним місцем роботи. Особа (не державний службовець), яка після успішного закінчення стажування виявила бажання працювати у цьому державному органі, проходить конкурс відповідно до Положення про порядок проведення конкурсу при прийнятті осіб на роботу до органів державної виконавчої влади. Причому їй надається перевага над особами, які беруть участь у цьому конкурсі, але не проходили стажування [10]. Отже, для тих, хто претендує на державну службу, строк стажування може бути два місяці зі збереженням місця роботи й

заробітної плати. Державні службовці в разі успішного проходження стажування можуть бути переведені на посаду без конкурсу або ж зараховані до кадрового резерву.

Новітнім актом поміж нормативних актів, які регулюють питання стажування, є Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 02.05.2024 № 75-24 «Про затвердження Типового порядку стажування службовців місцевого самоврядування», що набирає чинності одночасно із Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування», тобто не раніше, ніж через шість місяців з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні [11].

Утім серед згаданих видів стажування ще передбачене стажування, яке є передумовою для отримання права зайняття певною діяльністю або зайняття певної посади, наприклад, стажування адвокатів та прокурорів, що врегульовується спеціальними нормативними актами і може бути предметом наступних досліджень.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1) стажування є таких видів: стажування здобувачів освіти у роботодавців; стажування осіб, які претендують на посади державних службовців; стажування державних службовців; стажування молоді з метою ознайомлення із державною службою; стажування службовців місцевого самоврядування; стажування з метою отримання дозволу займати певні посади;

2) стажування в Україні є особливою формою діяльності, що має змішану правову природу, поєднуючи елементи освітніх та трудових правовідносин;

3) правове регулювання стажування в Україні є занадто розгалуженим, навіть в частині врегулювання того ж самого виду стажування, зокрема стажування молоді, стажування державних службовців;

4) стажування згідно з законодавством України може бути оплатним (зі збереженням заробітної плати) і безоплатним, що викликає потребу в перегляді окремих норм в частині безоплатності.

Список використаних джерел

1. Тлумачний словник української мови. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=стажування (дата звернення: 11.05.2026).
2. Словник української мови в 11 томах. URL: https://slovnyk.me/dict/newsum/стажування (дата звернення: 11.05.2026).
3. Кодекс законів про працю України: Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08 (дата звернення: 11.05.2026).
4. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17 (дата звернення: 11.05.2026).
5. Про затвердження Порядку укладення договору про стажування здобувачів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти у роботодавця і Типової форми договору: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.01.2013 № 20 у редакції Постано-

ви КМУ від 17.02.2023 № 146. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20-2013-п#n48 (дата звернення: 11.05.2026).
6. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19 (дата звернення: 11.05.2026).
7. Про затвердження Порядку стажування державних службовців: Наказ Національного агентства України з питань державної служби 03.03.2016 № 48. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0439-16#n13 (дата звернення: 11.05.2026).
8. Про затвердження Порядку стажування громадян з числа молоді, які не перебувають на посадах державної служби, у Бюро економічної безпеки України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0837-23#n63 (дата звернення: 11.05.2026).
9. Про затвердження Порядку стажування громадян з числа молоді, які не перебувають на посадах державної служби, в апараті Міністерства економіки, довкілля та сільського господарства України та центральних органах виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра економіки, довкілля та сільського господарства України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1441-21#Text (дата звернення: 11.05.2026).
10. Положення про порядок стажування у державних органах: постанова Кабінету Міністрів України від 1 грудня 1994 р. № 804. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/804-94-п#Text (дата звернення: 11.05.2026).
11. Про затвердження Типового порядку стажування службовців місцевого самоврядування: Наказ Національного агентства України з питань державної служби від 02.05.2024 № 75-24.URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0721-24 (дата звернення: 11.05.2026).

Valentyna Lytvynenko, Daria Kulikova. Legal regulation of internship in Ukraine

The article is devoted to the analysis of the regulatory framework for internships in Ukraine. The analysis of the interpretation of the concept of "internship" in both dictionaries and regulatory legal acts regulating the procedure for internships for various categories of persons is made. It is established that the internship is not identical to the concept of "trial", but provided that a person successfully completes the internship, a probationary period is not applied to him when they are hired in accordance with the legislation. The attention is focused on the fact that internships can be for different categories of persons, in particular for applicants for professional, specialized pre-higher, higher education who have received the appropriate degree of education and continue to receive education at the next level in order to gain experience and improve professional knowledge, for civil servants in order to increase the level of professional competence, for young people, i.e. persons aged 14 to 18, in order to familiarize themselves with the peculiarities of public service, receive recommendations based on the results of internships and create an appropriate personnel reserve. It has been established that the procedure for youth internships in order to familiarize themselves with public service is regulated by various by-laws, depending on the type of state body, despite the fact that the procedure for completing internships is similar. In addition, such a type of internship as internship in state bodies is considered, in particular for those applying for civil service, and internships that are a prerequisite for obtaining the right to engage in certain activities or hold certain positions, for example, internships for lawyers and prosecutors, are also mentioned. A separate type of the internship is the one of local government employees, the regulatory legal act regulating the procedure for its completion will come into force no earlier than six months from the date of termination or abolition of martial law. It has been analyzed that the internship, depending on its type, can be paid, unpaid, as well as one in which the position and salary at the main place of work are retained. It has been established that the internship period varies from one to six months.

Keywords: *internship, internship agreement, probationary period, higher education applicants, employees, civil servants, intern, internship manager.*

Дата першого надходження статті до видання: 03.04.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 16.04.2026 р.

УДК340:378.091.3.147:004.9
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.34

Письменна Олена Пилипівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7310-2281

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ТА ДИДЖИТАЛІЗАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ ЮРИСТІВ ТА ЮРИСТІВ-МІЖНАРОДНИКІВ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ПРАВНИЧОЇ ОСВІТИ

У статті проведено детальний аналіз питання впливу цифрової трансформації та диджиталізації на міжнм ародне право та нагальну потребу адаптації правничої освіти до нових технологічних викликів. Після стрімкого розвитку штучного інтелекту, цифрової доказової бази, кібербезпеки та інших інформаційних технологій істотно змінились як методи правового регулювання, так і характер міжнародних правовідносин. Окремо розглядаються виклики, що постають перед правниками у сфері цифрової дипломатії, регулювання кіберпростору та застосування технологій у міжнародному правосудді. У роботі зазначено потребу саме у модернізації освітніх програм, інтеграції технічно-правових дисциплін, формуванні цифрової грамотності майбутніх фахівців та розвитку міждисциплінарних компетентностей. Додатково досліджено питання особливості впровадження цифрових технологій, що створює не лише нові ризики для міжнародної правової системи, але й відкриває значні можливості для підвищення ефективності правозастосування. У статті наголошено на всебічному досліджені ключових проблем цифрової трансформації під час підготовки юристів та юристів-міжнародників, виклики для освітнього процесу та підкреслено перспективи розвитку цифрових компетентностей майбутніх правників. Зазначено, що адаптація правничої освіти до цифрових змін є необхідною умовою формування висококваліфікованих спеціалістів у сфері права та міжнародного права.

Ключові слова: *цифровізація, кіберпростір, міжнародне право, правова освіта, штучний інтелект, цифрові компетентності, інформаційні технології, інформаційний простір, національні інтереси, диджиталізація, цифрові технології, безпека, інформаційна безпека, цифрової трансформації.*

Постановка проблеми. У сучасному світі швидкий розвиток цифрових технологій докорінно трансформує сучасну систему міжнародних правовідносин, змінюючи підходи до регулювання, правозастосування та взаємодії суб'єктів міжнародного права. За останнє десятиліття міжнародне право часто стикається з новими викликами та проблемами. Зокрема, до таких належить активізація кібероперацій та поява транснаціональних цифрових злочинів, а також використання штучного інтелекту в чималій кількості сфер. Усі такі зміни вимагають не лише оновлення доктринальних підходів, але й переосмислення самої ролі правника у цю цифрову епоху.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що цифрова сфера наразі продовжує розвиватись і становить чималу частину сучасних правовідносин.

Фактично зараз неможливо знайти сферу, в якій би інформаційні технології не впливали на формування або реалізацію міжнародно-правових норм. Попри це, постійне розширення цифрових інструментів у сфері міжнародного правосуддя та дипломатії формує також і нові можливості: від удосконалення доказової бази й автоматизації правового аналізу до підвищення прозорості та ефективності міжнародних процедур. Проблема постає у тому, що в таких умовах традиційна правнича освіта вже не здатна повноцінно підготувати фахівця, який би відповідав сучасним вимогам міжнародної правової практики. Майбутній правник-міжнародник повинен володіти не лише глибокими правовими знаннями, але й низкою цифрових компетентностей.

Отже, дослідження впливу цифрової трансформації на міжнародне право та визначення напрямів адаптації правничої освіти є надзвичайно важливим завданням. Адже сучасний світ потребує багатофункціональних спеціалістів-правників, які також є конкурентоспроможними, технологічно підготовленими й професійно орієнтованими фахівцями. Саме на перетині цифрових технологій і міжнародного права формується новий формат правника-міжнародника, здатного ефективно працювати в умовах глобальних змін та використовувати інноваційні можливості для зміцнення правової системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насправді проблематика впливу цифрової трансформації міжнародного права на можливості правничої освіти висвітлюється вже у чималій кількості наукових праць. Це питання досліджено великою кількістю українських учених, серед яких є: Н. О. Мудролюбова, О. Т. Савка, О. С. Дніпров, І. Ю. Котлярова, С. О. Костенко, Я. Є. Нижниченко, Д. Ю. Головко, Т. Я. Гельжинська, О. Р. Кравчик, Н. О. Іварицька та інші. Водночас, попри значний масив наукових праць, комплексного узагальнення впливу цифрової трансформації саме на підготовку правників-міжнародників досі бракує, а отже, тема досі цілком актуальна та потребує низки досліджень з уточнення та синтезу наявних підходів.

Постановка завдання. Стаття присвячена комплексному аналізу впливу цифрової трансформації та диджиталізації, зокрема визначенню змін, необхідних у правничій освіті для забезпечення ефективної та належної підготовки майбутніх правників до роботи в умовах цифрової епохи.

Виклад основного матеріалу. Цифрові технології стали одним із ключових чинників еволюції міжнародного права, суттєво впливаючи на способи регулювання міжнародних відносин, механізми комунікації між державами та діяльність міжнародних організацій. Наразі неможливо уявити світ без технологій, і цілком зрозуміло, що вони відіграють чималу роль у праві, дипломатії, педагогіці й загалом повсякденні людей.

Попри те, що в сучасній науковій спільноті терміни «диджиталізація» та «цифрова трансформація» нерідко вживаються як два ідентичні поняття, на-

справді між ними існує деяка різниця, яка має важливе значення для розуміння процесів, що відбуваються в міжнародному праві. Перше, що варто зазначити, – це те, що «диджиталізація» – це і є «цифровізація». До того ж цифровізацію також можна визначити як процес впровадження цифрових технологій для вдосконалення життєдіяльності людини, суспільства і держави. Неологізм, який увійшов в українську мову лише кілька років тому, є транслітерацією англійського «digitalization», і, згідно з визначенням словника, означає зміни в усіх сферах суспільного життя, пов'язанні з використанням цифрових технологій. Слово являє собою спрощену форму більш точного терміна «цифрова трансформація» та є проявом глобальної цифрової революції [1]. Якщо коротко узагальнити, то хоча ці два поняття і мають певні спільні ознаки, але все ж «цифрова трансформація» має розглядатись як ширше явище, що охоплює чимало компонентів: від перегляду моделей управління до трансформації інституційних практик та структури правового регулювання.

Паралельно цифровізація міжнародно-правової сфери є результатом довготривалого, поступового розвитку, а не раптових змін. Як зазначає керівник наукового центру цифрової трансформації та права ДНУ ІІБП НАПрН України О. А. Баранов, історія впровадження комп'ютерних (цифрових) технологій почалася в середині минулого століття. Незадовго до кінця XX століття процес впровадження комп'ютерів перестає бути стихійним. У багатьох країнах приймаються різноманітні масштабні державні програми інформатизації для різних сфер та сегментів соціальної активності суспільства. З ускладненням та масштабуванням процес впровадження комп'ютерів історично послідовно мав такі назви: автоматизація, комп'ютеризація, інформатизація, розвиток інформаційного суспільства, цифровізація та цифрова трансформація [2]. Не можна не погодитись із тим, що чималим поштовхом також стала поява мережі Інтернет та розвиток телекомунікацій. Усі ці новації значно прискорили процес цифровізації безпосередньо у сфері міжнародного публічного та приватного права. Саме зазначені інструменти забезпечили швидший обіг інформації та спростили транскордонну взаємодію між державами.

Тривалі процеси породили формування нових підгалузей, як-от інститут кіберпростору, міжнародне інформаційне право, цифрова безпека, а також згодом почали розроблятися нові моделі регулювання поведінки держав у мережі. Зростання цифрових ризиків і глобалізація цифрових процесів зумовили потребу у формуванні узгоджених міжнародних підходів, що підтверджується діяльністю ООН, Ради Європи, ЄС та інших міжнародних організацій у відповідних сферах.

Цифровізація суттєво вплинула також на структуру міжнародного правосуддя. Міжнародний кримінальний суд, Міжнародний суд ООН, арбітражні й трибунальні органи дедалі частіше застосовують цифрові методи збору доказів,

технічну експертизу цифрових даних, онлайн-форму судових засідань та інструменти штучного інтелекту для аналізу великих масивів інформації. Сьогодні дедалі помітнішою стає тенденція переходу до дистанційних, зокрема – онлайн-засідань. Певно, найбільшим каталізатором такого переходу став момент, коли суспільство зіштовхнулось із COVID-19. Зокрема, це було зауважено на міжнародній конференції, організованій Верховним Судом України, де суддя Високого суду Ірландії Річард Хамфріз наголосив на перевагах і ризиках дистанційного правосуддя в умовах швидких змін та трансформацій міжнародних відносин. До ключових переваг спікер відніс те, що онлайн-правосуддя дає змогу учасникам процесу брати участь у судових засіданнях із різних локацій, що дає змогу більш продуктивно використовувати час, а також те, що онлайн-правосуддя й обговорення відбувається колегіально, оприлюднюються рішення, що полегшує доступ громадськості до них. Але також були виокремлені й певні недоліки дистанційного правосуддя, а саме те, що деякі люди вважають таку модель правосуддя наділеною меншим рівнем формальності. На практиці це проявляється в тому, що онлайн-слухання не є бездоганними, оскільки під час заслуховування свідчень можуть виникати проблеми, пов'язані з приведенням особи до присяги. Водночас Річард Хамфріз зазначив, що онлайн-правосуддя, в принципі, легітимне, як вважає експертна група CEPEJ, але є потреба в гарантіях, щоб забезпечити справедливий суд і захист даних. Процедури потрібно весь час переглядати, оскільки треба стежити також за відгуками, за досвідом і враженнями тих, хто бере участь у судовому процесі [3].

Сучасні процеси цифрової трансформації відбуваються трохи нерівномірно в різних державах, що зумовлює суттєві відмінності у темпах впровадження інформаційних технологій та ставленні суспільства до таких цифрових інновацій. Якщо брати до уваги Україну, то особливо після 2014 року цифровізація стала одним із ключових інструментів модернізації державного управління та підвищення прозорості задля покращення рівня громадської довіри. Поява проєктів, як-от «Дія», електронний суд, е-медицина, засвідчила швидке формування цифрового середовища, в якому державні сервіси поступово переводяться в онлайн-формат, а громадяни звикають до активного використання цифрових інструментів у повсякденному житті й правових відносинах.

Проте ситуація в інших державах демонструє, що цифрова трансформація залежить не лише від технічних можливостей, а й від соціокультурного сприйняття нововведень. До прикладу, німці «прохолодно» ставляться до диджиталізації у політиці та економіці. За даними ресурсу Deutsche Welle, в Німеччині досі є популярними саме паперовий документообіг, передача листів та розрахунок готівкою. Цікаво те, що німці розуміють відставання своєї держави в аспекті цифровізації, але не вважають цей процес суперважливим для Німеччини та Європи

станом на зараз. І знову на порядок денний виходять питання безпеки – німці побоюються витоку особистих даних, що є одною з головних причин, чому Німеччина відстає від інших у розвитку цифрових технологій [4]. Отже, якогось універсального підходу до цифрової трансформації просто не існує, тому що навіть високорозвинені держави здатні демонструвати різні траєкторії та рівень відкритості до технологічних змін.

Поглиблення цифрової трансформації в міжнародному праві закономірно зумовлює появу нових викликів, які безпосередньо впливають на професійну підготовку майбутніх правників. Стрімке зростання кількості кіберінцидентів, транснаціональних цифрових загроз, використання штучного інтелекту у військовій сфері та цифрової дипломатії, особливо в умовах воєнного стану, потребує підготовки фахівців нового покоління, здатних поєднувати класичні правові знання з розумінням технологічних процесів.

Одним із найпомітніших викликів сучасності є формування нових об'єктів правового регулювання, які десятиліття тому взагалі не розглядалися у правовій доктрині. Сюди можна віднести й кіберпростір, і цифрове право як таке, цифрові активи, які наразі стрімко розвиваються не тільки у світовій спільноті, але й в Україні. Це значною мірою ускладнює роботу правників, оскільки традиційні правові конструкції не завжди здатні охопити феномен цифрової реальності. Одним із показових прикладів таких нових об'єктів правового регулювання є цифрові активи, правовий статус яких залишається різним у різних юрисдикціях.

У 2022 р. Україна зробила спробу нормативного врегулювання цієї сфери, коли Верховна Рада ухвалила Закон України «Про віртуальні активи», однак нормативний акт так і не набрав чинності дотепер, оскільки повноцінне функціонування ринку віртуальних активів потребує внесення змін до Податкового кодексу, які досі не прийняті. Така ситуація створює нормативну прогалину, ускладнюючи застосування міжнародних стандартів, особливо з огляду на необхідність гармонізації українського законодавства з правом ЄС. На противагу цьому, у Європейському Союзі вже діє комплексний регуляторний акт – Регламент MiCA, який визначає правові засади функціонування ринку криптоактивів, де, наприклад, у ст. 2 чітко встановлює вимоги до прозорості та розкриття інформації щодо випуску, пропозиції публіці та допуску криптоактивів до торгівлі на торговельній платформі для криптоактивів; вимоги до авторизації та нагляду за постачальниками послуг, пов'язаних із криптоактивами, емітентами токенів, пов'язаних з активами, та емітентами токенів електронних грошей, а також до їх діяльності, організації та управління; вимоги до захисту власників криптоактивів під час випуску, пропозиції публіці та допуску до торгівлі криптоактивами; вимоги щодо захисту клієнтів постачальників послуг з криптоактивами; та інше [5]. Для майбутнього правника-міжнародника усе це означає необхідність розуміння не

лише української нормативної бази, що перебуває у стані очікування трансформацій, але й права ЄС як домінантного міжнародного регулятора цифрових активів, адже існує чимало правових питань, які визначені тільки на рівні права ЄС. У контексті таких питань цифрових активів викладачі вимушені адаптувати навчальні програми до нормативного середовища, що наразі перебуває у динамічній зміні, а студенти – швидко опановувати нові техніко-правові категорії, які ще не закріплені ані у національному законодавстві, ані у сформованій судовій практиці. Це ускладнює формування системного бачення правового статусу цифрових активів, але демонструє необхідність міждисциплінарного навчання, що поєднує правову, технологічну та економічну частини.

До того ж ще одним викликом є швидкість змін, адже, на відміну від класичних правових інститутів, які десятиліттями зберігали певну стабільність, все ж цифрові технології змінюються настільки швидко, що навчальні програми часто не встигають оновлюватись, а підручники чи інформація часто стає застарілою вже в момент виходу або публікації. Основними бар'єрами на шляху впровадження цифрових технологій в освіті є: недостатня обізнаність викладачів, відсутність у них мотивації до використання інноваційних методів і технологій через брак знань і компетенцій [6]. Тобто це створює так званий «кадровий розрив», коли студенти потребують сучасних знань про штучний інтелект, кібербезпеку чи цифрові докази, але викладачі не завжди мають достатній рівень підготовки для їх надання. У такому контексті важливим є питання ефективних механізмів оперативної адаптації правничої освіти до технологічних змін. Одним із можливих рішень є впровадження гнучких модульних програм, які дають змогу швидко оновлювати зміст відповідно до нових міжнародних нормативних актів, технологічних тенденцій чи рішень міжнародних судів. Також необхідним є інституційне стимулювання безперервного професійного розвитку викладачів. У цьому аспекті доцільним видається регулярне направлення науково-педагогічних працівників на міжнародні конференції, фахові тренінги з цифрового права, програми підвищення кваліфікації, які висвітлюють новітні технологічні тенденції та оновлення регуляторних підходів у міжнародному праві. Систематичне підвищення кваліфікації дасть змогу викладачам не лише володіти актуальними знаннями, але й формувати у студентів критичне мислення щодо цифрових процесів і здатність працювати з інноваційними інструментами.

Попри наявні труднощі та проблематичність, цифрова трансформація відкриває значний спектр можливостей для модернізації правничої освіти, підвищення її практичної спрямованості та відповідності реальним потребам міжнародної юридичної практики. Ці можливості стають особливо помітними у контексті розвитку європейських і глобальних освітніх програм. Однією з найважливіших ініціатив у цьому напрямі є європейська програма «Digital Europe», яка

спрямована на формування цифрових навичок нового покоління, розвиток штучного інтелекту, кібербезпеки та інфраструктурних технологій. Європейська комісія зазначає, що виділить 1,3 мільярда євро на впровадження критично важливих технологій, стратегічно важливих для майбутнього Європи та технологічного суверенітету континенту, через Програму «Цифрова Європа» (DIGITAL) на 2025–2027 роки. Сюди входить розвиток потенціалу освітніх та навчальних закладів ЄС у сфері цифрових навичок, щоб вони могли розвивати та залучати таланти, одночасно підвищуючи передові навички європейської робочої сили [7]. Участь саме у цій програмі створює унікальні можливості для правничої освіти, адже Digital Europe передбачає доступ до навчальних платформ, курсів з кібербезпеки, штучного інтелекту та цифрового права. Впровадження таких ініціатив сприяє формуванню нового типу правника, що здатен працювати на перетині права й технологій.

Варто також виокремити, що важливою перспективою є розвиток міжнародних освітніх співробітництв і спільних програм між університетами різних держав, які забезпечують обмін знаннями у сфері цифрового права, кібербезпеки та регулювання штучного інтелекту. Формування таких партнерств дасть змогу Україні долучатися до вироблення глобальних стандартів цифрової компетентності для правників-міжнародників.

Важливим завдання є введення у навчальні плани спеціалізованих дисциплін, як-от «Правове регулювання штучного інтелекту», «Цифрові права», «Регулювання цифрових активів у міжнародному праві». Упровадження таких курсів сприятиме формуванню нового покоління фахівців, здатних працювати з інструментами цифрового середовища на рівні міжнародних стандартів.

Умовою якісної підготовки правників у контексті цифрової трансформації є також оновлення нормативних вимог до змісту освітніх програм. У цьому аспекті заслуговують на увагу положення наказів МОН № 643 та № 644 від 20.07.2022, у яких визначено сучасні підходи до формування освітніх стандартів саме спеціальності 081 Право. Наприклад, у наказі МОН № 643 другого (магістерського) рівня вищої освіти передбачено, що до методів, методик та технологій включаються й цифрові технології, методи оцінювання та аналізу інформації. Здобувачі освіти повинні генерувати нові ідеї, використовувати сучасні технології у наданні правничих послуг та оцінювати достовірність інформації і надійність джерел, ефективно опрацьовувати та використовувати інформацію для проведення наукових досліджень і практичної діяльності [8].

Подібні вимоги простежуються й у наказі МОН № 644, де виокремлюється, що здобувачі освіти мають отримати базові цифрові компетентності, а до інструментів та обладнання включається сучасне інформаційно-комунікаційне обладнання, інформаційні ресурси та програмні продукти, що застосовуються в пра-

вовій діяльності [9]. Заразом чинні стандарти, попри очевидний прогрес, не повністю враховують ті виклики, які були детально розглянуті у цій статті, а саме надзвичайно швидку змінність цифрових технологій, появу нових об'єктів правового регулювання, міжнародну різноманітність цифрових режимів, зростання ролі штучного інтелекту. У такому випадку існує нагальна потреба у подальшому вдосконаленні освітніх стандартів, зокрема через розширення переліку технологічних компетентностей, обов'язкове включення дисциплін з міжнародного цифрового права, а також застосування кейсів на основі рішень міжнародних судів щодо цифрових спорів.

Висновки. На підставі зазначеного вище зробимо висновок, що цифрова трансформація та диджиталізація є багатогранним і водночас надзвичайно актуальним процесом, що суттєво змінює як правове регулювання міжнародних відносин, так і вимоги до професійної підготовки правників. Цифрова трансформація створює низку викликів для правничої освіти, серед яких є поява нових об'єктів правового регулювання, швидкість технологічних змін, недосконаліть навчальних програм та кадровий розрив між сучасними потребами здобувачів освіти і рівнем підготовки викладачів. Попри це, цифровізація відкриває й достатній спектр можливостей для модернізації правничої освіти. Важливими напрямами подальшого розвитку є: удосконалення стандартів МОН у частині цифрових компетентностей; розширення міжнародних освітніх колаборацій; інтеграція нових спеціалізованих дисциплін; підвищення цифрової кваліфікації викладачів шляхом обміну дослідом; адаптація навчальних програм до технологічних змін. Усе це дасть змогу сформувати конкурентоспроможну систему підготовки правників, здатних ефективно працювати в умовах глобальної цифрової трансформації та забезпечувати розвиток держави відповідно до міжнародних стандартів.

Список використаних джерел

1. Міхровська М. С. Діджитизація, діджиталізація, цифрова трансформація: зміст та особливості. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки».* 2021. Вип. № 1. С. 128–130.
2. Баранов О. А. Цивілізаційна місія цифрових трансформацій. *Інформація і право*. 2023. Вип. № 3(46). С. 25–41.
3. Про потенціал сучасних технологій для покращення доступу до правосуддя говорили на міжнародній конференції у ВС. *Верховний Суд України.* 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1375498
4. Усманов І. Діджиталізація у міжнародних відносинах. *Актуальні проблеми сучасних міжнародних відносин:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара). 2021. С. 243–244.
5. Regulation (EU) 2023/1114 of the European Parliament and of the Council on Markets in Crypto-assets (MiCA). European Parliament and Council of the European Union Official Journal of the European Union. 2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng
6. Головко Д. Ю. Цифрова трансформація у сфері освіти: виклики та можливості для підготовки кваліфікованих кадрів. *«Актуальні питання у сучасній науці» (Серія «Історія та*

археологія», Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка»). 2023. Вип. № 11(17). С. 1–11.
7. European Commission to invest €1.3 billion in artificial intelligence, cybersecurity and digital skills. *European Commission Press Corner.* 2025. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_907
8. Стандарт вищої освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти «081 Право»: Наказ МОН від 20.07.2022 № 643. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-zizminami-643-20032023.pdf
9. Стандарт вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти «081 Право»: Наказ МОН від 20.07.2022р. № 644. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-zi.zminamy-644-20.03.2023.pdf

Olena Pysmenna. Digital transformation and digitization in the context of training of lawyers and international lawyers: challenges and opportunities for legal education

The article provides a detailed analysis of the impact of digital transformation and digitalization on international law and the urgent need to adapt legal education to new technological challenges. After the rapid development of artificial intelligence, digital evidence, cybersecurity and other information technologies, both the methods of legal regulation and the nature of international legal relations have changed significantly. The challenges facing lawyers in the field of digital diplomacy, regulation of cyberspace and the application of technologies in international justice are separately considered. The work notes the need for the modernization of educational programs, the integration of technical and legal disciplines, the formation of digital literacy of future specialists and the development of interdisciplinary competencies. Additionally, the issue is investigated, the peculiarity of the introduction of digital technologies in terms of creating not only new risks for the international legal system, but also opens up significant opportunities for increasing the effectiveness of law enforcement. The article emphasizes a comprehensive study of the key issues of digital transformation in the training of lawyers and international lawyers, challenges for the educational process, and highlights the prospects for the development of digital competencies of future lawyers. It is noted that the adaptation of legal education to digital changes is a necessary condition for the formation of highly qualified specialists in the field of law and international law.

Keywords: *digitalization, cyberspace, international law, legal education, artificial intelligence, digital competencies, information technologies, information space, national interests, digitalization, digital technologies, security, information security, digital transformation.*

Дата першого надходження статті до видання: 10.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 24.02.2026 р.

Наукове видання

ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 1(2026), Ч. 1

Редактор О. А. Солдатова
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 21.05.2026 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 27,3.
Тираж 100 прим. Зам. № 70.

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.